

ISSN 1694-8033

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,
рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики,

Постановление Президиума ВАК КР

№ 126 от 26.05.2016 г.,

входит в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)

(Лицензионный договор № 03.01.2016г. от 13 января 2016 г.)

№1 (121), 2025

Бишкек – 2025

**Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы»
журналынын редакциялык коллегиясы**

Башкы редактор:

Чонтоев Д.Т. – география илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары

Дылдаев М.М. – география илимдеринин доктору, профессор, Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий иштер боюнча проректору.

Редколлегия:

Амердинова М. М. – философия илимдеринин доктору, профессор;
Асанбеков А. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор;
Базарбаев Э. Б. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Борубаев А. А. – КР УИАнын академиги, техникалык илимдеринин доктору, профессор;
Ботобеков. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Галиева. З. И. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
Ишекеев Н. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Карабаев С. О. – химия илимдеринин доктору, профессор;
Кененбаева Г. М. – физика-илимдеринин доктору, профессор;
Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, проф.;
Маразыков Т. С. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Молдоев Э. Э. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Нургазиева А. Р. – биология илимдеринин доктору, профессор;
Саякбаева А. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Сманалиев К. М. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Тиллебаев С. А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Чыманов Ж. А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;
Шерипов Н.Т. - КР УАИнын корр.-мүчөсү, философия илимдеринин доктору, профессор.

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Ахунбаев А. – Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD);
Бешимов Р. Б. – М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Бородкин Л. И. – М.В. Ломоносов атын. ММУнун проф., т.и.д. РАЕН корр.-мүчөсү;
Ковальская Л. А. – биол. илим. д-ру, ВНИИТИБП лаб. башчысы;
Козлов К. Л. – М.В. Ломоносов атын. ММУ, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Перегудин С. И. – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Садовничий Ю. В. – М.В. Ломоносов атын. ММУ, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Сманов Б. – Казах улуттук илимдер академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, профессор.

Редакциялык-басма бөлүмү:

Шакирова К. К. – экономика илимдеринин доктору, РБбөлүмүнүн башчысы;
Даровских Н.М. – редактор;
Табышбекова Э.Э. – башкы адис.

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Ж. Баласагына»

Главный редактор

Чонтоев Д.Т. – доктор географических наук, профессор, ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

Заместитель главного редактора

Дылдаев М.М. – доктор географических наук, профессор, проректор по научной работе КНУ им. Ж. Баласагына.

Редколлегия:

Амердинова М. М. – доктор философских наук, профессор;
Асанбеков А. – чл.-корр. НАН КР, доктор исторических наук, профессор;
Базарбаев Э. Б. – доктор юридических наук, профессор;
Борубаев А. А. – академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор;
Ботобеков А. – доктор экономических наук, профессор;
Ишекеев Н. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Галиева З. И. – доктор исторических наук, профессор;
Карабаев С. О. – доктор химических наук, профессор;
Кененбаева Г.М. – доктор физико-математических наук, профессор;
Мамбетакунов Э. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Маразыков Т. С. – доктор филологических наук, профессор;
Молдоев Э. Э. – доктор юридических наук, профессор;
Нургазиева А. Р. – доктор биологических наук, профессор;
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор;
Сманалиев К. М. – доктор юридических наук, профессор;
Тиллебаев С. А. – доктор филологических наук, профессор;
Чыманов Ж. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;
Шерипов Н.Т. - чл.-корр. НАН КР, доктор философских наук, профессор.

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Ахунбаев А. – зав. сектором исследования стран Евразийского банка развития (Dr.PhD);
Бешимов Р. Б. – д-р физ.-мат. наук., проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;
Бородкин Л. И. – д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;
Ковальская Л. А. - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;
Козлов К. Л. – д-р физ.-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Перегудин С. И. – д-р физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского государственного университета;
Садовничий Ю. В. – д-р физ.-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Сманов Б. – академик НАН РК, д-р педагогич. наук, проф.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Шакирова К.К. – доктор экономических наук, зав. отделом РИО КНУ;
Даровских Н. М. – редактор;
Табышбекова Э.Э. – главный специалист.

ПЕДАГОГИКА

УДК 37.013

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-4-7

Абакиров А.А.¹, Асипова Н.А.¹, Ткачева С.А.,²

Ж. Баласагын атындагы КУУ¹

К. Тыныстанов атындагы ЫМУ²

Абакиров А.А., Асипова Н.А., Ткачева С.А.

ИГУ имени К. Тыныстанова

КНУ имени Ж. Баласагына

Abakirov A.A., Asipova N.A., Tkacheva S.A.

IKSU named after K. Tynystanov

KNU named after J. Balasagyn

ORCID: 0009-0001-9649-7562

ORCID: 0000-0002-0671-603X

ORCID: 0009-0001-8532-8464

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА КӨП МАДАНИЯТТУУ ЖАНА СТУДЕНТТЕРГЕ БАГЫТТАЛГАН БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ИШКЕ АШЫРУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨӨРҮҮ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО И ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEMS OF IMPLEMENTING MULTICULTURAL AND PERSONALITY-ORIENTED EDUCATION IN HIGHER EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада жогорку окуу жайларында көп маданияттуу жана студенттерге багытталган билим берүүнү ишке ашыруунун психологиялык-педагогикалык көйгөйлөрү каралат. Негизги көйгөйлөр аныкталган: мугалимдердин жетишсиз даярдыгы, окуучулардын ар кандай маданий контексттерге адаптацияланышы жана методикалык иштеп чыгуулардын чектелгендиги. Ааламдашуу шартында окуучулардын маданияттар аралык компетенттүүлүгүн жана индивидуалдык өнүгүүсүн калыптандыруу үчүн бул ыкмаларды интеграциялоонун маанилүүлүгү негизделген.

Аннотация: В статье рассмотрены психолого-педагогические проблемы реализации поликультурного и личностно-ориентированного образования в высшей школе. Выделены основные вызовы: недостаточная подготовленность преподавателей, адаптация студентов из различных культурных контекстов и ограниченность методических разработок. Обоснована важность интеграции этих подходов для формирования межкультурной компетенции и индивидуального развития студентов в условиях глобализации.

Abstract: The article deals with psychological and pedagogical problems of implementation of multicultural and person-centered education in higher education. The main

challenges are highlighted: insufficient preparation of teachers, adaptation of students from different cultural contexts and limited methodological developments. The importance of integration of these approaches for the formation of intercultural competence and individual development of students in the context of globalization is substantiated.

Негизги сөздөр: Көп маданияттуу билим берүү; жогорку мектеп; маданияттар аралык компетенттүүлүк; инклюзивдүүлүк; маданий көп түрдүүлүк; ааламдашуу; билим берүү чөйрөсү; студенттердин адаптацияланышы; маданияттар аралык өз ара аракеттенүү; психологиялык-педагогикалык көйгөйлөр; гуманисттик мамиле; инсандык өнүгүү.

Ключевые слова: Поликультурное образование; личностно-ориентированное образование; высшая школа; межкультурная компетенция; инклюзивность; индивидуализация; культурное разнообразие; глобализация; образовательная среда; адаптация студентов; межкультурное взаимодействие; психолого-педагогические проблемы; гуманистический подход; развитие личности.

Keywords: Multicultural education; personality-oriented education; higher education; tolerance; intercultural competence; inclusiveness; individualization; cultural diversity; globalization; educational environment; student adaptation; intercultural interaction; psychological and pedagogical problems; humanistic approach; personal development.

In recent decades, higher education has undergone significant changes under the influence of globalization. This global trend has had a profound impact on social, cultural and educational processes, strengthening ties between different countries. Rapid exchange of information, intensification of global migration flows, growth of cultural contacts requires new approaches and conditions in the education system. Such conditions are aimed at a deeper understanding of the cultural and personal characteristics of each student and his/her successful integration into various environments. Importance of multicultural education: Multicultural education plays a key role in developing the skills students need to successfully live in a multicultural environment.

This approach gives students the opportunity to understand cultural differences, demonstrate tolerance and develop intercultural communication. Such education helps prevent cultural conflicts and promote constructive dialogue with representatives of different cultural groups. It also strengthens intercultural relations and helps maintain social stability in the context of globalization. The

importance of multicultural education is one of the main topics on the agenda in all education systems today. As social and cultural strata around the world increase, the ethnic composition of students also becomes more diverse. In such circumstances, using one educational model will not be enough. Thus, multicultural education allows each student to understand, respect others and actively participate in social life without losing their own culture. Features of personalized education: Personalized education aims to maximize the effectiveness of learning by considering the unique qualities, abilities and learning styles of each student. This approach allows students to develop independence, creativity and analytical thinking.

In today's rapidly evolving technological landscape, it is essential to provide students with not only the necessary knowledge, but also the skills to be flexible and adapt to a rapidly changing world. A personality-oriented education system requires a relationship based on trust and mutual understanding between a teacher and a student. This approach is aimed not only at transmitting knowledge, but also at shaping the personality

of the student. The main goals of this direction are to awaken the internal motivation of each student, support his interest in learning and teach him to make independent decisions. Implementation challenges: The implementation of multicultural and student-centered approaches to education is associated with several challenges. These include Insufficient training of teachers to work with cultural diversity. Often, teaching staff do not take into account national characteristics and ethnopsychological differences. Difficulties in quickly adapting to the educational process for students from different ethnocultural groups. This adaptation process can be accompanied by emotional and social barriers. The lack of pedagogical methods and teaching aids that combine multicultural and individual approaches. The development and integration of such materials into the system often requires additional resources.

The COVID-19 pandemic and the rapid spread of digital technologies have exacerbated these problems, forcing institutions to quickly adapt to new conditions in order to maintain the quality and accessibility of the education system. For example, it is becoming increasingly difficult to establish personal relationships in the context of online learning. Scientific study of multicultural and student-centered education is especially relevant today. Research in this area will help make the education system more inclusive and comprehensive and will be aimed at solving the following problems: Improving intercultural communication skills. Ensuring equal opportunities for all students. Supporting individual development that can respond to global challenges. Research shows that multicultural and student-centered education helps students develop social responsibility, leadership skills, empathy and tolerance. These qualities make them active, responsible citizens of society.

The study of multicultural and student-centered education covers several areas, including psychological, pedagogical and philosophical aspects. The research emphasizes the role of educational institutions and the need to prepare students for global and intercultural relations. Research in this area demonstrates the importance of education in developing tolerance, cultural understanding and intercultural communication, ensuring that students succeed in a diverse cultural environment. Any The experience of many countries shows that multicultural education helps maintain stability in society and prevent conflicts. The Importance of Student-Centered Education: Research The studies conducted within the framework of this educational approach are aimed at revealing the individual potential of students, increasing their independence and active participation in learning. Self-awareness, goal setting, the ability to draw conclusions and make confident decisions are the most important skills in the 21st century.

Future Research Directions: Although the theoretical foundations of multicultural and interpersonal relations have been widely developed, problems of practical application still exist. In the future, additional research is needed to improve the teacher training system, develop flexible curricula, and introduce modern technologies into education. In addition, priority should also be given to the development of practical applications and case study methods.

Conclusion: In the context of globalization, the education system requires new approaches that take into account cultural diversity and individual characteristics. Multicultural and student-centered education can successfully meet these requirements. By solving the practical problems of implementing these approaches, educational institutions can create an inclusive and effective educational environment that will prepare students for

successful global integration. As a result, the centered, culturally rich and resilient to a educational environment will be oriented changing world.
towards creating a society that is human-

References

1. Bessarabova, I.S. Multicultural education: A relevant issue in modern higher education // CyberLeninka.
2. Liseenko, V.I. Person-centered approach in teaching students of higher educational institutions // Young Scientist.
3. Makazhanova, Z.M. Genesis and concept of multicultural education in the context of modern society // LLL21 PetrSU.
4. Musina, L.M. Person-centered approaches in teaching: Theoretical and practical aspects // CyberLeninka.
5. Bekirova, E.Sh. Multicultural approach in teaching historical disciplines in higher education // CyberLeninka.
6. Gulyants, S.M. The essence of the person-centered approach in teaching from the perspective of modern educational concepts // CyberLeninka.
7. Akhmerova, N.M., Ziatdinova, F.N., & Mukhamadeev, I.G. Formation of multicultural educational competence as a requirement for modern higher professional education // CyberLeninka.
8. Tsepkova, A.N. Principles of organizing a person-centered educational process in higher education // CyberLeninka.
9. Shemetova, A.B. Multicultural education: Conceptual foundations and relevance // CORE.ac.uk.
10. Babkina, A.A., Andryushchekina, N.A., Tatarchuk, A.P., Ivanova, M.S., & Musin, A.N. Person-centered approach in education: Modern aspects and perspectives // CyberLeninka.
11. Asipova, N.A. Theoretical foundations of multicultural education // Scientific Research in Education.
12. Tkacheva, S.A. Features of the person-centered approach in educational practice // Education of the 21st Century.
13. Abakirov, A.A. Problems and prospects of integrating multicultural education in higher education // Bulletin of Pedagogical Sciences.
14. Isakova, Ch.B. Development of intercultural competence among students in a multicultural environment // International Journal of Pedagogical Research.
15. Mamytov, A.M. Multicultural education in the context of globalization: Challenges and solutions // Modern Problems of Education.
16. Zadorozhnaya, N.P. Influence of the humanistic approach on personality development in a multicultural environment // Pedagogical Bulletin.
17. Sharshekeeva, K.D. Integration of multicultural and person-centered approaches in higher education // Current Issues of Pedagogy.
18. Nizovskaya, I.A. Sociocultural aspects of multicultural education // Socio-Humanitarian Studies.

Рецензент: к.п.н., доцент Исакова Ч.

Асипова Н.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Асипова Н.А.

КНУ имени Ж.Баласагына

Asipova N.A.

KNU named after J. Balasagyn

ORCID: 0000-0002-0671-603X

**КЫРГЫЗСТАНДА ИЛИМИЙ ПЕДАГОГИКАНЫН ТҮПТӨЛҮШҮ
ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮКТҮҮ ӨКҮЛДӨРҮ**

**ОСНОВАНИЕ НАУЧНОЙ ПЕДАГОГИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ЕЕ ВИДНЫЕ
ПРЕДСТАВИТЕЛИ**

**THE FOUNDATION OF SCIENTIFIC PEDAGOGY IN KYRGYZSTAN
AND ITS PROMINENT REPRESENTATIVES**

Кыскача мүнөздөмө: Макаланын максаты Кара кыргыз автономиялуу облусу уюшулган 100 жыл аралыгында Кыргызстанда педагогика илиминин тарыхый-маданий жактан түптөлүшүнүн социалдык-маданий өбөлгөлөрү жана анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн педагогика илиминдеги ордун ачыктоого багытталган. Кыргыз элинен чыккан алгачкы агартуучуларынын аталган илимий тармакты өнүктүрүүгө кошкон салымы жана ошол кездеги билим берүүгө байланыштуу орунттуу маданий окуялар жөнүндө сөз болот.

Аннотация: Целью данной статьи является раскрытие историко-культурных предпосылок и место видных кыргызских просветителей в развитии педагогической науки за 100 лет с момента образования Кара-кыргызской автономной области. Речь идет о вкладе первых кыргызских просветителей, вышедших из народа, а также о знаковых культурных событиях того времени, связанных с развитием данной научной отрасли.

Abstract: The purpose of this article is to reveal the historical and cultural prerequisites and place of prominent Kyrgyz educators in the development of pedagogical science over 100 years since the formation of the Kara-Kyrgyz autonomous region. We are talking about the contribution of the first Kyrgyz educators who came from the people, as well as about the significant cultural events of that time associated with the development of this scientific field.

Негизги сөздөр: кыргыз мамлекеттүүлүгү; педагогика илими; кыргыз агартуучулары; билим берүү; алгачкы окумуштуу.

Ключевые слова: кыргызская государственность; педагогическая наука; кыргызские просветители; образование; первый ученый.

Keywords: kyrgyz statehood, pedagogical science, kyrgyz educators, education, first scientist.

Кыргыз Республикасынын тарыхында мындан 100 жыл мурун 1924-жылдын 14-октябрында Москвада Бүткүл Союздук борбордук аткаруу комитетинин (БАКтын)

2-сессиясы Орто Азия элдеринин улуттук-мамлекеттик бөлүнүшү жөнүндө чечим кабыл алган, ага ылайык Кара кыргыз автономиялуу облусу РСФСРдин курамына

киргизилген [1]. Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлүшү азыркы Кыргыз Республикасынын территориялык, саясий-экономикалык, маданий иденттүүлүккө багыт алуусуна, ал кездеги СССРдин курамында өз алдынча мамлекет катары саясий аренага чыгышына зор өбөлгө түзгөн. Мындай саясий статуска ээ болуу азыркы Кыргыз Республикасында маданияттын, илимдин, билимдин өсүп өнүгүшүнө түздөн түз таасирин тийгизген.

Ушуга байланыштуу “Тарыхтын татаал кезендеринде качан, кайда болбосун, калайык-калктар: биз кимбиз, кайсы түптөн келип чыкканбыз?...” [2, 39] деген сыяктуу суроолорду коюп келген. Демек, Кыргыз Республикасынын 100 жылдык көз ирмеминде кандай жетишкендиктер, жетишпегендиктер болду? Коомдук жашоо-тиричиликтин кайсы багыттарында кандай өзгөрүүлөр болду? Илим, билим тармагы кандай абалда эле, кандай абалга жетти? сыяктуу суроолорду туудурбай койбойт. Анткени бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын жарандары, өзгөчө саясий-экономикалык, маданий, интеллектуалдык элита артка карап ойлонуу (рефлексия) менен заманбап шартты андап, “биз ким элек, ким болдук?”, келечектеги өз алдынча өнүгүү траекториябыз кандай болот? деген суроолорго жооп издеп жаткан учур.

Белгиленген көз караштан чыгуу менен Кыргыз Республикасында педагогика илиминин түптөлүшүнө учкай көз чаптырсак, Кыргызстанда илимий педагогиканын түптөлүшү байыркы кыргыз элинин көөнөрбөс ооз-эки байлыгында, төкмөлүк, акындык өнөрүндө, бай-кедей таптык доорунда эл үчүн күйүп, бышкан демократ акындарыбыздын чыгармаларында орун алып, алгачкы кыргыз агартуучуларынын аты менен тыгыз байланышта экендигин көрүүгө болот.

Кыргыз эли Орто Азиядагы байыркы көчмөн калк болуу менен өз табыгый жашоо-

тиричилик шартына ыңгайлашкан бай эмпирикалык таалим-тарбия тажрыйбасына ээ болгон. Элдик таалим-тарбиянын өзөктүү бөлүгү кыска жана нуска айтылган макал-лакаптардан баштап, миңдеген саптарды камтыган Манас эпосу, жомоктор, уламыштар, табышмактар, айтыштар, элдик ооз-эки чыгармалар түрүндө сакталып келген. Андай ооз-эки чыгармалар тек гана тарбия эрежелерин камтыбастан, турмуштук (обыденный) байкоодон келип чыккан, кыргыз элинин айланадагы кубулуштарды түшүндүрүүсүн, чечмелөө аракеттерин, таалим-тарбияга байланыштуу эмпирикалык ой-тутумдарын, дүйнө таанымын, философиясын чагылдырып келген, кийинчерээк алар педагогика илиминин эмпирикалык казынасы түрүндө кабыл алына баштаган.

Элибиздин көөнөрбөс руханий дөөлөттөрүнүн катарында Манас эпосунун өзгөчө феноменалдуу энциклопедиялык ордун белгилеп кетүүбүз зарыл. Эпостун феноменалдуулугу – анын бүгүнкү күндө дагы өзүнүн таалим-тарбиялык маанисин жоготпостон жаштарды тарбиялоо каражаты катары кеңири колдонулуп келе жаткандыгында жатат. Өзгөчө жаштарды, жаш жоокерлерди мекенчилдикке тарбиялоодогу орду өтө зор. Манастын жети осуятын “...курсанттардын билимин өстүрүүдө биз ар кандай иш-аракеттерди жасап келүүдөбүз” [3,26].

Кыргызстанда педагогика илиминин түптөлүшү кыргыздардын Россияга кошулушунан кийин, орус-тузем мектептери ачылып, анда алгачкы кыргыз балдары орус тилинде билим алышып, орус маданиятына жакындаган билимдүү адамдар чыга баштаган мезгилге туш келет. 1884-жылдын 3-октябрында ал кездеги Пишпек уездинин азыркы Токмок шаарынан көп алыс эмес Каракуруз кыштагында биринчи орус-тузем мектеби ачылат [4, с. 127]. Белгилүү саясий ишмер, окумуштуу И.С. Болджурова белгилегендей ал мектептерде кыргыз

мамлекетин түптөгөн белгилүү инсандар Ю. Абдрахманов, К. Тыныстанов, Б. Исакеев, Т. Айтматов, Х. Джиенбаев, Х. Шоруков, А. Шабданов, Тынаев ж.б. билим алышкан. Кийинчерээк алардын ичинен белгилүү окумуштуулар чыккан [5].

Ошол эле мезгилде Кыргызстанда педагогика илиминин түптөлүшүнө кыргыз элинин ичинен чыккан араб тилинде билим алышып, татар, казак элдеринин маданияты, билими менен жакындан тааныш болгон Осмоналы Сыдык уулу, Белек Солтоноев, Ишеналы Арабаев, Ибраим Абдырахманов сыяктуу кыргыз агартуучуларынын салымын айтпай кое албайбыз, жана аларга токтолуп кетели.

Осмоналы Сыдык уулу кыргыз элинин биринчи тарыхчысы болгон. Ал Кочкор өрөөнүндө ири манаптын үй-бүлөсүндө туулган. Алгачкы билимин диний насаатчы – молдодон алган. 1911-жылы Бухарада жогорку диний мектепти бүтүргөн. Ошол эле мезгилде орус тилин үйрөнүп, орус тилинде китептерди окуп, көп жерлерде болуп, өз доорундагы өзбек, татар, казак агартуучулары менен таанышып, алган билимин кыргыз элинин агартуучулук ишине жумшоо аракетинде болгон. 1920-жылдары Пишпектин мектептеринде билим берүү менен алектенген, 1928-жылы сабатсыздыкты жоюуга чоң салым кошкон жана кыргыз тарыхын изилдөө боюнча көп эмгек кылган. 1913-жылы Уфа шаарында “Кыргыз элинин кыска тарыхы”, андан кийин “Кыргыз мейкиндигинин тарыхы” аттуу китептери басылып чыккан. Анын пикири боюнча тарых тек гана өткөндү үйрөтпөстөн, ал өткөн тажрыйбага таянып, азыркыны түшүнүүдө мааниси чоң экендиги жөнүндө айтып келген.

Андан кийинки кыргыз агартууларынан тарыхчы Белек Солтоноевду айтсак болот. Ал Чоң Кеминде төрөлүп, эрте жаштан жазууну үйрөнүп, Каракол, Пишпек шаарларында окуусун уланткан. 1890-жылдарда кыргыз элинин тарыхына

кызыгып, уламыштарды чогулта баштаган жана орус, мусулман тарыхчыларынын эмгектери менен таанышкан. 1916-жылы Атаке бийдин болуштугунда болуштукка шайланган. Кайгылуу 1916-жылы Кытайга качып, 1917-жылы кайра келип, Кыргызстанда совет бийлигин орнотууга катышкан жана илимий мекемелерде иштей баштаган.

Б. Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу китебин жазган, ал китепте Манас эпосу, манасчылар, орто кылымдагы окумуштуу Махмуд Кашгари, жана белгилүү көрөгөч инсан Толубай сынчы, жан-жаныбар жана адам үчүн күйүп бышкан Асан-кайгы, көрөгөч, даанышман Калыгул, акындар Арстанбек жана Молдо Кылыч жөнүндө маалыматтар орун алган. Анын калемине көркөм адабий чыгармалар – аңгемелер жана ыр саптары таандык.

Педагогика илиминин түптөлүшүнө түздөн-түз салым кошкон агартуучулардын катарында Ишеналы Арабаевдин өзгөчө орду бар.

Арабай уулу Эшеналы (Арабаев Ишеналы) (1882-1938) – ХХ-кылымдын илим, маданияттын көрүнүктүү өкүлү. 1882-жылы Кочкор районунун Күн-Батыш айлында туулган. Кочкордо билим алып, кийин Казандагы “Кусейин Медресесинде” андан соң Уфада “Галия Медресесинде” билим алган. Ал кыргыз авторлордун эмгектерин араб графикасы аркылуу кенири таануутууга салым кошкон. Анын редакторлугу астында 1910-ж. Казанда Молдо Кылычтын “Жер титирөө жөнүндө баян” аттуу поэмасы жарык көргөн. 1912-жылы Оренбургта “Таза жазуу үлгүсү” басылып чыккан. И. Арабаевдин “Алифе йаки тоте окуу” аттуу китеби казак агартуучусу А. Байтурсунов менен бирге жазылып, педагогика илимин жаңы бийиктикке көтөргөн [6].

Кыргызстанда илимий педагогиканын түптөлүшү дегенде совет мезгилинин алгачкы жылдарында билим берүү

системасы жаңы гана түзүлүп, мектептер ачылып, илимий-методикалык куралдарга болгон муктаждык күч алып турган кездеги маселелерди чечүүдөгү алгачкы кыргыз профессору Касым Тыныстановдун салымы зор болгон.

Касым Тыныстанов 1901-жылы 10-сентябрда Ысык-Көл облусундагы Чырпыкты айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Атасы Тыныстан араб тамгасында анча-мынча окуп, кат-сабаты жоюлган адам болгон. Ал уулунун окууга болгон дилгирлигин байкап, жашы сегизге жеткенде айылдагы молдодон билим алууга жөнөтөт. Диний мектепте үч жыл арабча тамга тааныган соң Касым Сазановка айылында башталгыч мектепте окуп баштайт. Жаш кезинен эле илим-билимге, адабиятка катуу кызыккан Тыныстанов дароо эле окуучулардын алдыңкысы болуп чыга келет. Тилчини окуучулук кезинен бери жакшы билген окумуштуу Кусейин Карасаев "жаштайынан эле башкалардан айырмаланып турган таланттуу инсан эле" деп эскерген жайы бар. Бирок болочоктогу илимпоз үчүн айыл жергесиндеги жөнөкөй мектептер берген билим жетишсиз эле. Мындан улам 1914-жылы өз мезгилинин эң алдыңкы окуу жайларынын бири болгон Каракол шаарындагы жергиликтүү орус мектебине кабыл алынат. Бул жерде орус тили, география, арифметика жана тарых жаатында сабак алат.

Жогорку билимди Ташкент шаарында ошол эле кезде Түркстан АССРинин Агартуу комиссариатынын алдындагы институтта алган. Аны 1924-жылы ийгиликтүү аяктап мекенине кайтат.

Совет доору жаңы гана орноп, сабаттуу инсандар жетишсиз кезде өлкөгө Касым Тыныстановдой адамдар абдан керек болгон. Андыктан 1925-жылы 24 жашында Кыргыз автономиялуу облусунун Академиялык Борборунун кыргыз бөлүмүнүн катчылыгына дайындалат. Алгач

Каракол шаарында мугалимдерди даярдоо курстарынан өтөт. Андан соң ошол кездеги калктын сабаттуулугун көтөрүү үчүн Кыргыз педагогикалык институтунда мугалим болуп иштеп баштайт. Студенттерге сабак берип жүрүп **1932-жылы доценттик, 1936-жылы профессорлук наамын алат.** Ошентип мындай бийик илимий даражага жетишкен эң биринчи кыргызга айланат. 1920-жылдардын экинчи жарымында өлкө аймагында жаңы мектептер массалык түрдө ачылып баштаган кез эле. К. Тыныстанов дал ушул маанилүү маселелерди чечүүнү негизги жарандык-атуулдук милдети катары эсептеп, бул жаатта күн-түн дебей иш алып барат. Анын жыйынтыгында мурда саналуу болгон мугалимдердин саны 1933-жылы үч миңден ашат. Революцияга чейин өлкө аймагында 99 мектеп болсо, 1930-жылы саны 990го жетет. Ошондой эле ал азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгып, тилибиздин тунгуч окуу китептерин, алгачкы грамматикасын жана тил илими боюнча кыргызча терминологиялык сөздүктү түзөт. Кыргыз тилин алгач араб алфавитине, андан соң латынчага жана акыркы болуп орус тамгаларына ылайыкташтырууга алгачкылардан болуп үндөп, бул жаатта эбегейсиз зор иштерди жасайт. 1924-жылы "Окуу китебин" түзүп, андан соң "Чоңдор үчүн алиппени", "Эне тилибиз", "Социалдык-экономикалык сөздүк", "Кыргыз тилинин морфологиясы" жана "Кыргыз тилинин синтаксиси" сыяктуу тилибиздин негизин түзгөн эмгектерди жаратат.

К. Тыныстанов 1937-жылы Москвада жүргөн жеринен чакыртылып, эч себепсиз партиядан чыгарылып, камакка алынат. 1938-жылы 5-ноябрда СССР Жогорку Аскер сотунун жабык жыйынында күнөөлүү деп табылып, атууга чечим чыгарылат. Өкүм эки күндөн кийин, 7-ноябрда, аткарылган [7].

Андан кийинки педагогика илиминин өнүгүшү педагогикалык маалыматтардын, ойлордун таркалышы, педагогика илиминин өнүгүшү 1924-жылы чыккан “Эркин Тоо” гезити менен тыгыз байланышта турат. Ал кездеги “Эркин Тоо” гезити тек гана маалымат таратуучу басылма болбостон, анын беттеринде ошол кездеги окуу-методикалык, окуу-тарбия иштери боюнча методологиялык негиз болуучу теориялык, практикалык алгачкы материалдар басылып турган. Ошентип, “Эркин-Тоо” “гезит-мектеп”, “гезит-педагог” милдеттерин аткарып келген. 1926-ж. Бишкекте биринчи адистештирилген атайын басмакана ачылат жана ал жерде кыргыз тилиндеги алгачкы окуу китептери, окуу куралдар, методикалык куралдар басып чыгарыла баштайт. Алар “Алиппе”, “Окуу үчүн китеп”, “Арифметика”, “Башталгыч география” окуу куралдар болгон. Ошол эле мезгилде 1928 - 1929 жылдары чоң адамдар үчүн алиппе, Х. Карасаевдин “Жаңылыктар” аттуу китеби, “Кыргыз тилин окутуунун методикасы”, “Математиканы окутуунун методикасы”, “Туура жазуу боюнча жетекчилик” ж.б. басылмалар жарык көрө баштайт.

“Эркин Тоо” гезитинен кийин 1928-жылы Т. Айтматов, К. Тыныстанов ж.б. демилгеси менен калктан акча чогултулуп “Жаңы маданият жолунда” аттуу адабий-педагогикалык журнал чыккан. “Жаңы маданият жолунда” журналынын чыгышы кыргыз адабияты менен кыргыз тилинде педагогика, методика илиминин дүркүрөп өнүгүшүнө зор өбөлгө түзгөн. Ал журналдын биринчи редактору Касым Тыныстанов болчу” [8].

Кийинчерээк бул журнал “Эл агартуу” республикалык деңгээлдеги журналга айланып, азыркы убакка чейин өзүнүн илимий-методикалык басылма катары милдетин аткарып келет.

20-жылдардан баштап республикада педагогикалык кадрларды даярдоо маселеси курчуй баштайт, ага көп сандаган

мектептердин ачылышы себеп болгон. 1925-жылы Бишкекте алгачкы атайын орто берүүчү эл агартуу институту ачылып, ал жерде Кыргызстандын мектептери үчүн мугалимдер даярдала баштайт. Кийин 1928-жылы ал борбордук педагогикалык техникумга айланат, ошол эле жылдары Ошто 1928-ж., 1926-жылы Жалал-Абадда педагогикалык техникумдар ачылат. Азыркы учурда ал техникумдардын базасында ОШМУ, ЖАГУ университеттери ачылды.

1932-1933 окуу жылында 1500 мектеп, ал эми 1950-жылы 1700 мектеп ачылып Кыргызстандагы жогорку билимдүү мугалимдерге болгон муктаждык кескин өсөт. Буга жооп катары 1932-жылы биринчи жогорку окуу жай - Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институт ачылат, андан бир жылдан кийин Зооветеринардык институт ачылат. Бирок, жаңы ачылган окуу жайлар педагогикалык кадрларга болгон муктаждык зор болгондуктан Россия Федерациясынан көптөгөн адистер жибериле баштаган. Алардын катарында К.К. Юдахин, И.А. Батманов, Г.А. Сухомлинский, Ф.А. Турдаков ж.б. болгон.

Улуу ата мекендик согуш убагында 1941-1944-жылдарда Россиядан Кыргызстанга эвакуацияланган жарадарлардын, медициналык кадрлардын келиши, республикада медициналык орто жана жогорку окуу жайлардын ачылышына өбөлгө түзгөн.

Улуу ата мекендик согуш бүткөндөн кийин 1951-жылы Кыргыз педагогикалык илим изилдөө институту ачылат (азыркы КББА). КирПИИИнин биринчи директору болуп таланттуу илимпоз педагог Баки Кулдашевич Кулдашев дайындалган. Өткөн 100 жыл ичинде педагогика илими чоң баскычтарга көтөрүлүп, союздук деңгээлде жогору бааланган, СССРдин педагогикалык академиясынын академиги А.Э. Измайлов, ошол эле академиянын мүчө-корреспонденти болуп Балтабаева М.Р. тандалган. Аталган педагогика илимий

борбордо өз учурунда 13.00.01 – жалпы педагогика адистиги боюнча илимдеринин докторлору И. Бекбоев, Л.А. Шейман, М.Р. Рахимова, Э.М. Мамбетакунов, Дж. Аманалиев, Бабаева Д.Б., Н.А. Асипова, А. Алимбековдор үзөнгүлөш, кызматташ болушкан. Андан кийин заманбап педагогика илими аталган илимдин докторлору С. Калдыбаев, А.М. Мамытов, М.Ж. Чоров, Н.К. Т.М. Сияев, Дюшеева ж.б., педагогика илимдеринин кандидаттары Н.И. Имаева, Үсөналиев С.Ү., Ж. Койчуманов, Т. Ормонов, Б. Апышев, Ж. Бешимов, А.И. Акулова, С.М. Саипбаев, Г. Токторов, М. Абдыкеримова ж.б. менен толукталган.

Жогоруда аты аталган педагогика илимдеринин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн айрымдарынын салымын бир сөз менен аныктай турган болсок, төмөнкүдөй болмокчу. Педагогика илимдеринин докторлору: Измайлов А.Э. – Кыргыз Республикасында жана Орто Азиядагы педагогика жана билим берүү тарыхы боюнча ири адис; Балтабаев М.Р. – Кыргызстанда милдетүү жалпы билим берүүнүн ишке ашырылышын изилдеген; И. Бекбоев – Кыргыз мектептеринде математиканы окутууну илимий негизде чечүүгө зор салым кошкон; Л.А. Шейман – Кыргызстанда жана СССРде орус тилин окутуу методикасын иштеп чыгууга зор салым кошкон; М.Р. Рахимова – Кыргыз

Республикасында мектепке чейинки билим берүү жана тарбиялоо иштери боюнча көрүнүктүү адис; Э.М. Мамбетакунов – окутуунун жана билим берүүнүн теориясы жана кыргыз мектептеринде физиканы окутуунун методикасы боюнча ири адис; Ж. Аманалиев – билим берүү тармагын уюштуруунун илимий негиздери боюнча адис; Бабаев Д.Б. – физика предметин илимий негизде окутууга зор салым кошуп келет; Н.А. Асипова – тарбия теориясы, өзгөчө көп улуттуулук шартында таалим-тарбия маселелери боюнча ири адис; А. Алимбеков, А.Т. Калдыбаева – кыргыз этнопедагогикасын илимий багыт катары изилдөөгө салым кошууда.

Бүгүнкү күндө жогоркулардын катарын педагогика илимдеринин докторлору: Карабалаева Г.Т., Сманбаев Ө.А., Чалданбаева А.К., Ажыбаева А.Ж., Сартбекова Н.К., Мураталиева М.А., Сулайманова Р.Т., Колдошев М. толуктап турушат.

Ошентип, аты аталган окумуштуулар жана алардан кийинчерээк педагогика илимий багытында эмгектенип келе жаткан педагог-окумуштуулар бүгүнкү күндө өз доорунда Кыргызстандагы педагогика илимине из салып кеткен алптардын жолун жолдоо менен педагогика илимин татыктуу улантып келе жатышат десек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз автономиялуу облусу. [\(https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%\)](https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%) (дата просмотра: 30.09.2024)
2. Асанов Ж.К. Түрк цивилизациясынын контекстиндеги Жусуп Баласагындын натурфилософиялык көз караштары. Ж. Баласагын атындагы “КУУнун Жарчысы”. Атайын чыгарылыш (S), 2019. – 37-40 б.
3. Асипова Н.А., Кыдыралиев А.С. Үзгүлтүксүз билим берүү жана аскер институнун курсанттарын жаш жоокерлерди тарбиялоого даярдоо. Ж. Баласагын атындагы “КУУнун Жарчысы”. №2 (114), 2023. – 23-31 б.
4. Айтбаев Т.М. Историко-культурные связи киргизского и русского народа. Ф., 1954. – С. 127.
5. Болджурова И.С. Кут билим. 16.04.2024. <https://kutbilim.kg/ru/>

6. Первые кыргызские просветители. <https://open.kg/about-kyrgyzstan/history/kyrgyzstan-as-part-of-russia/532-pervye-prosvetiteli.html> <https://open.kg/about-kyrgyzstan/history/kyrgyzstan-as-part-of-russia/532-pervye-prosvetiteli.html> (Первые кыргызские просветители) (дата просмотра: 06.08.2024)

7. Алгачкы кыргыз профессору. Касым Тыныстанов тууралуу 8 факты. <https://sputnik.kg/20191107/kasym-tynystanov-tuuraluu-8-fakty-1046163425.html> (дата просмотра: 08.10.2024)

8. Дүйшөнбаев П. Улуттун рухун жандырган “Эркин Тоо”. Кыргыз туусу. 2024ж. 4 октябрь. 72 (24846)

Рецензент: п.и.д., профессор Мураталиева М.А.

ПСИХОЛОГИЯ

УДК 159.92/96

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-13-18

Абдылдаева Г. О., Ыстамкулов Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Абдылдаева Г. О., Ыстамкулов Б.

КНУ имени Ж.Баласагына

Abdyldaeva G. O., Ystamkulov B.

KNU named after J. Balasagyn

ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАРАКАТ МЕНЕН ИШТӨӨДӨ ОЮНДАРДЫН АКТУАЛДУУЛУГУ

АКТУАЛЬНОСТЬ ИГР В РАБОТЕ С ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАВМОЙ

THE RELEVANCE OF GAMES IN DEALING WITH PSYCHOLOGICAL TRAUMA

Кыскача мүнөздөмө: Берилген макалада оюндардын ар кандай түрлөрү, алардын социалдык жана психологиялык жактан актуалдуулугу сүрөттөлгөн. Азыркы жаштардын оюндарга болгон катышуу мүнөздөмөлөрү берилген. Ошондой эле психологиялык жаракат жөнүндө маалымат жана оюндун терапевтикалык пайдасы каралган.

Аннотация: В статье описываются различные виды игр, их актуальность в социальном и психологическом плане. Даются характеристики вовлеченности современной молодежи в игры. Также рассматривается понятие о травме и терапевтическая польза игр.

Abstract: This article describes various types of games, their relevance in social and psychological terms. The characteristics of the involvement of modern youth in games are given. The concept of trauma and the therapeutic benefits of games are also considered.

Негизги сөздөр: оюн; жаракат; симптомдор; механизмдер; шарттар.

Ключевые слова: игра; травма; симптомы; механизмы; состояния.

Keywords: game; injury; symptoms; mechanisms; conditions.

Понятие об игре известно еще с древних времен до нашей эры. Этот процесс свойственен не только людям, но и животным. Животные тоже вовлекаются в процесс игры, как между собой, так и с людьми. Исторически игра значительно развивалась. В каждом государстве и в определенных местностях имеются свои уникальные игры. Особое внимание заслуживают игры кочевых народов. На международном уровне такие игры закрепились под названием «Всемирные игры кочевников». Всемирные игры кочевников (ВИК) – это международные

культурно-традиционные спортивные игры, которые являются достоянием всех кочевых народов мира. Основателем является экс-президент Кыргызской Республики Алмазбек Атамбаев. Впервые ВИК были проведены в 2014 году в Кыргызстане, в них приняли участие 19 стран. Целью международных игр является изучение, сохранение исторических и культурных аспектов кочевых народов. Безусловно, в этой среде играет большую роль и этнопедагогическое воздействие.

Также известно, что важное место в науке будущего займет и дифференциальная

психология. Она изучает психологические различия между людьми, народами, культурами. Почему мы такие разные? Чем отличается психика мужчины и женщины, разных людей, рас, этносов и народностей? Разобраться в подобных сложнейших вопросах можно, объединив усилия психологов и представителей естественных, общественных, гуманитарных наук [3].

Понимание функции игры (для детей) в западной науке обуславливает адаптацию к жизни, приобретению полезных навыков и способностей. Отечественная психология, напротив, утверждает, что игра функционирует как развитие сознания и мотивационно -потребностной сферы. В своих работах российский психолог Е. Е. Кравцова выделила пять видов игр (для детей), которые в свою очередь постепенно и плавно могут сменяться в онтогенезе:

- Режиссерская (3-4 лет) – одиночная игра, ребенок не принимает на себя роль, а распределяет роли между игрушками (предметами);
- Образно-ролевая (4-5 года) – принятие на себя образа и характерного поведения какого-либо объекта (машинка, зайчик);
- Сюжетно – ролевая (5-6) – принятие действительной роли и действия в соответствии с нею (продавец, врач);
- Игра с правилами (6-7 лет) – фиксированное правило, цель-результат-выигрыш, подчинение правилу;
- Режиссерская игра высокого уровня (6,5-8 лет) – коллективная, несколько линий развития сюжета (один предмет может выполнять разные функции) [5].

На данном современном этапе жизни мы можем увидеть характерную и значительную разницу между национальными играми и современными. Национальная игра в каждой культуре была уникальна и своеобразна. Таким образом народ приучал детей с раннего возраста к физической выносливости, логическому

мышлению, самостоятельности и независимости, упорству, бесстрашию. Современные виды игр приучают детей к усидчивости, самообладанию, толерантности, критическому мышлению.

Подготовка участников к играм и представлениям сама по себе является терапевтической. Например, воссоздание в групповой динамике юрт различных форм и высот, красочных декораций. В процессе групповой работы, где одна общая цель, происходит обмен новой информацией. Проявляются альтруизм, групповая сплоченность, происходит межличностное обучение. Развивается процесс формирования человеческой гуманности. С арт-терапевтической точки зрения, например, игры на скачках могут выступать в качестве драматической терапии для зрителей, наблюдающих за игрой двух команд. Во время проявления различных видов эмоций и переживаний, поддержки игроков криками, визгами, свистами и жестами, аплодирования стоя или сидя, происходит вытеснение всех предыдущих психологических стрессовых состояний из организма (происходит психологическое расслабление и разжатие физических мышц).

Рада Михайловна Грановская, доктор психологических наук, в своей лекции о психологии здоровья утверждала, что психика вытесняет все напряженные, травматические процессы на мышцы. Мы можем с этим согласиться, ведь в современном мире по сравнению с предыдущим столетием участились случаи различных психических расстройств даже у здоровых людей. Все это тесно связано с нанотехнологиями, заменяющими труд и физическую активность человека, и бурно исходящими от СМИ недостоверного информационного потока. И, если кочевые племена в их традиционных играх справлялись с психическими недугами, то сегодня актуальность проведения таких игр

сводится к духовно-нравственному и культуральному развитию человека [8].

Неблагоприятной тенденцией современной молодежи является низкая мотивация сотрудничества, неумение конструктивно взаимодействовать со сверстниками, усиление агрессивности и др. Ученые замечают, что за последние 15-20 лет резко увеличилось число детей с проблемами в речевом, познавательном, эмоциональном, интеллектуальном развитии. В том числе и неспособность к освоению программы начальной школы. Национальные или традиционные игры развивают у детей социально-коммуникативные, познавательные, речевые, художественно-эстетические, физические, интеллектуальные области. Игра не только учит детей вовлекаться в процесс, взаимодействовать друг с другом, сотрудничать, но и учит правильно выигрывать и проигрывать. Проигрыш в игре формирует отчетливый взгляд на жизнь, в котором бывают и проигрыши, и выигрыши. С точки зрения биологии и философии, жизнь - это активная форма существования организма, где случаются победы и поражения.

Фундаментом формирования сотрудничества, взаимопонимания, взаимоуважения и др. являются игры. К сожалению, в настоящее время игры приобретают иной характер, то есть происходит переход от традиционных и национальных игр в компьютерные - виртуальные игры. Однозначно, здесь имеются положительные стороны и моменты воздействия на человека в целом, но они не могут заменить полезные и жизненно необходимые функции живой игры. Потребность ребенка к игре - это потребность здорового, растущего организма.

Травматические ситуации – это такие экстремальные критические события, которые обладают мощным негативным

воздействием, ситуации угрозы, требующие от индивида экстраординарных усилий по совладению с последствиями воздействия. Они могут принимать форму необычных обстоятельств или ряда событий, которые подвергают индивида экстремальному, интенсивному, чрезвычайному воздействию угрозы жизни или здоровью, как самого индивида, так и его значимых близких, коренным образом нарушая чувство безопасности индивида [1].

Американским биологом и доктором медицины Питером Левином было доказано, что в человеке существуют процессы и механизмы, которые позволяют исцелять травму. Он назвал процессы самоисцеления, которые обеспечивают гомеостаз в организме, саморегуляцией. Оказалось, что реакции на травму - это реакции тела. Существуют защитные реакции в ответ на травматическую ситуацию: бегство, борьба и замирание. Если человеку удалось избежать шоковой ситуации, то не образуются никакие травматические ситуации, а если удастся победить противника и выйти победителем, то тоже никаких стрессовых реакций не остается. В случае замирания с последующим восстановлением тоже никаких травматических симптомов не остается. Мобилизуются жизненные силы для того, чтобы осуществить защитные реакции. В шоковой ситуации в живом организме создается достаточно высокая энергия. Если эта энергия реализуется, то происходит восстановление естественным образом благодаря внутренним исцеляющим процессам. Возбуждение нервной системы тоже возвращается в норму, человек возвращается в то благополучие, которое было до травматической ситуации. У него есть осознанный выбор, который позволяет реагировать и принимать решения в той или иной критической ситуации. По сравнению с животными, человеку свойственна в большей степени реакция замирания. В травматической ситуации, шоковая ситуация

уходит, а замирение остается, удерживая большое количество энергии. Получается, что энергия, созданная для решения травматической ситуации, оказывается остановленной и замороженной. Удерживаемая этим состоянием, она остается нереализованной. Из-за этого жизнь человека оказывается для него самого нецелостной. На уровне нервной системы травмированный остается в повышенном уровне возбуждения. И для того, чтобы как-то регулировать это остановленное возбуждение, создаются травматические симптомы. Они и удерживают энергию, которая не находит выхода. Симптомами могут быть: повышенное возбуждение, ощущение сжатия, ощущение диссоциации между сознанием и телом, а также состояние беспомощности. По мнению П. Левина, травма - это не пожизненный приговор. Людей с травмой можно исцелять, с симптомами можно справляться и можно восстановиться после различного рода травматических ситуаций. Поскольку в теле человека существуют механизмы, которые создают симптомы и существуют механизмы, которые помогают справляться с этими процессами.

Во время игры человеку открывается доступ к процессам самоисцеления, которые помогают разрядить остановленную энергию и восстановить возбуждение нервной системы (в том числе нормальное течение жизни). Исцеляющими процессами в соматическом подходе на телесном уровне могут быть процессы: дрожжи, выброса тепла, смеха и плача. Полноценно проявиться этим реакциям требует определенное время. В психотерапии существуют и определенные этапы, которые делают возможность этой работы более пошаговой, безопасной и экологичной. И это обязательное обеспечение безопасности (травма - это то, что лишает чувства безопасности): сеттинг и терапевтические отношения. Отношения, построенные на

альянсе, сотрудничестве, доверительности, контракте. Здесь очень важно поддержание альянса, то есть определение запроса. Это действительно сложная задача, потому что часто, когда человек пребывает в травме, он не знает, чего он хочет. Для работы в травме необходимо выбрать определенный симптом, это происходит медленно, шаг за шагом, симптом за симптомом. Далее работа с травмой происходит с опорой на ресурсы, неправильно будет идти сразу на травму, а нужно будет построить ресурс. Человек получает травму, потому что у него не было достаточно ресурсов: не пробудились защитные реакции, не было устойчивости, целостности, уверенности, внутреннего баланса и спокойствия (и поэтому он впал в такое состояние дезорганизации). Ресурс - это то, что дает возможность ощутить устойчивость, целостность и сохранить свою внутреннюю силу при встрече с травматической ситуацией. В игровой терапии психолог специально создает такие ресурсные состояния для того, чтобы вернуть ощущения уверенности, устойчивости, целостности. В глубинной психотерапии открываются состояния, которые называются «архитипические исцеляющие состояния», отражающие определенный культурно-духовный опыт. Часто встречаются в определенных духовных практиках, исцеляющих телесных практиках. Они известны из практики йоги, цигун, тайцзи-цюань и др. Эти состояния удивительным образом приходят как часть процесса. Могут быть состояния безмятежности, спокойствия, трепетного ощущения жизни, расширения, состояния целостности, открытости. Конечно, их трудно описать, ведь каждый человек испытывает их по-разному, но когда они переживаются, то это очень глубокий, целостно-ресурсный опыт. Когда подготовлены ресурсы и человек знает об этих ресурсах, то тогда уже начинается работа с травматическими симптомами.

Таким образом, человек выходит на новое видение ситуации, новый смысл, возможности разрешения травматической ситуации и еще новые возможности движения жизни [4].

Игра всегда была и остаётся составной частью общества. В процессе игры

не только дети, но и взрослые получают массу удовольствий -как в группе, так и самостоятельно. Важно, чтобы человек понял насколько этот процесс важен для поддержания психического равновесия в организме, для развития познавательных функций и целостного видения мира

Список использованной литературы:

1. Биктина Н.Н. Практикум по психологии посттравматического стресса: учебное пособие / Н.Н. Биктина; Оренбургский государственный университет. – Оренбург: ФГ БОУ ВПО ОГУ, 2011. – 166 с.
2. Барышникова, Е.В. Психология детей младшего школьноговозраста: Учебное пособие/ Е.В. Барышникова.-Челябинск: ЮУГГПУ, 2018.-174с.
3. Кучеренко, Наталья. Психология рядом с нами / Наталья Кучеренко. – М.:АСТ,2018.- 352с.
4. Мазур, Е. С. Лекция “Исцеление травмы: экзистенциальные основы психотерапии травмы” / Е. С. Мазур: Электронный ресурс.-<https://youtu.be/xyHv601bLNE?si=gypIu5sDY9N5fRxc>
5. Смирнова, Е. О. Психология и педагогика игры: учебник и практикум для вузов / Е. О. Смирнова, И. А. Рябкова. – Москва: Издательство Юрайт, 2024. – 223 с.
6. Сатыбалдиева А.Б. Многообразие функциональных аспектов межкультурной коммуникации в условиях интеграции всего мира в единый образовательный процесс //Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, №1, 2024, 55-59
7. Степанов П.В., Круглов В.В., Степанова И.В. Воспитание на уроке: методика работы учителя: методическое пособие / П. В. Степанов, В. В. Круглов, И. В. Степанова.-М.: ФГБНУ ИСПО РАО, 2021. – 94 с.
8. Грановская Р. М. Психология здоровья. [электронный ресурс]: Р. М. Грановская.URL: режимдоступа: [Ht1tps://youtu.be/-dQ5uCDUGmU?si=p0mUF8WvTZlk138F](https://youtu.be/-dQ5uCDUGmU?si=p0mUF8WvTZlk138F)

Рецензент: д.н.г.у., профессор Иманбердиев Д.Ч.

Ажиматов О. А.¹, Жоошбекова З.¹, Казканова Ч.Т.²

Ош мамлекеттик университети,¹

Б.Сыдыков атындагы Эл аралык Кыргыз-Өзбек университети²

Ажиматов О. А., Жоошбекова З., Казканова Ч.Т.

Ошский государственный университет,

Кыргызско-Узбекский университет имени Б. Сыдыкова

Azhimatov O. A., Jooshbekova Z., Caskanova Ch.T.

Osh State University,

Kyrgyz-Uzbek University named after B. Sydykova

ООЗ ЭКИ ЭЛДИК ЧЫГАРМА – ПСИХОЛОГИЯЛЫК БИЛИМДЕРДИН ӨНҮГҮҮСҮНҮН БУЛАГЫ

УСТНОЕ ТВОРЧЕСТВО КАК ИСТОЧНИК РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

FOLKLORE - AS A SOURCE OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада элдик оозеки чыгармаларга анализ жүргүзүүнүн негизинде инсандын психикалык өнүгүүсү боюнча пайда болгон ой-пикирлер жана психологиялык көз-караштардын элдик оозеки чыгармалар аркылуу кеңири чагылдырылгандыгын ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. Бул илимий макаланын негизги максаты болуп элдик оозеки адабий чыгармалардагы пайда болгон психологиялык ой-жүгүртүүлөрдү изилдөө болуп эсептелет. Изилдөөнүн предмети болуп кыргыз элинин байыртадан бери өнүгүп келе жаткан оозеки чыгармаларын талдоо аркылуу аларга мүнөздүү болгон психологиялык билимдерди чагылдыруу болуп саналат. Психологиялык көз-караштардын өнүгүү процесстерин изилдөө процессинде элдик чыгармачылыктын негизин түзүп турган адабий чыгармалардын бир канча жанрларына илимий жактан анализ берилди. Элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылган материалдарды изилдөө аркылуу алынган материалдар билим берүү тармагында иштеп жаткан педагогдордун окуу иш-аракеттеринде кеңири колдонулушу мүмкүн. Изилдөөнүн негизинде алынган маалыматтар аспиранттардын жана илимпоздордун илимий чыгармачылыгынын иш-аракеттеринде баалуу болгон теориялык материал болуп кызмат кылышы мүмкүн.

Аннотация: В данной статье речь идет о развитии психологических знаний связанные с восстановлением духовной культуры кыргызского народа. Все это требует изучение народного духовного творчество, которые на протяжении долгого времени служили источником развития психологических знаний. В этой связи все большее внимание обращается на изучения духовной культуры народа. Анализируя социально-исторические условия развития психологических знаний, выявлены особенности воспитания через устного народного творчества как особая деятельность - включающее в себя важнейшие черты воспитания включающее формирования личности человека. Цель исследования - изучение устного народного творчества, вобравшие в себя важные качества воспитания. Предметом исследования являются изучение устного народного творчества как источник развития психологических знаний. В процессе изучения данной проблемы применялись в качестве научного метода: теоретический анализ соответствующие литературные материалы по

изучаемой проблеме и на этой основе сделана первая попытка дать научный анализ устного народного творчества. Полученный научный материал могут использоваться в научной деятельности исследователей занимающих проблемам истории психологии. Материалы исследования дает возможность исследователям выявить особенности развития психологического знания древнего кыргызского народа.

Abstract: This article deals with the development of psychological knowledge related to the restoration of the spiritual culture of the Kyrgyz people. All this requires the study of folk spiritual creativity, which for a long time served as a source of development of psychological knowledge. In this regard, more and more attention is being paid to the study of the spiritual culture of the people. Analyzed socio-historical conditions of the development of psychological knowledge, revealed the features of education through oral folk art as a special activity - which includes the most important features of education includes the formation of human personality. The purpose of the study is the study of oral folk art, incorporating the important qualities of upbringing. The subject of the study is the study of oral folk art as a source of development of psychological knowledge. In the process of studying this problem applied in the quality of scientific method: theoretical analysis of relevant literary materials on the problem under study and on this basis made the first attempt to give a scientific analysis of oral folk art. The obtained scientific material can be used in the scientific activity of researchers engaged in the problems of the history of psychology. The materials of the study enable researchers to identify the peculiarities of the development of psychological knowledge of the ancient Kyrgyz people.

Негизги сөздөр: билим; элдик чыгарма; иш-аракет; тарых; муундар; рухий маданият; байыркы; макал-лакаптар; чыгармалар.

Ключевые слова: устное творчество; воззрения; история; поколения; культура; пословицы и поговорки; древний; духовные.

Keywords: culture; folklore; history; Generation; spiritual; psychological proverbs; generation; history and sayings; people.

Актуальность исследования заключается в малоизученности развития психологических знаний древнего кыргызского народа. С достижением независимости Кыргызстана изучение вопросов развития психологических знаний приобретает особое значение. Отдельные ученые республики большинство ученых занимающие проблемами психологии педвузов республики Э.Орозалиев, А.Брудный впервые уделяли определенное внимание проблемам изучения устного народного творчества - как источник развития психологического знания.

В связи с этим, перед учеными исследователями педвузов Кыргызстана стояла большая ответственная задача - более углубленного изучения духовного наследия -

как источник развития психологических знаний кыргызов, в связи с ростом национального самосознания и необходимостью определения путей дальнейшего становления и развития психологической науки.

В этой связи, огромный интерес вызывает вопросы изучения устного народного творчества, которые имеют большое значение для развития психологической науки региона.

Многие ученые, научные представители философской и психологической науки, например, А.Бекбоев, А.Брудный, Ч.Шаакевой исследующие эту проблему внесли определенный вклад в изучении проблемы устного народного творчества и его влияние

на развития психологического знания, в частности, в Кыргызстане.

Благодаря исследованиям этих ученых, проделана определенная исследовательская работа в области развития психологического знания. Но, в свете новых требований развития психологической науки предстоит сделать еще больше.

Изучение устного народного творчества в условиях Кыргызстана становится особенно значимым, в связи насущной необходимости, в первую очередь, изучения развития психологического знания древних кыргызов. В последние годы учеными предпринимаются определенные шаги в этом направлении. Поэтому изучение устного народного творчества - как источник развития психологического знания, нам дает возможность проанализировать и оценить состояния развития психологических знаний в Кыргызстане.

Впервые довольно успешные шаги в этом направлении были предприняты учеными А.Брудным, Э. Орозалиев, Ч.Шакеевой, А.Амановым и философами и психологами, которым принадлежит не малое количество опубликованных научно-исследовательских работ, посвященных развитию психологического знания.

Древний кыргызский народ, как и другие народы Средней Азии имеет свои богатые культурные традиции, уходящими своими корнями в глубь веков. На протяжении длительного периода, кыргызскому народу удалось сохранить свои культурные и духовные ценности, которые передавались от поколения к поколению. Перед ним, стояла большая задача более углубленного познания развития своего духовного богатства, в связи с ростом национального самосознания.

В научном плане изучения развития устного народного творчества и их влияние на развития психологической мысли и знания приобретает особое значение. В этом деле ученые Академии Наук республики

стали уделять большое внимание на создателей народного духовного наследия предков мыслителей народа внесших своим творческим трудом.

Изучение психологической знания как неотъемлемого компонента развития устного народного творчества и ее составной части имеет большое значение для выявления ее перспективных гуманистических традиций. Необходимость изучения устного народного творчества включающее развития психологического знания, в свои очередь, подчеркивались учеными-психологами А.Брудным и Э.Орозалиевым, А.Амановым и другими. В этой связи видный ученый психолог О.Тутунджян писал, что “Пока у нас не была создана система психологических знаний и взглядов национальных мыслителей в республике, невозможно дальнейшая развития психологической науки” [6.79.]. Своевременные высказанные мысли О.Тутунджян в полной мере отражает современное состояния и развитие психологической науки в Кыргызстане.

Устное народное творчество является своего рода большим духовным источником, служившая средством изучения истории развития психологического знания. Устное народное творчество – это бесценное духовное наследие, которое включает в себя: легенды и загадки, эпосы, сказки, народные песни, пословицы и поговорки.

Именно в устном народном творчестве, заложены совокупность психологических знаний накопленных народом в многовековом процессе жизненной деятельности.

Устное народное творчество действительно отражают многовековой жизненный опыт многих поколений, мировоззрение людей на разных периодах развития человечества и воплощала лучшие качества народного ума имея свои нравственные нормы и самосознания народа.

За последние время под влиянием научной общественности нашли свое отражение развитие психологические знания охватывающие многие стороны жизни людей, в частности, в легендах, сказках, загадках, эпосах, народных песнях, пословицах и поговорках как основной формы распространения психологических знаний.

«В устных народных творчествах содержится довольно обширный материал по разным аспектам жизни людей. Они выражали развития психологии жизненного опыта людей, их мировоззрение, отношение к разнообразной социальной жизни»[4.67].

Действительно кыргызский народ, еще на заре своей истории развития осознал, что объединением своих усилий и совместным действием можно добиться больших успехов в борьбе с суровыми силами природы.

В содержании устного народного творчества, в его жанрах вложены представления о личной жизни и деятельности людей. Эти мысли очень ярко отражены в следующих пословицах, например, «Не спорь с народом», «Героя можно победить, народ нельзя», «Если ты добр - будь вежлив, если ты велик - будь учтив», «Не рой яму, а то сам попадешь» [1.59.]. Они отражают разнообразные качества психологии человека.

Еще в устном народном творчестве существует немало пословиц и поговорок, в которых прославляется величие деятельности служащего источником материальной и духовной культуры.

Вот некоторые из них: "Труд человека кормит, лень портит", "Если смолоду будешь трудиться - будешь в достатке жить и веселиться", "Без труда нет блага", "Кто не работает, тот не ест" [1.62.].

В этих пословицах и поговорках отражается значение труда и его роль в жизни человека. В психологическом плане четко и убедительно раскрываются сущность

и значение трудовой деятельности человека, осуждается лень и безделье. Наряду с этим вызывают значительный интерес пословицы и поговорки, отражающие идеи о пользе знания, умения в формировании личности: "Знаниями овладевать так же трудно, как иглой колодец рыть», "Ум и знания - одежда, что не сносится вовек", "Учить хорошо, учиться и того лучше"[1.65.]. В этих пословицах и поговорках большое значение придается человеческим знаниям и умениям.

Анализируя содержания пословицы и поговорки кыргызского народа, на наш взгляд, можно обратить внимание на ценные мысли, в которых отражаются социальные факторы, влияющие на формирование личности человека, например, "Человек плох не от рождения, он становится плохим в среде", - гласит поговорка. В этих пословицах заложены психологические идеи о том, что человек не рождается с готовыми нравственными, волевыми и другими качествами, он приобретает их в процессе своей деятельности, благодаря влияниям социальной среды.

В других пословицах и поговорках анализируется ряд психологических идей, касающихся вопросам психологии семейных отношений: "Жена - счастье и достаток семьи", "У хорошей жены и плохой муж молодцом станет, скверная и хорошего мужа оскандалит". В этих пословицах даются воспитания молодому поколению быть рассудительными и осторожными в вопросах создании семьи. Ведь страдания и муки, горе и радость придется делить с избранником или избранницей всю жизнь. Еще можно сказать, что многие пословицы и поговорки оказывали определенное воспитательное воздействие на людей, отражая неисчерпаемые возможности человека в оценке достоинства человека не по внешним признакам, а по его суждениям и поступкам, действиям в тех или иных жизненных ситуациях.

Все сказанное делает весьма важной изучения материалов устного народного творчества кыргызского народа, во всем разнообразии их жизненной деятельности.

Обобщая все вышесказанное, можно сделать вывод, что различные жанры устного творчества в определенной степени отражает образ мыслей, психологию суждения древних предков и различных поколений древнего кыргызского народа. Данная научно-исследовательская работа имеет большое значение для разработки теоретико-методологических основ психологических исследований в изучении

развития духовного народа, в частности, в отдельном конкретном регионе – в данном случае, в Кыргызской Республике.

В целом, из этого можно сказать, что психологические знания, развивались в тесной связи с развитием духовной культуры древнего кыргызского народа.

Таким образом, изучение развития психологической мысли в Кыргызстане является крайне актуальными, особенно для изучения развития психологического знания древнего кыргызского народа, которые имеют долгие истории.

Список использованной литературы

1. Антология педагогической мысли Кыргызской ССР. –М., 1988г.
2. Аманов А. Психологические воззрения мыслителей Средней Азии в эпохи средневековья. -Ош.; 1994г.
3. Ажиматов О. А. Становление и развитие психологической мысли в Кыргызстане. – Ташкент.; 2008г.
4. Из истории социально-философской мысли народов Востока. /Отв. ред. Брудный А.А. - Ф.: Илим, 1989г.
5. Материалы 1 региональной научно-практической конференции по проблемам социально-экономического и культурного развития, посвященной 3000-летию г. Ош. – Ош.; 1997 г.
6. Тутунджян О. М. Проблемы истории психологии. /Вопросы психологии. – М., №5. 1982 г.
7. Тезисы республиканской конференции. –Ош.; 20 ноябрь 1989г.

Рецензент: к.п.н., доцент Даминова И.

Кудайбердиева Д.М., Мещерякова Е.Ю., Рыбьянова Е.Г.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Кудайбердиева Д.М., Мещерякова Е.Ю., Рыбьянова Е.Г.

КНУ им. Ж. Баласагына

Kudayberdieva D.M., Mesheryakova E.U., Rybyanova E.G.

KNU named after J. Balasagyn

**КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН ИНСАНДЫГЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУГА СОВЕТТИК ЖАНА АЗЫРКЫ МУЛЬТФИЛЬМДЕРДИН
ТААСИРИН ИЗИЛДӨӨ**

**ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ СОВЕТСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ МУЛЬТФИЛЬМОВ
НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО
ВОЗРАСТА**

**STUDYING THE INFLUENCE OF SOVIET AND MODERN CARTOONS
ON THE FORMATION OF PERSONALITY IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL
AGE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада башталгыч мектеп курагындагы балдардын инсандыгын калыптандырууга советтик жана азыркы мультфильмдердин таасири каралат. Изилдөөлөрдүн негизинде белгилүү чет элдик, эски жана заманбап сүрөттөрдүн жана советтик мультфильмдердин мазмуну талдоого алынып, балдардын эң көп көргөн мультфильмдери белгиленди. Мультфильмдердин балдардын инсандыгына тийгизген таасири изилденген.

Аннотация: В данной статье рассмотрена проблема влияния советских и современных мультфильмов на формирование личности у детей младшего школьного возраста. На основе проведенного исследования проанализированы содержания известных зарубежных, старых и современных картин и советских мультфильмов, отмечены самые часто просматриваемые детьми мультфильмы. Изучено влияние мультфильмов на личность детей.

Abstract: This article examines the problem of the influence of Soviet and modern cartoons on the formation of personality in children of primary school age. Based on the research, the contents of famous foreign, old and modern paintings and Soviet cartoons were analyzed, and the most frequently watched cartoons by children were noted. The influence of cartoons on the personality of children has been studied.

Негизги сөздөр: Советтик жана азыркы мультфильмдер; мультфильмдердин таасири; башталгыч мектеп жашындагы балдар; балдардын инсандыгы.

Ключевые слова: Советские и современные мультфильмы; влияние мультфильмов; дети младшего школьного возраста; личность детей.

Keywords: Soviet and modern cartoons; the influence of cartoons; children of primary school age; the personality of children.

Современные дети встречают телевизионных экранов, когда сказочных героев на страницах книги, на просматривают художественные фильмы, но

более всего, при просмотре мультипликационных картин. Младший школьный возраст называется пиком детства. Как отмечают исследователи [2;4], это наиболее базовый период личностного развития [2].

Представление о мире у детей создается под воздействием СМИ, а именно под воздействием мультфильмов. Несомненно, все картины, которые смотрятся детьми по смартфону, телевизору, несут элементы воспитания и формирования личности [1].

Чрезмерные просмотры мультфильмов, особенно современных, отрицательно влияют на психику детей. Когда мельтешат картинки, громкие звуки и яркие краски приводят нервную систему ребенка в режим перегрузки. Как следствие - гиперактивность, неврозы, повышенная возбудимость. В некоторых случаях чрезмерные просмотры способствует заиканию [3].

В западных мультфильмах происходит фиксация на агрессии. Многократное повторение сцен садизма, когда герой мультфильма причиняет кому-то боль, вызывает у детей фиксацию на агрессии и способствует выработке соответствующих моделей поведения. Дети повторяют то, что видят на экранах, это следствие идентификации. Идентифицируя себя с существом, отклоняющиеся поведение, которого никак на экране не наказывается и даже не порицается, дети ему подражают и усваивают его агрессивные модели поведения [2].

Если говорить о советских мультфильмах, то они хороши тем, что в них отражается нормальная для ребенка, картина мира. Картина мира – это целостное миропонимание, синтезирующее знания на основе систематизирующего начала (научного принципа, идеи, религиозного догмата и т.д.), который определяет мировоззренческую установку человека, его

ценностные поведенческие ориентиры. В основе своей она несет, что зло в этой картине мира не вечно, а вечно - добро. И в этой доброй картине мира существует отрицательный персонаж, который, как правило, легко перевоспитывается [4].

Целью нашего исследования выступило изучение влияния советских и современных мультфильмов на формирование личности у детей младшего школьного возраста.

В результате данных проведенных опросников, на основе анализа количества самых популярных мультфильмов, которых чаще выбирают младшие школьники, мы вывели следующие данные:

Таблица №1.

Всего мультфильмов	Современные зарубежные	Советские
54	46	8
100%	74%	26%

Как видно из таблицы 1., налицо то, что младшие школьники явно предпочитают современные зарубежные мультфильмы.

На основе просмотра большого количества современных мультфильмов, сравнив персонажей и их поступки, нами была составлена общая характеристика героев зарубежных мультфильмов, также указана связь между мультипликационными образами и влиянием на формирование личности детей.

Также мы выделили некоторые моменты из известных советских мультфильмов психологического содержания, как например: 1. «Веселая карусель», «Чебурашка» - обретение близких людей, семьи, признание дружбы, справедливости. Все советские мультфильмы на базе народных сказок воспевают доброту, любовь, дружбу, забота, ум, труд, терпение 2. «Каникулы в Простоквашино» - быть дружелюбным, самостоятельным, хозяйственным; 3. «Бюро находок» - «Друзей не теряйте, их никто вам

не вернет»; 4. «Пластилиновая ворона» - (развитие творческих способностей); 5. «Мама для мамонтенка», «Домовенок Кузя» - любовь к родителям, ценность семьи, дружба.

Результаты данного исследования так же дополнили, что просмотр западных анимационных картин является могут привести к тревожности и агрессивным фантазиям у детей. А вот советские мультфильмы и некоторые современные отечественные фильмы учат уму и доброте. Они также учат детей быть дружным и справедливым, порицают обман и предательство, излучают добро, заботу и

любовь к маленькому зрителю, рождают дух исследования («Три кота», «Фиксики»).

Но будет несправедливым отмечать, что все зарубежные мультфильмы влияют отрицательно на детей. Без сомнения, у зарубежных картин тоже есть хорошие мотивы. Сюда можно отнести, диснеевскую классику: искренний Бемби, добрая Белоснежка, веселая Золушка. Но эти фильмы редко смотрят современные дети. Они чаще всего смотрят картины, в сюжетах которых присутствуют конфликты, драка, сражения, перестрелки, убийства, т.е. картины, наполненные элементами агрессивного содержания и насилия.

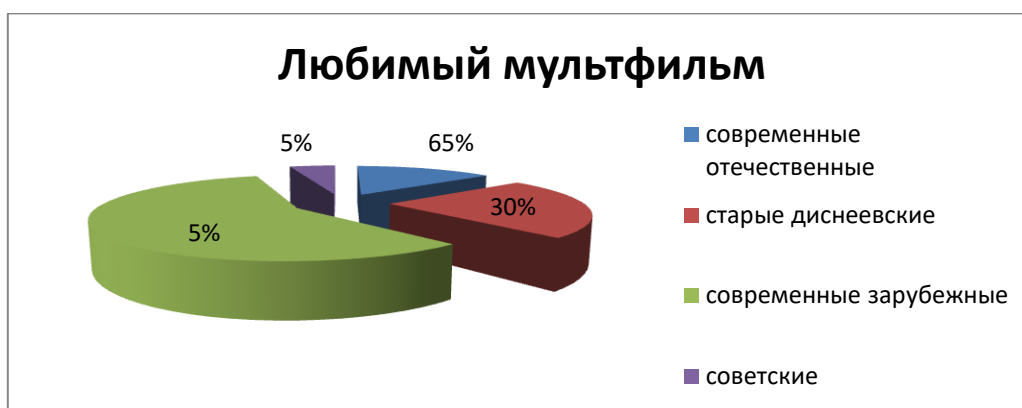

Рис. 1. Результаты методики «Нарисуй свой любимый мультфильм»

Количественный анализ данных в целом по выборке (N=50) показал, что 65% (31 человек) испытуемых нарисовали любимого персонажа из современных мультфильмов, а 7% (4 человек) испытуемых нарисовали героев из старых картин.

Негативные стороны сюжетов современных мультфильмов, которые отрицательно влияют на детей:

- главные персонажи мультфильма агрессивные, они стремятся приносить зло окружающим. Последствием просмотров таких мультфильмов может стать проявления жестокости, злости, высмеивания других и агрессии. («Том и Джерри», «Котопёс», «Губка Боб», «Хлебоутки», «Мой шумный дом», «Проказник Энджел» - мультфильмы полны «черного» юмора;

- демонстрация опасных для жизни ребёнка форм поведения, повторение которых нецелесообразно и опасно. Просмотры таких фильмов для подражания может обернуться для детей снижением чувствительности к опасности, а значит потенциальными угрозами для жизни детей. («Маша и Медведь», «Кунг-фу панда», «Человек - Паук», «Лего Ниндзяго»).

- демонстрация неуважения к родителям, высмеивание семейных ценностей - «Симпсоны», «Санджей и Крейг»,
- черты самовлюбленности, высмеивание личности других - «Губка Боб», «Мадагаскар», «Черный плащ», «Шрек-2», «Шрек -3», «Монстр Хай», «Вспыш», «Лего», «Аватар», «Хлебоутки»;
- непослушание и своевольное поведение, которые создают даже угрозу для своей

жизни и других людей – «Симпсоны», «Кумикуми», «Маша и Медведь».

Количественный анализ результатов выявил, что самыми часто просматриваемыми мультфильмами выступили: «Лего», «Щенячий патруль», «Барбоскины» – 12%, «Юные титаны» – 7%, «Губка Боб» – 6%, «Фиксики» – 6%. Данные мультфильмы многосерийные, поэтому ребята предпочитают их смотреть больше других картин.

В результате анализа опросников для родителей были обозначены следующие **положительные стороны советских мультфильмов:**

1. Советские мультфильмы не слишком яркие, в них часто используются 3-4 цвета, но при этом использованы много полутонов. Это развивает внимание, память. Ведь, чтобы рассмотреть эпизод, понять, запомнить картинку, ребенок подключает именно эти процессы.

2. Советская мультипликация базирована на традициях русской сказки и даже классики русской литературы. Сказка по своей форме метафоричная, она заставляет думать. Цепляясь за метафоры, дети достраивают свой мир, а для этого необходимо подключить определенную часть мозга. Кроме того, сказка дает возможность творчества, дает подсказку к раздумью. То же самое происходит и в мультфильмах.

3. Герои советских картин говорят грамотным, богатым русским языком.

4. Герои советских мультфильмов поют прекрасные авторские песни.

5. Советские мультфильмы приводят к осмысливанию происходящего, заставляют сопереживать. Советские мультфильмы детальные, потому что доминирует живой фон.

6. Советские мультфильмы не вызывают усталости, заторможения или наоборот, перевозбуждения нервной системы ребенка.

Список использованной литературы

1. Алешкин Н. И., Щукина И. А. Влияние мультипликационных фильмов агрессивного содержания на поведение детей школьного возраста / Н. И. Алешкин, И. А. Щукина // Генетическая психология. – СПб. – 2002. – №16-17. – С. 56–61.

2. Головкина Е. М. Влияние современных российских мультфильмов на формирование гендерных стереотипов поведения у детей / Е. М. Головкина // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 3316–3320.

3. Лукашенко И. А. Влияние средств массовой информации на нравственное развитие младших школьников / И. А. Лукашенко // Приволжский научный вестник. – 2015. – № 7. (47). – С. 135–139.

4. Собкин В. С. Опыт социально-психологического анализа понимания морально-нравственного конфликта мультфильма / В. С. Собкин // Культурно-историческая психология. – 2014. – Т. 10. – № 4. – С. 12–26.

Рецензент: к.псих.н., доцент Сыдыкова Г.М.

Ван Цикунь

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Ланьчжоу ш. КЭР

Ван Цикунь

Северо-Западный педагогический университет, г. Ланьчжоу КНР

Wang Qi-kun

Northwest Normal University, Lanzhou China

**"ИНТЕГРАЛДЫК МЕДИА + ЖИ" СИНЕРГЕТИКАЛЫК ИШТЕТҮҮ ЖОЛУН
ИЗИЛДӨӨ КОЛЛЕДЖИНИН ОКУУЧУЛАРДЫН ПСИХИКАЛЫК САЛАМАТТЫГЫ****ИЗУЧЕНИЕ ПУТИ «ИНТЕГРИРОВАННЫХ МЕДИА + ИИ», СИНЕРГЕТИЧЕСКИ
СПОСОБСТВУЮЩЕГО ПСИХИЧЕСКОМУ ЗДОРОВЬЮ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА****EXPLORING THE PATH OF "INTEGRATED MEDIA + AI" SYNERGISTICALLY
ENABLING COLLEGE STUDENTS' MENTAL HEALTH**

Кыскача мүнөздөмө: Санариптик технология коммуникация экологиясын терең өзгөртүп жаткан учурда, колледж студенттеринин психикалык саламаттыгына билим берүү үчүн «Интегралдык медиа + ЖИ» технологиялык матрицасына негизделген жаңы мүмкүнчүлүктөрдү кантип түзүү билим берүү секторунун жана коомдун көңүл чордонунда гана эмес, ошондой эле колледж студенттеринин психологиялык өнүгүүсүнүн муктаждыктарына жооп берүү үчүн мезгилдин сунушу болуп саналат. жаш колледж студенттеринин психологиялык өнүгүүсү. медиа коммуникация жана жаш колледж студенттеринин психологиялык өнүгүүсү, бул документ жаңы доордо колледж студенттеринин психикалык ден соолук билиминин экологиясын реконструкциялоо үчүн теориялык колдоо жана практикалык маалымдама менен камсыз кылууга багытталган "Интегралдык медиа + ЖИ" синергетикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүнүн артыкчылыктарын жана практикалык жолдорун системалуу түрдө талдап, изилдейт.

Аннотация: В то время, когда цифровые технологии глубоко меняют экологию коммуникаций, то, как построить новую систему расширения прав и возможностей для образования студентов в области психического здоровья на основе технологической матрицы «Интегрированные медиа + ИИ», является не только центром внимания сектора образования и общества, но и предложением времени для реагирования на потребности психологического развития студентов поколения Z. Эта статья основана на двойной логике медиакоммуникации и психологического развития молодых студентов. медиакоммуникация и психологическое развитие молодых студентов, эта статья систематически анализирует и исследует преимущества и практические пути синергетического расширения прав и возможностей «Интегрированные медиа + ИИ», стремясь предоставить теоретическую поддержку и практические рекомендации для реконструкции экологии образования студентов в области психического здоровья в новую эпоху.

Abstract: At a time when digital technology is deeply reshaping the communication ecology, how to build a new empowerment system for college students' mental health education based on the technology matrix of "Integrated Media + AI" is not only the focus of attention of the education sector and the society, but also the proposition of the times to respond to the needs of psychological development of college students of generation Z. This paper is based on the dual

logic of media communication and the psychological development of young college students. Based on the dual logic of media communication and psychological development of young college students, this paper systematically analyzes and explores the advantages and practical paths of the synergistic empowerment of "Integrated Media + AI", aiming to provide theoretical support and practical reference for the reconstruction of the ecology of college students' mental health education in the new era.

Негизги сөздөр: медиа интеграциясы; жасалма интеллект (ЖИ); синергетикалык күчтөндүрүү; колледж студенттеринин психикалык саламаттыгы; практика жолу.

Ключевые слова: интеграция медиа; искусственный интеллект (ИИ); синергетическое расширение прав и возможностей; психическое здоровье студентов колледжа; практический путь.

Keywords: media integration; artificial intelligence (AI); synergistic empowerment;

College Students' Mental Health ; practice path.

On January 17, 2025, the Fudan Institute of Development Studies and other organizations released the "Survey Report on the Social Mentality of Chinese Young Internet Users (2024)" (hereinafter referred to as the Fudan Report), a study based on ten years of data from six major Internet platforms where young Internet users congregate, such as B-station, Douban, Zhihu, Weibo, Xiaohongshu, and Soul App, which mentions that, among the 11,253 respondents. Among the 11,253 interviewees, the proportion of those "willing to tell their worries to AI avatars" reached 37.9%; 13.5% of young people chose to tell their worries to AI avatars, which is even higher than the 10.4% of those who told their parents. This research report focuses on the social behavior of Chinese young netizens, with college students as the core research object, deeply analyzing the social characteristics of Generation Z college students under the wave of digitization, and accurately revealing the new changes and trends of their emotional support needs. At a time when digital technology is deeply reshaping the communication ecology, how to build a new empowerment system for college students' mental health education by relying on the technology matrix of "integrated media + AI" has become a focus of attention for the education sector and all walks of life.

一、The dual impact of media communication on college students' mental health

The psychological health of college students is the core support for their growth and success, but with the acceleration of the popularization process of higher education in China, superimposed on the continuous intensification of the competitive pressure during the social transition period, the psychological adjustment problems of the college student population have shown a significant trend of complexity. According to the China College Student Mental Health Report (2024), the demand for psychological crisis intervention has increased by 18.7% annually in the past three years. Under the integrated media ecosystem of high-speed iteration of digital technology, the media ecological change represented by short videos and social platforms is profoundly reshaping the information dissemination mode and social interaction paradigm, and its impact on college students' mental health presents such characteristics as strong interactivity, significant double-sidedness, and distinctive intergenerational specificity, which provides innovative carriers and diversified channels for the education of college students' mental health, and also provides an opportunity for college students' mental health education to develop their own mental health. It not only provides innovative

carriers and diversified channels for college students' mental health education, but also gives rise to potential risks such as information overload and social anxiety, which urgently need systematic attention and guidance.

(一)Positive efficacy: the "extensibility" of social connection realizes the diversification of psychological support resources.

Short video creation (e.g., vlogging, handbook sharing) on Tictok and Xiaohongshu has become a way for college students to construct their personal brands, which greatly improves the clarity of their self-identity, and anonymous social platforms such as Soul and Yiguan allow users to talk about their emotions such as depression and anxiety without the burden of stigmatization in real-life social interaction. According to a study of Zhihu users, the proportion of anonymous users expressing negative emotions in questions and answers is 1.5 times higher than that of real users. The anonymity of social media allows users to express their opinions and participate in discussions more boldly and freely, as anonymity reduces the psychological pressure on individuals, and users are more inclined to share sensitive information, such as personal experiences and emotional states. Taking the HealingJourney.ai platform as an example, it provides 24/7 anonymity service through AI technology, and after 8 weeks of continuous use, the anxiety index decreased by 42%, and 96% of the users believe that the anonymity function significantly reduces the pressure of confiding [1].

In addition, the "emotional healing" function of fragmented content is highlighted. For example, the pressure release of micro-narratives: short videos of pets within 3 minutes, ASMR (spontaneous perceptual meridian response) and other contents quickly activate the brain's reward circuit through sensory stimulation, realizing instant emotional regulation. Statistics from the National Party

Media Information Public Platform show that college students browse "stress relief" videos from 22:00 to 5:00 pm, especially from 23:00 to 1:00 pm, which is significantly longer than other times. For example, TED talks and popular psychology bloggers (such as "KnowYourself") disseminate cognitive behavioral therapy (CBT) skills through short videos, enabling college students to learn stress management methods on their own, turning professional psychological knowledge into "psychological energy packages" for the public. The "KnowYourself" program has turned professional psychological knowledge into a "psychological energy pack" for the general public. "KnowYourself", as a well-known psychology platform, has attracted more than 20 million followers through social media, triggering a trend of self-care and self-exploration among young college students.

(二)Potential risks: blunted thinking, cognitive anxiety, information cocoon, real social alienation, etc.

First of all, the algorithmic recommendation mechanism of short video platforms (such as the design of "scroll down and refresh") breaks the perception of time, leading to "addictive browsing". Data from the China Youth Research Center shows that 62% of college students use short videos for more than 2 hours a day, and 37% of them have the compulsive behavior of "knowing that they should stop but can't control it", which is accompanied by problems such as lax attention and decreased study efficiency. The "information compression" mode of short videos weakens the ability to think in depth, destroys concentration, and blunts thinking in the form of shallow information consumption.

Second, the phenomenon of "information cocoon" narrows the cognitive dimension of individuals by limiting the diversity of information, and has a significant negative impact on mental health, increasing the risk of depression. Under the algorithm-driven information dissemination mechanism, college

students are exposed to homogeneous content recommended by personalization for a long time, which makes it easy to form a closed loop of information on specific topics. Taking the topic of "involution" as an example, users who continue to pay attention to this area will enter the reinforcement loop of content push - the system continuously delivers anxiety-enhancing information to them through data capture and preference learning, and then forms the "anxiety perception-active attention-anxiety perception". Anxiety perception - active attention - information cocoon reinforcement - anxiety increase" closed-loop negative feedback mechanism. In this process, negative emotions are continuously amplified through the stratospheric propagation effect, showing self-enhancing diffusion characteristics.

Thirdly, the media shaping of Generation Z's psychological development makes their identity construction "mediatized", i.e., college students carry out "impression management" through the dynamics of social platforms (friend circle copy, Jittery voice persona) to form a negotiated construction of "online self" and "offline self". That is, college students manage their "impression" through the dynamics of social platforms (friend circle copy, Shakey voice persona), forming a negotiated construction of "online self" and "offline self". This kind of continuous "self-exhibition" may cause some college students to experience "identity tearing" confusion, which is manifested as "not knowing what their real selves really look like". A team of psychologists from Beijing Normal University found that users who play multiple virtual identities for a long period of time have a 41% increase in real-life social anxiety and a 29% decrease in self-identity. In the 18 - 24 year old group, 43% of them would refuse real life invitations for fear of destroying their persona.

二、Advantages and Paths of "Integrated Media + AI" Synergistically Enabling College Students' Mental Health

How to fully release the positive effects of integrated media in college students' mental health education and effectively avoid its potential risks and negative impacts? Utilizing the synergistic aggregation effect of "Integrated Media + AI" matrix to accurately empower college students' mental health education is a breakthrough in conforming to the development of the digital intelligence era and escorting the healthy growth of young people.

(一) Educational Innovation: Constructing a New Paradigm for Mental Health Education in the Digital Era

1. Realize the reconstruction of traditional teaching scenarios

Based on the psychological assessment data of college students, AI-driven personalized learning paths automatically generate customized psychological course packages. For example, for socially anxious students, the combination of "VR simulation interview training + communication skills short video" is pushed; for academic pressure groups, the "positive thinking meditation audio + time management AI coach" intervention program is matched, etc., which truly realizes the teaching from "one-way lecturing" to "one-way teaching". "One-way teaching" to "immersion experience" transformation. East China Normal University's "intelligent mental education" project verified that after the realization of the above teaching reconstruction, the participation of college students in psychological courses jumped from 41% in the traditional mode to 89%, and the incidence of crisis events dropped by 63% year-on-year, marking the formal entry of mental health education into the era of "precise drip irrigation"[2]. Another example is the MAIC (Massive AI-empowered Courses) course offered by Tsinghua University's Student Learning and Guidance Development Center, which breaks the traditional classroom's limitations in time and space, and completes the exploration of AI-led lecture mode. The intelligent learning ecology it builds accurately

matches the personalized needs of college students through a dynamic adaptation mechanism, allowing students to independently choose the interaction mode with AI teachers and AI peers based on their own knowledge reserves, learning pace and thinking preferences. This in-depth participatory learning mode effectively breaks through the limitations of the one-way input of traditional mental health education, significantly improves the learning autonomy and classroom participation of college students, and at the same time strengthens their ability to cope with the psychological adjustment of real problems such as academics, socialization, and personal growth in practice, thus truly realizing the goal of educating people from the acceptance of knowledge to the internalization of competence [3].

2. Breaking through the supply bottleneck of traditional mental health services

In the construction of mental health service system in colleges and universities, the imbalance between supply and demand is becoming increasingly serious. The Ministry of Education 2023 data show that the ratio of psychological counseling teachers and students in colleges and universities is generally lower than 1:4000, while the demand for student psychological intervention is continuing to climb at an annual growth rate of 18.7%, and it is difficult for traditional offline services to meet the real demand. In this context, the synergistic development of AI and integrated media shows unique advantages, and the "7×24 hour response" mechanism it constructs effectively fills the time gap of traditional services. Fudan report shows that 37.9% of students choose to talk to each other at night through AI platform, which confirms the necessity of intelligent service.

(二)Expansion of the main body of education: from "teacher-led" to "human-machine co-education".

Create specialized AI intelligent assistants, develop vertical applications such as "career planning robots" and "AI virtual counselors", and undertake 80% of regular counseling work through AI technology. Relying on Jittery Voice, Xiaohongshu and other communication media, we launched the "Campus Psychological Situation Drama Challenge" and other activities, encouraging students to create and interpret real psychological cases through short videos, and using the AI intelligent analysis system to identify cognitive bias in the works in real time, and synchronously push the professional psychological interpretation. It also integrates peer support education and professional guidance resources to build a new type of mental health education ecology for college students.

(三)Technology application: building a new infrastructure for accurate mental health management

1. Build a multi-dimensional data fusion analysis system. By integrating campus card consumption data (e.g. not dining for days, unusual consumption late at night), library check-in behavior (long-term absence or deliberate avoidance of social hours) and social media emotional keywords (high frequency of negative expressions such as "despair" and "collapse"), a dynamic risk assessment model is constructed using AI algorithms. AI algorithms were used to construct a dynamic risk assessment model. The model is based on multi-dimensional behavioral characteristics cross-validation, which can significantly improve the accuracy and timeliness of self-injury, suicide and other psychological crisis warning.

2. Deepen the intelligent recognition of hidden crisis signals. With the help of natural language processing and sentiment analysis technology, the system automatically monitors psychological crisis clues in hidden scenes such as B-site pop-ups and anonymous Zhihu content, and accurately captures potentially high-risk expressions such as "I'm tired of

living". Compared with traditional questionnaire research, the AI-driven non-invasive screening mode can effectively avoid the concealment of information caused by students' psychological defense mechanism, achieve a double breakthrough in the efficiency and accuracy of identifying high-risk individuals, and strive for golden time for psychological crisis intervention.

(四) Service Upgrade: Cracking the Pain Points of Traditional Mental Health Work

1. Building an intelligent "three-tier response" service system

AI self-help service layer: relying on AI virtual counselors, the service can efficiently deal with common psychological problems such as insomnia, academic pressure, etc., and successfully take over 80% of the daily consulting needs, realizing rapid response and answers to basic psychological problems. Peer Mutual Support Layer: With the help of AI algorithm to accurately match students with similar experiences, forming mutual support groups and remote supervision by professional counselors, giving full play to the advantages of empathy among peers and deepening the temperature and effect of psychological support. Professional emergency intervention layer: For crisis cases, the system automatically triggers a multi-departmental collaborative linkage mechanism, integrating resources such as psychologists and medical teams, and strictly controlling the response timeframe within 30 minutes to ensure that high-risk situations are dealt with in a timely and professional manner. At the same time, break through the time and space limitations, extend the service boundary. Relying on the WeChat service number to create a "psychological first aid station", to realize AI 24 hours a day, 24 hours a day online duty, to provide psychological support for college students at any time, to break the double limitation of time and space.

2. Create a data-based precision service efficiency system

Relying on students' behavioral data (such as the collection of "anti-anxiety" theme notes and high-frequency emotional confidences) in Xiaohongshu, Soul and other integrated media platforms, AI algorithms are used to generate personalized psychological profiles through in-depth analysis and realize the "one-thousand-people, one-thousand-faces" accurate delivery of mental health services. "AI algorithms are used to deeply analyze and generate personalized psychological profiles, so that mental health services can be delivered to thousands of people. For example, in the list of typical cases of informationization construction and application of digitization-enabled education management announced by the Ministry of Education in 2024, the case of "student early warning and portrait based on AI technology" [4] by Huang Binwen, Chen Jingxian, and Wu Jingpeng of the Modern Education Technology Center of Hainan Medical University, is to build a student early warning portrait model through the collaboration of big data and AI, and achieve the goal of "one-thousand-people-one-million-faces" precision delivery of mental health services. The early warning portrait model realizes accurate monitoring of students' attendance, behavior, mental health, academic performance, etc., forming a closed-loop psychological support system of "monitoring-warning-intervention", effectively consolidating the effectiveness of mental health services, and helping to continuously upgrade the quality of mental health education in schools. It effectively consolidates the effectiveness of mental health services and helps schools to continuously upgrade the quality of mental health education.

Conclusion

The media ecological change in the era of integrated media is essentially a superimposed process of "connection revolution" and "cognitive reconstruction", and its impact on college students' mental health presents a complex picture of dynamic game. The impact of AI technology on college students' mental

health is essentially an interactive mapping of technological characteristics and psychological needs, which not only constructs an unprecedented paradigm of psychological services, but also brings technical and ethical challenges such as emotional alienation. Therefore, student workers in colleges and universities need to clearly realize that the synergistic empowerment of college students' mental health by "integrated media + AI" is not a substitution of the main position of human beings, but a change of the supply pattern of mental health education for college students on the basis of responding to the real needs of Generation Z's "digital survival". Rather, based on responding to the real needs of the "digital existence" of

Generation Z, the supply form of mental health education has been reconstructed to realize a paradigm shift from "crisis intervention" to "whole-person development". We should actively embrace technological change, and promote the deep integration of technological empowerment and humanistic care by carefully designing the mechanism of human-machine synergy, so that "media integration + AI" can truly become an "intelligent partner" for guarding the mental health of college students instead of an "alternative program". "Alternative program", and ultimately realize the benign interaction and mutual construction of "technical empowerment" and "psychological integri

References:

1. Shanghai Virtual Reality Information Technology Co. AI Psychotherapy Breaker: How HealingJourney.ai is Revolutionizing Emotional Health Management (EB/OL). (2025-03-13) [citedate] http://mp.weixin.qq.com/s?__biz=MzUyMjkzNzg2NQ=&mid=2247484706&idx=1&sn=d111cbb668f98387a5050b512c536dbf&scene=0
2. Hua Yi Xin Chen Xin Yu Tong [Regional Edition]. Joining hands to build a campus mental health defense, making every effort to create a new ecology of regional collaborative heart education (EB/OL). (2025-01-15) [cite date]. https://m.sohu.com/a/849256014_121718466/
3. Tsinghua University Student Learning and Guidance Development Center. MAIC (EB/OL). (2025-04-22) [cite date]. <https://learning.tsinghua.edu.cn/xyfzxm/aitown/maic.htm>
4. Hainan Medical University. "Student Early Warning and Portrait Based on Artificial Intelligence Technology" Selected as Typical Case of Ministry of Education (EB/OL). (2025-04-23) [cite date]. <https://www.muhn.edu.cn/info/4461/145792.htm>

Рецензент: к.э.н., доцент Юсупов Р.У.

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕРДИН НЕГИЗИНДЕ ОРУС ТИЛИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

METHODOLOGICAL TECHNIQUES FOR TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE BASED ON LITERARY TEXTS

Кыскача мүнөздөмө: Азыркы этапта орус тилин окутуунун методикасы үчүн коммуникацияга багыт алуу принциби маанилүү. Коммуникативдик процесстин контекстинде көркөм текст маалымат алмашуу каражаты катары кызмат кылат, ошондой эле андан аркы иш-аракеттерди стимулдайт. Бүгүнкү күндө көркөм текст орус тилин чет тили катары окутууда негизги дидактикалык материалдардын бири катары таанылды. Туура тандалган жана ылайыкташтырылган көркөм тексттер тил тутумун окутуу жана студенттердин баарлашуу көндүмдөрүн калыптандыруу, сүйлөө иш-аракеттеринин ар кандай түрлөрүн өркүндөтүү жана орус маданияты менен таанышуу максатында колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле, ушул сыяктуу материалдар өз методикалык иштеп чыгуу мугалимдердин түзүү үчүн негиз жана мисал боло алат.

Аннотация: Для методики преподавания русского языка на современном этапе важен принцип ориентации на коммуникацию. В контексте коммуникативного процесса художественный текст служит средством обмена информацией, а также стимулирует дальнейшую деятельность. На сегодняшний день художественный текст признан одним из основных дидактических материалов в преподавании русского языка как иностранного. Правильно подобранные и адаптированные художественные тексты могут быть использованы для обучения языковой системе и формирования у студентов коммуникативных навыков, с целью развития навыков различных видов речевой деятельности и знакомства с русской культурой. Также подобные материалы могут служить основой и примером для создания преподавателями собственных методических разработок.

Abstract: The principle of communication orientation is important for the methodology of teaching Russian at the present stage. In the context of the communicative process, an artistic text serves as a means of exchanging information, as well as stimulating further activity. Today, the literary text is recognized as one of the main didactic materials in teaching Russian as a foreign language. Properly selected and adapted literary texts can be used to teach the language system and form students' communication skills, in order to develop skills in various types of speech activity and to get acquainted with Russian culture. Also, such materials can serve as a basis and example for teachers to create their own methodological developments.

Негизги сөздөр: орус тилинин чет тили катары методикасы; көркөм текст; ылайыкташтырылган текст; анык текст.

Ключевые слова: методика русского языка как иностранного; художественный текст; адаптированный текст; аутентичный текст.

Keywords: methodology of the Russian language as a foreign language; artistic text; adapted text; authentic text.

Для методики преподавания русского языка на современном этапе важен принцип ориентации на коммуникацию. В контексте коммуникативного процесса художественный текст служит средством обмена информацией. В этом процессе происходит взаимное воздействие между участниками общения. Текстовый материал включает разнообразные данные, отражает широкий спектр психических и эмоциональных реакций, а также стимулирует дальнейшую деятельность.

Цель нашей статьи заключается в обзоре дидактических материалов и методики обучения русскому языку на основе художественных текстов. Исходя из этой цели мы провели анализ научно-методической литературы по вопросам обучения русскому языку и методике использования художественного текста в практике преподавания русского языка в иноязычной аудитории, а также сравнительное исследование методических и дидактических материалов разных авторов.

Актуальность исследования заключается в отсутствии исследований по обучению русскому языку в иностранной аудитории на основе русскоязычных художественных текстов, между тем как данный языковой материал представляет несомненную учебную и лингвокультурологическую ценность в системе обучения. Новизна нашего исследования заключается в теоретическом обосновании и разработке методических основ обучения русскому языку на материале русскоязычных художественных текстов.

Что касается степени разработанности исследования, различным аспектам методики русского языка как иностранного, которые

связаны с темой данной работы, были посвящены а) фундаментальные труды Н.С. Болотновой, И.Р. Гальперина, Л.А. Новикова, Г.Я. Солганика, и др. в области теории текста, которые дают теоретические основы понимания текста как такового и художественного текста в частности; б) исследования В.Н. Бачериковой, Т.Е. Печерицы, Н.В. Кулибиной, А.А. Акишиной, О.Е. Каган, А.В. Коротышева, Л.Н. Анипкиной и др. в сфере методики отбора художественного текста для преподавания русского языка иноязычным учащимся; в) труды Т.М. Балыхиной, Е.Н. Барышниковой, А.Н. Васильевой, В.М. Верещагина, С.А. Дерябиной, О.С. Завьяловой, С.К. Милославской, С.А. Хаврониной, А.Н. Щукина по вопросам методики использования художественного текста в практике преподавания русского языка как иностранного и неродного.

Исследователи считают, что использование русскоязычных художественных текстов может значительно ускорить процесс освоения русского языка. Это происходит прежде всего благодаря тому, что такой подход эффективно способствует развитию и совершенствованию коммуникативных и речевых навыков. В контексте коммуникативного процесса художественный текст служит средством обмена информацией. Текстовый материал включает разнообразные данные, отражает широкий спектр психических и эмоциональных реакций, а также стимулирует дальнейшую деятельность. Необходимо уделять особое внимание аутентичным и адаптированным текстовым материалам, которые наряду с другими видами текстов приобретают всё большую

значимость для развития коммуникативных навыков учащихся.

Верно отобранные современные аутентичные и адаптированные художественные тексты могут быть использованы в высшей школе для решения учебных задач, таких как обучение языковой системе, развитие навыков различных видов речевой деятельности и знакомство с культурой страны изучаемого языка.

В данной статье мы рассмотрим методику работы с художественными текстами, представленную в уже существующих сериях и отдельных книгах издательства «Златоуст». Для анализа мы выбрали а) серию «Читаем без проблем» (соавторы Н.А. Костюк и Д. Филлипс, 2002), составленную из разных адаптированных текстов для студентов, владеющих русским языком на элементарном и базовом уровне (A1-A2) [1, 2, 3]; б) отдельные издания адаптированных художественных произведений Л.Н. Толстого [4], Ф.М. Достоевского [5], Л. Петрушевской [6], А. Улицкой [7], В. Пелевина [8] и др., предназначенных для чтения студентами, владеющими русским языком на разных уровнях – от A2 до C1. Рассмотрим данные методические и дидактические материалы подробнее.

Серия «Читаем без проблем» состоит из трех книг и является составной частью большого проекта издательства «Златоуст» - «Библиотека Златоуста». Это специально разработанные дополнительные материалы, которые возможно включать в образовательный процесс на разных этапах в зависимости от степени освоенности грамматического материала и коммуникативных задач. Книги серии содержат адаптированные рассказы и сказки русских и зарубежных авторов. Во всех книгах серии задания дублируются на английском языке, словарь также русско-английский.

В первой части каждый адаптированный текст иллюстрирует

определенный грамматический материал элементарного и базового уровней: систему падежей русского языка, систему местоимений и базовых глаголов, категории существительных и прилагательных, элементы синтаксиса. Такое построение книги является более чем оправданным, так как позволяет четко соотносить изучаемые тесты и уровень освоенного грамматического материала, что позволяет студенту чувствовать себя уверенно при чтении.

Всего в книге 14 тем и соответствующее количество текстов. Первые три темы снабжены специальными учебными текстами, так как иллюстрируют простейший грамматический материал, но все остальные темы строятся с использованием адаптированных художественных текстов (детские рассказы и сказки Г. Цыферовой, О. Шихзамановой, Д. Биссета, В.Ю. Драгунского, Н. Абрамцевой, Л. Стерна, В. Голявкина, а также перевод-пересказ песни «Лили Марлен» / «Lili Marleen»). Вторая книга серии содержит 7 адаптированных художественных текстов: большей частью детские небольшие рассказы и сказки Ф. Кривина, Л. Каминского, Н. Абрамцевой, Д. Биссета. Третья часть состоит из 5 адаптированных текстов В. Голявкина, Д. Прикордонного, А. Ремизова, Н.А. Клюева, Анри де Ренье.

Выбор детских рассказов обусловлен на наш взгляд, небольшим объемом произведений, относительной простотой их языка и, соответственно, минимальной необходимостью адаптации. Включение переводов на русский язык зарубежных детских произведений также оправдано, так как знакомые на родном языке тексты позволяют мотивировать к их прочтению на русском языке.

По разработанной методической системы составлена система заданий по обучению русскому языку в соответствии с этапами работы над текстом. Е.В. Потёмкина пишет: «В процессе работы с

художественным текстом на занятиях с иностранными учащимися важнейшую роль приобретает способ прочтения художественного текста, поэтому мы полагаем, что один из методов сделать текст эффективным учебным материалом, позволяющим развивать виды речевой деятельности, заключается в использовании предтекстовых, послетекстовых и притекстовых упражнений» [9, 78].

Почти каждый текст всех частей серии «Читаем без проблем» сопровождается грамматическим комментарием в качестве предтекстовой работы. Так, например, перед прочтением текста «Четыре цвета» [1, 32] предлагается вспомнить названия цветов и познакомиться с видами глаголов, употребленных в тексте. Тексты 1-4, 6, 14 первой части серии даны без предтекстовых заданий, в остальных случаях задания могут варьироваться от простого ознакомления с новыми грамматическими формами до очень развернутых заданий. Например, к тексту «Наш Никто» в первой части серии предлагается предтекстовая работа из упражнений с различными типами коммуникативных и грамматических заданий [1, 73-77].

Н.В. Кулибина о притекстовом этапе работы пишет: «Этап аудиторной работы над текстом является основным. Можно представить себе урок с использованием художественного текста в иностранной аудитории, на котором предтекстовая работа сведена к минимуму, а послетекстовая работа вообще отсутствует, но урока без притекстовой работы быть не может» [10, 211]. Цель притекстовой работы – «моделирование в учебных условиях тех процессов, которые происходят в сознании читателя при чтении книги или, в терминологии психологии, в процессе непосредственного восприятия текста» [10, 145].

В качестве притекстовой работы во всех трех частях используется задание «Прочитайте текст, обращая внимание на

новые слова / новые конструкции / употребление грамматической конструкции ...» и один и тот же прием: сопровождение текста справа русско-английским построчным словарем-комментарием, то есть параллельно тексту переводятся слова и целые фразы. Такой тип притекстовой работы направлен на преодоление трудностей при чтении, анализ наиболее сложных фрагментов текста и помогает учащимся ориентироваться в предложенном материале.

Выполнение послетекстовых заданий является завершающим этапом работы с текстом и способствует развитию различных видов речевой деятельности у студентов. Приведем пример методического построения послетекстовой работы с адаптированным рассказом Н. Абрамцевой «Цветы и зеркало» во второй части серии «Читаем без проблем» [2, 46-53].

Всего в качестве послетекстовой работ предлагается 5 упражнений. Первое, второе и четвертое упражнения направлены на уточнение того, насколько хорошо студенты поняли текст: «Соедините две части высказывания», «Проверьте, как вы поняли и запомнили новые слова. Найдите однокоренные слова и выпишите их», «Проверьте, как вы поняли текст. а) Найдите окончания предложения. б) Выберите правильные ответы на вопросы. в) Напишите краткие ответы на вопросы». Такая послетекстовая работа помогает учащимся лучше понять текст и расширяет их восприятие прочитанного. Таким образом, получение новой информации, связанной с текстом, способствует более глубокому его пониманию, совершенствованию навыков языкового общения и погружению в новую культуру.

Третье упражнение связывает текст и актуальную грамматику: «Проверьте грамматику. Вставьте пропущенные а) предлоги, б) местоимения». Пятое упражнение «Ответьте на вопросы. Обоснуйте ваш ответ» содержит обсуждение

ситуации, описанной в тексте. Высказывая личное мнение о прочитанном, обсуждая содержание текста, споря или соглашаясь с автором, иноязычные студенты улучшают свои навыки устной и письменной речи на русском языке.

В целом, авторам серии «Читаем без проблем» удалось создать интересный методический комплекс, с одной стороны, отвечающий требованиям базового уровня владения русским языком, а с другой стороны, значительно расширяющий лексические рамки этого уровня и пробуждающий интерес к русской литературе благодаря качественной адаптации и проработке всех этапов работы с текстом.

Рассмотрим отдельные издания адаптированных художественных произведений издательства «Златоуст», предназначенных для чтения студентами, владеющими русским языком на разных уровнях – от А2 до С1. Это произведения Л.Н. Толстого (уровень А2), Ф.М. Достоевского (уровень В2), Л. Петрушевской, А. Улицкой, В. Пелевина, В. Маканина (уровень В2-С1). Благодаря разнообразию тестов и уровней их адаптации данная серия книг адресована очень широкой аудитории и способствует поэтапному формированию коммуникативной компетенции. Данная серия отвечает современному требованию создания методической системы обучения русскому языку на основе современных художественных текстов. В процессе формирования коммуникативной компетенции уделяется внимание таким её компонентам, как речевая, языковая, социокультурная и лингвострановедческая компетенции, развитие видов речевой деятельности, совершенствование понимания текстовых материалов.

Для достижения этой цели каждое издание в серии решает следующие задачи: отбор текстов современных русскоязычных авторов для проведения уроков с

иностранными студентами; лингвострановедческий анализ выбранного текстового материала; повышение мотивации к изучению русского языка и культуры; формирование коммуникативной и лингвострановедческой компетенций.

Так как серия книг рассчитана на самостоятельную (без преподавателя) или внеклассную (с преподавателем) работу учащегося, этапы работы с текстом значительно упрощены и сокращены. Общим для серии является введение в качестве предтекстовой работы исторической или библиографической справки. Притекстовая работа заключается в ознакомлении с комментарием или словарем, в который включены слова, не входящие в лексический минимум обозначенного уровня. Комментарий может быть помещен или в конце произведения (при небольшом объеме), или после каждой части текста, если объем произведения значителен, как, например, в повести Ф.М. Достоевского «Белые ночи» [5] или Л. Петрушевской «Королева Лир» [6]. Словарь является по сути алфавитным списком слов, помещается в конце книги и не содержит перевода, что позволяет работать с ним как до прочтения текста, так и во время чтения.

Послетекстовая работа с произведениями, предназначенными для чтения на уровне В2-С1, однотипна во всей серии и заключается в выполнении тестовых заданий или после прочтения всего текста (от 30 до 45 вопросов с вариантами ответов), или после прочтения его части (5-7 вопросов). Послетекстовая работа с произведениями, предназначенными для чтения на уровне А2, заключается в ответах на вопросы по содержанию текста [4, 24; 4, 55] и грамматических заданиях [4, 59]. Ко всем тестовым заданиям даны ключи для самостоятельной проверки.

Все книги серии точно ориентированы на уровни владения русским языком согласно Российской государственной системе тестирования по русскому

языку и содержат информацию о лексическом минимуме, которым должен владеть читатель (I – 760 слов; II – 1300 слов; III – 1500 слов; IV – 2300 слов; V – 3000 слов).

В связи с доминирующей целевой направленностью книг в серии «Библиотека Златоуста» они содержат минимальный набор приемов работы с текстом – только развивающие и тренинговые приемы при почти полном отсутствии контролирующих технологий. Такое построение работы, на наш взгляд, вполне оправдано методически, так как вся серия рассчитана на внеклассную работу и самостоятельное усвоение.

Таким образом, на сегодняшний день художественный текст признан одним из основных дидактических материалов в преподавании русского языка как иностранного; методика работы с адаптированными и аутентичными художественными текстами на русском языке в процессе его преподавания иностранцам является в достаточной степени

разработанной и устоявшейся. Разработанные к современному этапу методические и дидактические материалы доказывают целесообразность использования художественных текстов в системе обучения русскому языку. Такие материалы позволяют преподавателю не только значительно разнообразить аудиторную и внеаудиторную работу по изучению русского языка, но и создавать собственные спецкурсы по русской и мировой литературе, по языку художественной литературы, практикумы по чтению и т.д. Также подобные материалы могут служить основой и примером для создания собственных методических разработок в рамках изучения русской и мировой художественной литературы.

Перспектива нашего исследования связана с разработкой и использованием в практике преподавания русского языка как иностранного собственных методических и дидактических материалов.

Список использованной литературы

1. Костюк, Н.А. Читаем без проблем. Часть первая / Н.А. Костюк, Д. Филлипс. – СПб.: Златоуст, 2002. – 108 с.
2. Костюк, Н.А. Читаем без проблем. Часть вторая / Н.А. Костюк. – СПб.: Златоуст, 2002. – 80 с.
3. Костюк, Н.А. Читаем без проблем. Часть третья / Н.А. Костюк. – СПб.: Златоуст, 2002. – 80 с.
4. Кавказский пленник / подгот. текста З.Н. Пономаревой. – СПб.: Златоуст, 2003. – 60 с.
5. Достоевский, Ф.М. Белые ночи / Ф.М. Достоевский [подгот. текста А.Л. Максимовой]. – СПб.: Златоуст, 2001. – 72 с.
6. Петрушевская, Л. Королева Лир / Л. Петрушевская [подгот. текста Г.С. Юдиной, Г.С. Кириченко]. – СПб.: Златоуст, 2000. – 72 с.
7. Улицкая, Л. Дочь Бухары / Л. Улицкая [подгот. текста Г.С. Юдиной]. – СПб.: Златоуст, 2001. – 36 с.
8. Пелевин, В. Ника / В. Пелевин [подгот. текста Г.С. Юдиной, Г.С. Кириченко]. – СПб.: Златоуст, 2000. – 56 с.
9. Потемкина, Е.В. Комментированное чтение художественного текста в иностранной аудитории как метод формирования билингвальной личности: дис. ... канд. пед. наук / Е.В. Потемкина. - М., 2015. – 296 с.
10. Кулибина, Н.В. Художественный текст в лингводидактическом осмыслении: Монография / Н. В. Кулибина. - М.: Гос. ИРЯ, 2015. - 303 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Гумбатова Р.Р.

Баймырзаев Б.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Баймырзаев Б.А.
КНУ им. Ж. Баласагына
Baimyrzaev B.A.
KNU named after J. Balasagyn

**ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЖЫЙНОО, ЖАРЫЯЛОО ИШТЕРИ:
ТАБЫШМАКТАР, ӨЛӨНДӨР, КУУДУЛДУК ЖАНА КУЙКУМ СӨЗДӨР, ТАРЫХЫЙ
ОКУЯЛАР ЖЕ ТАРЫХЫЙ СӨЗДӨР, МАКАЛ-ЛАКАПТАР, УЧКУЛ ЖЕ ТААМАЙ
СӨЗДӨР. (Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ
КАФЕДРАСЫНДА ЖЫЙНАЛГАН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДЫН
НЕГИЗИНДЕ. 1950-2010-ЖЖ.)**

**СБОР, ПУБЛИКАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА:
ЗАГАДКИ, ЮМОРИСТИЧЕСКИЕ И ЮМОРИСТИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ,
ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ ИЛИ ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ,
ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ. (НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ,
СОБРАННЫХ НА КАФЕДРЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КНУ
ИМ.Ж.БАЛАСАГЫНА. 1950-2010 ГГ.)**

**COLLECTION, PUBLICATION OF WORKS OF ORAL FOLK ART: RIDDLES,
RIDDLES, HUMOROUS AND HUMOROUS SAYINGS, HISTORICAL EVENTS OR
HISTORICAL SAYINGS, PROVERBS, SAYINGS. (J.BASED ON FOLKLORE
MATERIALS COLLECTED AT THE DEPARTMENT OF KYRGYZ LITERATURE OF
KNU.BALASAGYNA. 1950-2010)**

Кыскача мүнөздөмө: Мурдагы 1-2-макалаларда айтылган ой учугун улоо менен ошол 1950-2010-жылдар аралыгында КМУнун(азыркы Ж.Баласагын атындагы КУУнун) кыргыз адабияты кафедрасында жыйналган фольклордук материалдардын арасынан табышмактар, өлөңдөр, куудулдук өнөр, куйкум сөздөр, тарыхый окуялар же тарыхый сөздөр, макал-лакаптар, учкул же таамай сөздөр туурасында сөз болот. Бул фольклордук материалдардын жанрдык жана көркөм-эстетикалык табияты жөнүндө сөз кылуу аркылуу алардын азыркы жана эртеңки келечек абалы туурасында да маалымат алсак болот. Бул жөнүндө улуттук фольклор изилдөөчүлөрү мындан ары да ырааттуу илимий изилдөө иштерин улантуу зарылчылыгы күн тартибинде такай турары эч кимге жашыруун эмес.

Аннотация: Продолжая рассуждения, высказанные в предыдущих статьях 1-2, следует отметить, что среди фольклорных материалов, собранных на кафедре кыргызской литературы КГУ им.50 летия СССР (ныне КНУ им. Ж.Баласагына) в период с 1950 по 2010 годы, есть загадки, комические произведения, пословицы и поговорки и.д. Говоря о жанровой и художественно-эстетической природе этих фольклорных материалов, можно также получить информацию об их нынешнем и завтрашнем состоянии. Не секрет, что на повестке дня постоянно стоит необходимость продолжения последовательной научно-исследовательской работы национального фольклора.

Abstract: Continuing the arguments expressed in previous articles 1-2, it should be noted that among the folklore materials collected at the Department of Kyrgyz Literature of KSU in the period from 1950 to 2010, there are riddles, riddles, comic works, riddles, proverbs, sayings, sayings, proverbs and sayings. this is stated in the article. Speaking about the genre and artistic and aesthetic nature of these folklore materials, you can also get information about their current and future state. It is no secret that the need to continue consistent research work of researchers of national folklore is constantly on the agenda.

Негизги сөздөр: фольклор; жанр; табышмактар; өлөндөр; куудулдук өнөр; куйкум сөздөр; тарыхый сөздөр; макал-лакаптар; таамай сөздөр.

Ключевые слова: фольклор; жанр; загадки; миры; комическое искусство; поговорки; исторические поговорки; пословицы.

Keywords: folklore; genre; riddles; worlds; comic art; historical sayings; proverbs; sayings.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы өзүнчө жаткан рухий кенч экендигин буга чейин жарык көрүп келген адабий материалдардан жана бул өнөрдү өчүрбөй сактап алып жүргөн айтуучу жана аткаруучу өнөр адамдарынын, өздүк чыгармаларын жараткан чыныгы жаратуучулардын чыгармачылык дүйнөсү бизге көп нерседен кабар берет. Айтылуу “Манас” эпосун жараткан элдин оозеки өнөрү башкалардан өзгөчөлөнгөн сапаттык белгилерге ээ экендигин өткөн XIX кылымдын ортосунан тартып Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов баш болгон окумуштуулар баса белгилеп көрсөтүп кеткени азыр эч кимге жашыруун эмес[1.2021, ?]. Маселе, биз ошол мезгилде баа берилип, улуттук оозеки өнөрдүн атайын көңүл буруучу жагдайларын көп да элес ала бербей, аларды илимий изилдөө иштеринин алкагынан оолак кармап келдик. Албетте, буга ошол мезгилдеги саясий-идеологиялык кырдаал да өзүнүн таасирин тийгизгенин айта кетүүбүз жөндүү болмокчу. Ошондой болсо да, ошол советтик мезгил кыргыз элинин ар тараптуу өсүп-өнүгүүсүнө, асыресе илим-билимге, маданияттын бийик баскычына жетүүсүнө ыңгайлуу шарт түзүп, ага атайын кам көргөн да ушул түзүлүш экенин кантип унутта калтырабыз? Кыргыз эли 1924-жылы РСФСРдин курамынан бөлүнүп чыгып, өзүнчө мамлекеттик макамга ээ болгон күндөн баштап, алгачкы

Илим комиссиясы (1925-жылы) түзүлүп, ал мекеме Кыргызстандын илимий иштеринин негиз салуучусу катары өз жолун баштаган жана улуттук бай оозеки мурасты эл оозунан жыйноо, кагаз бетине түшүрүү жана алгачкыларын китеп кылып чыгаруу жагын колго алган тунгуч мекеме ушул болгон. XX кылымдын 20-30-жылдары башталган мындай иш-аракеттер айтылуу “Манас” эпосун улуу манасчылар: Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаев баш болгон манасчылардан, кенже эпосторду (“Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Кедейкан” ж.б.) тоо булбулу Токтогулдун шакирттеринин (Калык, Алымкул, Коргоол ж.б.) оозунан жазып алуу иштери башталган. Кийин 40-50-жылдары манасчы М.Мусулманкуловдун, жазгыч манасчылар: Ы.Абдрахманов, Т.Молдо баш болгон элдик оозеки чыгармачылыктын алп өкүлдөрүнөн жазуу улантылган. Бул иштерди орундатууда кийин Кыргыз улуттук илимдер академиясынын тил, адабият жана тарых институтунун илимий кызматкерлери чоң эмгек өтөштү. Алар 1940-жылдардын 2-жарымынан баштап Кыргызстандын бардык райондоруна өзүнчө жана М.В.Фрунзе атындагы кыргыз пединститутунун окутуучу-профессордук курамы менен биргеликте атайын илимий экспедицияларды, фольклордук, тарыхый-этнографиялык, диалектологиялык

багыттагы чыгармачылык жүрүштөрдү уюштурушуп, натыйжада элдик оозеки чыгармалардын жаңы алып жүрүүчүлөрүн аныкташып, алардын оозунан да баалуу материалдар жазылып алынган болчу. Ал материалдар улуттук академиянын тил, адабият жана тарых институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып, алар кечээ 1995-жылы академик А.А.Акматалиевдин жетекчилиги менен “Эл адабияты” деген серияда 30 томдук көлөмдө жарык көрдү.

Ал эми мурдагы макалаларыбызда (1-2-макала) айтылгандай, Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында жыйналган фольклордук материалдар (1950-2010-жж.) да аз көлөмдө эмес. Аларды окуп, иргөө, жарактууларын өзүнчө жыйнак кылып чыгаруу иштери Эгемендик жылдарынан башталып, натыйжада 2015-жылы Улуу Жеңиштин урматына кыргыз элиндеги кошоктор жана көрүшүү ырлары (3-том, түзгөн - улук окутуучу Ш.Айтбаева) КУУнун жетекчилиги тарабынан жарык көргөн. Ал эми 2017-жылы сүйүү ырлары (1-том, түзгөн - профессор А.Абдразаков), ал эми санат-насыяттар, термелер, казалдар, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, макалдар, табышмактар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, өлөндөр, анекдоттор, куудулдук өнөр өзүнчө бир том[2.2017,II, 428] (2-том, көлөмү 26,75 б.т.) түзгөн- доцент Б.А.Баймырзаев) болуп жарык көргөн. Кафедрада дагы 3 (үч) томдук материал даярдалып, ал ушул убакка чейин кафедра мүчөлөрүнүн ыкшоолугунан улам чыкпай турат. Буга көңүл буруп, кызыккан киши жок. Биз бул макалабызда жогоруда сөз болгон фольклордук жанрлардын ичинен табышмактар, өлөндөр, куудулдук жана куйкум сөз өнөрү, тарыхый окуялар же тарыхый сөздөр, макалдар, таамай сөздөр жөнүндө кыскача маалымат бермекчибиз.

Элибиздин эс-акылын камчылап, ой жүгүртүүсүн өргө сүрөгөн эзелки жанрлардын бири **табышмактар**. Бул жанр

журтубуздун жашоо-турмушу менен байланышса да, күн сайын эле күлө багып, күргүштөп төгүлүп, оңой эле оозго келе калчу өнөр эмес. Табышмактардын пайда болушу, эл арасына сиңип, жашап кетиши өз кучагына көп мезгилдерди камтый тургандыгы анын өмүрүнүн узактыгын шарттайт. Эл оозунан жыйналган материалдардын арасында буга чейин жарык көргөн табышмактарга көп да окшошо бербеген, өтө аз сандагы (32 табышмак) «акыл кутучасы» биздин үлүшүбүзгө туура келгенсыйт. Бул табышмактардын айрымдарын 1972-жылы КМУнун кыргыз филологиясы факультетинин ошол мезгилдеги студенти Ч.Орозакунуова (№531-дептер) Ысык-Ата районунун Сан-Таш совхозунда жашоочу Имаш Мергенбаевден жазып келген. Ал эми алыскы Аксы районунун (мурдагы Жаңы-Жол району) Ворошилов атындагы колхозунун (Крупская айылы) мүчөлөрү Айдаров Стамбек (65 жашта) жана Калмурзаева Гази (40 жашта) апалардан да бир топ табышмактар (№247-дептер) азыркы эл акыны, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын ээси Анатай Өмүрканов тарабынан 1966-67-окуу жылындагы фольклордук практика учурунда жазылып алынган. Ушул эле жылы (1966-67-окуу жылында) практикант-студент А.Кулматова (№254-дептер) Кочкор районунун Москва колхозунун мүчөсү Ибрай Тултемировдон жана Ош областынын Өзгөн районуна караштуу «Кара Таш» поссоветинин жашоочусу Райхан Калмурзаевадан жана Ысык-Көл районуна таандык болгон Балыкчы шаарынын Ысык-Көл көчөсүндө жашоочу Кемел деген аксакалдан да кыйла дурус табышмактарды таап, жазып алууга жетишкен. Бул жыйнактан орун алган табышмактардын басымдуу бөлүгүн жогоруда саналып өткөн кадырман адамдардын оозунан жазылган баалуу материалдар түзөт. Ал эми айтуучусу көрсөтүлбөгөн аз сандагы табышмактар алыскы Ак-Таала районунун борбору

саналган Баетов айлынан практикант-студент Темирова Батма Токтоназаровна тарабынан жазылып алынган (№374-дептер) экен, сапаты талапка жооп берерин эске алып, ушул жыйнакка сунуштадык [2.2017,357-361]. Бул жыйнактан орун алып жаткан аз сандагы (32 табышмак) табышмактардын айрымдары эски малдын көзүндөй болуп Сиздерге тааныш көрүнөт. Анткени, аларды Сиздер айыл арасында жашаган эски адамдардын оозунан уккансыздар. Кээ бирлери мурда, мындан көп жыл илгери жарык көргөн атайын жыйнактардан орун алышы да мүмкүн [3.1974,86-93]. Анткен менен алардын саны өтө эле аз. Ошондон улам оозеки сүйлөө речибизден, күнүмдүк жашоо-турмушубуздан четтеп, деги эле кыргыз аң-сезиминен өз өмүрүн өчүрүп бараткан түшүнүктөрдү ушул айрым табышмактар аркылуу кайра элибиздин энчисине ыйгаруу максатында мындай кадамдарга баруу бүгүнкү күндүн талабына, азыркы абал-шартка ылайык жасалгандыгын унутпоого тийишпиз.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында өзүнчө жанр катары өмүр сүрүп келген өнөр-**өлөң айтуу**. Албетте, өлөңдөр улуттук оозеки чыгармачылыгыбызда кеңири жайылып, өнүгүп кетпегени менен айрым аймактарда кадыресе жашап, эл оозунан түшпөй айтылып келгендигин байкоого болот. Журт ичинде «өлалбай жатып өлөң айтат» деген накыл сөздүн айтылып калышы эле көп нерседен кабар берет. Элдик лириканын табиятына төп келген өзгөчө жанр катары өлөңдөр өткөн XX кылымдын I жарымына чейин жигердүү жашап, кийин советтик турмуш образы өзүнчө өң-түс, көз караш, түшүнүк аркалаганы оозеки чыгармачылыктын башка жанрлары сыяктуу эле өлөңдөр да өз өмүрүнүн гүлдөгөн мезгилин артка таштап, соңку заман шартына, адам пейил-куюна аргасыз баш ийгендей элес калтырат. Калың кар менен тоңгон муздун илеби ички жан дүйнөндү

кандай ичиркентип, каардуу кыштын ызгаары көпчүлүктүн көңүл кушун кайт кылган жашоо маанайы ала баар жаздын келиши менен жер бетине өлөң чөп, байчечекей баш багып, гүлдөр жайнап, куштар сайрап демекчи, башкача нукка түшүп, ажайып көрккө бөлөнгөн сыңары өлөң жанрынын ички табияты, айтуу же ырдоо шарты лирикалык фондо ачылып, адамдарга рухий-эстетикалык ырахат тартуулаганы үчүн эл эсинде эми да жашап келет. Өлөңдөрдүн ошондой жанрдык өзгөчөлүгү көпчүлүк учурларда эл көп чогулган жерлерде, аш-тойлордо, жоробозолордо, кыз оюндарда, негизинен жаштар басымдуулук кылган чөйрөдө кеңири ырдала берген. Аны эркек-аял, кыз-жигиттер, жеңе-кайни, кайынага-келин болуп ырдашып, жаштар катышкан сармерден оюндары өлөңсүз өз көркүн ача алган эмес. Өлөңдөр Кыргызстандын түштүк райондорунун айрым аймактарында, канатташ казак калкына жакын жайгашкан айылдарда кеңири айтылып, эки элге тең орток өнөр катары өз өрүшүн кеңите берген. Албетте, бул фольклордук жанрдын түпкү белгилери, биздин оозеки чыгармачылык салтыбызга айланышы, ички түзүлүш формасы, аткарылыш же ырдоо өзгөчөлүгү ж.б. бөтөнчөлүктөрү бүтүндөй алганда бүгүнкү күндө казак элине таандык болгону менен негизи түпкү теги бир эл катары кыргыз-казак журтунда өлөң айтуу өнөрү эркин өмүр кечирген. Болбосо, соңку советтик түзүлүш, Орто Азия элдерине өз-өзүнчө Союздук республика макамын ыйгарган учурда гана кыргыз менен казак экиге бөлүнүп, өзүнчө мамлекет катары таанылган мезгилден тартып өлөң айтуу өнөрү казак калкына гана таандык түшүнүк катары кабылданып калган. Чындыгында, өлөңдү казактар гана айтпастан мурдагы Орто Азия чөлкөмүнө кирген түрк тилдүү көп элдер үчүн өлөң айтуу мүнөздүү көрүнүш болгон. Бул жагынан алганда кадимки кыргыздар өлөң айтууга келгенде боордош казак

агайындардан кем калбай, айрым учурларда алардын өзүн шаштырып, бир эсе таң калтырган учурлар көп эле болуп келген. Демек, өлөндөр кыргыз элинин өткөн доору, байыркы маданияты, рухий-эстетикалык дүйнө таанымынын бир бутагы же салаасы катары кабылданып, ар убак аздектелип, терең изилденүүгө муктаж. Өлөндөрдү эл оозунан жыйноо, колдогуларын өзүнчө жыйнак кылып чыгарууга келгенде УИАсынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун илимий кызматкери, белгилүү фольклорист, ф.и.д. Г. Орозованын иштиктүү аракетин баса көрсөтүүгө болот.

Ал эми биздеги (КУУнун кыргыз адабияты кафедрасындагы) жыйналган материалдарга келсек, көптөгөн дептерлерди аңтарып, андагы эл оозунан жазылып келген фольклордук материалдардын арасында өлөндөр аздыр-көптүр көлөмдө жыйналганы бизди кубантат. Аларды окуп, бир баштан таанышып чыкканда эл арасындагы төмөнкү айтуучулардын (информаторлор) оозунан жазылып алынган өлөндөргө өз ылайыгына жараша жогорку аталган жыйнактан орун берилди. Алыскы Чаткал районуна караштуу Терек-Сай айылынын (мурда Ала-Бука районуна караган-Б.Б.) жашоочусу Мусабек Бекмуратовдун (77 жашта, уруусу-багыш) оозунан бир топ өлөндөрдү 1975-жылы 11-июлда Д.Нусупов жазып алган болсо, аларды иргеп, салыштыруулардан кийин болгону 26(жыйырма алты) сап өлөң жарактуу катары тандалып, бул жыйнакка сунуштадык. Ошол эле жылы (1975-жыл, 15-июль) ал мезгилдеги стулент-практикант, бүгүнкү күндөгү окумуштуу-адабиятчы, филология илимдеринин доктору Бекташ Шамшиев Чаткал районунун Каныш-Кыя айылынын жашоочусу Бөрүбек Ысмайыловдон (уруусу-багыш) да айрым өлөндөрдү жазып, алардын ичинен аз гана бөлүгү (22 сап) тандалып алынды. Ал эми студент-практикант Анара Байзакова 1967-жылы Кулбай Эсенбаев деген адамдан (кайсыл жерден экени көрсөтүлбөгөн) бир

нече өлөң жазып алса, алардан талапка жооп берет деген ишеничте 36 (отуз алты) сап өлөң аталган жыйнакка киргизилди. Ошол эле жылы республикабыздын азыркы эл акыны, Токтогул атындагы сыйлыктын ээси Анатай Өмүрканов Аксы районунун Ворошилов колхозунун Крупская айылынын жашоочусу, 68 жаштагы Айымкан Кубатовадан бир нече сап өлөң жазып келген экен, алардын болгону 15 (он беш) сабы гана ушул жыйнакка сунушталды. Калган өлөндөр алыскы Тажикстанга караштуу Жерге-Тал районунун «Коммуна» колхозунун мүчөсү Атанбек Шадиевден КМУнун сырттан окуу бөлүмүнүн I курсунун студенти Макабай Зуурбеков тарабынан азыраак өлөң жазылып, андан болгону 8 (сегиз) гана сап алынды. Ушул эле районго караштуу «Кошой» колхозунун мүчөсү Киёш Хамитовдун оозунан студент-практикант Исмаил Назаров бир топ өлөң жазып алган болсо, алардын арасынан жалпы 64 (алтымыш төрт) сап материал да ушул жыйнактан орун алды. Баары 171 (жүз жетимиш бир) сап өлөң жарык көрдү[2.2017,393-399].

Кыргыз элинде кеңири айтылып, көпчүлүктүн көңүлүн бурган элдик өнөр-**куудулдук жана куйкум сөз өнөрү**. Эл оозунда ар убак айтыла келген Апендинин жоруктары, арабызда жашап жаткан сөзү өзүнчө ашкерелөөчү күчкө ээ болгон көпчүлүктү күлкүгө бөлөп, көңүлүн ачып, көйгөйүн чечүүгө көп себепкер болгон «Сарыбайдын жоруктары», «Өтө акенин жоруктары», «Бозгунчунун жоруктары», «Кочкорбайдын жоруктары» жана «Осмонаалынын айткандары», «Исаалынын айткандары» сыяктуу бирин-экин окуялар, куйкумду сөздөр эл арасында ар убак ооздон-оозго көчүп, ар түрдүү кырдаалдарда айтылып, өзүнчө күлкү жарата келген. Куудулдук же күлкү өнөрү кыргыз эли үчүн бөтөн түшүнүк эмес. Элибиз эзелки доорлордон бери эле күлкүгө чоң маани берип, анын жардамы менен коомдук-

социалдык маселелерди чечүүгө жетишишкен. Кыргыз элинин жашоо-турмушунда, көз караштарында демократиялык түшүнүктөрдү, принциптерди жайылтып, сын жана өзүн-өзү сыңдоонун негизги жоболорун өздөштүрүшкөн. Натыйжада, хан-бектердин алдында алардын эл башкаруудагы одоно кемчиликтеринин бетин ачуу, көпчүлүктүн көңүлүн ошол ишке буруп, калк алдында күлкү менен мыскылдын кызыл чогуна кактоо, шылдыңдоо аларды кадимкидей сестентип, журт мүдөөсүн эске алып, аны орундатуу, аткаруу зарылчылыгы келип чыккан. Ошондой мүнөздөгү материалдардын айрымдарын («Апендинин жоруктары» 15 бет) азыркы адабиятчы, академик А.Акматалиев 1974-жылы Кара-Буура районунан Аманбаев Шаршен аксакалдан (63 жашта); 1987-жылы 2-курстун студенти, маркум Маткабылов Абдразак Кадам-Жай районунан (айтуучу белгисиз); студентка Ж.Абасова Аламүдүн районунун Арчалы айылынан; студент Калчоро Көкүлов Кара-Буура районунун Бакайыр айылынын жашоочусу Кадырова Айжамал (72 жашта) энеден жазып келишкен. Ал эми студентка М.Осмонова Кадыракун Үсөновдун оозунан «Сартбайдын жоруктары» (көлөмү 1 бет, «Өтө акенин жоруктары» (көлөмү 1,5 бет, азыркы Ч.Айтматов (мурдагы Киров-Кара-Буура) районунун жашоочусу Акбар Жээнбаевден (химия мугалими, Кара-Сай орто мектеби), «Исаалынын айткандарын» (көлөмү 3 бет) Кочкор районунун Семиз-Бел айылынын жашоочусу, 87 жаштагы Алмаш Мамытова энеден жазылган. Бул материалдар мурдакыйин эч жерде жарык көрбөгөндүгү менен кызыгууну пайда кылат. Ал эми эл арасында «Бозгунчунун жоруктары» деген жалпы аталыш менен көп окуялар, күлкүлүү жорук-жосундар айтылып келет. Азыркы бизге жеткен маалыматтарга караганда бул адам Тянь-Шань районунун Миң-Булак айлында жашаган. Бозгунчу Жумагул уулу болжол

менен 1829-жылы туулуп, 1905-жылы дүйнөдөн кайткан. Бул материалдар Бозгунчу атанын чөбөрөсү Бейше Сулаймановдон 1985-жылы студент Ибраев Сейтек жазып келген. Көлөмү 2 бет. Ушул эле С. Ибраев тарабынан Ош областынын мурдагы Совет (Кара-Кулжа) районундагы «Ленинчил жаш» колхозунун Чалма айылында (дептердеги маалымат боюнча) туулган «Кочкорбай куудул жөнүндө» 3 беттик материал ошол райондун жашоочусу Жусуева Кимиядан жазылып алынган. Аталган куудул жөнүндө Жумгал районунун Беш-Терек айылынын жашоочусу Жамансариевдин оозунан 1 беттик материалды Жамал Шамшиева жазып келген. Негизинен, анекдоттор жана куудулдук өнөр боюнча жалпы 27 (жыйырма жети) беттик материал (кол жазма түрүндө) жогорку аталган жыйнактан орун алган болчу. Соңку мезгилде Сартбай, Кочкорбай өңдүү куудул, ырчы, оозунда кеп-сөзү бар адамдар жөнүндө айрым маалыматтар жарык көрүп келсе да, ошолорго кошумча жардам болобу деген ой менен булар да аталган жыйнакка сунушталган эле[2.2017,400-420].

Эл оозунда кеңири айтылып, улам мезгил өткөн сайын өз баасын арттырып, кунун жоготпой келаткан тема **тарыхый окуялар** же **тарыхый сөздөр**. Бул багытта кыргыз фольклор изилдөөчүлөрү соңку мезгилдерде гана белгилүү бир тыянакка келгендей болсо, XX кылымдын I жарымында изилдөө иштерин баштаган окумуштуулар жана жыйноочулар: К.Мифтаков, Ы.Абдырахманов (Ак молдо), К.Рахматуллин, М.И.Богданова, А.Самүдүн уулу (Тайгүрөңов), Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектеновдор алгач мындай өткөн тарых менен байланышкан окуялар жана тарыхый инсандар жөнүндөгү эл оозунда айтылып келаткан баяндарды тарыхый сөздөр деген аталыш менен кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын классификацияларына киргизе баштаган. Албетте, аларда деле тарыхый сөздөр өзүнүн так ордун таба албай

келген десек болот. Ар кайсыл бөлүштүрүүдө ар кандай орун тартипте жайгаштырылган. Кыргыз фольклористика илиминде али да болсо илимий жактан тактоону, изилдөөнү талап кылган жагдайлар жок эмес экендиги ушул маселеден да айкын болууда. Кандай десек да, оозеки формада жашап, бүгүнкү күнгө чейин өз өмүрүн эл ичинде улантып келаткан тарыхый окуялар, инсандар жөнүндөгү таасын баяндар улуттук фольклор илиминде эпикалык чыгармалардын түрүнө кирип, өзүнчө өң-түс, аныктама алууга толук укуктуу. Муну эл оозунан жыйналып бизде (КУУда) сакталган айрым материалдар да жокко чыгарбайт. Ушул материалдардан дайын болгондой, тарыхый сөздөр айтылыш формасы боюнча ар кандай (ыр, кара сөз, жорго сөз, казал, эскерүү, санжыра түрүндө) абалда экенин байкоого болот. Бүгүнкү күнгө чейин эл оозунда элибиздин байыркы доорлордогу баскан жолу, баяндуу тагдыры, XVI-XVIII кылымдардагы кыргыз-калмак кагылышы, Кокон ордосу, XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын башындагы падышалык Россиянын Орто Азия элдерине болгон баскынчылык саясаты, 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү, 1916-жылкы Улуттук боштондук көтөрүлүш, 1920-1927-жылдардагы биздеги жер-суу реформасы ж.б. тарыхтагы урунттуу учурлар, кандуу окуялар эл эсинде бекем сакталып, ушуларга байланыштуу тарыхый адамдардын эл-жер үчүн жасаган эрдиктери, жеке көз караш, аракеттери да көз жаздымда калган эмес. Биз жогоруда аталган жыйнакка ошол тарыхый окуяларга аздыр-көптүр катышы бар айрым жаңы материалдарды да киргиздик.

1. Анжиян облусуна караштуу Жалал-Кудук районунан КМУнун II курсунун студенткасы Касиет Бекназарова 1960-жылдардын аягында көлөмү 7 беттен турган Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү “Мадалы эшен баяны” деген материалды” (362-368-беттер) жазып келген. Айтуучусу көрсөтүлгөн эмес.

2. Өткөн кылымдардагы (XIX кылым) Кокон ордосунун кыргыз элине, анын ичинде Чаткал өрөөнүнө болгон таасири, тарыхта айтыла келген Полот хан (Исхак), Мусулманкул, Кудаяр, Нүзүп, Шералы ж.б. жөнүндө, ушул аймакка катышы бар Ибрагим бий, Шер датка, Абдымомун бек, Кожомурат датка, Ажыбек (Хаджи) бий, Жайлоо бий ж.б. жөнүндө, өзгөчө Чаткал өрөөнүнөн чыккан Нурумбет баатыр, Сарымсак датка, Айдаралы бий, Момун бек, Курманбай бий, Эшааболуш, мөөрсүз бий Кочкораалы, Кастору эне, Чөкөбай мерген, Стам таап, Ыманалы барак ж.б. баяны Чаткал районунун Айгыр-Жал айылынын тургуну, санжырачы жана тарых изилдөөчү Жапаркул Бексариевден 2010-жылы июль айында жазылып алынган эле. Айтуучу Ж.Бексариев бул тарыхый баянды өз атасы Бейшен, Ыманаалы барактын уулу Масалбектен, айылдагы Нурдин абалардан уккандыгын жана бул мезгил 1950-жылдардын аягы, 60-жылдардын башына туура келерин белгилейт. Бул жазылып алынган материалдардын көлөмү компьютерге тергенде 16 (он алты) бетти түзөт [2.2017,362-390]. Айланасы ак тоолордон курчалган бул өрөөндүн бүгүнкү күндө алтыны баш болгон кен байлыктары эле баалуу болбостон, алтынга алмашкыс байлык- улуу сөз өнөрү экенин унутпасак. Чаткал өрөөнү адабий-тарыхый маалыматтарга бай аймак катары соңку Эгемендик келгенден тартып көпчүлүктүн көңүлүн бура баштады. Чаткалды ар тараптуу изилдөө иштери мурда совет мезгилинде башталып, бирок ал илимий иштер ар кандай себептер менен кийин токтоп калганын эске алганда соңку илимий изилдөөлөр аз болсо да үмүттүн шооласын жандырат [4.2015,83-86].

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында сакталган фольклордук материалдардын арасында аз да болсо **макалдар**, айрым **лакаптар** [2.2017,340-353] орун алган. Булардан

тышкары **учкул сөз** же **идиомаларга** түспөлдөш бир нече сандагы сөз айкаштары (**таамай сөздөр**) [2.2017,362-390] да өзүнчө бөлүнүп берилди. Өзгөчө, макал менен лакаптарды жанрдык жактан так ажыратып таануу менен аларды өз-өзүнчө бөлүп көрсөтүү мүмкүнчүлүгү бир топ кыйынчылык жаратты. Ошондон улам айрым лакаптык белгилерди өзүнө камтып (маани-мазмуну боюнча –Б.Б.), бирок аны жанрдын талабы боюнча чечмелөөгө келгенде натыйжалуу жыйынтыкка ээ боло албагандыктан улам айрым материалдар дагы эле болсо илимий-практикалык жактан тактоону талап кылууда. Бул макал-лакаптар эл оозунан чогултулган материалдардан иргелип алынды. Албетте, буга чейинки жарык көргөн макал-лакаптар менен салыштырылып, колдон келишинче аларда жарыяланбаган макал-лакаптар гана бул жыйнакка сунуш кылынды. Бул макал-лакаптар эл оозунан жазылды деген менен аларды айткан адамдар жөнүндө маалыматтар да болууга тийиш. Буларды айтып, жаздырган адамдардын эскерүүсү боюнча алып караганда бул материалдар эл ичинде сөзгө чечен, чукугандай таап сүйлөгөн айрым адамдардан калганын эскерте кеткенибиз жөндүү болоор. Андайлардын катарында Түп районунун Көөчү айылынын жашоочусу Жумабеков Кызай (1916-жылы туулган) 1972-жылы КМУнун студенткасы Г.Дунгановага “Көрпө макалчыдан уккандарым” деп бир нече макалды айтып, жаздырган экен. Ал эми Ош шаарынын жашоочусу Абдылдаев Абазбек да жалпы саны 60дан (алтымыштан) ашык макал-лакап жазып келген. Айтуучусу-белгисиз. Ош областынын Өзгөн районунун Куршаб совхозунун жашоочусу Кулунова Бүбүш апа да бир нече макалдарды оозеки айтып, студентка А.Закировага жаздырган. Ошондой эле таамай айтылып, санат-насыяттарга жакындашып кеткен материалдарды 1990-жылы Кочкор районунан Медетбекова Шааркүл Кулбаш

уулу Аскарбектен жазып келген. Ал эми Түп районунун Корумду айылынын тургуну Калый Талды уулунан (67 жашта) бир нече макал студент Куткелдиев тарабынан жазылып алынган. Жети-Өгүз районунун Саруу айылынын жашоочусу Н.Жумабековадан (1902-жылы туулган) да бир топ макалдар жазылып алынган. Анан калса, Саада Эгембердиева, Сарыбай Дөөткулов, Асанова өңдүү адамдардын оозунан да бир кыйла жаңы, мазмундуу материалдар жазылган. Ошондой эле Ысык-Көл районунун Корумду айылынын тургуну Макеева Айсалкын энеден (70 жашта) да көп макал-лакаптар 1989-жылы практикага барган студентка Бурмакүл Чекирова тарабынан жазылып алынган. Кочкор районунун Ак-Учук айылынын жашоочусу Кадыр Жанай уулунан 1985-жылы 6-курстун студенткасы С.Аликеева бир нече көлөмдүү материал жыйнаган. Сөздү сөзгө кынаган, ойду ойго улаган сөзмөр, чечен адамдардын бири Чүй районунун Мичурин колхозунун тургуну Жанузаков Кадыр аксакал деп билсек болот. Анын оозунан 1982-жылы студент Жамашева Асыл, 1990-жылы Токтомушев Макештер жалпысынан 20дан ашык макал жазып келишкен. Айрым маалыматтарга караганда Жанузаков Кадыр карыя Кочкор районунун Чолпон айылынын тургуну деп да көрсөтүлгөн учурлар бар. Мүмкүн бир убактарда Кочкордо жашаган болуу керек. Манас районунун Чоң-Капка айылынын тургуну Бекенов Барпектен (1940-жылы туулган) 2003-жылы Таабалдиева Гүлзат да бир нече макал жазып алган. Ошондой эле Ысык-Көл районунун Бостери айылынын тургуну Рысбаев Осмонаалы аксакалдан (82 жашта) А.Сакманбетова бир нече макал жазып келген. Ал эми Ак-Талаа районунда жашаган С.Казакбаев да кыйла эле көлөмдүү материалды К.Өмүралиевага айтып берген. Жаңы-Жол районунан Турсунбаева Сурмадан Асанбек Иманбаев тарабынан да бир нече макал жазылып алынган. Алыскы Ала-Бука районунун 1-

Май колхозунан Жакатов Жапар (58 жашта) 1992-жылы Раева Зулфияга бир нече макал жаздырган. Бул сунуш кылынган материалдардын баары алфавиттик тартипте аталган жыйнакка киргизилди. Ар бир бөлүмдүн аягынан андагы айрым түшүнүксүз сөздөргө кошумча тактоолор орун алды.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында жарым кылымды кучагына алган элдик оозеки чыгармалар жыйналып, алардын айрымдары жанрлар боюнча өз-өзүнчө томдук болуп жарык көргөн болсо, аларды ар тараптуу изилдөө иштери бүгүнкү күндүн негизги талаптарынын бири. Биз бул макалаларыбызда өзүбүз түзүүчүлүк кылган 2-томго кирген жанрлар боюнча гана учкай сөз кылууга үлгүрдүк. Калган 2 томдон орун алган фольклордук материалдар жөнүндө өзүнчө сөз болууга тийиш. Албетте, биздин бул макалаларда сөз болгон маселелер

жөнүндө дагы толуктоолор, илимий талдоолор алдыда айтыла бермекчи. Ал эми биздин кафедрада ушул күнгө чейин жарык көрбөй жаткан дагы 3 томдук материал (жөө жомоктор, армандар, уламыштар, легендалар, мифтер ж.б.) жарык көрүп калса, бул жалпы коомчулук, фольклористика илими үчүн пайдалуу эле иш болмок. Эң өкүнүчтүүсү – учурунда эч кимге (кафедра мүчөлөрүнө) бөлүнбөй калган башка жанрлар (эпостор, жаңылмачтар, калптар, бешик ырлары, оюн ырлары, каада-салт ырлары, элдик ырлар, ырымдар, даарымдар, тамсилдер ж.б.) “колдо бар алтындын баркы жок” демекчи, ар кайсыл дептердин бетинде каралбай, бааланбай калып кеткени. Эгерде ошол жогоруда аталып өткөн эч кимге бөлүнбөй калган фольклордук материалдар ошондо кафедра мүчөлөрүнө теңдештирилип бөлүнгөндө биздин азыркы колдогу рухий кенчибиздин саны жана сапаты мындан да жогору болмок.

Колдонулган адабияттар

1. ”Манасты” дүйнөгө даназалагандар. Биринчи чыгарылышы: В.В.Радлов, Ч.Ч.Валиханов. Бишкек. “Манас” жана Ч.Айтматов Улуттук академиясы. 2021-ж. 800 бет.
2. Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (1950-2010-жж) . Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр. Түзгөн: Б.А.Баймырзаев. II том. Бишкек. “COLOR” басмасы. 2017-ж. 428 бет.
3. Кыргыз элинин макал-лакаптары, табышмактары, жаңылмачтары, калптары. Түзгөн: Ж.Мукамбаев. Фрунзе. “Кыргызстан” басмасы. 1974-ж.
4. Чаткал району-илимий изилдөөлөрдө. Республикалык илимий- практикалык конференциянын материалдары. Жалал-Абад. 2015-жыл. ?-бет.
5. Өлөңдөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (1950-2010-жж) . Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр. Түзгөн: Б.А.Баймырзаев. II том. Бишкек. “COLOR” басмасы. 2017-ж. 393-399- беттер.
6. Табышмактар. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (1950-2010-жж) . Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр. Түзгөн: Б.А.Баймырзаев. II том. Бишкек. “COLOR” басмасы. 2017-ж. 357-361-беттер.
7. Куудулдук өнөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (1950-2010-жж) . Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр. Түзгөн: Б.А.Баймырзаев. II том. Бишкек. “COLOR” басмасы. 2017-ж. 400-420-беттер.

8. Тарыхый сөздөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (1950-2010-жж) . Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр. Түзгөн: Б.А.Баймырзаев. II том. Бишкек. “COLOR” басмасы. 2017-ж. 362-390-беттер.

9. Макалдар. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (1950-2010-жж) . Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр. Түзгөн: Б.А.Баймырзаев. II том. Бишкек. “COLOR” басмасы. 2017-ж. 340-350-беттер.

10. Таамай сөздөр. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (1950-2010-жж) . Санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анегдоттор, куудулдук өнөр. Түзгөн: Б.А.Баймырзаев. II том. Бишкек. “COLOR” басмасы. 2017-ж. 362-390-беттер.

Рецензент: филол.и.д., профессор Абакиров К.А.

УДК 82.0.821 DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Гань Тин

Түндүк-Батыш Педагогикалык Университетинин Адабият Институту

Гань Тин

Институт литературы Северо-Западного педагогического университета

Gan Ting

College of Chinese Language and Literature, Northwest Normal University

«ЛЯО ЧЖАЙДЫН УКМУШТУУ ОКУЯЛАРЫНДАГЫ» ТҮЛКҮ ОБРАЗЫНЫН МАДАНИЯТТЫК МААНИСИ ЖӨНҮНДӨ

КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗА ЛИСЫ В “ЛЯО ЧЖАЙ ЧЖИ И”

ON THE CULTURAL IMPLICATIONS OF THE FOX IMAGES IN THE STRANGE STORIES FROM A CHINESE STUDIO

Кыскача мүнөздөмө: Түлкү кыздын бул классикалык адабий образы, байыркы түлкүнүн маанисинин өнүгүшүнөн келип чыккан. Анын мазмуну бай жана өзгөчө адабий кооздукка ээ. «Ляо Чжайдын кызыктуу окуялары» адабий фантазиянын ыкмаларын колдонуп, мифтик жана адамдык сапаттарды бириктирген идеалдуу түлкү кыздардын образдарын түзгөн. Бул өзгөрүү адабият тарыхында түлкү кыздарга болгон терс баалоону түбөлүктүү өзгөртүп, аларды адабияттын сыйкырдуу кооздукка толгон системасына айланткан. Түлкү кыздар сырткы көрүнүшү боюнча гана эмес, өздөрүнүн зээндүүлүгү менен да көзгө түшүп, Пу Сунлиндин ички тилектери менен адабий кыялдарын чагылдырган. Бул Кытайдын байыркы адабиятына өзгөчө түс кошту.

Аннотация: Образ лисы-девушки, этот классический литературный персонаж, возник в результате эволюции древнего образа лисы. Его содержание богато и обладает уникальной

литературной красотой. «Ляо Чжай Чжи И» с помощью литературной фантазии создал серию идеальных образов лис-девушек, сочетающих в себе божественность и человечность. Это преобразование полностью изменило негативную оценку лис-девушек в истории литературы, превратив их в систему, полную эстетической красоты. Лисы-девушки не только красивы внешне, но и обладают выдающимися талантами, отражая глубокие желания и литературные мечты Пу Сунлина, что добавило уникальный оттенок в историю древней китайской литературы.

Abstract: The fox lady, a classic literary figure derived from ancient fox imagery, is rich in symbolic meaning and possesses a unique literary charm. The *Strange Stories from a Chinese Studio* employs techniques of literary fantasy to portray idealized fox ladies who embody both divinity and humanity. This representation not only diverges from traditionally negative portrayals of fox ladies in literary history but also establishes an aesthetically refined and cohesive image of the fox lady within literature. Beautiful and talented, the fox ladies embody Pu Songling's aspirations and literary dreams, adding a distinctive hue to the history of ancient Chinese literature.

Негизги сөздөр: Ляо Чжайдын кызыктуу окуялары; түлкү кыз; искусство куруу; жазуучунун кыялы

Ключевые слова: Ляо Чжай Чжи И; лиса-девушка; художественное построение; мечта писателя

Keywords: *Strange Stories from a Chinese Studio*; fox lady; artistic construction; writer's dream

The *Strange Stories from a Chinese Studio*, hailed as the pinnacle of ancient classical Chinese short stories and likened to a brilliant pearl in the treasure house of Chinese literature^[1], is a masterpiece of fox imagery. It features foxes of various types and characteristics in the Chinese literary tradition, be they witty or cunning, gentle or kind. Among the 491 classical Chinese short stories in the book, 82 feature foxes as main characters or key figures. Notably, about 20 such short novels revolve around male foxes such as “scholar foxes” and “friend foxes,” including the famous *Hu Shi* and *Huai Shui Fox*. In contrast, over 40 center on female foxes, making up more than half of the fox-themed stories. That is why the book is also referred to among the common people as “The Stories of Ghosts and the Foxes.” These tales not only enrich the connotative depth of Chinese literature but also reflect the author Pu Songling's consummate literary artistry and profound insights into human nature.

1. The Connotation and Evolution of Fox

Imagery

Pu, a brilliant literary figure, masterfully employed romantic artistic techniques to craft a series of fox ladies imbued with human charm and warmth. The fox ladies, noble in character, have presented a highly aesthetically pleasing system of imagery in Chinese literature. In his masterpiece, two distinct bloodlines of fox ladies are portrayed. One is the pure fox bloodline, including figures like Feng Sanniang, Hong Yu, Shi Shunhua, Lian Xiang, Xin Shisiniang, and Yun Cuixian, all representatives of pure fox breeds. The other is the products of human-fox hybridization, like Ying Ning. Regardless of their bloodlines, the short story collection endows all the fox ladies with a unique dual identity — they are foxes with human qualities, humans with fox-like traits, a seamless blend of both fox and human. They radiate the beauty of human feelings and compassion while exuding the enchanting charm and attractiveness of the fox race. Here “enchanting” carries none of the traditional

connotations of evil or temptation. Instead of portraying them as the symbols of negativity, the author imbues them with both humanity and divinity, thus transforming them into elves in the human world^[2]. They represent Pu's ideal female imagery, reflecting his aspirations for beautiful human nature and ideal personality.

Fox imagery in Chinese folklore is deeply rooted in cultural contexts, with its origins tracing back to a divine beast of ancient times. The image gradually evolved from a divine fox into a demonic beast fox before culminating in a fox of human nature. The fox imagery originated from the nature worship practiced by early people. As a product of nature worship, the fox retained a sense of divinity and, regarded as an auspicious symbol, became a significant totem among clans and tribes. According to myth, Yu the Great met a fox and married a girl from Mount Tu, further establishing the fox as a highly revered totem. In ancient times, foxes were revered as divine creatures embodying noble virtue and spirituality, symbolizing dignity and good marriage. The nine-tailed fox is referenced in both ancient history and mythology. The "Nanshan Jing" section of *The Classic of Mountains and Seas* states, "On the mountain of Qingqiu, there is a beast. It resembles a fox but has nine tails and makes sounds like a baby. It eats humans, yet consuming its meat can prevent man from being bewitched by demons^[3]." According to *Analytical Dictionary of Characters* by Xu Shen of the Eastern Han Dynasty, foxes possess three virtues: the soft color of their fur; being smaller at the front and broader at the back; and the tendency to face the direction of their birthplace when they die^[4]. These features, in line with the moral principles of Confucianism, were appreciated and highly regarded by mainstream culture. As social productivity advanced and human self-awareness deepened, fox imagery transitioned from gods to demons, evolving

from auspicious symbols in primordial times to demonic beasts as depicted in the literature of the Wei and Jin dynasties. *In Search of the Supernatural* by Gan Bao of the Eastern Jin Dynasty records that, "The fox was once a lewd woman named Ah Zi in ancient times. She later transformed into a fox, which is why many fox monsters called themselves Ah Zi"^[5] (from *Record of Famous Mountains*). Similarly, *Extensive Records compiled in the Taiping Years*, a Song Dynasty book, recounts that a promiscuous woman called Ah Zi turned into a fox, portraying foxes, particularly female foxes, as lewd creatures. Gradually, fox ladies and fox spirits became symbols of indulgence and wildness. As the female fox was increasingly depicted as a lewd and evil creature in literature, another fox imagery emerged in the history of literature, namely Ren Shi, a fox spirit embodying goodness and emotions. The *Story of Ren Shi*, a Tang Dynasty book, recounts how Ren Shi, the fox spirit, significantly contrasts with Ah Zi, highlighting the opposing themes of good versus evil and love versus lust. Ren Shi, the most beloved fox of all time, reflected the aesthetic sensibilities of the secular world as well as its psychological identification with fox spirits. In the Qing Dynasty, Pu Songling abandoned the Ah Zi type of fox spirits. Drawing inspiration from the Ren Shi fox spirit prototype, he created numerous vivid fox ladies with diverse affections. Of course, these characters are the highly aestheticized and idealized creations of the author.

2. The Artistic Construction of Fox Lady Images

2.1 The Outer Beauty of Fox Ladies

Pu, with a particular focus on female beauty, endowed the fox ladies in his works with breathtaking beauty, graceful and charming demeanor, as well as an alluring style. In "Qing Feng," the fox lady Qing Feng is so delicate and charming that Geng Qubing falls in love with her at first sight. In "Xiao

Qi,” the fox lady Xiao Qi mesmerizes Xu Jichang with her extraordinary beauty. “Chang’e” tells the story of a fox lady named Dian Dang, whose intelligence and charm fascinate both Zong Zi and the Moon Goddess. “Jiao Na” tells the story of a slender and beautiful fox lady, Jiao Na, who enchants Kong Sheng. In short, all the fox ladies created by Pu are stunningly beautiful and charming.

Moreover, nearly all the fox ladies in the book are girls or young women. For example, Jiao Na is thirteen or fourteen years old, Qing Feng and Dian Dang are both fifteen, Ying Ning is sixteen, and Ah Song is eighteen, each blossoming in youth. This approach not only drew on earlier portrayals of fox ladies but also reflected the author’s unique aesthetics. Young girls and young women, youthful, energetic, simple and kind, were less influenced by social pressures, which made it easier for the author to construct and develop his narrative, giving the wording rationality and flexibility.

2.2 The Inner Beauty of Fox Ladies

In Pu’s writing, the pretty fox ladies also embody truth, goodness, and inner beauty. 1. They are true in love. They dare to love and express their feelings directly, often more unwavering, passionate and steadfast than humans. For example, Lian Xiang, a pure and selfless fox lady deeply in love with Sang Sheng, embraces Sang Sheng’s passions and is willing to risk her life to pursue their love, making her a true embodiment of love and loyalty. Similarly, Hong Yu’s deep affection and persistence outshine those of many ordinary people. Ying Ning, a charming fox lady with unmatched beauty, is fond of flowers and smiling, impressing readers with her naive and pure personality. 2. They are gifted. Pu spared no efforts portraying his characters as gifted, some passionate about poetry, some skilled in medicine, some witty and intelligent, and some observant. For example, “Hu Xie” portrays a fox lady who,

articulate and witty, shows superb insight and composure in the face of a group of scholars’ frivolous words. Qing Mei, a fox lady with discerning eyes, quickly recognizes the diligence and filial piety of the poor scholar Zhang Sheng. Xiao Cui not only cures her husband’s idiocy but also repeatedly saves the whole family from danger with her wit and supernatural powers. Nearly omnipotent, these fox ladies either punish the powerful to aid the weak or help those in need, establishing themselves as “Heroines” in the book^[6]. 3. They support justice. The fox ladies, sentimental, tender and considerate, are chivalrous and loyal, valuing love and righteousness. For example, Jiao Na’s actions place her among the most sincere and passionate, reflecting her noble emotions and embrace of righteousness. Ah Xiu, a creator and guardian of happiness, impresses us with her self-sacrifice and her willpower in pursuing the good and beautiful. All these fox ladies embody righteousness through their actions, serving as living representations of benevolence and faithfulness.

In conclusion, the fox ladies, as the embodiment of truth, goodness and beauty, perfectly blend their sentiments, morality and emotions. Beautiful and intelligent, they distinguish right from wrong; helpful and grateful, they punish evil and promote good, radiating the brilliance of humanity and ethics. They are not humans, but they are humane, lovely and respectable. Most of these fox ladies are the author’s ideal characters, reflecting his passionate love for beautiful things. By praising their virtue and magical power, the author gave artistic form to his vision of ideal beauty.

3. The Idealization of Fox Ladies and the Deconstruction of the Writer’s Dream

Many fox ghosts and flower demons in the book possess both outer and inner beauty. These perfect women represent the author’s social ideal — an ideal that was unattainable in the society at that time. Thus, they are

creations of the author's idealization. The author also infused them with his life experiences and emotional fantasies. Through these idealized and unrealistic illusions, Pu expressed his unique fantasy of love.

3.1 Perfect Women in Non-realistic Creations

In the era when women were considered inferior to men, Pu demonstrated that women could outshine men by creating fox ladies who were intelligent and calm in the face of danger. They either mock the feudal bureaucracy, like Xiao Cui, or toy with unfaithful men, like Heng Niang. Some offer timely help to the disadvantaged, like Jiao Na; others skillfully navigate official ranks and imperial examinations with their wit, like Hong Yu. Alert and intelligent, they help people in trouble, thereby expressing the author's frustration and helplessness regarding social issues. Pu, whose unique social insight broke the age-old idea that a woman's virtue lay in her lack of talent, bestowed supernatural and extraordinary abilities upon many of the fox ladies who, as beautiful as flowers, easily tackle many practical problems faced by men. The fox ladies in the book carried the fantasy of poor students, reflecting their aspirations for life^[7]. As a literary creator, Pu needed a platform to vent his pent-up pain and frustration over being denied the opportunity to fulfill his ambitions. In this sense, literary creation became the best tool for writers like him to console themselves.

Freud stated in his *Creative Writers and Daydream*, "A happy person never daydreams, but only someone with unfulfilled wishes does. The motivation behind daydreaming is the unfulfilled wish. Each daydream represents the fulfillment of a wish and is related to the dreamer's unmet reality^[8]." Pu, isolated and helpless in his struggle against social reality and lacking support in his endeavor to speak out for the masses, had to resort to literary creation, an avenue of the least resistance but capable of

self-expression. The stories of fox ghosts and flower demons provided an appropriate outlet for his emotions. Pu, having failed the imperial examinations, was often in mental distress. Poor and helpless, he was forced to leave his hometown to earn a living, leaving his family behind and trapped in endless loneliness. One of his poems titled "Home Living" goes, "For long I have treated the crane and plum as my family, visiting frequently the post as if it were my home^[9]." It showed how lonely and helpless he was when living far away from his hometown. The characters he created in the *Strange Stories* embodied his unfulfilled desires. The fox ladies, meticulously crafted by the author, possess near-perfect images that express the author's strong realistic aspirations and profound social insights.

3.2 The Love Dream of Fox Ladies

The fox ladies often come to console the frustrated scholars, appearing as their desirable mates, chivalrous women who lift them out of trouble, or as creators and guardians of a happy family. Thus, the fox ladies carry the love dream of the struggling scholars, keeping them in good company during their studies. The author wrote the love stories with passion and boldness, weaving "sex" as a central theme throughout. Unlike traditional literature, where love develops from "emotion" to "desire," *Strange Stories* features a shift from desire to emotion. That is, a hero is first captivated by the heroine's beauty, then they have sex, and finally, they live together, a stage where "desire" transforms into "emotion." Pu advocated for the freedom of love. Therefore, in his writing, the fox ghosts and flower demons defy the feudal rituals, ignore worldly constraints like family status, and boldly pursue their true love and happiness.

This was undoubtedly a wonderful love dream of Pu, the story's protagonist, for whom all the fox ladies developed a deep love. The poor scholars who failed to achieve

their dreams but won the love of the fox ladies all point to the author himself. However, the unexpected romantic encounters experienced by the poor scholars could hardly be viewed as true; rather, they reflect the idealism of the author, who is male. That is why the fox ladies, divine and humane, beautiful and gifted, embody the romantic dreams of the struggling scholars, as well as the desires and hopes of the author himself. Additionally, the strange stories also reveal the author's awareness of breaking free from the constraints of feudal morality and his resistance to social restrictions. In other words, he sought to liberate love and marriage from restrictions, advocating for individual freedom as a natural human right, thereby challenging the feudal ethics proposed by feudal moralists that "preserved the principles of heaven and suppressed human desires."

3.3 Yearning for an Ideal World

The hardships of life and spiritual confusion compelled Pu to find a way to make his voice heard by the world. It was very difficult for a poor scholar to succeed in the imperial examinations. In this context, love allowed the struggling scholar to temporarily forget his failures and social injustices, balancing his desire and ideal, emotion and soul. Through this, he embraced values beyond fame and fortune. The author created many fox ladies who are so beautiful, charming, emotionally steadfast, intelligent, witty and grateful, offering readers an endless aesthetic experience that lingers long after. The author, immersed in the realm of the fox

ladies, sought to make up for the imperfect real world through the imaginary world he created. He used the fox ladies as a medium to express both his own and social aesthetic experiences, to restore the suppressed ego and distorted freedom, and to escape the filthy reality in pursuit of life's true meaning within an illusionary world. In short, the fox ladies in the book embody a fairy tale world where the struggling scholars in the feudal era could temporarily escape their frustrated lives.

4. Conclusions

The *Strange Stories from a Chinese Studio* is a pinnacle of classical Chinese short stories. Pu Songling, employing romanticism, built a fantastical and beautiful world of fox spirits inspired by his unique life experiences and dreams as a writer. The fox ladies he created represent the great achievement in the depiction of fox spirits in the history of Chinese supernatural novels. His book, a complete departure from the traditional negative portrayals of foxes, endows them with the beauty of ordinary women from a new aesthetic perspective, standing out in the history of ancient Chinese literature. The master built on the brilliant legendary novels of the Tang Dynasty, drew on the creative essence of Song story-telling scripts and Yuan poetic dramas, and developed a unique artistic style that vividly reflected his distinct personality. These typical images of fox ladies give the work a more profound artistic appeal, embodying the unique characteristics of the times and artistic charm in ideological connotation and cultural significance.

References

1. Lu Xun. *A Brief History of Chinese Fiction*. Shanghai: Shanghai Ancient Books Publishing House, 2006
2. Chen Hong. "Cultural Interpretation of the Fox Spirit Prototype." *The Northern Forum*, 1995
3. *Shan Hai Jing*. Translated and annotated by Fang Tao, Beijing: Zhonghua Book Company, 2016
4. Xu Shen (Han). *Shuowen Jiezi* (proofreading by Xu Xuan et al). Zhonghua Book Company, Shanghai: Shanghai Ancient Books Publishing House, 2021
5. Gan Bao of Jin. *In Search of the Supernatural*. Translated and annotated by Ma Yinqin, Beijing: Zhonghua Book Company, 2015

6. Zhang Jie. "Character Naming and Cultural Implications in the *Strange Stories from a Chinese Studio*." Northwest University, 2021
7. Huang Xiting. *Personality Psychology*. Zhejiang: Zhejiang Education Press, 1986
8. Sigmund Freud. *Creative Writers and Daydream*. Hunan: Hunan Literature and Art Publishing House, 1986
9. Zhu Yixuan. *Compilation of Materials on the Strange Stories from a Chinese Studio*. Tianjin: Nankai University Press, 2002

Рецензент: д.филол.н, профессор Акматова В. С.

УДК: 81-139

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Кулубаева А. М.

С. Тентишев атындагы Азия медициналык институту

Кулубаева А. М.

Азиатский медицинский институт им. С. Тентишева

Kulubaeva A. M.

Asian Medical Institute named after. S. Tentisheva

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУНУН ЗАМАНБАП МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES TO TEACHING ENGLISH

Кыскача мүнөздөмө: Макалада университеттерде чет тилдерин окутуунун ар кандай ыкмалары каралат. Төмөнкү ыкмаларга өзгөчө көңүл бурулду: түз метод, грамматикалык-катормо, аудиовизуалдык, аудиолингвалдык жана коммуникативдик. Коммуникативдик ыкма үстөмдүк кылуучу позицияны ээлей баштады деген тыянак чыгарылат.

Аннотация: В статье рассматриваются различные методы обучения иностранным языкам в вузах. Особое внимание было уделено следующим методам: прямому методу, грамматико-переводному, аудиовизуальному, аудиолингвальному и коммуникативному. Делается вывод о том, что более доминирующее положение начинает занимать коммуникативный метод.

Abstract: The article discusses various methods of teaching foreign languages in universities. Particular attention was paid to the following methods: the direct method, grammar-translation, audio-visual, audiolingual and communicative. It is concluded that communicative method is has started becoming most dominant.

Негизги сөздөр: чет тили; англис тили; методдор, коммуникация, маданияттардын диалогу, лексика, ааламдашуу.

Ключевые слова: иностранный язык; английский; методы, коммуникация, диалог культур, лексика, глобализация.

Keywords: foreign language; English; methods, communication, dialogue of cultures, vocabulary, globalization.

В настоящее время существует немало методик для изучения иностранного языка в высших учебных заведениях. Каждый из методов имеет определенные особенности, некоторые обладают большей популярностью и востребованностью, некоторые меньшей.

В современном мире английский язык пользуется огромной популярностью, более того, этот язык является языком международного общения, его знают во всем мире. На сегодняшний день существует огромное множество методик для преподавания английского языка. Кроме того, регулярно разрабатываются новые, поэтому теперь каждый преподаватель может выбрать для себя оптимально подходящую методику работы.

Многообразие методов и способов овладения иностранным языком в высшем учебном заведении приводит к необходимости рационального выбора одного из них или оптимального сочетания взаимодополнительных методов и технологий, из чего следует необходимость обобщения знаний о методах и приемах организации иноязычного общения. В настоящее время интенсивное обучение иностранным языкам реализуется в различных развивающихся, вновь создающихся и действующих методических системах. Это обусловлено многообразием конкретных целей обучения иностранному языку различного контингента обучаемых, а также многообразием условий обучения [1].

Современные методы, техники и подходы к преподаванию обуславливают лучший результат студента, учитывая условия обучения, мотивацию и конечную цель. Их использование в основном образует удачный гибрид для каждого конкретного курса.

Следовательно, на курсе разговорного английского больше времени уделяется коммуникативной методике, а на занятиях по бизнес-английскому – обучению

на основе заданий или task-based learning. Чтобы сформировать коммуникативную компетенцию вне языкового окружения, необходимо искать способы включения обучаемых в активный диалог культур, чтобы они на практике могли познавать особенности функционирования английского языка в новых для них культур [2].

Каждому, кто хочет овладеть языком не тратя лишнее время на недейственные подходы, стоит обратить внимание на методы преподавания английского языка в конкретном образовательном центре.

Основу изучения языка составляет коммуникативная методика. Поэтому занятие в центре проходит в групповом формате. Однако, кроме этого мы применяем элементы из:

- лексический подход,
- аудиолингвистический метод,
- прямой метод,
- тест-обучение-тест и др.

Таким образом, вырисовывается система современного преподавания – это эклектика различных техник, методик и подходов с акцентом на целях, которые должны достичь конкретные ученики. Это может быть:

- изучение нового уровня,
- углубление знаний по грамматике или лексике,
- улучшение разговорных навыков,
- изучение профессионального английского для юристов, деловодов или любых других специалистов.

Кроме того, мы не используем метод полностью, а выбираем наиболее удачные и актуальные его элементы на основе излагаемого материала и потребностей группы.

Коммуникативная методика – это отличный способ обучения языку, ведь его главная цель стать инструментом для общения с людьми в реальной жизни.

Без понимания использования лексики или грамматических структур в ситуациях из жизни – их изучение просто бессмысленно.

Коммуникативная методика предполагает создание на уроках ситуаций максимально приближенных к реальным, в обстоятельствах которых студенты должны тренировать проработанный материал.

Аудиолингвальный метод используется для быстрого запоминания слов и фраз, а также выработка навыков речи благодаря многократному повторению.

В этом методе для нас актуален дриллинг – многократное повторение, которое помогает достичь правильного произношения и интонации.

Процесс повторения активизирует мышечную память артикуляционного аппарата, помогает формировать нейронные связи для переноса изученного из краткосрочной памяти в длительную [3].

Эта часть урока обычно проходит после презентации и ознакомления с новым материалом. Студенты повторяют за преподавателем смоделированные фразы. Это может происходить либо коллективно, либо поочередно с каждым студентом.

Лексический подход в классическом понимании – это толкование языка как системы лексических единиц, а не грамматики. Использование этого метода предполагает акцент на изучение слов и фраз, причем не как отдельных единиц, а в контексте.

Это позволяет преподавателю продемонстрировать, что изучаемый материал является функциональным в речи.

Прямой метод обуславливает отсутствие родного языка или language 1 на уроках английского. Преподаватель создает на занятии English zone, чтобы погрузить студента в среду иностранного языка.

Фактически этот метод показывает то, как учит язык младенец, то есть постепенно поглощая его из своего окружения. Однако, этот подход к изучению получил много

критики, а потому использовать его в полном объеме мы не стали, предпочитая более удачные приемы.

Все, что мы позаимствовали из этого метода – фактически полное отсутствие украинского языка на наших занятиях.

Это, в первую очередь, означает, что студенты не получают от преподавателя перевода или объяснения грамматических структур на основе украинской грамматики [4].

Это техника для объяснения грамматики или лексики, которая предполагает первоочередное выявление пробелов в знаниях студентов.

К примеру, перед тем как давать новую лексику, учитель может предложить выполнить задачку с её применением. Вполне возможно, что студенты уже знают часть этого списка.

Поэтому учитель:

- Тестирует имеющиеся знания,
- Отмечает для себя, где есть проблемы,
- А что совершенно неизвестно ученикам.

После этого его объяснение будет сконцентрировано на том, в чем нуждается группа.

Такой метод помогает строить уроки в соответствии с потребностями конкретной группы. Это позволяет повысить эффективность обучения и улучшить результаты.

Таким образом, владение иностранными языками рассматривается как важное предусловие адаптации человека в глобализующемся мире [5]. Их главное назначение на современном этапе – обеспечивать взаимодействие и сотрудничество народов, исключать возможности негативного влияния на процесс национальной самоидентификации и культурного самоопределения личности, повышать готовность человека к личностной и профессиональной самореализации посредством использования иностранного языка наряду с родным языком в качестве

материальной формы функционирования межкультурному общению, и для ее своего мышления. Поэтому процесс формирования на уроках иностранного обучения иностранному языку должен быть языку должны создаваться оптимальные направлен на формирование языковой условия личности, подготовленной к межкультурному

Список литературы:

1. Исмаилова Р., Кулижанов У., Хабибрахманова Д. Современные подходы в преподавании английского языка // Scientific progress. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-podhody-v-prepodavanii-angliyskogo-yazyka> (дата обращения: 18.02.2025).
2. Faltis C. Case study methods in researching language and education // Encyclopedia of Language and Education. Vol. 8: Research Methods in Language and Education/N.H. Hornberger, D. Corson (Eds.). Dordrecht; Boston; London: Kluwer Academic Publishers, 1997. P. 125-127.
3. Воронин В.А. Современные методы обучения английскому языку: возможности использования песенного материала и особенности организации и проведения урока // Мир науки. Педагогика и психология, 2020 №5.
4. Бредихина, И.А. Методика преподавания иностранных языков: Обучение основным видам речевой деятельности: учеб. пособие / И.А. Бредихина; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. – 104 с.
5. Современные подходы к преподаванию иностранного языка: обобщение перспективного педагогического опыта / сост.: Н. К. Радевич, А. Г. Конаш, И. В. Шильцева; ГУО «Мин. обл. ин-т развития образования». – Минск: Мин. обл. ин-т развития образования, 2022.

Рецензент: к.ф.н. и.о. доцента Мукашова Р.М.

Мамбетова Э.А.

Шэньси педагогика университети КЭР, Сиань ш.

Мамбетова Э.А.

Шэньсийский педагогический университет КНР, г.Сиань

Mambetova E.A.

Shaanxi Normal University China, Xi'an

叶丽娅

陕西师范大学

КЫТАЙ МАДАНИЯТЫНЫН КЫРГЫЗСТАНДА ЖАЙЫЛЫШЫ: КЫТАЙ АШКАНАСЫНЫН МИСАЛЫНДА

РАСПРОСТРАНЕНИЕ КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ: НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОЙ КУХНИ

THE DISSEMINATION OF CHINESE CULTURE IN KYRGYZSTAN: A CASE STUDY OF CHINESE CUISINE

中华文化在吉尔吉斯斯坦的传播——以中国美食为例

Кыскача мүнөздөмө: Кытай жана Кыргызстан ортосундагы маданий алмашуунун тереңдеши менен, кытай ашканасы эки өлкөнүн маданий өз ара аракеттешүүсүнүн маанилүү каражаты болуп калды. Бул макала, анкета сурамжылоолору жана маалыматтарды талдоо аркылуу, кытай ашканасынын Кыргызстандагы жайылышы, кабыл алынуусу жана жергиликтештирүү процессин изилдейт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыргызстандыктар кытай ашканасына жогору кызыгуусун көрсөтүүдө, айрыкча даамдын адаптациясы боюнча. Бирок, кытай ашканасына болгон жогорку кабыл алуу деңгээлине карабастан, кыргызстандыктар кытай тамак-аш маданиятынын тарыхы, маданий фонду жана ингредиенттерди тандоо боюнча түшүнүктөрүндө олуттуу ажырымдар бар. Мындан тышкары, кытай ашканасы киргизилген сайын, Кыргызстандагы ашканалык маданият да жергиликтештирилип, эки өлкөнүн маданияттарынын аралашуусун көрсөтүүдө. Бул изилдөө, маданий таркатуу каражаты катары ашкананын инновациялык ролун баса белгилеп, көп маданияттуу байланыштар үчүн жаңы көз карашты сунуштайт. Бул даамдын адаптациясы, маданий таанып-билүү жана жергиликтештирүү процесстеринин өз ара таасирин көрсөтөт. Макала кытай ашканасынын башка өлкөлөрдө түптөлүшү кандайча болорун түшүнүүгө маанилүү мисал болуу менен, келечектеги маданий алмашуу теориясынын өнүгүүсүнө өз салымын кошот.

Аннотация: С углублением культурного обмена между Китаем и Кыргызстаном китайская кухня постепенно стала важным инструментом культурного взаимодействия между двумя странами. В данной статье с использованием анкетных опросов и анализа данных исследуется процесс распространения китайской кухни, ее восприятие и локализация в Кыргызстане. Результаты исследования показывают, что жители Кыргызстана проявляют высокий интерес к китайской кухне, особенно в плане адаптации вкусов. Однако, несмотря на высокий уровень принятия китайской кухни, существует значительный разрыв в понимании кыргызстанцами китайской кулинарной культуры, особенно в аспектах истории,

культурного фона и выбора ингредиентов. Более того, в процессе включения китайской кухни в местную кулинарную культуру Кыргызстана происходит ее постепенная локализация, что свидетельствует о слиянии двух культур. Данное исследование предоставляет новый взгляд на межкультурную коммуникацию, особенно на инновационную роль кухни как средства культурной передачи. В статье рассматривается взаимодействие адаптации вкусов, культурного восприятия и процесса локализации. Исследование не только предоставляет ценную практику для понимания того, как китайская кухня укореняется в иностранных культурах, но и вносит вклад в развитие теории межкультурной коммуникации.

Abstract: With the deepening of cultural exchanges between China and Kyrgyzstan, Chinese cuisine has gradually become an important vehicle for cultural interaction between the two countries. This paper, through questionnaire surveys and data analysis, explores the dissemination process, acceptance, and localization of Chinese cuisine in Kyrgyzstan. The study reveals that Kyrgyzstanis show high interest in Chinese cuisine, particularly in terms of flavor adaptation. However, despite the high level of acceptance of Chinese cuisine, there remains a significant gap in Kyrgyz people's understanding of Chinese culinary culture, especially regarding its history, cultural background, and ingredient selection. Furthermore, Kyrgyzstan's culinary culture has been gradually localized as Chinese cuisine is incorporated, reflecting the blending of the two cultures. This research provides a new perspective for cross-cultural communication, particularly regarding the innovative role of cuisine as a medium for cultural transmission. It highlights the interaction between flavor adaptation, cultural recognition, and the localization process. The study not only offers a valuable case for understanding how Chinese cuisine takes root in foreign cultures but also contributes to the development of cross-cultural communication theory.

摘要：随着中国与吉尔吉斯斯坦文化交流的不断加深，中国美食逐渐成为两国文化互动的重要载体。本文通过问卷调查与数据分析，探讨了中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播历程、接受度及本土化进程。研究表明，吉尔吉斯斯坦人对中国美食有较高的兴趣，尤其在口味适配方面表现突出。然而，尽管对美食的接受度较高，吉尔吉斯斯坦人对中国饮食文化的了解仍较为有限，尤其在历史与文化背景方面存在认知差距。此外，吉尔吉斯斯坦的餐饮文化也在融合中国美食的过程中逐渐本土化，体现了两国文化的交融。本研究为跨文化传播提供了新的视角，特别是在美食作为文化传播载体方面的创新性思考，揭示了口味适配、文化认知差异和本土化进程等因素的相互作用。本研究不仅为理解中国美食如何在异国文化中扎根提供了案例，也对未来跨文化传播理论的发展具有重要的学术意义。

Негизги сөздөр: Кытай ашканасы, Кыргызстан, маданий алмашуу, жергиликтештирүү, көп маданияттуу байланыш.

Ключевые слова: Китайская кухня, Кыргызстан, культурный обмен, локализация, межкультурная коммуникация.

Keywords: Chinese Cuisine, Kyrgyzstan, Cultural Exchange, Localization, Cross-Cultural Communication.

关键词：中国美食，吉尔吉斯斯坦，文化交流，本土化，跨文化传播。

随着全球化进程的加速，文化交流在各国之间变得愈加频繁，而饮食文化作为文化的一部分，逐渐成为跨国文化互动的重要载

体。美食不仅是人们日常生活的基础，它还承载着独特的文化符号和历史背景，成为文化传播的重要媒介。中国美食凭借其丰富的

口味、精湛的烹饪技艺以及深厚的文化底蕴，已经走出国门，成为世界各地人民了解中国文化的重要途径之一。尤其是在“一带一路”倡议的推动下，中国美食在全球范围内得到越来越广泛的认可和喜爱。

吉尔吉斯斯坦，作为中亚地区的一个重要国家，近年来与中国的政治、经济和文化联系日益密切。在这种背景下，中国美食作为文化交流的重要组成部分，逐渐走入吉尔吉斯斯坦人民的日常生活中，并且在吉尔吉斯斯坦的饮食文化中占据了一席之地。中国餐饮文化通过中国餐馆、食品进口、社交媒体等多种途径进入吉尔吉斯斯坦，并深刻影响了当地的饮食习惯。尤其是火锅、宫保鸡丁、北京烤鸭等标志性中国菜肴的流行，体现了中国美食在吉尔吉斯斯坦的广泛传播。

本文旨在探讨中国美食如何在吉尔吉斯斯坦传播与本土化的过程，并分析这一过程中两国文化的互动与融合。特别地，本文将通过对吉尔吉斯斯坦居民的问卷调查与数据分析，深入了解中国美食的传播历程、接受度以及本土化的进程，揭示中国美食如何通过满足当地口味偏好与文化认同，实现与吉尔吉斯斯坦本土文化的融合。美食作为文化交流的载体，早已超越了简单的食物消费范畴，成为跨文化交流和理解的桥梁。中国美食的跨国传播不仅是一个口味的传播过程，更是中国文化的传递与分享。在吉尔吉斯斯坦，尽管中国美食的接受度和人气不断提升，但其文化背景、烹饪技巧及餐饮礼仪等方面的认知仍然较为薄弱。因此，本文将结合数据分析和文化背景的讨论，探讨中国美食在吉尔吉斯斯坦传播的挑战与机遇，特别是口味适配、本土化创新和文化认同之间的相互作用。通过这一研究，本文不仅旨在为跨文化传播研究提供新的视角，尤其是美食文化的跨国传播模式，也期望能为推动中国文化在中亚地区的深入传播提供实证支持。最终，本文将分析如何通过美食这一载体，加强中国与吉尔吉斯斯坦之间的文化认同与相

互理解，进一步促进两国人民之间的文化交流与合作。

随着“一带一路”倡议的推进，关于中国文化在中亚地区的传播研究逐渐增多。许多学者指出，美食作为文化的一部分，在全球文化交流中发挥着重要作用。尤其是中国美食，凭借其独特的风味和多样化的烹饪技艺，成为了中国文化走向世界的关键载体之一。例如，李健在其《跨文化传播中的中国美食——以东南亚地区为例》一文中，分析了中国美食在东南亚的传播过程及本土化情况，强调了口味适配性对于美食文化传播成功的关键作用。他指出，东南亚国家普遍接受中国美食的原因之一是中国美食在满足当地人对辛辣、酸味的偏好上进行了调整，并逐渐融入了当地的餐饮习惯和风味。对于吉尔吉斯斯坦的研究相对较少，但已有学者提出，吉尔吉斯斯坦与中国的文化接触逐渐加深，尤其是在饮食文化方面，两国人民通过美食的接触促进了文化认同的建立。例如，王莉在其论文《中吉文化交流与饮食文化的互动》中，讨论了中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播情况，并提出中国餐饮文化的引入不仅促进了两国人民的文化理解，也帮助吉尔吉斯人民逐步接受并喜爱中国菜肴。王莉强调，中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播过程中，口味的调整和本土化创新起到了至关重要的作用。

尽管上述研究已对中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播进行了初步探讨，但关于中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播机制、接受度和本土化的具体研究仍然相对匮乏。现有文献多关注宏观的文化交流框架，而对具体的饮食偏好、文化认同以及口味适配等方面缺乏深入的分析。因此，本文在现有文献的基础上，进一步探讨了中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播特点、居民的接受度、口味偏好及本土化进程，为学术界对中亚地区文化交流的研究提供新的视角。

本研究旨在深入分析中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播与本土化过程，探索其在两国文化交流中的独特作用，特别是在**口味适配和文化认同**方面的影响。通过定量与定性相结合的研究方法，本文期望揭示中国美食作为文化载体在跨文化传播中的重要地位，分析中国美食如何通过满足吉尔吉斯斯坦居民的饮食偏好与文化需求，促进两国人民之间的相互理解与文化认同。同时，本文还希望为其他文化在跨国传播中的成功经验提供参考，特别是在文化本土化和口味适配的过程中，提供可复制的模式。

研究创新：

1. **跨文化传播视角：** 本研究首次聚焦于**中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播与本土化**，填补了这一领域的学术空白。通过实地调查与数据分析，本文为跨文化传播研究提供了全新的视角，强调美食作为文化传播载体的重要性，尤其是在“一带一路”倡议的背景下，中国美食作为文化使者的作用得到了进一步的验证。研究的创新之处在于将美食文化纳入跨文化传播研究框架，探讨其在促进文化理解和认同中的实际效果。

2. **文化认同与口味适配分析：** 本研究特别关注中国美食的口味适配和文化认同对其传播的影响，揭示了口味偏好与文化认同的互动关系。通过对吉尔吉斯斯坦居民的问卷调查，分析了他们对中国美食的接受度与本土化的适应性，探索中国美食的传播过程如何受到当地文化习惯、饮食口味及文化认同的双重影响。研究表明，中国美食的传播不仅依赖于口味的本土化调整，还通过满足吉尔吉斯斯坦人对多样化风味的需求，促进了两国文化认同的相互建立。

3. **吉尔吉斯斯坦本土化特征：** 本研究深入探讨了中国美食在吉尔吉斯斯坦的本土化过程，特别是食材与烹饪方式的适应性调整。通过对吉尔吉斯斯坦居民的饮食偏好进行详细调查，本文揭示了中国美食如何通过改良食材、调整口味，满足当地居民对辛辣、

酸味等特定口味的偏好。通过数据分析，本研究进一步探讨了**中国美食成功传播**的因素，揭示了吉尔吉斯斯坦文化对中国美食本土化过程的接受与推动作用，为美食文化的跨文化传播提供了宝贵的实证支持。

本研究采用了定量与定性相结合的混合研究方法。首先，设计了一份包含人口学信息、口味偏好、对中国美食认知等问题的问卷，并在吉尔吉斯斯坦的主要城市（比什凯克）进行了调查。样本包括500名吉尔吉斯斯坦居民，涵盖不同年龄段、性别及职业背景的群体，以确保数据的代表性和全面性。

问卷设计的核心问题包括以下几方面：

1. 受访者对中国美食的喜好程度；
2. 受访者偏好的中国美食类型及口味；
3. 受访者对中国饮食文化的了解程度；
4. 受访者对中国美食在吉尔吉斯斯坦发展的态度。

通过这些问题，旨在深入了解吉尔吉斯斯坦居民对中国美食的接受程度、口味偏好以及对中国饮食文化的认知水平。为确保数据的可靠性和全面性，研究通过面对面的问卷调查形式收集数据，确保能够涵盖不同社会群体的意见和观点。数据分析采用了描述性统计分析与回归分析相结合的方法。描述性统计分析主要用于描绘吉尔吉斯斯坦居民对中国美食的基本接受度和口味偏好情况，而回归分析则主要用来探讨不同人口学变量（如年龄、性别、职业等）与受访者对中国美食的认知及喜好之间的关系。

根据调查数据显示，45.1%的受访者表示喜欢吃中国美食，25%的受访者表示非常喜欢。这表明中国美食在吉尔吉斯斯坦的受欢迎程度较高。特别是，口味方面，32%的受访者偏爱酸辣口味，这与吉尔吉斯斯坦传统美食中的酸辣口味相吻合，表明中国美食与当地传统口味具有较强的契合度，可能是中国美食在当地受到欢迎的一个重要原因。调查还发现，60%的受访者表示最关注中国美食的口味。这一结果进一步证明了口味适配

性在中国美食传播中的关键作用，尤其是当不同文化背景的人群接触到中国美食时，口味的适应和调整显得尤为重要。口味符合受访者的偏好，使得中国美食更容易在吉尔吉斯斯坦落地生根。

然而，尽管吉尔吉斯斯坦人对中国美食表现出浓厚兴趣，调查还显示，仅18%的受访者对中国饮食的历史和传说有所了解。这表明，尽管中国美食在吉尔吉斯斯坦受到了高度的欢迎，但中国饮食文化的深度传播仍面临一定挑战。尤其是在文化认知和知识层面，吉尔吉斯斯坦居民对中国饮食的理解仍处于初步阶段，这提示了未来在文化传播过程中，需要加大对中国饮食文化历史和背景的宣传力度，以便增强两国文化的深度交流。

在具体的菜肴选择上，最受欢迎的中国菜肴包括宫保鸡丁、火锅和北京烤鸭等。调查显示，38%的受访者表示希望中国餐厅在吉尔吉斯斯坦进一步发展，这表明当地居民不仅对中国美食充满兴趣，而且希望在本土能有更多的中国餐饮选择，这也反映了吉尔吉斯斯坦社会对中国文化交流的渴望。通过以上的调查结果，可以看出，中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播取得了显著的成果，尤其在口味适配方面，吉尔吉斯斯坦人民对中国美食的喜爱与当地的饮食文化高度契合。然而，在文化认知方面仍有提升空间，未来的文化传播策略应着重于加强对中国美食文化背景的宣传，以促进更深层次的文化认同与交流。

中国美食传播的挑战

1. **语言障碍：** 吉尔吉斯斯坦的官方语言为吉尔吉斯语和俄语，而中国的美食文化与语言背景存在较大差异。语言差异不仅在餐厅的沟通中造成一定的障碍，而且对于文化的传递也产生了限制。例如，吉尔吉斯斯坦的许多居民在了解中国传统饮食文化时，可能因为语言障碍而无法深入了解中国饮食的历史背景、烹饪技巧、食材选择等方面。这种语言

差异使得中国美食的文化内涵很难准确传递，影响了美食作为文化载体的有效性。

2. **文化差异：** 吉尔吉斯斯坦的饮食文化与中国传统饮食文化差异较大，尤其在饮食习惯、餐桌礼仪和烹饪方式上存在显著差异。例如，在中国，餐桌上的食物往往是共享的，大家共同取食，这与吉尔吉斯斯坦的传统用餐方式存在区别。尽管中国美食的口味适应性较强，但不同的饮食文化仍可能导致部分吉尔吉斯斯坦人对某些中国菜肴的接受度较低。例如，中国菜中的某些浓烈香料（如八角、花椒）和食材（如大葱、生姜）可能与吉尔吉斯斯坦传统菜肴的口味不符，令部分当地居民产生排斥感或不适应。

3. **本土化进程缓慢：** 尽管中国餐厅在吉尔吉斯斯坦逐渐增多，但中国美食的本土化进程仍显缓慢。一些餐厅未能完全适应吉尔吉斯斯坦的饮食习惯和口味偏好，导致餐厅在当地市场的竞争力不强。例如，许多餐厅提供的中国菜肴仍保持传统的风味和烹饪方式，而没有根据吉尔吉斯斯坦人的口味偏好进行适当调整。此外，一些餐厅的菜单和餐饮服务在本土化方面的欠缺，也影响了其接受度与吸引力。

解决方案与建议

1. **加强跨文化交流：** 为了促进中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播，建议通过多种形式的跨文化交流活动增强吉尔吉斯斯坦居民对中国饮食文化的认知。例如，可以举办中国美食节、烹饪课堂、文化讲座等活动，让当地居民亲身体验中国美食的制作过程，深入了解中国饮食的历史背景、食材选择和烹饪技巧。通过这些互动平台，吉尔吉斯斯坦人民可以更好地理解中国美食的文化内涵，消除文化认知的障碍，提升他们的文化认同感和对中国美食的兴趣。

2. **调整菜品口味与服务：** 餐馆可以根据吉尔吉斯斯坦人的口味偏好，对菜品进行适当的调整，减少部分较为刺激性强的香料，增加当地居民熟悉的食材。例如，可以在火锅中

加入吉尔吉斯斯坦常见的食材，或者降低菜肴的辛辣度，使其更加符合当地人的口味。此外，餐厅可以考虑雇佣本地员工，以克服语言障碍，使餐馆能够为顾客提供更为本土化的餐饮体验。服务人员如果能够使用吉尔吉斯语或俄语沟通，将有助于增强顾客的亲切感，从而提升顾客的就餐体验和满意度。

3. 加强美食传播与教育：在当前社交媒体和网络平台普及的背景下，可以通过现代媒体加强中国美食的文化传播。例如，利用社交平台、网络视频等渠道发布关于中国美食的内容，包括烹饪教学视频、食材介绍、地方特色菜肴等，帮助吉尔吉斯斯坦居民在家中也能了解和尝试制作中国菜肴。这种传播形式不仅能够增强吉尔吉斯斯坦人对中国美食的兴趣，也有助于提高他们对中国饮食文化的认知，进而推动中国美食的接受度和本土化进程。

中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播不仅为当地民众提供了丰富的饮食选择，还为两国文化的交流与互动搭建了重要的桥梁。吉尔吉斯斯坦人对中国美食的接受度较高，尤其是在口味适配方面表现突出。然而，尽管中国美食在吉尔吉斯斯坦逐渐取得了一定的成

功，其背后的中国饮食文化的深度理解仍面临一定挑战。许多吉尔吉斯斯坦居民对中国饮食的历史、习俗及文化背景了解有限，这阻碍了中国美食文化的全面传播。此外，尽管中国餐厅数量在吉尔吉斯斯坦有所增加，但本土化进程仍相对缓慢，部分餐厅未能充分适应当地的饮食偏好和文化习惯。为了促进中国美食的更广泛传播，未来的研究可以重点探讨如何通过美食这一载体，进一步推动中吉文化的深度融合。例如，研究可以探讨如何优化中国美食的本土化过程、提升吉尔吉斯斯坦居民对中国饮食文化的认知，并研究跨文化交流的其他有效途径。此外，探索中吉两国文化在饮食领域的互补性与共融性，也是促进两国人民相互了解与认同的一个重要方向。

总的来说，虽然中国美食在吉尔吉斯斯坦的传播已有一定成效，但要实现文化的深度融合，还需克服语言、文化差异和本土化等方面的挑战。未来，随着文化交流的进一步加强，中国美食有望成为中吉文化交流的重要组成部分，促进两国文化在更加广泛的领域中相互借鉴与融合。

参考文献：

- 李健. (2020). 跨文化传播中的中国美食——以东南亚地区为例. 《文化交流与传播》, 2020(2), 45-58.
- 刘洋. (2019). “一带一路”倡议下中国美食的国际传播与本土化. 《文化全球化研究》, 2019(5), 112-124.
- 王莉. (2022). 中吉文化交流与饮食文化的互动. 《文化研究与国际交流》, 2022(3), 123-134.
- 张丽. (2018). 中国美食的全球传播及其文化影响. 《国际文化交流》, 2018(4), 67-79.
- 赵红梅. (2021). 中亚地区饮食文化的变迁与中国美食的影响. 《中亚研究》, 2021(2), 34-48.
- 郑敏. (2023). 中国美食与中亚文化的融合路径探析. 《亚洲文化交流》, 2023(1), 77-90.
- 周洁. (2021). 美食作为文化传播载体的功能与挑战——以中国美食在世界范围的传播为例. 《跨文化传播》, 2021(6), 98-110.

Рецензент: д.э.н., доцент Шакирова К.К.

Мукарапова А. К., Тургуналиева А. Т.

Ж Баласагын атындагы КУУ

Мукарапова А. К., Тургуналиева А. Т.

КНУ им. Ж Баласагына

Asel Mukarapova, Turgunaliyeva Aidai

KNU J.Balasagyn

**"ӨСҮМДҮК АТАЛЫШТАРЫ МЕНЕН ТҮЗҮЛГӨН ИДИОМАЛАРДЫ КЫРГЫЗ
ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНЕ КОТОРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР"**

**TRANSLATION CHALLENGES OF PLANT-BASED IDIOMS IN THE KYRGYZ
AND ENGLISH LANGUAGES**

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА РАСТИТЕЛЬНЫХ ИДИОМ В КЫРГЫЗСКОМ
И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөөдө кыргыз жана англис тилдериндеги өсүмдүк аталыштары менен түзүлгөн идиомаларды которууда кездешкен маданий жана лингвистикалык кыйынчылыктар каралат. Чыңгыз Айтматов, Алыкул Осмонов сыяктуу жазуучулардын чыгармаларынан жана эл оозунда айтылып жүргөн ырлардан алынган мисалдар аркылуу өсүмдүк аталыштары менен түзүлгөн идиомалар ар кандай маданий көз караштарды жана жаратылышка болгон мамилени кандайча чагылдыраары көрсөтүлөт. Изилдөөдө ар бир тилде өсүмдүк аталыштары кандайча колдонулушу боюнча олуттуу айырмачылыктар бар экендиги аныкталды: мисалы, кыргыз тилиндеги идиомалар көбүнчө көчмөн турмуш жана табигый ландшафттар менен байланыштуу болсо, англис тилиндеги идиомалар отурукташкан дыйканчылык менен байланыштуу. Изилдөөдө маданий контекстти сактоо, семантикалык эквиваленттүүлүк жана негизги символикалык маанилерди сактоо сыяктуу которуудагы негизги кыйынчылыктар аныкталды. Ошондой эле котормочуларга арналган практикалык стратегиялар, анын ичинде түшүндүрмөлүү эквиваленттерди колдонуу, биргелешкен которуу ыкмалары жана маданий контекст боюнча маалымат базасын түзүү сунушталат. Изилдөөнүн жыйынтыгы көп маданияттуу баарлашууну түшүнүүгө өбөлгө түзөт жана котормо ишинде маданий нюанстарды сактоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы перевода растительных идиом в кыргызском и английском языках, с акцентом на культурные и лингвистические сложности, возникающие в процессе перевода. В исследовании анализируются различные примеры из кыргызской и английской литературы, включая произведения Чыңгиза Айтматова, Алыкула Осмонова и традиционной устной поэзии, демонстрирующие, как растительные идиомы отражают различные культурные мировоззрения и отношение к окружающей среде. Например: кыргызские идиомы часто отражают кочевые традиции и природные ландшафты, в то время как английские выражения, как правило, происходят из оседлых сельскохозяйственных практик. В статье определены ключевые проблемы перевода, включая сохранение культурного контекста, семантическую эквивалентность и базовые символические значения. Кроме того, предлагаются практические стратегии для переводчиков, включая использование пояснительных эквивалентов, подходы к совместному

переводу и ведение баз данных культурного контекста. Результаты исследования способствуют пониманию межкультурной коммуникации и подчеркивают важность сохранения культурных нюансов в переводческой работе.

Abstract: The article examines the challenges in translating plant-based idioms in the Kyrgyz and English languages, focusing on the cultural and linguistic complexities that arise during the translation process. The research analyzes various examples from Kyrgyz and English literature, including works by Chyngyz Aitmatov, Alykul Osmonov, and traditional oral poetry, to demonstrate how plant-based idioms reflect distinct cultural worldviews and environmental relationships. The study reveals significant differences in how each language incorporates botanical references, with Kyrgyz idioms often reflecting nomadic traditions and natural landscapes, while English expressions tend to draw from settled agricultural practices. The research identifies key translation challenges, including the preservation of cultural context, semantic equivalence, and underlying symbolic meanings. Furthermore, it provides practical strategies for translators, including the use of explanatory equivalents, collaborative translation approaches, and the maintenance of cultural context databases. The findings contribute to one's understanding of cross-cultural communication and highlight the importance of preserving cultural nuances in translation work.

Негизги сөздөр: өсүмдүк аталыштары менен түзүлгөн идиомалар, маданий котормо, фитонимдер, идиоматикалык сөз айкаштары, көп маданияттуу баарлашуу, которуу стратегиялары, маданий лингвистика, ботаникалык метафоралар.

Ключевые слова: растительные идиомы, культурный перевод, фитонимы, идиоматические выражения, межкультурная коммуникация, стратегии перевода, культурная лингвистика, ботанические метафоры

Keywords: plant-based idioms, cultural translation, phytonyms, idiomatic expressions, cross-cultural communication, translation strategies, cultural linguistics, botanical metaphors.

In a world where globalization fosters cultural exchange, the translation of idiomatic expressions presents a unique challenge, particularly when bridging languages as distinct as Kyrgyz and English. Idioms often encapsulate cultural nuances and historical contexts that resist direct translation, requiring a nuanced understanding of both the source and target languages. For instance, the integration of plant-based idioms, which often reflect local flora and agricultural practices, unveils a tapestry of meanings that can be lost in translation. This complexity is compounded by the cultural significance attached to these expressions, which can evoke imagery or sentiment that resonates differently across linguistic boundaries. Consequently, an exploration of these translation challenges reveals not only the intricacies of language but

also the broader implications of cultural representation, serving as a crucial reminder of the importance of context in effective communication. Thus, this article endeavors to dissect the multifaceted nature of translating plant-based idioms, providing insight into both the methodologies employed and the obstacles encountered.

Idioms serve as a vital component of language, revealing cultural values, beliefs, and practices within their expressions. These figurative phrases often reflect the unique historical and social context of a language, offering insights into a community's worldview and its relationship with nature and resources. For instance, in examining plant-based idioms, one can see how agricultural practices and natural elements are interwoven with daily life and cultural identity. The challenges faced in

translating these idioms in languages, such as Kyrgyz and English, highlight the intricate connections between language and cultural heritage. As noted in studies of postcolonial identity, the recognition and preservation of cultural expression is essential for nation-states in the post-Soviet space, suggesting that idioms hold significance beyond mere language; they are key to understanding national narratives and identity formation [5,p.101]. Thus, navigating the translation of plant-based idioms becomes not just a linguistic task but an exploration of cultural identity itself.

The cultural context surrounding plant-based idioms offers profound insights into the linguistic landscape of a society, reflecting its values, practices, and environmental interactions. In examining Kyrgyz and English, the nuances embedded within these idioms reveal distinct worldviews shaped by differing agricultural traditions and ecological relationships. For instance, Kyrgyz idioms often draw from the nomadic lifestyle, highlighting a connection to nature and livestock, whereas English expressions may tap into agrarian roots but reflect a more sedentary approach to food and its symbolic meanings. Consider the Kyrgyz expression

"**арпа бышканча**" (until the barley ripens) meaning "**in due time**," which reflects the nomadic understanding of seasonal cycles, compared to the English "**apple of my eye**" rooted in settled orchard cultivation.

Similarly, the Kyrgyz "**жалбырактай сапгайуу**" (to turn yellow like leaves) expressing deep sadness draws from universal natural observations, while contrasting with the English "**wallflower**," which specifically references cultivated garden spaces.

The Kyrgyz "**ак теpek**" (white poplar) symbolizing youth and vitality emerges from the landscape of Central Asian steppes, unlike the English "**fresh as a daisy**" which references common garden flowers. This divergence poses significant challenges in translation, as the underlying cultural significance may not carry over seamlessly."

Relevant studies suggest that the dissolution of broad linguistic traditions, such as those observed in post-Soviet contexts, underscores the need for careful consideration of cultural identities when translating idiomatic expressions [1,p.354]. Ultimately, understanding these idioms within their cultural frameworks enhances the translators' ability to convey not just the literal meaning, but also the rich connotations tied to each expression.

Cultural Context of Plant-Based Idioms in Kyrgyz and English

Idiom	Language	Meaning	Cultural_significance
Жерде калган сабиздей	Kyrgyz	Staying hidden or obscure	Represents the traditional farming lifestyle
Ашкабак жүрөк	Kyrgyz	To be kind-hearted	Reflects the importance of hospitality in the Kyrgyz culture
To put all your eggs in one basket	English	To risk everything on a single venture	Warns against the risks of overly focused investments
Sowing seeds of wisdom	English	To impart knowledge or wisdom	Illustrates the value of education and knowledge transfer
To reap what you sow	English	To receive the consequences of one's actions	Stresses accountability and ethical behavior in life

The role of plants in the Kyrgyz and English cultures and their influence on idiomatic expressions: When studying how plants appear

in Kyrgyz and English societies, we can see many different expressions that show what each culture values and how they see the world. In

the Kyrgyz culture, living as nomads has created a special connection to nature, where plants mean more than just food - they represent survival and cultural identity.

This can be seen in expressions like "чөптөй көп"[6] (as numerous as grass) found in Kasym Tynystanov's poems, or "гүлдөй назик"[7] (delicate as a flower) commonly used in Chyngyz Aitmatov's works to describe youth and beauty.

In contrast, English expressions often use garden and farm plants, showing their history of settled farming. This appears in works like Shakespeare's "rosemary for remembrance" in Hamlet, or Robert Frost's use of "good fences make good neighbors" referring to cultivated land [8].

Modern English literature continues this pattern - for example, John Steinbeck's "The

Grapes of Wrath" uses grape cultivation metaphors throughout to represent struggle and survival. Similarly, contemporary British newspapers still use phrases like "garden-variety problem" or "deep roots in the community," showing how agricultural terms remain important in everyday English expression.

These variations underscore the importance of context in translation, as evident in studies comparing the nuances of cultural heritage and language [5,p.118]. The challenge of translating such plant-based idioms lies in capturing their underlying meanings and cultural significance, which is enhanced by engaging with philosophies like those highlighted in discussions of impermanence and memory.

Language	Idiom	Literal translation	Cultural significance
Kyrgyz	Тебек сай	Tree roots	Symbolizes family ties and heritage, often related to plants.
English	Can't see the wood for the trees	Too focused on the details	Highlights the importance of broader perspectives in understanding.

Linguistic Differences and Translation Issues: The intricate relationship between language and culture complicates the translation of plant-based idioms from Kyrgyz to English. These idioms are deeply rooted in specific cultural contexts, embodying values, beliefs, and practices unique to the Kyrgyz society. For instance, the Kyrgyz expression "жүгөрүдөй сары" (yellow as corn) found in Aaly Tokombaev's poetry describes someone looking sickly or pale, while the English equivalent might be "as white as a sheet" - showing how even color associations with plants differ between cultures.

Similarly, the Kyrgyz phrase "аппа бышканча" (until the barley ripens), commonly used in traditional oral poetry and documented in Jusup Mamay's works, conveys patience and timing, while English might use "Rome wasn't built in a day" - lacking the agricultural reference entirely.

In modern Kyrgyz literature, authors like Chyngyz Aitmatov used expressions like "талдай бураптан" (swaying like a willow) to describe grace and flexibility, which loses its poetic impact when translated to English approximations like "graceful as a swan."

Contemporary Kyrgyz newspapers still regularly use phrases like

"түп тамырынан бери" (from the very roots), showing how deeply plant metaphors are embedded in everyday expression.

Translators must navigate not only linguistic barriers but also the cultural significance embedded within these expressions. Furthermore, as observed in the ongoing discourse surrounding minority communities in post-Soviet spaces, there is a pervasive neglect of localized expressions in academic literature, which further exacerbates these translation issues [1,p.354].

This oversight perpetuates a gap in understanding and appreciation for the diverse cultural nuances that inform such idioms, thereby contributing to misinterpretation and loss of meaning during translation efforts.

Translation Challenges Data

Source Language	Target Language	Idiom Example	Translation Example	Translation Difficulty
Kyrgyz	English	Терек бойлуу	Tall as a poplar	Context-dependent
Kyrgyz	English	Камгак болуп учуу	To fly like tumbleweed	Cultural relevance
Kyrgyz	English	Талаадагы жапалак	A wild flower in the field	Visual and cultural imagery

Challenges posed by syntactic and semantic differences in translating plant-based idioms: Translating idiomatic expressions rooted in botanical references in the Kyrgyz and English languages presents unique syntactic and semantic obstacles. Often, the structure of idioms in one language does not replicate in another, leading to potential loss of meaning or cultural nuance.

For instance, the Kyrgyz expression "өпүк гүлүндөй" (like apricot blossoms), found in Alykul Osmonov's poetry collection "Махабат" (1945), symbolizes the fleeting nature of beauty, while English might use "fresh as a daisy" - losing the deeper cultural connection to the apricot's significance in Central Asian life.

Similarly, when Chyngyz Aitmatov uses "арча түбүндө" (under the juniper tree) in "Жамийла" (1958) to convey sacred space and protection, English translations struggle to capture this spiritual dimension, often defaulting to generic phrases like "under the ancient tree."

Furthermore, it is critical to recognize that formulaic language, as described in contemporary linguistic studies, often varies in interpretation across cultures. As highlighted in The Milman Parry Collection of Oral Literature [4,p.488], each language possesses idiomatic expressions shaped by historical and cultural experiences, which can result in significant challenges when seeking equivalent expressions in the target language [2,p.250]. Modern Kyrgyz media sources like "Кыргыз Туусу" newspaper regularly use expressions like "буудай өңдүү" (wheat-colored) to describe complexion, a

concept that lacks a direct equivalent in English journalism. Consequently, bridging these gaps requires a careful balance of fidelity to the source and accessibility for the target audience.

In conclusion, the translation of plant-based idioms in the Kyrgyz and English languages presents a multifaceted challenge that extends beyond mere linguistic equivalence. The rich cultural histories and social contexts embedded within these idioms necessitate a deeper understanding of both languages, as failure to consider these factors may lead to misinterpretation or loss of meaning. The complexities mirrored in former socialist frameworks, as highlighted in Landau's "Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States" (2012), reveal how language and culture can shape national identity and the nuances of communication.

Furthermore, the pedagogical strategies used to foster multilingual environments, as discussed in Baker's "Foundations of Bilingual Education and Bilingualism" (2017), demonstrate that successful translation involves not only linguistic proficiency but also cultural empathy and awareness.

To effectively overcome these challenges, translators can employ several proven strategies. First, using explanatory equivalents has proven successful - for example, the Kyrgyz idiom "жүгөрүдөй катар" (literally "lined up like corn") from Aaly Tokombaev's works has been effectively translated as "in perfect order" with a footnote explaining the agricultural reference.

Second, maintaining cultural elements while providing context works well - as seen in the translation of "арча жыттанган" (smelling of juniper) from Chyngyz Aitmatov's "Жамийла" as "fragrant with juniper's sacred scent," preserving both the literal meaning and cultural significance.

Navigating the intricacies of translating plant-based idioms in Kyrgyz and English presents significant challenges that extend beyond mere linguistic conversion. Cultural context is profoundly embedded in idiomatic expressions, often reflecting unique local customs, environmental factors, and societal values.

For instance, when translating the Kyrgyz expression "өрүк гүлүндөй назик" (delicate as apricot blossoms) found in Alykul Osmonov's poetry, translators must consider not just the literal meaning but also the apricot tree's symbolic significance in the Kyrgyz culture as a harbinger of spring and renewal - a connotation absent from English flower imagery. Understanding these cultural nuances is vital for translators, not only to maintain the integrity and emotional weight of the original expression but also to foster deeper cross-cultural communication.

References

1. Bocale, Paola, brigadoi cologna, Daniele, P. Bocale, D. Brigadoi Cologna, L. Panzeri, Panzeri, Lino, "Minorities in the Post-Soviet Space Thirty Years After the Dissolution of the USSR", place:Milano, 2022, p. 354.
2. Anna Drzazga "The disambiguation of the English verbs send and open - a study based on the object oriented method" 2012, Dr Bg 3313,p.250
3. "Impermanence: Exploring continuous change across cultures", 'UCL Press', 2022
4. The Milman Parry Collection of Oral Literature, Harvard University, 2022, p. 488
5. Karibayeva Gulzhan, "An analysis of the roles and activities of stakeholders in reviving and promoting the disrupted traditional cultural heritage of the Kazakh people", 2022, p.101
6. Omuralieva, Z. (2022). The epic "manas" and kasym tynystanov. Вестник Международного Университета Кыргызстана.
7. Murzabaeva, B., and Zailova, J. (2023). Музыка сабагында педагогикалык оюндардын ролу. Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А.Мырсабекова.
8. Forestal, J. (2021). Good Fences Make Good Neighbors. Designing for Democracy.
9. А. Осмонов «Махабат» 1945 Фрунзе, издательство «Кыргызстан».
10. Чингиз Айтматов «Жамийля» (1958) Кадам басма үйү 2024 стр. 88 ISBN: 978-9967-9519-4-5 Артикул: ВН-161861
11. Schmalbach, B., Tibubos, A., Otten, D., Hinz, A., Decker, O., Zenger, M., Beutel, M., & Brähler, E. (2023). Regional differences in the assessment of depressive symptoms in the former German Democratic Republic and Federal Republic of Germany. Journal of Public Health.
12. Lin, G., Tan, W., Tan, H.-J., Khoo, C.-W., & Afrashtehfar, K. I. (2023). Innovative Pedagogical Strategies in Health Professions Education: Active Learning in Dental Materials Science. International Journal of Environmental Research and Public Health.

Рецензент: к.филол.н., доцент Садыкова Н.А.

Мырзанаева М. К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Мырзанаева М. К.

КНУим. Ж.Баласагына

Myrzanaeva M. K

J.Balasagyn National University

ORCID: 0009-00017732-2222 SPIN-код: 8895-3829

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА АДИСТИК ТЕКСТТЕРДИ ОКУТУУНУН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ КОЛДОНУУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

USING SPECIALIZED TEXTS AS A TEACHING TOOL IN HIGHER EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макалада жогорку окуу жайында кесиптик кыргыз тилин окутууда адистик тексттерди окутуунун каражаты катары колдонууну талдоого алынат. Кесиптик чөйрөдө кыргыз тилинин колдонулушунун актуалдуулугу жана маалыматтык, коммуникациялык функцияларды аткарышы, адистик тексттерди кыргыз тилинде колдонулушунун максаты аныкталат. Эл аралык мамилелер багытындагы тексттердин тематикасы, мазмундук түзүлүшү жана алардын бирин аудиторияда иштеп өздөштүрүү, текстке карата тапшырмалардын методикалык иштелмеси талданат. Кесиптик кыргыз тилинде тексттерди туура жана натыйжалуу колдонуу, билим берүү жана кесиптик чөйрөдөгү сапаттуу байланыш үчүн маанилүү аспект катары каралат. Макала адистикке байланыштуу тексттерди окутууда тексттин мазмунун өздөштүрүү ыкмасына токтолуу менен жогорку билим берүү мекемелеринде кесиптик кыргыз тилин окутууну жакшыртуу максатында жазылган.

Аннотация: В научной статье анализируется использование специализированных текстов как средства обучения при преподавании профессионального кыргызского языка в вузе. Определяются актуальность использования кыргызского языка в профессиональной сфере и выполнение информационных, коммуникационных функций, цель использования профессиональных текстов на кыргызском языке. Анализируются тематика, содержательная структура текстов, направленных на международные отношения и освоение одного из них в аудитории, методическая разработка текстовых заданий. Правильное и эффективное использование текстов на профессиональном кыргызском языке рассматривается как важный аспект для качественного общения в образовательной и профессиональной сфере. Статья написана в целях совершенствования профессионального обучения кыргызскому языку в высших учебных заведениях с акцентом на методику усвоения содержания текста при обучении текстов, связанных со специальностью.

Abstract: The scientific article analyzes the use of specialized texts as a means of teaching professional Kyrgyz language in higher education institutions. The relevance of the use of the Kyrgyz language in the professional sphere and the performance of information and communication functions, the purpose of using professional texts in the Kyrgyz language are determined. The article analyzes the subject matter, the content structure of texts aimed at international relations and

the development of one of them in the audience, the methodological development of text assignments. The correct and effective use of texts in the professional Kyrgyz language is considered as an important aspect for high-quality communication in the educational and professional sphere. The article is written in order to improve the professional teaching of the Kyrgyz language in higher educational institutions with an emphasis on the methodology of assimilation of the text content in teaching texts related to the specialty.

Негизги сөздөр: Жогорку окуу жайы, кыргыз тили, текст, методика, окутуу, эл аралык мамилелер, элчи.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, кыргызский язык, текст, методика, преподавание, международные отношения, посол.

Keywords: Higher education institution, Kyrgyz language, text, methodology, teaching, international relations, ambassador

Республиканын ЖОЖдорунда кыргыз тилин натыйжалуу окутуу бүгүнкү күндө актуалдуулугун жогото элек. Тексттер аркылуу кыргыз тилин талаптагыдай окутуу жана үйрөтүү мамлекеттин идеологиясын, тарыхын, салтын, маданиятын жайылтуучу каражат катары бааласак болот. Учурда Кыргызстан эл аралык мамилелерде жана дипломатияда активдүү катышып жаткан мамлекет болуп саналат. Мына ушундай глобалдык контексте кыргыз тилин эл аралык мамилелерде колдонуу, кесиптик кыргыз тилин үйрөтүү өзгөчө мааниге ээ.

Эл аралык мамилелер багытында кесиптик кыргыз тилин окутуудагы негизги максатардын бири – кечектеги адистердин дипломатиялык байланыштарда, эл аралык уюмдар менен кызматташууларда, тактап айтканда мамлекеттик тышкы саясатты жүргүзүү багытындагы кесиптерде кыргыз тилин кесипкөй деңгээлде колдонууга жетишүү.

Текст аркылуу менен окутуу методикасынын негизги максаты – студенттерди активдүү ой жүгүртүүгө жана бардык стилдеги тексттердин маанисин терең түшүнүү көндүмүн калыптандыруу. Текстти талдоо, суроолорго жооп берүү жана ишенимдүү пикирлерди жарыялоо аркылуу студенттердин билим алуусун жана ойлорун тереңдетүүгө болот. Бул окутуу ыкмасы студенттерге тематика боюнча жаңы

пикирлерди жана ойлорду талкуулоого, жеке көз караштарын билдирүүгө шарт түзөт. Текст менен иштөө - сабактын мазмунуна, максатына баш ийген сабак учурундагы динамикалуу процесс экендиги жана тексти сабак учурунда максаттуу колдонуу он жыйынтыкты берерин белгилеген профессор Жеңиш Чыманов төмөндөгүдөй жазат: «Текст – кыргыз тилин окутуунун мазмундук негизги өзөгү. Ал сабак процессинде каражат, дидактикалык материал, үлгү, булак жана башка катары колдонулуучу универсалдуу жана окутуунун максатына жетүүдөгү негизги тилдик-кептик татаал бирдик» [1, 157].

Аталган адистик тексттер аркылуу практикалык сабактарда ишке ашырылуучу көндүмдөр:

- Адистикке тиешелүү иш кагаздарды кыргыз тилинде таанышуу, эл аралык документтерди түшүнүү жана талдоо;

- Кыргыз тилиндеги дипломатиялык жана саясий терминдерди үйрөнүү жана практикалоо;

- Кесиптик чөйрөдө кыргыз тилинде эффективдүү сүйлөө көндүмдөрүнө ээ болуу;

Текстти тандап алууда жана бөлүштүрүүдө алардын тематикалык бөтөнчөлүгүнө көңүл буруу өзгөчө кажет. Материалдарды өз-өзүнчө бөлүктөргө бөлүштүрүүдө, алардын ырааты сакталууга тийиш жана алардын ар бири сабакта

өтүлүүгө ыңгайланып мазмуну, көлөмдөрү адаптацияланып берилиши кажет» [2, 114].

Эл аралык мамилелер багытында төмөнкү тематикадагы тексттер адаптацияланат:

- Кесиптик лексика;

- Кыргыз Республикасынын дипломатиялык кызматы жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын айрым беренелерин окутуу (сабактын максатына ылайык 2, 3, 4, 5, 7, 19-беренелер);

- Дипломаттын кесиптик сапаттары;

- Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу Элчисин кабыл алуучу өлкөгө дайындоо тартиби. Ишеним жана чакыруу грамоталарын тапшыруу тартиби;

- Ишеним грамоталарын тапшыруу тартиби жана аземи;

- Жеке жана вербалдык ноталар;

- Меморандум;

- Дипломатиялык кодекс;

- Бириккен Улуттар Уюму

Кыргыз Республикасынын дипломатиясы жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзымын, Дипломатиялык Кодексти, Ишеним грамоталарын тапшыруу тартиби жана аземи, Жеке жана вербалдык ноталар, меморандум, дипломаттын кесиптик сапаттары сыяктуу темаларды эл аралык мамилелер багытында билим алган студенттер менен аудиторияда иштөө максаттуу. Себеби окутуучу студентке түшүнүүгө татаалдык жараткан учурларда, жеке мисалдары менен түшүндүрүүгө жана суроолорго жооп берүүгө даяр болот [2, 209]. Студенттер тексти бир нече ирет окуп, алынган маалыматтарды бекемдеши маанилүү. Текстти окуу-изилдөө процесси менен кошо иш жүзүндө тексттен алынган түшүнүккө карата жеке көз караштарды калыптандырат. “Сабактын мазмундук түзүлүшүн толуктаган тексттер окуу планынын стандартына жана окутуунун принциптерине шайкеш келет. Жогорку окуу жайларында кесиптик кыргыз тили

сабагында адистик тексттер менен иштөө кеңири практикаланат. Колдонулган ар бир адистик тексттердин лексико-семантикалык, функционалдык, таанытуутучулук, практикалык маани-максаты бар” [3, 114]. Тексттин негизги идеясы менен таанышуу, иштеп чыгуу, теманын жана идеянын маанилүүлүгүн белгилөө жана аны башка материалдар менен салыштыруу окутуунун натыйжалуулугун жогорулатат. “Эгерде кыргызча эркин сүйлөгөн студенттерге эн жөнөкөй тексттерди колдоно берсек, аларда өнүгүү болбой калат, мектепте окуган тексттерди кеңейтип окутуу максаттуу болбосо тажатууга алып келет, функционалдык стилдерди окутууда адистикке багытталган, тарбиялык максатты көздөгөн, татаалыраак текст менен сабакты методикалык жактан туура уюштурсак сабак өз максатына жетет” [4,6].

Аудиторияда иштөлүүчү Кыргыз Республикасынын дипломатиялык кызматы жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын айрым беренелеринин ичинен 4-берененин тексттерине кайрылсак, элчиликке тиешелүү терминдерге түшүнүктөр берилген.

Кыргыз Республикасынын дипломатиялык кызматы жөнүндө

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫнан

4-берене. Ушул Мыйзамда колдонулган терминдер жана түшүнүктөр

Ушул Мыйзамда төмөнкү терминдер жана түшүнүктөр колдонулат:

Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүгү (элчилик) – чет мамлекетте Кыргыз Республикасынын өкүлчүлүгүн жүзөгө ашыруучу Кыргыз Республикасынын тышкы карым-катнаштар мамлекеттик органы;

Кыргыз Республикасынын эл аралык уюмдун алдындагы туруктуу өкүлчүлүгү (мындан ары - туруктуу өкүлчүлүк) – Кыргыз Республикасынын эл аралык уюмдардын ишине катышуусун

камсыз кылуучу жана Кыргыз Республикасынын атынан иш алып баруучу Кыргыз Республикасынын тышкы карым-катнаштар мамлекеттик органы;

Кыргыз Республикасынын консулдук мекемеси (башкы консулдук, консулдук, вице-консулдук же консулдук агенттик) – чет мамлекеттин аймагында тиешелүү консулдук округдун чектеринде Кыргыз Республикасынын атынан консулдук иш-милдеттерди жүзөгө ашыруучу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органы;

Кыргыз Республикасынын визалык пункту – чет мамлекеттин тиешелүү аймагынын чектеринде Кыргыз Республикасынын визаларын жол-жоболоштуруу жана берүү боюнча иш-милдеттерди жана башка иш-милдеттерди жүзөгө ашыруучу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органы;

Кыргыз Республикасынын чет өлкөдөгү мекемеси – Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүгү (элчилиги), анын концеляриясы (бөлүмү), туруктуу өкүлчүлүгү, консулдук мекемеси же Кыргыз Республикасынын визалык пункту;

Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу Элчиси (Элчи) дипломатиялык өкүлчүлүктүн (дипломатиялык миссиянын) башчысы болуп саналган Кыргыз Республикасынын кызмат адамы;

Кыргыз Республикасынын туруктуу өкүлү – Кыргыз Республикасынын туруктуу өкүлчүлүгүнүн башчысы болуп саналган, тиешелүү ыйгарым укуктарга ээ жана эл аралык уюмдарда Кыргыз Республикасынын атынан аракеттенүүчү Кыргыз Республикасынын кызмат адамы;

Кыргыз Республикасынын консулдук мекемесинин башчысы (башкы консул, консул, вице-консул) – чет мамлекеттин аймагында тиешелүү консулдук округдун чектеринде Кыргыз Республикасынын атынан консулдук иш-

милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн дайындалган Кыргыз Республикасынын кызмат адамы;

дипломатиялык ранг – ушул Мыйзамга ылайык дипломатиялык кызматтын кызматкерлерине жана башка мамлекеттик кызматчыларга ыйгарылуучу өзгөчө мамлекеттик наам;

ыйгарым укуктуу орган – тышкы иштер чөйрөсүндө мамлекеттик саясатты жүргүзүүчү жана башкарууну жүзөгө ашыруучу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органы [5].

Кыргыз тилин эл аралык мамилелерде кесиптик деңгээлде окутуу, тактап айтканда эл аралык багыттагы факультеттерде – улуттук тилди глобалдык аренада колдонууга, аны өнүктүрүүгө жана жайылтууга түрткү болот. Кыргызстандагы кесипкөй адистер эл аралык саясатта, экономикада жана дипломатияда ийгиликтерди жаратууга өбөлгө болот. Эл аралык мамилелерде кыргыз тилин окутуунун ар тараптуу ыкмалары жана теориялык негиздери тилдин маанилүүлүгүн жана колдонулушун кеңейтүүгө багытталат.

Текст менен окутууда методикалык жактан алдын-ала иштелбеген сабактарда төмөнкүдөй кемчиликтер болушу күтүлөт:

- **Тексттин оорлугу:** тексттин мазмуну жана тили кээде студенттер үчүн кыйын болушу мүмкүн. Тексти туура эмес тандоо студенттердин түшүнбөстүгүн жаратат.

- **Визуалдык жана аудиовизуалдык материалдардын жетишсиздиги:** тексти окутуу көбүнчө визуалдык жана аудиовизуалдык материалдардын жетишсиздигине алып келиши мүмкүн, бул болсо студенттердин кызыгуусун азайтып, алардын өз ара катышуусун чектейт.

- **Жеке көңүл буруу:** текст менен иштөө учурда бардык студенттердин көңүлүн топтоо кыйынга турушу мүмкүн, анткени алардын ар биринин кызыгуусу жана түшүнүү деңгээли ар кандай болот.

Текст менен окутуунун артыкчылыктары:

• **Тилдик өнүгүү:** тексттер менен окутуу студенттердин сөз байлыгын, грамматикалык жана лексикалык жөндөмдөрүн жакшыртууга жардам берет.

• **Когнитивдик өнүгүү:** текстти талдоо жана түшүнүү процессинде студенттердин логикалык ой жүгүртүүсү жана аналитикалык жөндөмдөрү өнүгөт.

• **Креативдүүлүк:** тексттерди анализдөө жана анын негизинде чыгармачылык иш-аракеттерди аткаруу студенттердин чыгармачылыгын жандандырат.

• **Жеке иш алып баруу:** студенттер текстке өз көз караштарын билдирип, өздөрүнүн түшүнүгүн иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Тексттерди колдонуп окутуу – бул педагогикадагы маанилүү методдордун бири. Анын негизинде текстти терең талдоо, студенттердин өз алдынча иш алып баруусу, ошондой эле текстти тереңирээк түшүнүү жолу менен билим алуусун камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрү ачылат.

Текстти окутууда интерактивдүү методдордун колдонулушу маанилүү. Бул методдор студенттердин кызыгуусун жандандырып, алардын сабакка активдүү катышуусун камсыз кылат. Мисалы, топтук иштер, ролдорду аткаруу, семинарлар, дебаттар, жана коллаждарды түзүү аркылуу студенттер текстти тереңирээк түшүнө алышат. Интерктивдивдүү методдор аркылуу тексттердин мазмунуна шайкеш тандалган макалдар жана түшүнүктөр талкууланат, тесттер иштелип, колдонулат.

Аталган текст боюнча төмөнкүдөй салттуу суроо, тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү колдонуу мүмкүнчүлүгү бар:

1. Кыргыз Республикасынын дипломаттарынын кызматы жөнүндө мыйзам кайсы мыйзамдарга негизделип түзүлгөн?

2. 3-беренеде эмне жөнүндө айтылат?

3. 4-беренеде колдонулган терминдер жана түшүнүктөрдү окуп чыгып, ар биринин функциясы жөнүндө айтып бергиле.

4. 5-берененин мазмунун түшүндүргүлө.

5. Дипломатиялык кызмат органдарына милдеттерине эмнелер кирет?

6. Кыргыз Республикасындагы рангдарды айтып бергиле.

1. Дипломатия – ...

2. Кыргызстандын тышкы мамилелерин жөнгө салууда...

3. Кыргыз дипломатиясынын максаты – ...

4. Дипломатиялык терминдер ...

5. Дипломатиялык кызматта ...

6. Дипломатиялык рангдар ...

Текст аркылуу окутуу методикасы – билим берүү процессинде иштөө, теориялык билимдерди практика менен байланыштырууга жана студенттердин интеллектуалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Тексти туура колдонуу жана окутуучу тарабынан аны эффективдүү пайдалануу билим берүүдө чоң ийгиликтерди камсыз кылат. Текст менен иштөө – бул когнитивдик жана эмоционалдык жактан жогорку деңгээлде иштөөнү талап кылган процесс. Ошондуктан, иштөө ыкмалары ар түрдүү жана түрдүү деңгээлде, контекстке жараша колдонулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. –Б.: Турар, 2009. – 488б.
2. http://lib.knu.kg/wp-content/uploads/2025/01/vknu_3_2024.pdf .Мырзанаева М.К., Жогорку окуу жайларда кесиптк кыргыз тилин окутууда улуу ойчул Ж.Баласагындын чыгармасынын орду 2024, №3.491бет.

3. Мырзанаева М.К., мамлекеттик тилди окутууда кесипке багыттоочу тексттердин мазмуну жана максаты. Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2019, №3. 139 бет.
4. Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары: усулдук колдонмо. –Б.: 2006, 280 бет.
5. <https://cbd.minjust.gov.kg/203948/edition/850651/kg>

Рецензент: филол.и.к., доцент Бешкемпирова А.И.

УДК 070.11/.13

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Сакыбаева Ж.Д.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Сакыбаева Ж.Д.

КНУ им. Ж. Баласагына

Sakybaeva Zh.D

KNU named after J. Balasagyn

Ч. АЙТМАТОВДУН ИНТЕРВЬЮЛАРЫНДАГЫ ОЙ ТОЛГООЛОРДУН АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ АКТУАЛДУУЛУГУ

АКТУАЛЬНОСТЬ ВЫСКАЗЫВАНИЙ Ч.АЙТМАТОВА В ИНТЕРВЬЮ С СМИ

THE RELEVANCE OF STATEMENTS BY C. AITMATOV IN AN INTERVIEW WITH THE MEDIA

Кыскача мүнөздөмө: Убакыт өткөн сайын улуу жазуучунун ар бир айткан сөзү, берген интервьюлары жана калтырган асыл ой-мурастары дүйнө жүзүн таң калтырып, өзүнүн баалуулугун арттырып келет. Айрыкча совет мезгилиндеги борбордук басылмаларга берген интервьюларындагы козголгон темалар, ой толгоолор, көз караштар бүгүнкү күндө да оз актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгына кеңири токтолдук. Ааламдашуу учурундагы жаңы технологиялардын өнүгүшү адамдардын жан-дүйнөсүнө өзгөчө таасирин тийгизип, өз алдынчалуулуктарын жоготууга түрткү болуп жаткандыгы жазуучуну кабатырлантат. Ошондой эле жаштардын таалим- тарбиясы, эртеңки келечекке болгон аракеттери да Айтматовдун ой жүгүртүү, талдоо объектисинин негизин түзөт.

Аннотация: Сегодня каждое высказанное слово великого писателя Ч. Айтматова, его интервью, его духовное наследие не перестают удивлять мир своими непреходящими ценностями, обогатившими их. В статье особое внимание было сделано на взглядах и позициях писателя, которые отражены в интервью, опубликованные в советской прессе, но до сих пор не потерявшие свою актуальность. В период глобализации современные технологии оказывают влияние на внутренний мир человека, что иногда приводит к потери индивидуальности личности, что тревожило и беспокоило писателя. Объектом анализа послужили идеи и взгляды Ч. Айтматова о будущем человечества, о воспитании и вкладе молодежи в развитии общества.

Abstract: At present, every spoken word, every interview and rich spiritual heritage left by the greatest writer of that time, surprises the world, enriching it with its values

The main attention is paid to the original thoughts and views of the author in an interview given in the Soviet central press, also have not lost their relevance to this day. The development of new technologies during globalization has a special impact on the inner world of a person, and it also contributes to the loss of individuality of each individual, which is what worries and gives no peace to the great thinker. The objects of analysis and basic thoughts of the author are taking care of the future world of humanity, upbringing and the contributions of the young generation to the future.

Негизги сөздөр: улуттук маданият, адабият, массалык коммуникация, интервью, чыгармачылык, жөндөмдүүлүк, интеллект.

Ключевые слова: национальная культура, литература, массовая коммуникация, интервью, творчество, способность, интеллект.

Keywords: national culture, literature, mass communication, interviews, creativity, ability, intellect.

Даңазалуу чыгармалары менен өз атын ааламга тааныткан заманыбыздын улуу даанышманы, ойчулу Айтматовдун адабий мурастары дүйнө элдерин бекеринен таң калтырып келбеген чыгар. Кыргыз элинин бактысына бир жаралган чолпон жылдыз сымал өзүнүн жарык шооласын кылымдардан кылымдарга чача берерине эч күмөнүбүз жок. Улуттук адабиятыбыздын өнүгүүсү 20-кылымдын экинчи жарымынан тарта Айтматовдун ысмы менен тыгыз байланышта каралып келет. Жазуучунун чыгармачылыгы ар тараптан иликтенип, ондогон, жүздөгөн илимий, публицистикалык макала, монографиялар, кандидаттык, докторлук диссертациялар жазылса да дагы айтыла элек, жазыла элек, изилдене элек ой-кырлары көп экендиги талашсыз.

Айрыкча Айтматовдун чыгармачылыгынын башталышындагы журналисттик ишмердүүлүгү, публицистикалык макалалары жана көптөгөн маалымат каражаттарына берген интервьюлары, андагы даанышмандык ойлор, эч кандай калыпка салынбаган, эркин, өз алдынчалуу пикирлери, көз караштары жана сынчыл ой жүгүртүүлөрү ар тараптан, терең изилдөөлөргө муктаж экендиги байкалат. Анткени, жаш кесипкөй адистер үчүн Айтматов мектебинен чыгармачылыктын чыйырын, калыстыкты, бийик адамгерчилик

сапаттарды өздөрүнө сиңирип чыгуунун өзү кандай бакыт, кандай жетишкендик болмокчу. Айтматовдук сапаттарга суктанып, өрнөк, үлгү катары даңазалоо жаш муундар үчүн табылгыс тарбиянын башаты десек болот.

Кеменгер жазуучунун адабий чыгармаларындагы орошон ойлор каармандардын образдарына, көркөм сүрөттөөлөрүнө камтылып айтылса, публицисттик ой-толгоолорунда, берген интервьюларында жалпы адамзаттык проблемалардын тегерегинде чиеленишкен философиялык ой жүгүртүүлөрү бүгүнкү күндүн адамдары үчүн да өз актуалдуулугун жоготпостон, шамчырак сымал жол көрсөтүп келе жаткандыгын белгилеп коюуга тийишпиз. Белгилүү окумуштуу, айтматовтаануучу А.Акматалиевдин пикирине таянсак: «Ч.Айтматовдун феномени – баарыдан мурда, анын көркөм дүйнөгө көз карашынын системасы – элдик салтка, «Манас» баштаган эң бай фольклорго азыктанып, таянганында жана ошону менен бирге бир эле убакта Батыш жана Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң жакшы тажрыйбаларын ширелиштире билгенинде» [1;6]. Мына ушундай Батыштын да, Чыгыштын да адабий, маданий жетишкендиктерине каныккан жазуучунун чеберчилиги ата-бабасынын ыйык руху,

деми менен азыктангандыгын окумуштуу таамай белгилеп өткөн.

Белгилүү жазуучунун көркөм адабий мурастарынан тышкары жалпыга маалымдоо каражаттарына жарыяланган айрым бир интервьюларындагы турмуштун ачуу-таттуусун, күңгөй-тескейин жакшы билген, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүү этаптарын сергек баамдап-баалаган инсан катарында айткан жаркын ойлору менен бөлүшүп, коомчулуктун таразасына алып чыгуу менен ал адамды мындан да тереңирээк түшүнө билүүбүзгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Анткени убакыттын өтүшү менен Айтматовдун өзүнөн кийинки муундарга калтырган руханий табериги, чыгармалары жана акыл насаат ойлору алмаз сымал улам бир жаңы кырынан жаңыра берүүчү түгөнгүс кенч экендигине ынанып келебиз.

“Дүйнө татаалданып барат”- деп аталат “Жаш коммунист” журналынын кабарчыларына берген интервьюсу. Журналдын аты эле айтып тургандай бул маекте негизинен жаштарды тарбиялоо, деги эле жаштардын көйгөйлөрү алдыңкы планга чыккан. Журналисттин “жаштардын мүнөзүн канткенде курчутуп, кантип нравалык туруктуулукка тарбиялай алабыз?”-деген суроосуна жазуучу өзүнүн турмуштук бай тажрыйбасына таянып, бүгүнкү жаштардын эркин курчутуш үчүн сөзсүз эле кыйын кезең кырдаал же жакырчылык, жокчулук болушу шарт эмес деген оюун айтат. “Азыркы советтик жаштар үчүн интеллекттүүлүккө, билимге, чыгармачылыкка алып баруучу бардык жолдор ачык. Бирок, интеллект да, эрудиция да адамга өзүнөн-өзү келбейт, аны да күрөш менен алуу керек. Рухий бийиктиктерди багынтыш үчүн да баатырдык күчтүү эрк, чыдамкайлык, туруктуулук талап кылынат. Жаш адам өзүндөгү жалкоолук, ыкшоолук сыяктуу сапаттарды жоюп, алдына коюлган маселенин көлөмүнөн, бараанынан коркпой (мажирөөлүк кылбай), кайраттуулук,

эрктүүлүк менен киришкенде гана майнап чыгат”. [2; 198]

Жаштардын билим алууларындагы эн талылуу маселелерди жазуучу таамай белгилеп өткөндүгү бүгүнкү күн үчүн да өз актуалдуулугун жоготпостон, жаңы мазмун, жаңы багыт берип тургансыйт. Жогорку интеллектүү адистерди даярдап чыгуу үчүн бир гана билим берүү менен чектелбестен, ар бир инсанга мүнөздүү жалкоолукту жеңе билүүгө, күн сайын өздөрүн тартипке салып турууга тарбиялоонун зарылдыгын сезе билүү да өзгөчө маанилүү. Ушул ойду улай адамдардын укугу туурасында мындай деген көз карашын билдирген. “Азыр бизде адамдын укугу жана жеке кадыр-баркы мамлекеттин конституциясында бекитилген. Ошондой болсо да, айрым бир конкреттүү кырдаалдарда бул укукту өз деңгээлинде сактай билүү жөндөмдүүлүгү талап кылынат. Керт баштын эркиндиги деген-бул өзүнүн кадыр-баркын көтөрүү дегендик эмес, ошону менен бирге бул бир жагынан өзүн-өзү кармай билүү, жоопкерчиликти сезүү дегендик. Гражданин болуу-демек, кенен ой жүгүртө билүү, коомдун кызыкчылыгын өз кызыкчылыгым деп түшүнүү.” Карагылачы, Айтматовго гана таандык ой жүгүртүү диапазонунун кеңдигин. Укуктуулук- бул коом алдындагы чоң жоопкерчиликти сезе билүүгө үндөө менен граждандык позициянын түпкү маңызын таасын белгилеген. “Жалкоолонуп олтуруп кызмат убактысын бүтүрүү – бул али эмгек эмес, илимий-популярдык радио же телеберүүлөрдөн чарпылган информациялык “ширпотреб” - бул али билим эмес, жыйналыштарда унчукпай олтуруу -бул али граждандуулук эмес”. [3; 199]

Мына ушул орошон ойлор кырк жыл мурда айтылса да күнү бүгүнкүдөй маани-мазмуну эскирип, кемибестен тескерисинче, өзүнүн актуалдуулугун, керектүүлүгүн жоготпой келет. Адам баласынын эмгекке, билим алууга карата жеңил-желпи мамиле жасап, өзүмчүлдүк сапаттарга алдырбастан,

мезгилдин агымынан калбай аракеттенүүлөрү зарыл экендигин баса көрсөтүп, жарандык активдүүлүккө чакырган Жазуучу атуулдук жоопкерчилик туурасында, берип жаткан интервьюсунун салмагын, маанисин арттыруу максатында курулай лозунг катары айтып жаткан жери жок. Өзүнүн чыгармаларындагы каармандардын көркөм образдарында, мисалга Танабайды эле алсак, нечендеген турмуштун оор сыноолоруна туруштук берип, беттегинен кайра тартпаган майтарылбас эрктүүлүктү, көктүктү көрсөтө алгандыгы, сүрөткердин оюндагы кыттай уюган ишенимдерди даңазалай алгандыгы менен баалуу. Демилге көтөрүп, топ баштап, жоопкерчиликти моюнга алуу сапаттарын Султанмураттын образынан да көрүүгө болот.

Ушул эле “Дүйнө татаалданып барат” аттуу маегинде азыркы мезгилдин олуттуу көйгөйүнө айланып бара жаткан массалык коммуникациянын пайдасы жана зыяны туурасында төмөнкүдөй көз карашын билдирген.

“Биз азыр күнүмдүк турмушубузда массалык коммуникациянын каражаттары аркылуу таралып жаткан зор маданий агымды такай кабылдап, аларды өзүбүздөн өткөрүп турууга мажбурбуз. Алар биздин жүрүм-турумубузга, ой-пикирибизге таасир этет, сулуулуктун жана моданын эталондорун алдыртадан айтып турат, ошону менен кээде биздин айлана-чөйрөгө, көрүнүштөргө, окуяларга боло турган реакциябызды жөнөкөйлөштүрүп, көнүмүштүккө айландырып, стандартташтырып жиберет.

Адамды стандартташтыруу проблемасы – бул атайын ойдон чыгарылган проблема эмес, жөн гана массалык коммуникация каражаттарынын таасир этүү мүмкүнчүлүгү чынында абдан зор болгондугуна карабастан, анын тескери, салакалуу жактары да болуп жатат. Миллиондогон адамдардын көңүлүн бир заматта бир

нерсеге буруп же кандайдыр бир кабар менен заматта кабардар кылып коюу бир жагынан кубанарлык нерсе. Ал эми экинчи жагынан, бул адамдарды жеңилдикке, олуттуу нерселерди жөнөкөйлөтүлгөн, чайнап берген түрүндө, эч кыйналбай, оңой гана өздөштүрүп алууга, күч, акыл, убакыт коротуп, чымыркана ойлонуп отурбай эле иш кыла берүүгө уйрөтөт” – деп айтылат маекте. [201 б.]

Мындан чейрек кылым мурда айтылган көз караштын, кооптонуунун канчалык деңгээлде орчундуу экенин, убагында маани бербегендигибиздин кесепетин азыркы күндө ар бирибиз жон терибиз менен сезип жаткандыгыбызды кантип танабыз? Ааламдашуу процессинин алгачкы этаптарындагы технологиялык жеңилдиктер адам баласын жалкоолукка түртүп, шаблондуу ой жүгүртүп, бардык нерсеге үстүртөн, жеңил-желпи кароого негиз түзүп жаткандыгы адамдардын ички потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн ачылбай калышына да себеп болору небак эле автордун сезимтал дүйнөсүн дүрбөлөңгө салып жаткандыгынан кабар берет. Кийинки учурда терең ойлонуп, изденүүнүн ордуна бардык маселелерибизди оңой-олтоң чечкенге тап коюуп, индивидуалдуулуктан, кайталангыс оригиналдуулуктан ажырап бара жаткандыгыбыз тууралуу кооптонуу коңгуроосун кагышыбыз керектиги өз актуалдуулугун жогото элек. Жазуучу белгилегендей адамдарды стандартташтыруу проблемасы жыйырма биринчи кылымдын да ири көйгөйүнө айланып бара жаткандыгы келечегине кайдыгер карабаган ар бир инсанды, адабият жана маданият майданында эмгектенген адам дүйнөсүнүн устаттарын да түйшөлтүүгө тийиш. Жазуучунун мына ушундай маанайдагы айткандарына, жазгандарына баам салып олтуруп заманбап жаңы технологиялардын динамикалуу түрдө өнүгүп бара жатышы адамзаттын табигый өнүгүү процесстерине терс таасирин тийгизип жаткандыгына

күйүп-бышып, коомчулукка өз пикири, көз карашы менен бөлүшүүгө далалат жасап жаткандыгы байкалат.

“Кабарлар кара таандай ызгыган биздин ушул кылымда адамдар иштин оңоюн көздөп, мурдатан колдонула келген методдорго, даяр клишелерге качыра бербей, стандарттуулуктун мындай таасиринен сактанышы, өзүнүн жеке ишенимин, индивидуалдуу көз карашын, ички рухий күч-кубатын карама-каршы коюшу зарыл. Ошону менен бирге массалык коммуникация каражаттарынын баалуу, пайдалуу жактарын кабыл ала билүү керек. Аны бүт бойдон жокко чыгаруу же тыюу салып коюу мүмкүн эмес, анткени ал каражаттар азыркы цивилизациянын составдык бөлүктөрүнүн бири болуп калды.

Кыскасы, адам өзү менен өзү болушу, өзүнчө жасалмалуулукка, билимсиздикке каршы дээр күтүшү, бала кезинде ар бир адамда боло турган-дүйнөнү активдүү чыгармачылык менен кабылдоочу жөндөмдүүлүктү өнүктүрүшү абзел.” [202 б.]

Жазуучунун бул айткандарын азыркы учурдун, бүгүнкү адамзаттын талылуу көйгөйүн көзгө сая көрсөтүп кеткен көрөгөчтүгү катары бааласак болот. Азыркы технологиянын өнүккөн заманында адамдык өз алдынчалуулукту жоготпостон сактап калууга үндөп, адамдардын чыгармачылык дараметин өстүрүүгө көңүл буруу зарыл деген изги тилегин билдирип олтурат. Жашырганда не бешиктеги баладан бели бекчейген карыларыбызга чейин эле бири-бирибиз менен ишибиз жок болуп, гаджеттердин, сотканын туткунунда калганыбыз жалганбы? Каяктагы индивидуалдуу өнүгүү жөнүндө сөз кылабыз? Даяр оокатка тап коюп, бел оорутуп, кол жоорутуп жүргүбүз келбей калганын кантип танабыз? Жаныбызды кыйнагыбыз келбейт, бардыгын ылдам эле, ары-бери бүтүрө салганга маш болдук. Залкар агабыз бизге окшогон эч нерсеге көтөрүмү жок, бардык маселеге жеңил-

желпи караган инсандарды тарбиялоо үчүн ондогон керемет чыгармаларын жаратпаган чыгар. Ыйманыбыздын ыйлап турганын, адамдык жан-дүйнөбүздүн жакырланганын көрсө, ойчул агабыздын заманасы тарып кетет го? Ансыз деле “адам үчүн эң кыйынкүн сайын адам болуу”-деп айткан учкул сөзүндө айтып тургандай Айтматов өзүнүн турган-турпаты, жан-дүйнөсү менен болгон күчүн үрөгөн башкы, эң негизги максаты адамдардын адамдык сапаттарын бийик деңгээлге көтөрүп, асылзаада рухтун ээси болуу менен инсандык өсүп-өнүгүү жолунда тынымсыз эмгектенип, изденүүнү каалаган. Автордун бул каалоо-тилектери өзү жазып калтырган ар бир адабий чыгармаларында, публицистикалык макалаларында катылган, аларды ар бир окурман өзү андап, түшүнүүсү зарыл.

“Тутумдашуу түйүнү” деп аталган адабиятчы В.Левченко менен болгон маегинде жазуучу согуштун каары, кайгысы элдин жай турмушуна бүлүк салуу менен, оор жоготуулар адамдардын жан-дүйнөсүн катаалданып, жабыркатып жиберерин баяндап берет. Согуштун болушун айла жок тышкы фактор катары карасак, бүгүнкү тынчтык күндөрдө эле адамдардын жан-дүйнөсүн ырайымсыздыкка, зордук-зомбулукка тарбиялаган чет өлкөлөрдөн алынып келип, көрсөтүлүп жаткан кинофильмдерди, деги эле чет элдик искусствону эч кандай тандап, иргебей эле өсүп келе жаткан жаш муундарга кеңири көрсөтүп жаткандыгыбызды айыптайт.

“Биздин табигый сезимдерибизде ойноого аракеттенип, бул “массалык искусство” көбүнчө дене күчүнүн ырайымсыздыгын, зомбулукту, адамды жырткычтарча кыйнап-зордоону, жан кыюуну, кан төгүүнү даңазалайт. Анткени, бул дайыма адамды таасирлентет, коркунучка салат, мына ушунусу менен бул адамдардын сезимин бийлөөнүн мыкты ыкмасы, искусствону кандайдыр гипнозго же

таңкалтыруунун факторуна айландыруунун аракети.” [240 б.]

Мына, улуу инсандын жан-дүйнөсүнө дүрбөлөң салган ойлор, батыш искусствосунун адамдардын аң-сезимине канчалык деңгээлде терс таасирин тийгизип жаткандыгын, алардын жан-дүйнөсүн жакырлантып, бири-бирине жырткыч сымал катаал мамиле жасоолоруна себепкер болуп жаткандыгына небак эле жаны кейиген тура. Жазуучунун замандаштарына жеткирүүгө шашкан мына ушул агедил ойлору, көз караштары, эскертүүлөрү бизге канчалык таасир бере алды, бул айтылгандардан канчалык жыйынтык чыгара алдык, кеп мына ушунда. Батыштан келген массалык искусствонун таасири айрыкча, ааламдашуу доорунда интернеттин жардамы менен болуп көрбөгөндөй деңгээлге өсүп жеткендигин жакшы билебиз. Бүгүн жаш-карысы дебей, айрыкча балдарыбыз соткалардын кулу болуп, интернеттен чыга албай калганыбыз, учурдун эң башкы көйгөйүнө айлангандыгын кантип танабыз? Балдарыбызга китеп окутуу чоң маселе жаратып жаткандыгы, келечекте ойлонгусу, изденгиси келбеген, адамдардын мууну өсүп келе жаткандыгы ар бирибизди ойлонтууга тийиш. Анткени, азыр жаштарыбыз баарын даяр түрүндө интернеттен таап алып жатышпайбы. Бирок, интернеттен тапкан маалыматтардын көпчүлүгү чала-чарпыт, үстүртөн берилиши жана терең анализдин жоктугу адамдардын керектөөлөрүн чектеп коюп жаткандыгы белгилүү. Албетте интернеттин пайдалуу, иштерди жеңилдеткен жактарын тана албайбыз, ошол эле учурда коомго, айрыкча жаш өспүрүмдөрдүн психологиясына тийгизген терс таасирлери келечекке кайдыгер карабаган ар бир адамды ойлонтууга тийиш. Ушул эле интервьюда жазуучу дагы бир мындай деген омоктуу ойлору менен бөлүшкөн. “Коом канчалык бай жашаса, токчулук канчалык көп болсо-адамдардын үлүшүнө бардамчылыктын, жыргал

турмуштун сыноосу ошончолук көп түшөт. Кээде адамдар мындай кененчиликте көтөрө албай көөп, адинен ашып, жылкыдай бышкырык атып кетет. Турмуштун жыргалдыгы, кенендиги, бардамдыгы алардын адамдык касиетин арттырбай, кайра айбандык сапаттарынын күчөшүнө себепкер болуп, кутуртуп, менменсинтип, өзүмчүл, катаал кылып жиберет. Мындайлар өзгөчө көп учурайт. Тилекке каршы, бизде да дүнүйөгө азгырылып, байлыктын, буюмдун кулу болуп калган адамдар жок эмес.” [242-бет]

Жазуучунун бул айтылган ой-толгоолору бүгүн дагы өз жаңылыгын, актуалдуулугун жоготпостон, тескерисинче бардар жашоону көтөрө албаган айрым замандаштарыбыз оюуна келгендерин жасап, кутуруп жүргөндөрүн көрүп-билип туруп, канчалык таасын айтылгандыгына күбө болуудабыз. Ырыскыны да токтоолук, сабырдуулук менен кабылдап, адамдык бийик максаттарга умтулууга жумшасак, ар тараптан билим алууга багыттасак деген эле автордун изги тилеги айкын көрүнүп турат. Бүгүнкү күндөгү адамдарыбыз өткөн доорлорго салыштырмалуу бийик интеллекттүү деңгээл, бардык жактан кеңири маалымдуулук жана алдын ала көрө билүүчүлүк сезимталдыгыбыз, жаңы нерсени үйрөнүүгө аракетчилдигибиз менен айырмалана алабыз деп тартынбастан эле айтсак болот. Бирок, ошол эле учурда кендирди кескен коррупцияны ооздуктай албай жаткандыгыбыз, жада калса илим-билимди, даражаны көз майларын коротуп окуп албастан кызылдай акчага сатып алып жаткандарды көрүп туруп заманабыз куурулат. Көз көрүнөө алдап, тоноп кеткендер ал гана турсун акча үчүн мекенин эле эмес, ата-энесин кошуп сатып жиберүүгө даяр көз боёмочулар кандай чөйрөдөн өсүп-өнүп, тарбия алган деген суроо туулат. Мына ушундай жан-дүйнөнүн деградацияга учурап жаткандыгын, жалпы адамзаттык проблемаларды улуу гуманист өзүнүн

акыркы жазган чыгармаларында, “Кассандранын эн тамгасы” жана “Тоолор кулаганда” деген романдарында символикалуу, тереңдетилген мааниде чагылдырып бере алган. Мыкты чыгарма адамдардын кулк-мүнөзүн өзгөртүүгө, жан-дүйнөсүн, дүйнө таанымын байытып, эртеңки жашоосун жакшыртууга умтулууга түрткү бергендиги менен баалуу.

“Адамдын ариетине ишенем” деп аталат Чынгыз Айтматовдун 1987-жылы “Правданын” кабарчыларына берген маегин. Анда ошол доорго, мезгилге тиешелүү болгон коомдогу, дүйнөдөгү ири өзгөрүүлөргө көз чаптыруу менен адамдардын жан-дүйнөсүндөгү кенемтелер, нравалуулук маселелерине да кеңири токтолуп, ой жүгүртүү диапозонунун кеңдигин андан ары тереңдеткен.

“Ыймандуулук” деген түшүнүк, менин көз карашымда, эч кандай жасалмалоого, примитивдүү политизациялоого андан бетер моюн сунбас нерсе. Ымандуулук – ар кандай коом, баардык таптар, баардык адамдар үчүн тиричиликтин эң баштапкы жана эң башкы мыйзамы болот. Ар бир муун, ар бир адамзаада аны бабалардын кебелгис жана мубаарек (куттуу, касиеттүү) мурасы катары кабылдайт. Андыктан адамдын, бүтүндөй алганда коомдун, чоң болсун, майда болсун ар кандай иште ушул жол-жоболорду кыйшаюусуз тутунганы ылаазым.” [352 б.]

Адилет айтылган ойлордун баасы-баркы канчалык, аны ар бир окурман өз дилинде сыдыргыга салгандай иргеп-талдап алаар. Айталы дегенибиз, ар бир адамдын жан-дүйнөсү таза болсо, ыйман-ырашкердиктин уюткусун алып жүрсө, албетте коомдун да тазалыгына кепилдик катары кызмат кылары турган иш. Демек, бул улуу касиет адамдардын жер үстүндөгү улуу миссиясынын түпкү маани, маңызы экендигине Айтматовдук көз караштан дагы бир ирет тастыкталып олтурат. Жазуучунун тынчын алган дагы бир ой-мүдөөлөрүнө

токтоло кетүү максатка ылайыктуудай көрүнөт.

“Экинчи бир суроо: чоң болобу, кичине болобу, айтору бийликтин эки тизгин, бир чылбыры андайга – моралдык жактан татыбай турган адамдарга кандайча болуп тийип калат? Кызматкерди эреже катары кандай касиеттери боюнча чоңойтушат? Ишкер, илбериңки, талапчыл, жүрүм-турумунда өөнү жок – макул, болсун. Бирок анын ымандык кредосу кандай, биздин коомдун рухий өскүлөң талаптарын аркалай алабы, азаадабы (пакиза, таза, сыпаа), адилби? Башкаруу механизми үчүн инсандын ушундай сыпаттамалары, тилекке каршы, көп учурда экинчи даражадагы иш катары каралат. Натыйжада бирде тигинден, бирде мындан кызматтык кыянаттар – коррупция, паракорлук, кошуп жазуу, протекция жөнүндө кабарлар угула калат. Абийирдин таңсыктыгы барып турган амалдуу, коомго кас жорук-жосундарга алып келиши мүмкүн.” [354-б.]

Мына ушул жазуучуну бейпайга салган ошол мезгилдин өктөм талаптарынын бүгүнкү биздин күндөргө шайкеш келип, ал гана турсун жогоруда автор белгилеген коррупция, тааныш-билиштиктин кесепети канчалык деңгээлде өөрчүп бара жаткандыгын тилекке каршы кантип танабыз. Азыркы учурда бийлик бутактарындагы баардык кызматтардын жеңичинен сатылып, паракорчулук, алдым-жуттумдук күчөп, жердешчилик, туугандык сыяктуу терс көрүнүштөр коомубузда терең тамырлап кеткендиги коомдун өнүгүшүнө, мамлекеттин келечегине терс таасирин тийгизип жаткандыгын маалымат каражаттары байма-бай чагылдырып келет. Бирок, алардын жыйынтыгы адамдарды оң жолго салып, коомдук аң-сезимге таасирин тийгизе алдыбы, кеп мына ушунда жаткансыйт. Ушул тапта паракорчулуктун айынан канчалаган аттуу-баштуу адамдар, мамлекеттик кызматтарды аркалаган аткаминерлер темир тор артында

кылмыштуу иштеринин азабын тартып олтургандардын күн санап көбөйүп бара жатышы, бул кесепеттин канчалык тереңдеп кеткендигинен кабар берет. Жазуучунун ташка тамга баскандай эле айткан акыл-насаатын, айрыкча жетекчилик, мамлекеттик кызматтарга бүгүнкү күндө деле анын адамдык ариетине, ыймандык кредосуна жана дилинин тазалыгына өзгөчө көңүл буруу зарыл экендигин мезгил өзү ырастоодо.

Ушул эле макалада автор жетекчилик кызматты аркалаган адамдар тууралуу оюн мындайча бекемдеген: “-Жетекчиликке акылдуу, жол баштай билгенге жөндөмү бар, иштин таламын өз таламынан өйдө коё алган адамдар көрсөтүлүүгө тийиш экендигине эч кимдин талашы жок. Арийне деңизчи. Баш ийүү тартиби, аткаруучулук илбериңкилик зарыл. Бирок, бул - кулак кескен кул болуу дегендик эмес. Тескерисинче, жетекчиде өз алдынчалуулук, кандайдыр бир ашыналык алакалардан же болбосо колдоочулуктан оолак болуу, өз пикирин коргоп кала алган жана керек учурда тобокелге салуудан тартынбаган сапаттар бааланууга арзыйт. Дал ушундай адамдарды издеп таап, тарбиялап, көтөрүү керек.” [361 б.] Автордун мына ушул көз караштарынан көрүнүп тургандай өз учурунда жетекчинин жүрүм-турумунун этикалык кодекси катары эле кабыл ала турган насааттын бүгүнкү күндөгү

актуалдуулугу, зарылдыгы ашса ашаар, бирок эч кемибесин бөркүбүздөй көрө берели. Ушул учурда деле жетекчилик кызмат креслосунда олтурган инсандар жогору жактын көрсөтмө, буйруктарын робот сыяктуу эле аткара бербестен, ар бир жасап жаткан иштеринин маанилүүлүгүнө баа берип, керек болсо өз пикир, көз караштарына туура келбеген жагдайларды тартынбастан сындап, коомдун, адамдардын кызыкчылыгынан келип бүтүм чыгара билүү жөндөмдөрүн өөрчүтүүлөрүнүн зарылдыгы ачык сезилүүдө.

Жазуучунун ар бир чыгармасы, жазган макалалары жана берген интервьюлары турган турпаты менен адамдык асыл сапаттарды арттырууга, улуттук өзгөчөлүктөрүбүздү, баалуулуктарыбызды жана маданий көөнөрбөс асыл мурастарыбызды көздүн карегиндей сактап, мамиле кылууга үндөп, сүрөп, ыймандай сырын айтып келет. Дүйнө эли көз артып, суктанган ойчул агабыздын астейдил аманаттарын артында калган урпактары канчалык деңгээлде баалап, барктай алдык, жазган чыгармаларынан, сүйлөгөн сөздөрүнөн канчалык сабак алдык жана агабыздын күткөн тилектерин актоого кимибиз канчалык салым кошуп жатабыз - бизди ойлонто турган маселелер мына ушулар болууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы, Бишкек, 2002-жыл,
2. “Дүйнө татаалданып барат”, Чынгыз Айтматовдун чыгармалар жыйнагы, 8-том Бишкек, 2009-жыл, 197-208беттер.
3. “Тутумдашуу түйүнү”, Ч. Айтматовдун чыгармалар жыйнагы 8-том, Бишкек, 2009-жыл, 237-273 беттер.
4. “Адамдын ариетине ишенем”, Ч. Айтматовдун чыгармалар жыйнагы 8-том, Учкун, 2009-жыл, 349-363беттер.

Рецензент: филол.и.к., доцент Искендерова Ш.А.

Сусан Харбибулахи Ихия уулу

Шэньси педагогикалык университети, Журналистика жана коммуникация институту

Сусан Харбибулахи Ихияевич

Шэньсийский педагогический университет, Институт журналистики и коммуникаций

Sussan Kharbibulakhi

Shaanxi Normal University, School of Journalism and Communication

ДУНГАН ТИЛДҮҮ ММКЛАРДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ДУНГАНОЯЗЫЧНЫХ СМИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE DUNGAN-LANGUAGE MEDIA AND WAYS TO SOLVE THEM

Кыскача мүнөздөмө: Дунган-Борбордук Азия өлкөлөрүнүн аймагында бир жарым кылым жашаган этнос. Башка элдер сыяктуу эле дунгандардын да дунган тилинде жазуусу жана басылмалары бар. Дунган маалымат каражаттары, анын ичинде гезиттер жана радиолор согушка чейинки жылдарда пайда болуп, согуштан кийинки жылдарда гүлдөп, Советтер Союзунун кулашынан кийин кыйроого учурады. Бул макаланын изилдөө объектиси Борбор Азиянын дунган тилиндеги ММКлары болуп саналат. Макалада биз алардын пайда болуу тарыхын, өнүгүү этаптарын, актуалдуу маселелерди карайбыз жана бул маселелерди чечүү боюнча чараларды сунуштайбыз.

Аннотация: Дунгане – этнос, проживающий на территории стран Центральной Азии на протяжении полутора века. Как и у других народностей, у дунган имеется своя письменность и печатные издания на дунганском языке. Дунганские средства массовой информации, в том числе газеты и радио, прошли путь от зарождения в довоенные годы и процветания в послевоенные годы до упадка после развала Советского Союза. Объектом исследования данной статьи являются СМИ Центральной Азии на дунганском языке. В статье мы рассмотрим историю их возникновения, этапы развития, актуальные проблемы и предложим меры по решению данных проблем.

Abstract: The Dungans are an ethnic group living in Central Asian countries for a century and a half. Like other ethnic groups, the Dungans have their own written language and printed publications in the Dungan language. Dungan mass media, including newspapers and radio, have gone from their beginnings in the pre-war years and prosperity in the post-war years to decline after the collapse of the Soviet Union. The object of research in this article is the Dungan-language media of Central Asia. In this article, we will look at the history of their occurrence, stages of development, current problems and propose measures to solve these problems.

Негизги сөздөр: дунгандар; дунган тили; жалпыга маалымдоо каражаттары; көйгөйлөр; чечимдер.

Ключевые слова: дунгане; дунганский язык; средства массовой информации; проблемы; решения.

Keywords: Dungan; Dungan language; mass media; problems; solutions.

一、 东干语媒体的兴起与发展

媒介是文化的重要载体，它在文化传播中起着至关重要的作用。在西方，媒介一词出现于19世纪末20世纪初。媒介“media”是“medium”的复数形式，它本身的含义是“in the middle”（在中间），或者“go between”（在两者之间），因而媒介也可以理解为一种“中介”。媒介的变迁展示出人类社会的历史演变，由于媒介是构成人类生存的基本要素，一种新媒介的诞生就生成一种新的社会关系和文化形态，因而媒介史也就成为人类史。[]媒介在文化传播中发挥着信息传递、文化传承、全球传播等作用。

媒介技术壁垒不断被打破、传播速度越来越快、使用门槛不断降低，这本应是东干文化传播与发展的良好机会。但事实上，东干文化在当前这样一个媒体异常繁荣的时代，却面临着严峻挑战。当然用“严峻”一词来形容目前媒介发展的困境并不言过其实。笔者近年来一直关注东干语媒体的发展，在本章，笔者将梳理东干语媒体的发展历程、困境，并思考探寻其未来路径。

（一）东干语报纸的创办历程

东干族最初迁入中亚时除了手抄的少量宗教文献几乎没有其他的传播媒介。中亚东干族媒体的发展起源于二十世纪三十年代。1930年6月30日，吉尔吉斯苏维埃共和国开始出版《Сабаттуу бол》（识字）报纸，旨在提高全国各族人民的文化程度，扫除文盲。报纸出版周期为十天一版。《Сабаттуу бол》报里的第四页版面都分配给了东干文的《Куэ шызы》（快识字）版块。该版块的主编为中亚国立大学（今塔什干大学）毕业的优秀东干学者主麻·阿卜杜林（Джума Абдуллин）。

1932年1月25日，东干人创办了自己的东干语报纸——《Дунхуэшир》（《东火星》）。该报纸为纯东干文的两页报纸，出版周期为五天一期，主编依然是主麻·阿卜杜林。报纸的副主编为哈尔基·兰伊麻莫夫，秘书

长为阿布都拉·马存诺夫，编辑为舒麻子。伏龙芝师范学院东干系的学生积极参与了报纸的准备与发行工作。由于当时缺乏印刷设备，上述学生除了为报社提供素材外，还一直负责出版手抄报纸。该报纸长期的主要撰稿人为亚瑟儿·十娃子、胡塞·马凯、卡里姆·马耶夫等东干文学界杰出代表。报纸在内容编排上大量刊登了东干文的诗歌、小说，俄罗斯文学经典作品的译著等。

作为第一份东干语报纸，此时的《东火星》报成为了有东干族文化精英主办，并致力于提高广大东干人文学素养的重要媒介工具，得到了全民族的认可，深受欢迎。

到上世纪30年代末期，《东火星》报的发展遭遇严重打击。彼时，苏联政府在中亚地区大范围地进行政治迫害，《东火星》报及其主创人员也被波及，迫于当时的政治环境，《东火星》报于1939年停刊。

上世纪50年代中期，东干人开始研究并制定以西里尔字母为基础的东干文字。在确定了新文字后，中亚地区的东干族便再次创办报纸，于是，作为《东火星》报的继承者——《苏联回族报》（后更名为《Шыйүеди чи》（十月的旗））在1957年7月1日正式出刊。《苏联回族报》的编辑部位于吉尔吉斯斯坦科学院，报纸主编为亚瑟儿·十娃子。早期参与报纸创办的包括尔利·阿尔布都、胡塞·马凯、努尔马·老杨诺夫、艾莎·满苏洛娃、黑牙·兰阿洪诺夫、尔萨·白掌柜的、穆罕默德·苏尚洛、以马佐夫等众多东干文化界与文学界杰出代表。

在内容编排上，《苏联回族》报相较于《东火星》有了丰富与拓展。稿件内容不再局限于文学作品，而是转向了“新闻”，并开始关注与东干人生产生活密切相关的信息，刊登如农作物种植收获、畜牧业发展，工业发展成就等方面新闻。《苏联回族报》因其信息量大、权威性强、内容丰富有深度，成为了服务东干族人、展示东干文化的重要平

台,《苏联回族报》逐渐成为东干人的“文化中心”,并发挥着凝聚团结中亚地区东干族的重要作用。

1959年,《苏联回族报》进行改版,并更名为《十月的旗》报,报纸发行周期改为每周双刊,由此,刊登稿件内容也更加丰富。据苏联大百科全书记载^[1],1977年《十月的旗》报在吉尔吉斯苏维埃共和国的年发行量超过四千四百份。根据笔者与吉尔吉斯斯坦学者的沟通,当时《苏联回族》报在全中亚的年发行量已超过万份。此时的《苏联回族》报由苏联政府出资支持出版,报纸印发后免费赠予中亚地区的东干族家庭阅读。《苏联回族》报这种运用模式维持到1991年的苏联解体。由于苏联中央政府对媒体资助停止,再加上当时吉尔吉斯斯坦政府大力推广吉尔吉斯语的政策,导致《十月的旗》报匮乏资金支持,报纸先于1993年将发行量降到3000份,后于1994年停刊。

1996年5月18日,在吉尔吉斯斯坦人民作家亚瑟儿·十娃子诞辰90周年之际,吉尔吉斯斯坦东干协会协助创办了《回民报》,该报由于资金问题,出现一段时间出现休刊,并与2001年开始以月刊形式重新发行。统计显示,到2008年,《回民报》的年发行量达到3000份^[2]。目前,《回民报》是中亚地区东干族发行的为数不多的东干文报纸,报纸的订阅范围主要集中在吉尔吉斯斯坦和哈萨克斯坦的东干人聚集地区。

《东火星》、《苏联回族报》、《十月的旗》和《回民报》均为吉尔吉斯斯坦东干人所创办和运营。苏联时期哈萨克斯坦的东干族虽在人数上与吉尔吉斯斯坦的东干族基本持平,但是在哈萨克斯坦一直没有创办自己的报纸。直到1996年,哈萨克斯坦的东干学者才联合创办了《Чинмё》(青苗报)。

《青苗报》的第一任主编为尤布杂·穆萨(Юбуза Муса),后几任为齐美尔·法提麦(Цимер Фатима),艾德洛夫·鲁格马尔(Айдыров Лугмар)。2001年,报纸更名为《Хуэйзу бо》(回族报),主编为著名的历史学家,马三成村东干博物馆馆长老七·穆萨(Лочь Муса)。报纸发行周期为每两个月一期。每期只有四至八版的内容。《青苗报》的主要内容包括国内与国际时事新闻、文学与艺术作品、东干族传统文化、节日、人物介绍等。由于经营问题、经费问题等多种原因,《青苗报》于2013年停刊。

2013年,中国提出“一带一路”倡议,哈萨克斯坦积极参与共建“一带一路”倡议,为响应共建“一带一路”倡议,自2016年起,哈萨克斯坦东干协会创办《今日丝路报》(Газета «Шелковый путь сегодня»)。该报主要宗旨为增进中国与中亚地区的经贸人文交流,助力共建“一带一路”建设,重点宣传中国与哈萨克斯坦及中亚地区各领域的合作以及两国的重要政治、经济、社会新闻。《今日丝路报》发行周期为每周一期,每期12至16版,发行量为4000份。该报的主要读者群是哈萨克斯坦的东干人以及在哈的中国企业工作人员。《今日丝路报》不仅是东干文,还同时出刊俄语、哈萨克语、中文等多种语言,每期报纸的东干语版面仅为0.5至1个版面。东干语版面内容主要涵盖哈萨克斯坦东干族的新闻、民俗介绍、文学作品等。遗憾的是,由于2020年新冠疫情发生,加之撰稿人、读者的缺乏,《今日丝路报》目前也已暂停东干文内容的刊登。

(二) 东干语广播电台的发展

1932年,在东干族创办了第一份东干语报纸《东火星》的同时,其主要创办者亚瑟儿·十娃子、尔利·阿尔布都、胡塞·马凯、主麻·阿卜杜林、尤·杨善兴、尔利·白掌柜的等人开始筹备创办第一个东干语的广播——《Хуэймин Шыныйн》(回民声音)。

^[1] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/152522/%D0%A8%D1%8B%D0%B9%D1%83%D1%8D%D0%B4%D0%B8?ysclid=lyju3n4v8r506932565>

^[2] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1410194>

由于二战前，中亚地区东干人整体受教育程度不高，媒体发展有限，多数东干人阅读报纸书籍有一定困难，获取信息渠道相对受限。因此，作为当时第一个且唯一的一个东干语广播，回民声音备受欢迎，成为了东干人使用最多的媒体，收听回民声音广播节目也是东干人日常生活中不可或缺的一部分。

在苏联卫国战争发生前，《回民声音》的节目几乎仅限于播放回族歌曲。二战期间，东干语的广播节目停止播放。1957年，回民声音复播，此时广播的节目的内容有了极大地丰富和拓展，在内容上更加多元，不仅限于回民歌曲，而是涵盖了东干新闻、诗词播报、小说广播剧等内容；栏目设置上更加多样，包括时事新闻、社会新闻、文艺节目等，广播的节目质量也不断提升。《回民声音》的最主要主播是艾莎·满苏洛娃，她同时也是《十月的旗》报的校对员，其担任广播主播的时间超过40年。

《回民声音》最初为每周两期，每次播出时间为15分钟，广播节目的稿源主要是《十月的旗》报刊登的稿件内容。1959年，《十月的旗》报发行周期增加到每周双刊，《回民声音》的播放时长也相应地增加到了每栏30分钟，每周两期。1965年，吉尔吉斯斯坦国家电视广播委员会设立东干广播编辑部并新增编辑与播音员职位，东干广播第一任编辑为尔利·布拉佐夫。在《回民声音》的带动下，《十月的旗》报的成功发行，此时，中亚地区各东干语媒体得到了快速发展。

伴随着东干语媒体的发展，东干语媒体成为了东干人文化展示和交流的重要平台。东干人的文化生活日益丰富，东干人成立了各种文化与艺术团，这些文艺团体经常通过东干广播进行现场演唱，并涌现出东干著名歌手胡塞因·穆赫塔洛夫（Хусейн Мухтаров）、阿卜杜拉耶夫（Абдулаев）、卡马洛夫（Камалов Адыл）、德瓦耶夫（Дываев Юбур），著名音乐家白阿訇诺夫（

Б. Баяхунов）、沙穆罗夫（П. Шамров）、伊斯玛伊洛夫（Е. Исмаилов）等。当代作家沙姆子·伊斯马尔（Шамуза Исмар）开始在《回民声音》中播放自己编写的现代题材是话剧。

不过，这段时间的文化繁荣并未维持太久。据笔者考察，到苏联解体前夕，东干语广播节目已经出现节目数量、质量和听众逐渐下降的现象。1991年苏联解体，中亚各国相继宣布独立。吉尔吉斯斯坦独立后东干广播节目再次被调整，此时每周仅播出一档节目，时长不到一小时。然而哈萨克斯坦以及乌兹别克斯坦的东干人至此再无法听取东干语广播节目。上世纪90年代，吉尔吉斯斯坦东干人还一度在电视频道播放过东干语节目，但是由于社会、政治等种种原因，相关东干语电视节目很快停止了制作与播放。

1997年，为庆祝东干广播节目《回民声音》创办40周年，吉尔吉斯斯坦共和国广播电视集团举办“东干文化周”系列活动。活动期间，该机构通过吉尔吉斯语、俄语、维吾尔语、东干语播放中亚东干族的历史、文化、习俗等节目，让听众可以了解东干族的发展历程，民族的杰出人物、优秀文艺作品等。

二、东干语媒体发展现状与困境

（一）东干语纸媒发展现状：发展不均衡且困境重重

目前，生活在乌兹别克斯坦境内的东干人，自苏联时期以来人口一直未超过1万人，由于人口较少，当地一直未自主创办报纸，而是选择订购吉尔吉斯斯坦的《十月的旗》报。不过，自苏联解体后，订报被迫终止。

生活在今俄罗斯境内的东干人主要是苏联解体后以及21世纪初，因务农所需才迁入俄罗斯南部土地肥沃的地方，且人数较少。因此，这一部分东干人也没有创办报纸，目前没有东干文媒体。

生活在哈萨克斯坦境内的东干人在人口数上虽与吉尔吉斯斯坦的东干人基本持平，但目前也没有东干文媒体。本文提到《青苗报》于20世纪90年代中期创办，目前该报已经停刊。近几年兴办的《今日丝路报》更是自2016年只刊登了短短三四年东干语内容便停止。因此，截至目前，哈萨克斯坦境内的八万左右的东干人目前没有一个东干语刊物。

吉尔吉斯斯坦向来都是中亚地区东干语媒体发展的最好且最重要地区。东干语的广播、报纸、电视节目都诞生于吉尔吉斯斯坦。据笔者实地考察，目前吉尔吉斯斯坦的《回民报》仍在出版，但数量较少，周期较长。现在，《回民报》报一年仅出版1至2次，且发行量不到2000份。从起发行量和发行周期来看，因此，该报纸已不是严格意义上的大众媒体——报纸，而更像是一种像特定人群提供的信息汇编。《回民报》如今的发展也已是危机重重。

首先是发行周期过长。为数不多的东干语报纸《回民报》一年只出版一两次，的确较少。该报在近一个世纪以来一直是东干族的主要刊物，如今却每年只能出版一两版，且发行量也极为有限。这是因为报纸没有固定的资助来源导致的。

其次是东干语内容的比重在不断下降。苏联时期该报纸以纯东干语形式发行，而如今，据笔者考察，东干语文章仅占报纸不到四分之一或五分之一的版面。通常《回民报》首页除了醒目的“回民报”几字之外，其余内容均为俄文文章。这个问题与东干纸媒的第三个问题息息相关，即报纸编辑部的人员组成问题以及人员水平问题。目前编辑部里经常由一人担任两个甚至多个职务，直接影响报纸内容的质量。

最后一个是报纸读者数量锐减。目前报纸发行量虽然降低了，发行周期也延长了，但读者依然没有订阅出版的全部报纸。这一方面与报纸内容质量偏低有关，另一方

面与传统纸质媒体在全球范围内所面临的困境几乎是一样的。除此之外，苏联解体后中亚国家获得独立，划清边界导致部分读者由于地理限制以及政治限制无法订阅也有一定的关系。比如目前乌兹别克斯坦的东干族无法订阅母语报纸。哈萨克斯坦除江布尔州科尔代县外，其他地方的东干人也无法订阅。实际上，能够订阅报纸的读者仅限于吉尔吉斯斯坦与哈萨克斯坦的楚河平原一带的东干族。

自2018年开始，吉尔吉斯斯坦东干族协会联合吉尔吉斯斯坦科学院开始出版东干语报纸《Минжын Бо》（民人报）。报纸发行较为稳定，目前发行周期为每月一期，每期发行3500份。该报纸是中亚地区乃至前苏联地区目前发行周期最短，发行量最大的东干语报纸。但根据笔者对2021-2024年间多期报纸的阅读发现，《民人报》虽然是东干报纸，但其东干文内容均不超过25%，个别情况甚至低于五分之一。

综上，受限于历史社会环境等因素影响，从目前东干语报纸媒体发展整体情况来看，毫无疑问是不平衡且处境艰难。

（二）东干语广播发展现状：播出相对稳定但质量偏低

据笔者考察，目前东干语广播节目仍然存在。在吉尔吉斯斯坦境内可通过收听吉尔吉斯广播台FM106.9频道收听到东干语广播节目。东干语广播节目每周播报时间为星期一20点，节目时长约为15至30分钟不等，主要播音员为东干学者、语言学副博士哈娃扎·法提麦（Хаваза Фатима）。节目内容包括东干新闻播报，文学作品阅读以及东干歌曲的播放。东干广播所遇到的最大问题是缺乏专业人才。根据笔者对哈娃扎的访谈了解到，广播台急缺东干语专业节目制作人才。她表示，本人已担任播音员并兼任责任编辑十余年，工作压力极大。本节目的收听率并不高，主要原因有以下：地理位置限制，节目方言影响以及节目质量较低以及内容单一。

首先，自然地理原因是限制表示吉尔吉斯广播电视台的节目发展主要原因，目前频道仅覆盖吉尔吉斯斯坦境内听众收听节目。然而中亚还有约一半东干人生活在哈萨克斯坦以及小部分生活在乌兹别克斯坦、俄罗斯境内，因此他们无法收听吉尔吉斯斯坦广播电视台的节目。哈萨克斯坦与乌兹别克斯坦的东干人则没有自己的东干语广播节目。

其次，由于中亚陕裔回民与甘裔回民在人数上基本持平，因此，对于绝大部分陕裔回民听取甘肃方言的东干广播节目有一定难度，再加上哈萨克斯坦与乌兹别克斯坦境内的回民无法接收广播台信号，导致东干语节目受众群体仅限于吉尔吉斯斯坦境内的甘裔回民。

最后，据笔者考察，目前东干语广播节目内容较为单一。其通常仅限于重要新闻播报，东干文学家经典作品的阅读以及传统民族歌曲的播放。这样的节目内容不利于吸引更多的年轻一代东干人收听母语的节目，导致东干语节目听众数量严重下降。

例如，以下为2024年8月31日节目内容：

0分00秒 吉尔吉斯语、东干语欢迎词：

1分08秒 播放东干歌唱家苏莱曼·刘十三的东干语歌曲《喜爱的吉尔吉斯斯坦》

5分25秒 吉尔吉斯斯坦共和国独立日新闻：

6分40秒 黑亚·腊阿旬诺夫《得了自由的吉尔吉斯斯坦》诗文阅读

9分27秒 东干歌唱家梅泽尔俄语歌曲《我爱你，吉尔吉斯斯坦》

13分3秒 结语：

13分40秒结束。

（三）东干语网络新媒体发展现状：机遇与挑战并存

现如今，伴随着新媒体的快速发展，一方面为东干文化传播带来了新的契机，得益于新媒体的数字化、交互性、个性化、超时空等特性，为东干文化提供了广阔的平台也

拓展了传播的时空，原本“小众”的东干文化在传播中打破了时间和地理的界限，对于东干文化这一相对“弱势”文化而言，可谓是迎来了难得的发展新机遇。东干文化也因其独特性、神秘性受到了大众的关注，特别是近年来中国与中亚地区人文经贸往来的加深，越来越多的中国人开始对东干文化产生浓厚兴趣，不少中国学者、游客开始走进东干人生活的地区，并将所见所闻通过媒体进行传播。同时，东干人，特别是东干族的年轻人也应运用新媒体技术进行文化传播。然而，东干族年轻一代人中目前有一些在本民族内稍有名气的博主。他们播报的题材各不相同，但他们有一个共同点：播报语种。这些博主通常选择俄语或其他语种作为自己播报的语言，但从不是东干语。使用民族语言播报从某种角度来看已经成为一种落后的、不时髦的象征。因此人们习惯在互联网上更多地使用俄语，以展示自己跟随主流。如今互联网上几乎找不到年轻一代东干人创制的文章。笔者能够搜查到的东干语文本均为老一代东干作家、诗人以及东干广播播音员的作品。

在新媒体出现后，东干语传统媒体没有跟进发展的步伐，没有设置网络版报纸，而是选择传统的发展方式。因此，网络上一段时间没有东干语媒体。直到2017年吉尔吉斯斯坦东干文化保护基金会才正式注册网络报纸《回族报》。这份报纸在Instagram、Facebook、OK、Tik Tok上都有注册账户。这是迄今为止东干族几乎唯一的官方网络媒体，但其影响力仍然有待提高。《回族报》首页介绍词包括：“本报旨在推广并保留生活在中亚与俄罗斯的东干族的文化遗产”。报纸报道内容涵盖了中亚东干人生活的方方面面，包括时政要闻、著名人物介绍、音乐作品、文学作品等内容。据悉，报社由于缺乏固定的资助来源，除编辑外没有其他的专职工作人员。这直接导致报纸内容的质量以及内容的语言。根据笔者的观察，绝大部分人内

容语言为俄语，东干语内容占比较低。即便如此，《回族报》的读者数量并不高。比如，根据笔者从编辑处获取的信息，报纸在Facebook上11月份一整月只有651人的浏览。同一时期在Instagram上有15926次的浏览。报纸同月16-22号期间在中亚目前最流行的平台，抖音国际版Tik Tok上才有6600次浏览。这些数据中有一部分浏览是重复的。另外，一些网络用户还不是东干人，是中亚其他民族代表。由此可以看出，目前东干社会不仅不支持传统媒体的发展，对于本民族网络新媒体的关注度也并不高。笔者通过登录多个社交媒体平台，发现与东干族民俗文化相关的内容虽然有，但东干语声音在互联网空间却微不足道，很难找到东干语内容。网络新媒体平台的海量信息也让本就显得“稀薄”的东干文化更容易受到冲击，在全球化发展和强势的西方文化的影响下，受到重重压力的东干文化的处境犹如辽阔大海中的一叶扁舟，艰难前行，似乎随时有被淹没其中的危险。

三、东干语媒体的发展路径

（一）东干语媒体发展困境的原因

首先，中亚地区地缘政治和历史民族问题的影响。总体来看，中亚东干语传统媒体出现于20世纪30年代初期。到了20世纪50年代，随着以斯拉夫文为基础的东干文字的创制，东干语媒体也进入新的发展阶段。20世纪70至80年代，这段时间可以称得上是东干语报纸与东干语广播节目发展的高峰时期甚至黄金时期。苏联解体后，中亚地区各国的发展面临强烈的不确定性和诸多现实困境。在复杂的政治社会环境中，东干语媒体也失去了原本来自中亚地区各国政府的资金支持，受到资金短缺、专业人员匮乏、读者受众锐减等问题的影响，东干语媒体的发展不得不走向停滞。

当然，造成这一现象的更深层原因是作为中亚地区少数族裔的东干人话语权的进一步式微。中亚地区的东干人至今只有数十万

人口，民族人口体量和复杂的历史民族问题再加上民族内部分为不同国家，陕西、甘肃以及宁夏后裔的身份使得中亚地区东干人的文化话语权一直处于弱势位置。进入21世纪后，互联网和新媒体快速发展，这在一定程度上扩大了东干文化话语权的同时，也使东干文化陷入了新的危机。受互联网普及的冲击，东干语传统媒体面临完全消失的危机。目前，东干语逐渐失去广播、报纸、杂志、电视等重要社会交流的工具，随之而来的是东干语本就面临的传承与传播困境进一步加剧。

其次，东干语使用率降低。造成东干语媒体发展困境的另一个重要原因，是东干语的“衰落”。随着老一辈东干人逐渐老去，年轻的东干人成长生活环境已发生改变。在日常的学习、工作中，东干人更多使用的是俄罗斯语、英语等语言，东干语更多是本族人内部交流使用。笔者了解，受限于语言使用的范围，不少新生代东干人在对其子女的教育方面，并没有很重视东干语的教授，东干语语言本身的使用与发展面临着挑战。

语言是文化生存、传承和发展的重要承载，东干语作为一门语言对于东干人来说其意义更为重要，它可以视为东干人的一个文化的象征、一个鲜明的“文化符号”。因此，东干语不仅是交流沟通工具、文化资源和民族标识；另一方面，东干语也是东干文化传播、传承与发展的重要基础。而语言作为一种工具性，如果丧失了“使用价值”，那么作为“文化符号”的影响力也会减弱。这反映在媒体上，便是东干语媒体逐渐失去作为东干文化和语言传播媒介的功能和价值。

第三，东干语媒体发展尚缺少有力的组织和规划。从传播的构成要素来看，传统媒体时代，东干语媒介的发展主要依靠东干族的文化精英群体，在政府的支持下，由文化精英承担起传播者和传播内容创作者的角色。新媒体时代，随着东干人整体受教育程度的提升和媒介技术普及，越来越多的东干人

成了传播者，传播者不再限于文化精英，但由于缺少组织与规划以及更多文化精英的引导，这种自主的、碎片化的传播在传播效果上很难形成强影响力。

（二）东干语媒体未来发展的思考：以媒介融合驱动东干文化再生产

随着大众媒介的普及化、移动化、社交化、智能化，媒介的文化生产事实上已经全方位地融入人们的社会生活中，形成一种日常的仪式和景观。笔者认为，通过利用媒体这一渠道，民族文化、民俗文化能够得到最大程度的展示和传播，这对于文化的发展而言，非常必要且重要。

前面提到，东干语媒体在发展中存在资金、内容、技术、人才、影响力等方面的困境，笔者根据实地调研，认为未来东干语媒体的发展应以媒介融合驱动东干文化再生产。

第一，利用网络新媒体技术，促进媒介融合发展。传播（communication）可以视为社会文化的机制。在当下这一媒介化社会中，媒介越来越成为社会文化的中心，各种媒体仍然是东干文化传播的重要平台。除了尽可能维持传统媒体的运营，东干族需要促使更多东干人参与新媒体内容的创作，进一步推进东干文化资源与新型社交媒体的结合。通过数字技术，将东干诗歌、歌曲、民俗展示等文化形式在视频平台、YouTube、微博、TikTok等社交媒体上传播与展示，扩大东干文化的传播范围、受众群体，增强传播效果，推动东干文化走出地域，融入世界文化传播格局。

第二，鼓励更多东干精英群体发挥智力财力，支持东干语媒体的建设与发展。媒介除了具有传播意义，更重要的作用是组织社会、形成秩序。通过建立中亚地区媒体组织、协会等形式，整合资源，精心组织策划，努力争取更大的文化话语。特别是近年来，借着共建“一带一路”倡议的东风，来中国留学、工作的东干人不断增加，越来越多东干

人选择“走出去”，这些东干人可以充分发挥自身优势、资源，利用媒体对东干语、东干文化进行传播，让更多人了解东干文化、走进东干文化。同时，这样也能提升东干人的文化自信。东干族需要认识到，自己可以成为中国与独联体国家展开交流与合作的桥梁与平台。

第三，坚持传承与创新。文化的传承与发展最根本的因素在于人，每一个东干人都应以文化的传承为己任。在大众传媒兴起以前，东干文化的传承发生在同代之间或者上、下代际之间，以人际传播的形式完成，如今这一传统仍应得到重视与延续。要鼓励每一位东干人重视本民族的语言和文化教育，让东干人从小就受本民族文化的熏陶。此外，在数字化赋能下，东干人要立足自身，促进东干文化再生产。借助共建“一带一路”倡议的机遇，推动东干语和东干文化登上更多国家和地区的媒体，进一步可以融入文化产业中，让东干语的使用能够带来经济效益。

第四,

参考文献

1. Имазов М.Х. Дунганская энциклопедия [М]. Илим, 2009.
2. Маджун Д.С. Культурное строительство дунган Кыргызстана [D]. Кыргызский государственный университет имени Жусупа Баласагына, 1992.
3. 尹春梅. 中亚东干华人报纸发展历程、现状及制约因素研究[J]. 北方民族大学学报(哲学社会科学版), 2016 (04)
4. 丁宏. 东干语的走向[J]. 回族研究, 2007 (04)
5. 吕恒力. 30年代苏联(东干)回族扫盲之成功经验——60年来用拼音文字书写汉语北方话的一个方言的卓越实践[J]. 语文建设, 1990 (02)
6. <https://dungan-association.com>
7. <https://dic.academic.ru>

Рецензент: к.филол.н., доцент Жумалиева Г.Э.

УДК 791.2

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Халилов А.¹, Алп Юртчичек
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Халилов А., Алп Юртчичек
КНУ им. Ж. Баласагына
Khalilov A., Alp Yurtchichek
KNU named after J. Balasagyn
ORCID 0009-0006-2441-7662¹

РЕЖИССЁР БОЛОТ ШАМШИЕВДИН КИНОЛОРУНДА АЯЛДАРДЫ ОБРАЗЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЖЕНШИН В ФИЛЬМАХ РЕЖИССЁРА БОЛОТА ШАМШИЕВА DIRECTOR REPRESENTATION OF WOMEN IN BOLOT SHAMSHIYEV'S FILMS

Кыскача мүнөздөмө: Болот Шамшиев кыргыз киносуна зор салым кошкон белгилүү режиссер. Ал мыкты актер, режиссёр жана мамлекеттик ишмер болгон. Шамшиев Чыңгыз Айтматов менен жакын дос болуп, анын китептерин киного ылайыкташтырган. Ал кыргыз маданиятын философиялык көз караш менен экранга алып чыгууну максат кылган. Шамшиевдин фильмдери көрүүчүлөр арасында абдан популярдуу болгондуктан, анын тасмалары изилдөө предмети катары тандалды. Изилдөөнүн негизги максаты – режиссёрдун тасмаларындагы аялдардын образын иликтөө. Бул максатта режиссёрдун беш фильми контент анализ ыкмасы менен анализ кылынды. Изилдөөдө аялдардын ролдору, диалог жана тил колдонуу, ошондой эле визуалдык чагылдыруу сыяктуу аспектилер каралды.

Аннотация: Болот Шамшиев – известный режиссер, внесший значительный вклад в кыргызское кино. Он был отличным актером, режиссером и государственным деятелем. Шамшиев был близким другом Чингиза Айтматова и адаптировал различные книги писателя

в фильмах. Он стремился показать кыргызскую культуру на экране с философской точки зрения. Шамшиев снял много фильмов, которые стали очень популярными среди зрителей. Поэтому его фильмы были выбраны в качестве предмета этого исследования. Основная цель исследования – изучить изображение женщин в фильмах кыргызского режиссера. Для этой цели пять фильмов режиссера были проанализированы с использованием контент-анализа. В исследовании рассматриваются такие аспекты, как роли женщин, диалоги и использование языка, а также визуальное представление.

Abstract: Bolot Shamshiev is a renowned director who has made a significant contribution to Kyrgyz cinema. He was an excellent actor, director, and statesman. Shamshiev was a close friend of Chingiz Aitmatov and adapted various books of the writer into films. He aimed to bring Kyrgyz culture to the screen with a philosophical perspective. Shamshiev directed many films, which became very popular among viewers. Therefore, his films were chosen as the subject of this study. The main goal of the research is to examine the portrayal of women in the films of the Kyrgyz director. For this purpose, five of the director's films were analyzed using content analysis. The study examines aspects such as the roles of women, dialogue and language use, as well as visual representation.

Негизги сөздөр: гендердик мамиле; аял, кыргыз киносу, өкүлчүлүк.

Ключевые слова: Кино, женщина, Кыргызское кино, репрезентация.

Keywords: Cinema, Woman, Kyrgyz Cinema, Representation.

«Аял» сөзү түрк тилинде гендердик термин катары колдонулат жана адамдын аялдык жынысын билдирет. Жалпысынан алганда, аял дене түзүлүшү, биологиялык өзгөчөлүктөрү, коомдук ролдору жана милдеттери менен аныкталат. Бирок, аялдык жана эркектик түшүнүктөрү коомдордо жана маданияттарда, ошондой эле адамдардын өзүн кандай аныктаганына жараша ар кандай болушу мүмкүн. Аялдар жана эркектер коом тарабынан аныкталган ролдорго жана жүрүм-турум үлгүлөрүнө дуушар болушат, анткени, коомдук жандыктар катары аларга адамзат тарыхынын ар бир этабында бул ролдор ыйгарылган. Төрөлгөндөн баштап эки жыныс тең коом тарабынан аныкталган тиешелүү ролдорду аткарууга милдеттүү. Ушул себептен улам, ар бир коомдо жана ар бир тармакта эркектер жана аялдар үчүн аныкталган гендердик ролдор жана стереотиптер бар.

Коомдун гендерге ыйгарган ролдору инсандын инсандыгын аныктоо процессине олуттуу таасирин тийгизет. Коом тарабынан эркек же аял деп аныкталган инсандардын

коомдук турмуштун ажырагыс бир өзгөчөлүгү катары өз ролуна ылайык иш-аракет кылышы күтүлөт. Гендер - гендердик ролдорго, жоопкерчиликтерге, күтүүлөргө, жөндөмдүүлүктөргө жана баалуулуктарга карата коом тарабынан аныкталган үлгүлөрдүн же нормалардын жыйындысы. Коомдук баалуулуктарга ишенимдер, маданият жана тарыхый процесстер таасир этет жана бул баалуулуктар коомдогу гендердик ролдорду жана гендердик теңчилик маселелерин кантип чечиши керектиги жөнүндө түшүнүк берет. Натыйжада гендер - ар бир адамдын жынысына жараша дайындалган ролдор, жоопкерчиликтер жана күтүүлөр аркылуу калыптанат. Бул абал эркектер менен аялдардын социалдык күтүлгөн жүрүм-туруму, кесип тандоосу, үй-бүлө жана нике сыяктуу маселелерге болгон мамилесине жана күтүүсүнө таасирин тийгизет. Кошумчалай кетсек, гендердик нормалар адамдар өзүн жана башкаларды кандай баалаарын жана кайсы гендер жогору экенин аныктай алат.

Гендер жөнүндө талкуулар адамзат тарыхында уланып келе жаткан маселе. Ушул себептен улам, ар кандай маданияттарда жана доорлордо түрдүү жолдор менен каралып келген. Мисалы, Байыркы Грецияда түшүнүк али жетилген эмес. Бирок гендердик ролдор жана гендердик стереотиптер айкын болуп калды. Бул түшүнүк Байыркы Египетте азырынча байкала элек, бирок эркектер менен аялдардын ролу жөнүндө көрсөткүчтөр жана аземдер бар. Мисалы, эркектердин социалдык, экономикалык, маданий жана саясий ролдору коом ичинде гармонияда. Аялдар үй жумуштарын жасоо, балдарды тарбиялоо сыяктуу милдеттерди аткарсат, алар коммерциялык жана чарбалык иштерге да катыша алышат. Алар ошондой эле аземдерге, майрамдарга жана ырымжырымдарга катыша алышат. Мисалы; нике жана өлүм аземдерине катышуу. Байыркы Египетте эркектер менен аялдар ролдору жана статустары тубаса болгон эмес. Ушул себептен улам, эркек менен аялдын ортосундагы ролдор социалдык нормалар жана салттар менен аныкталып, гендердик белги берилбегендей сезилет (1).

Англис тилинде "sex" деген сөз гендерди билдирүү үчүн колдонулат, ал эми коомдук мааниде жыныс деген сөздү билдирүү үчүн "gender" термини колдонулат. Түрк тилинде түшүнүктүү түшүндүрө турган мындай айырмачылык жок. Түрк тилинде эки термин тең жыныс деп аталат. Гендер - эркек же аял деп аныктала турган биологиялык жактан аныкталган өзгөчөлүк. Гендер - маданий, социалдык жана коомдук нормалар менен аныкталган түшүнүк жана гендердик ролдорду, милдеттерди, күтүүлөрдү жана ишенимдерди аныктайт (2).

Башкача айтканда, жыныс табигый мүнөздөмөсү жана дене өзгөчөлүктөрү менен байланышкан, ал эми гендер маданий жана коомдук түзүлүш болуп саналат. Ошентип, ал адамдардын жынысына жараша

күтүлгөн жүрүм-турумун, ролун жана милдеттерин аныктайт. Эки түшүнүк тең байланышта болсо да, жыныс жана гендер ар башка түшүнүктөр жана бири-биринен өзүнчө каралышы керек. Эгерде айырма туура билинбесе, жыныстын ордуна гендер деген сөз колдонулушу мүмкүн. Тилдин түзүлүшү да түшүнүү перспективасын көрсөтөт. (3)

Сөзмө-сөз "Гендер"; Жыныс, жыныс жана жыныс – бул инсанга көбөйүүдө өзүнчө роль берген жана эркек менен ургаачыны айырмалаган жаратуу өзгөчөлүктөрү. Эң одоно түрдө, гендер эркек жана аял. Кош бойлуулуктун 5-айынан баштап жынысы бала төрөлө электе жатындын ичинде биологиялык түрдө калыптана баштайт. Гендер баланын эркек же аял болорун аныктаса, генетикалык түзүлүшүн, гормондордун деңгээлин жана башка физикалык өзгөчөлүктөрүн да аныктайт. Жаңы төрөлгөн ымыркайдын дене мүчөлөрүн кароо менен өздүк күбөлүк берилет. Андан кийин ымыркайга башындагы боонун өңү, кандай кесипте иштей турганы, кийген кийими үйрөтүлө баштайт. Адам өлгөнгө чейин эркек же аял деп эки категорияда жашайт. (4)

Кыргыз маданиятындагы аялдарды эң жакшы сүрөттөгөн элементтердин бири катары «Манас» эпосун көрсөтсө болот. «Манас» эпосу кыргыз элинин эң маанилүү маданий мурастарынын бири. Бул эпос кыргыз маданиятындагы жана тарыхындагы көптөгөн мифологиялык инсандарды, окуяларды, символдорду камтыйт. «Манас» эпосу кыргыз элинин тарыхы, маданияты жана баалуулуктары тууралуу да маанилүү маалыматтарды жана эскерүүлөрдү камтыйт. Эпос – кыргыз элинин тарыхын, маданиятын сактап, сактап турган элемент. (12) Изилдөөчү Аксой бул эпосту 2010-жылы изилдеп, андагы аялдардын түрлөрүн талдоого алган. Жазуучунун изилдөөсүнүн натыйжасында "Алп түрү, идеалдуу аял түрү, идеалдуу эне түрү, сүйгөн түрү,

жардамчы/дарыгер түрү, сыйкырчы түрү, куткаруучу түрү, бейкүнөө душман түрү, токол түрү, нымдуу эне түрү, кырк Кыз түрү, таеже түрү" жетти (5).

Эпостогу типтердин эң көрүнүктүүсү – альп аял түрү. Мындай типтин калыптанышы ошол мезгилде жашаган кыргыздардын көчмөн турмушун жүргүзгөндүгүнө байланыштуу. Бирок, катаал жаратылыш шарттары жана эч качан бүтпөгөн согуштар натыйжалуу болгон. Ал кезде аялдар согушка катышып, оор жумушка чыдаш керек болчу. Аялдардын мал багуу, бала багуу жана жоокерчилик сыяктуу ар кандай ролдору бар. Ушул жана ушуга окшогон себептерден улам кыргыз маданиятында Альп аялдын түрү жаралган. Бул альп аял түрүнүн эң басымдуусу – башкы каармандардын бири Манастын жубайы Каныкей. Каныкей жолдошу менен мекен үчүн күрөшкөн. Согушта жарадар болгон Манасты майдандан аты менен куткарып, дарылаган. Куткаруу учурунда жарадар болуп, бирок Манасты коркпой, кайраттуулук менен коргогону эпосто айтылат (6).

Кыргыз маданиятында аялзат эне катары ар дайым ыйык саналып келген. Бул ыйыктык көптөгөн ырларда ачыкка чыгат. Ал эми эне термини мактоо ырларында көп кездешет. Түшүндүрүлө турган тема энеге окшоштурулган. Сүйүктүү аял жөнүндө сансыз ырлар, романдар, аңгемелер бар. Мисалы, Аликул Осмонов, Айтматов жана ушул сыяктуу жазуучулар сүйүү темасында абдан ийгиликтүү чыгармаларды жаратышкан. Бул ырлар менен кыргыз тилинин байлыгын көрүүгө болот. Жыйынтыгында кыргыз аялдары тарыхта ар түрдүү маданияттардагы аялдарды түшүнүүдөн айырмаланып келгенин көрүүгө болот. Аялдардын башкаруу жана ишкерлик менен бирге коомдук жашоодо да активдүү экени түшүнүктүү. (7) Кыргыз маданиятында аялзат эне катары ар дайым ыйык саналып келген. Бул ыйыктык көптөгөн ырларда

ачыкка чыгат. Ал эми эне термини мактоо ырларында көп кездешет. (8)

Кино - бул дүйнө жүзүндөгү адамдардын ортосундагы өз ара аракеттенүү үчүн колдонулган массалык маалымат каражаты. Тасмалар кыймылдуу сүрөттөрдү жана үндөрдү колдонуп окуяларды айтып берүү үчүн иштелип чыккан жана көрсөтүлгөн кыймылдуу сүрөттөр. Кино – бул адамдардын фантазиясын козгогон, алардын дүйнөсүн жана жашоосун кеңейтүү мүмкүнчүлүгү бар искусство. Ошондой эле коомдор менен маданияттар ортосундагы байланышты күчөтүп, адамдарга өз идеяларын, ойлорун жана сезимдерин бөлүшүүгө мүмкүндүк берет. Кино – бул адамдар үчүн көңүл ачуучу жана билим берүүчү иш, бүгүнкү күндө ал технологиялык жетишкендиктер менен ого бетер өнүккөн. Ар түрдүү жанрларда тартылган тасмалардагы өкүлчүлүк көрсөткүчтөрү көбүнчө гендердик стереотиптер менен калыптанат. (9).

Режиссердун "Ак кеме" аттуу эмгеги каралып жаткан тасмалардын эң эскиси болуп саналат. 1975-жылы тартылган бул тасма гендердик ролдорду терең изилдеген чыгарма катары өзгөчөлөнөт. Шамшиев бул ролдордо көптөгөн коомдор кабыл алган аял стереотиптерин чагылдырган башкы аялдын образын чагылдыргандай. Карыз аттуу каарман эненин, аялдын, эженин жана достун ролдорун ийгиликтүү аткарат. Бирок, тасмада аялдарга коюлган стереотиптер да таң калыштуу чагылдырылган, мисалы, алар үй жумуштары менен гана чектелиши керек. Карыздын үйдүн ичин да, сыртын да жыйноо, тамак-аш даярдоо, чай кайнатуу, кийим үтүктөө сыяктуу көрүнүштөр гендердик ролдордун жана стереотиптердин күчтүү чагылдырылганын көрсөтөт. Ушул себептен улам, бул тасма гендердик ролдорду жана стереотиптерди эң укмуштуудай чагылдырган чыгарма катары өзгөчөлөнүп турат.

Режиссёрдун чыгармачылыгына жалпысынан баа бергенибизде, башкы ролду ойногон аял күчтүү жана өз алдынча каармандар катары көрсөтүлөт деп айтуу өтө кыйын жалпылоо. Бирок, бул бардык тасмаларды камтыбайт. Ошол себептүү режиссёрдун ойлору мезгил-мезгили менен өзгөрүп турганы менен, ар бир тасмада бир эле тема колдонулбай жатканын көрөбүз. Бул өзгөрүүлөр "Снайпер" тасмасында өзгөчө байкалды. Бул тасмада Шамшиев башкы айымды күчтүү жана өз алдынча каарман катары гана көрсөтпөстөн, бул каарманды окуяга эң сонун аралаштырган. Шамшиев башкы айымга эрдик көрсөтүп, тасманын аягына чейин каарманды даңазалаган.

Режиссердун тасмаларындагы башкы аял каармандарды караганыбызда, алар негизинен Ажар каралбаган жана табигый көрүнүштү жактыраары байкалат. Бул каармандардын билим деңгээли ар кандай. Маселен, «Адамдардын арасында» фильминдеги башкы каарман Сайкал билимсиз образ катары көрүнсө, «Бөрү зындан», «Футзиямадагы кадыр түн» фильмдеринде башкы ролду ойногон аялдар университетте билим алган каармандар катары тартылганы байкалган. Кинолордо бай башкы аял каармандар жок. Жалпысынан алганда, алдыңкы айымдардын көбү орто кирешелүү, бирок айрымдары жакырчылык менен күрөшөт.

Болот Шамшиев тасмаларында башкы каарман айымдардын үйлөнгөнүнө басым жасаганы байкалат. Тасмалардагы аял каармандар согуш же жубайларынын өлүмү сыяктуу өзгөчө учурларда гана үйлөнгөн катары сүрөттөлөт. Бул жагдай режиссёр коомунун нике институтуна канчалык маани берип жаткандыгын чагылдырат. Ошондой эле ажырашуу же жубайдан ажырашуу коомдо терс кабыл алынат деп ойлошот. Демек, Болот Шамшиевдин тасмаларында никенин жана үй-бүлө түзүлүшүнүн коомдук баалуулук катары каралышы көрсөтүлөт.

Кинолордо аял каармандар пайда болгон жерлер биз үчүн алардын социалдык ролдорун жакшыраак түшүнүү үчүн маанилүү булак болуп саналат. Болот Шамшиев бул мейкиндиктерди коомдун турмуш-тиричилигинен бөлөк санабастан пайдаланып, жалпысынан аял каармандарын үй-бүлөдө, анын айланасында, үй-бүлөдөгү ролуна жараша жайгаштырган. Бирок анын шаарга жана шаар ичиндеги мейкиндиктерге берген мааниси азыраак көрүнүштөр менен чагылдырылган. Айыл жергесине көп артыкчылык берилиши ошол мезгилдеги отурукташуу адаттары жана жашоо образы жөнүндө маанилүү маалыматтарды бергени менен, бул аймактардагы аялдардын абалына өзгөчө басым жасаган. Аял башкы каармандар көбүнчө үйдө жана анын айланасында, өзгөчө айыл жеринде жайгашканы менен, кээ бир каармандар шаарда болсо дагы, үй жана анын айланасы менен байланыштуу.

Режиссердун коомдун этникалык көп түрдүүлүгүнө болгон сезимталдыкты иликтегенде, анын тасмаларында негизинен өз улутундагы адамдарга басым жасаганы байкалат. Маселен, "Снайпер" тасмасында казак айымынын "Алия" образы тартылганы менен, актрисанын улуту кыргыз экени көңүлдү бурат. Болот Шамшиев кыргыздын этникалык жана улуттук өзгөчөлүгүнө кам көрүп, муну тасмаларында көп баса белгилеген.

Режиссердун башкы аял ролдорду жактыруусу бир топ окшош, ал көбүнчө орто бойлуу каармандарды жактырган. Бул каармандар кээ бир кинолордо жаштар, кээ бирлеринде карылар катары көрүнөт. Бул айырмачылык көп түрдүүлүк жагынан маанилүү жана таң калыштуу. Анын үстүнө бул каармандар советтик маданияттын таасиринде болсо да, өз коомунун маданиятынын изин алып жүрүшкөн. Маалым болгондой, режиссер Болот Шамшиев кыргыздын улуттук маданиятын чагылдырган элементтерди камтыган.

Кыргыз маданиятына гана таандык, кылымдардан бери колдонулуп келе жаткан «Чыптама» сыяктуу кийимдерди тасмалардагы ролдорунда башкы каарман аялдар көп колдонушкан. Ошол себептүү СССР кыргыз маданиятындагы маданий өзгөрүүлөрдү ишке ашыра албай, маданиятты сактап калуу үчүн режиссер өзүнүн тасмалары менен дээрлик каршылык көрсөткөндөй

Бүгүнкү күндө да көптөгөн маданияттарда эркектердин кесиби катары эсептелген аскердик кызмат СССР учурунда да аялдар тарабынан аткарылган кесип болгонун режиссердун тасмаларынан көрүүгө болот. Ушундан улам кыргыз аялдарынын коомдогу социалдык статусу жогору, эркектер менен тең укуктуу деген тыянак чыгарылган.

Шамшиевдин тасмаларында «Снайперы» жана «Ак кеме» фильмдеринде эркектик сапаттары бар эки актриса айымдын профили тартылган. Бул режиссердун салттуу эркектик сапаттарга ээ болушу мүмкүн деген стереотиптерге каршы чыгып, бул жагынан өзгөрүүгө ыктагандыгын көрсөтөт. Бирок бул өзгөрүүнү бардык тасмаларында толук ишке ашыруудан тартынганы байкалды.

Тасмалардагы башкы ролдордо көбүнчө аялдык инсандык өзгөчөлүктөр көрсөтүлүшү кино индустриясынын

гендердик ролдорду жана социалдык күтүүлөрдү чагылдыруу тенденциясы менен көп жылдар бою катарлаш болуп келген. Бул аял каармандардын камкор жана эмоционалдуу эне же жумшак, берилген жана боорукер аял сыяктуу көптөгөн тасмаларда стереотиптүү аялдык ролдордо сүрөттөлүшүнө алып келди. Бул көрүнүш кино тарыхында узак тарыхка ээ жана көптөгөн факторлордун натыйжасы. Биринчиден, кино тармагы көп жылдар бою эркек үстөмдүк кылган түзүлүшкө ээ болгондуктан, аял каармандар көбүнчө эркектик көз караштан калыптангандыктан, аялдык сапаттарга басым жасалды. Бул аялдардын өзгөчө эмоционалдуу жана көңүл бурууну талап кылган ролдордо чагылдырылышына алып келди.

Гендердик көз караш менен каралган бул илимий иште эркек режиссер тарткан тасмалар талдоого алынды. Ушул өңүттөн алып караганда, режиссер өзү жашаган коомдун, маданияттын кодунан чыга албасы ачык байкалды. Башкача айтканда, кыргыз маданияты гендердик көз караштан алыс эмес экени түшүнүктүү болду. Режиссер аялдардын коомдогу ордун, позициясын өзгөртүүнү көздөп, ушул багытта чыгармаларды жараткан. Бирок бул аракетке салыштырмалуу ал жетиштүү түрдө ийгиликтүү болгон жок.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Babila, M. H. A. (2016). Eski Mısır'da Kadın. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt- 13, sayı-1.
2. oxfordlearnersdictionaries "Oxford Dictionary" www.oxfordlearnersdictionaries.com/ Access data 14.04.2023.
3. Aksoy, H. (2019). Kırgız Destanlarında Kadın Tipler. Yayımlanmış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
4. Büker, S. (2008). Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Birinci Baskı, Cied Yayınları, Ankara.
5. Dökmen, Z. Y. (2009). Toplumsal Cinsiyet Sosyal psikolojik Açıklamalar. Remzi Kitap Evi, İkinci Baskı, İstanbul.
6. Erdoğan, M. (2011). Medyada Cinsiyete Dayalı Ayrımcılıkla Mücadelede Medya İzleme Grupları. Yayımlanmış Uzmanlık Tezi, Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara

7. ÜK, Z. Ç. (2019). Toplumsal Cinsiyet Stereotiplerinin Kadınlar Günü Reklamları Üzerinden Değerlendirilmesi. Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, (24), 1-16.

8. Aksoy, H. ve F, Selami. (2019). Türk Destanlarındaki Kadın Tiplerin Tespiti ve Tahlili: Kırgız Destanları Örneği. Milli Folklor, 16(124):105-120.

9. Sarıkoyuncu, Ali. (1999). Cumhuriyetin 75. Yılında Tarihsel Süreç İçinde Türk Kadınının Dünü Ve Bugünü. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt-15:43-19.

Рецензент: филол.и.к., доцент Максүтова Б.Б.

УДК 1.316

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Апсаматова Э. Дж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Апсаматова Э.Дж.
КНУ им. Ж.Баласагына
Apsamatova E. Dzh.
KNU J. Balasagyn

УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮ ИЗИЛДӨӨГӨ БОЛГОН МАМИЛЕНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ: ТАЛДОО ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДХОДОВ К ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: ОБЗОР И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ THEORETICAL FOUNDATIONS OF APPROACHES TO THE STUDY OF NATIONAL IDENTITY: REVIEW AND RESEARCH PROSPECTS

Кыскача мүнөздөмө: Макала коомдук жана гуманитардык илимдердин маанилүү категориясы болгон улуттук иденттүүлүктү изилдөөнүн негизги ыкмаларына сереп салууга арналган. Улуттук иденттүүлүктү изилдөөнүн философиялык, социологиялык жана саясий мамилелеринин теориялык негиздери каралат. Глобалдашуу процесстеринин жана миграциялык чакырыктардын контекстинде иденттүүлүктүн динамикалык мүнөзүнө өзгөчө көңүл бурулат. Жүргүзүлгөн талдоо бизде болгон теориялык концепцияларды системалаштырууга жана мүмкүн болгон жаңы методологиялык ыкмаларды камтыган бул көрүнүш боюнча мындан аркы изилдөөлөрдүн перспективаларын белгилөөгө мүмкүндүк берет.

Аннотация: Статья посвящена обзору основных подходов к изучению национальной идентичности, которая является важной категорией в социальных и гуманитарных науках. Рассматриваются теоретические основы философского, социологического, политического подходов к исследованию национальной идентичности. Особое внимание уделено динамическому характеру идентичности в контексте глобализационных процессов и миграционных вызовов. Проведённый анализ позволяет систематизировать существующие теоретические концепции и обозначить перспективы дальнейших исследований данного феномена, включая возможные новые методологические подходы.

Abstract: The article is devoted to the review of the main approaches to the study of national identity, which is an important category in social and humanitarian sciences. The theoretical foundations of philosophical, sociological, political approaches to the study of national identity are considered. Special attention is paid to the dynamic nature of identity in the context of globalization processes and migration challenges. The analysis allows systematizing the existing theoretical concepts and outlining the prospects for further research of this phenomenon, including possible new methodological approaches.

Негизги сөздөр: иденттүүлүк, улуттук иденттүүлүк, өзүн-өзү идентификациялоо, философия, социология, саясат таануу, глобалдашуу, миграция.

Ключевые слова: идентичность, национальная идентичность, самоидентификация, философия, социология, политология, глобализация, миграция.

Keywords: identity, national identity, self-identification, philosophy, sociology, political science, globalization, migration.

Введение. Национальная идентичность представляет собой одну из центральных категорий социальных и гуманитарных наук, играя ключевую роль в формировании общественного сознания, политических процессов и культурной самоидентификации народов [3]. В современном мире, на фоне глобализационных процессов и миграционных вызовов, исследования национальной идентичности приобретают особую актуальность. Они позволяют глубже понять, как народы осмысливают свою принадлежность к определённым этническим и культурным группам, а также как эти представления влияют на социальную стабильность и развитие государств. Важность изучения национальной идентичности обусловлена тем, что она не только отражает исторические и культурные особенности нации, но и представляет собой динамическую категорию, подверженную изменениям под влиянием внутренних и внешних факторов [2; 3]. В различных дисциплинах этот феномен исследуется с различных точек зрения: философия акцентирует внимание на метафизических и культурных аспектах идентичности, социология анализирует её как социальный конструкт, а политология изучает её в контексте государственной политики и национализма.

Цель данной статьи – провести обзор основных подходов к изучению национальной идентичности, выявить их ключевые теоретические позиции и обозначить перспективы дальнейших исследований в этой области. Анализ

существующих подходов позволит не только систематизировать накопленные знания, но и обозначить проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются современные исследователи национальной идентичности в условиях трансформации современного мира [3]. Приступим к рассмотрению специфики трёх основных теоретических подходов к изучению национальной идентичности.

Философский подход к исследованию национальной идентичности

Философский подход к изучению национальной идентичности опирается на глубокий анализ концепций, которые формируют чувство принадлежности к нации, коллективной идентичности и её связи с культурой, историей и ценностями. В отличие от более практических и политических подходов, философия рассматривает национальную идентичность как сложную и многослойную конструкцию, включающую в себя как субъективные (индивидуальные чувства и восприятие), так и объективные (исторические, культурные) факторы.

Ключевые аспекты философского подхода можно представить в следующих положениях:

1. Нация как воображаемое сообщество. Один из важных философских взглядов на национальную идентичность предложен Бенедиктом Андерсоном в его работе «Воображаемые сообщества». Андерсон утверждает, что нация — это культурный артефакт, созданный людьми, которые воспринимают себя частью сообщества, даже если они никогда не встречаются друг с другом [1]. Это подчеркивает важность символических и

культурных аспектов, таких как язык и общие мифы, которые способствуют созданию нации как единого целого.

2. Эссенциализм и конструктивизм. В философии национальной идентичности часто рассматриваются две противоположные концепции - эссенциализм и конструктивизм [4]. Эссенциализм предполагает, что нация и её идентичность имеют неизменную сущность, которую можно отследить через историю, культуру, язык и географию. Сторонники этого подхода подчеркивают, что национальная идентичность существует как данность, и её можно чётко определить [4, с. 160]. Конструктивизм, напротив, рассматривает идентичность как результат исторических и социальных процессов. По мнению конструктивистов [5, с. 280], идентичность формируется в результате общественных взаимодействий и исторического контекста, что делает её изменчивой и зависимой от множества факторов, таких как политика, экономика и культура.

3. Коллективная память и историческое сознание. Национальная идентичность тесно связана с концепцией коллективной памяти, которая была разработана Морисом Хальбваксом [10]. Она включает в себя не только события, запомненные нацией, но и интерпретации этих событий, которые укрепляют чувство общности. Историческое сознание также играет роль в том, как нация осознаёт своё прошлое и строит представление о своей идентичности.

4. Этика и нация. Философия также уделяет внимание этическим аспектам национальной идентичности. Например, Чарльз Тейлор, в своих исследованиях мультикультурализма, акцентирует внимание на необходимости признания разнообразия внутри национальных сообществ. Он утверждает, что национальная идентичность не должна подавлять индивидуальные или групповые

различия, а напротив, должна признавать и уважать различные культурные и этнические слои, составляющие нацию [13].

5. Идентичность и государство. Немецкий философ Георг Гегель рассматривал государство как высшую форму выражения народного духа, где национальная идентичность достигает своей высшей формы [6]. В его философии история нации и государства тесно переплетаются, а национальная идентичность становится частью исторического прогресса.

Таким образом, философский подход, во-первых, помогает не только понять внешние проявления национальной идентичности, но и исследовать её внутреннюю природу, её философские и метафизические основы; во-вторых, акцентирует внимание на многообразии подходов к идентичности, что помогает лучше понять, как различные нации формируют и переживают свою принадлежность; и, в-третьих, через философию можно лучше осмыслить, как исторические, культурные и социальные процессы трансформируют национальную идентичность, что особенно важно в условиях глобализации и миграции.

Социологический подход к исследованию национальной идентичности

Социологический подход к изучению национальной идентичности основан на рассмотрении её как социального конструкта [5], который формируется и изменяется в ходе общественных взаимодействий. В отличие от философских или политических подходов, социология акцентирует внимание на том, как социальные институты, культура, межгрупповые отношения и исторические события влияют на формирование и поддержание национальной идентичности. Она рассматривает идентичность как динамичный процесс, который развивается под воздействием различных факторов, таких как образование, медиа, государственные институты и глобализация.

Ключевые аспекты социологического подхода могут быть выражены в следующих положениях:

1. Национальная идентичность как социальный конструкт. Социологи, придерживающиеся конструктивистского подхода, утверждают, что национальная идентичность создаётся и поддерживается через социальные практики и дискурсы. Эрик Хобсбаум и Терренс Рейнджер в работе «Изобретение традиций» указывают на то, что многие аспекты национальной идентичности являются «изобретёнными традициями» [11], которые создаются для укрепления национальной сплочённости и легитимации политических структур; это включает создание и распространение национальных мифов, символов и ритуалов, которые поддерживаются государством и институтами власти.

2. Теория социальных категорий и групп. Социологи, такие как Энтони Смит, утверждают, что национальная идентичность формируется через процессы категоризации и отнесения себя к определённой группе [9]. Согласно Э. Смиту, национальная идентичность опирается на этничность, но также включает общие культурные и исторические символы, которые конструируют идею нации как социальной группы. Эти категории могут быть как включающими, так и исключаящими, что объясняет, почему нация может формироваться как средство социальной интеграции, но также может приводить к конфликтам с «другими» – теми, кто не входит в данную национальную группу.

3. Роль социальных институтов. Социологический подход подчеркивает роль социальных институтов, таких как система образования, медиа и государство, в формировании национальной идентичности. Например, школьная система играет важную роль в социализации молодёжи [2], внедряя в сознание учащихся национальные нарративы, героические образы и ценности.

Средства массовой информации также способствуют поддержанию национальной идентичности, формируя общий дискурс и символическое пространство нации.

4. Модернизация и глобализация. Процессы модернизации и глобализации существенно влияют на национальную идентичность. Появление интернациональных экономических и культурных связей, а также миграционные процессы размывают границы между нациями, что вызывает у некоторых социологов опасения по поводу ослабления национальных идентичностей. Тем не менее, глобализация также порождает контрреакции в виде усиления националистических движений, стремящихся защитить традиционные формы идентичности [3].

5. Интеракционизм и символический подход. Социологи, такие как Ирвинг Гофман, рассматривают национальную идентичность через призму символического интеракционизма [8], где она формируется в процессе взаимодействия индивидов и общества. В рамках этого подхода национальная идентичность не является фиксированной сущностью, а конструируется через повседневные взаимодействия и символические акты, такие как использование национальной символики, языка и участия в культурных мероприятиях.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что социологический подход, во-первых, подчеркивает, что идентичность – это не фиксированная данность, а процесс, который постоянно трансформируется в зависимости от социальных условий; во-вторых, акцентирует внимание на роли институтов, таких как медиа, школа и государство, которые формируют и поддерживают национальные идентичности, что в свою очередь позволяет выявить механизмы, с помощью которых поддерживаются национальные нарративы и символы; в-третьих, даёт возможность исследовать не только единство внутри

нации, но и конфликты, которые возникают между разными группами внутри общества, а также отношения нации с внешними группами, что особенно важно для понимания этнических и миграционных конфликтов.

Политологический подход к исследованию национальной идентичности.

Политологический подход к изучению национальной идентичности сосредотачивается на её связи с государством, политической властью и процессами национального строительства. В этом контексте национальная идентичность рассматривается как важный элемент легитимации политической системы, мобилизации граждан, а также фактор, влияющий на внутреннюю и внешнюю политику государства. Политологи изучают, как национальная идентичность используется для консолидации общества, обеспечения политической стабильности или, напротив, как фактор, порождающий конфликты и сепаратистские движения.

Обратим внимание на ключевые аспекты политологического подхода:

1. Национальная идентичность и государственное строительство. В политологии национальная идентичность рассматривается как один из ключевых факторов государственного строительства. Эрнест Геллнер в своей работе «Нации и национализм» подчёркивает, что формирование нации связано с развитием современных государств и институциональной инфраструктуры. По его мнению, индустриализация и распространение массового образования создают условия для формирования единой национальной идентичности, которая необходима для эффективного функционирования государства [7]. Одна из ключевых идей, представленных в книге, – это то, что национализм важен не столько как социокультурное явление, сколько как

политическое орудие. Геллнер утверждает, что национализм становится инструментом, используемым правительствами для установления контроля над населением и обоснования собственной власти. Автор также отмечает, что национализм воспринимает нацию как единую и организованную политическую силу, что делает его мощным средством мобилизации людей. Так, национальная идентичность становится основой для легитимации власти и создания политической лояльности у граждан.

2. Международные отношения и национальная идентичность. В международных отношениях национальная идентичность играет важную роль в формировании внешнеполитических приоритетов государств. Политологи изучают, как национальная идентичность определяет восприятие «своего» и «чужого» [3], что может влиять на международные конфликты или сотрудничество. Например, конструктивисты в международных отношениях, такие как Александр Вендт, утверждают, что идентичность государств определяет их поведение на международной арене [14]. Национальная идентичность может как укреплять сотрудничество (например, через общие исторические или культурные связи), так и служить основой для конфронтации (например, через этнические или религиозные различия).

3. Национальная идентичность и политические конфликты. Национальная идентичность может служить как инструментом консолидации, так и фактором политических конфликтов. Исследования политологов показывают, что в условиях многоэтнических государств конфликт вокруг национальной идентичности может приводить к сепаратизму, этническим войнам и кризисам национальной государственности. Например, работы Уокера Коннора («Этнонационализм: Восстание против нации») показывают, что

этнонационализм может угрожать стабильности государства, особенно в тех случаях, когда отдельные этнические группы стремятся к независимости на основе своей уникальной идентичности [12].

Итак, данные ключевые положения рассмотренного подхода способствуют сделать вывод, что политологический подход, во-первых, подчеркивает важную роль национальной идентичности в создании и поддержании легитимности государства. Она помогает укрепить политическую лояльность граждан и создать основу для политической стабильности; во-вторых, даёт возможность анализировать, как государства используют национальную идентичность в своей политике, создавая национальные

мифы, культурные символы и институциональные механизмы для поддержания единства нации; в-третьих, позволяет изучать, как национальная идентичность влияет на внешнюю политику государств, их международные взаимодействия и участие в конфликтах; в-четвертых, глубоко исследует, как национальная идентичность может быть источником конфликтов, в частности, когда этнические группы требуют независимости или более широкой автономии, что делает её важным фактором в изучении политической нестабильности.

Сравнительный анализ вышеуказанных трёх подходов представлен в таблице.

Таблица. 1. Сравнительные характеристики теоретических подходов к изучению национальной идентичности.

Критерий	Философский подход	Социологический подход	Политологический подход
Главный объект исследования	Культурные и метафизические аспекты идентичности	Социальные институты и структуры	Государство и политическая власть
Фокус анализа	Индивидуальная и коллективная идентичность	Коллективная идентичность в социальных процессах	Национальная идентичность в контексте политики
Эмпирическая основа	Отсутствует или слабо выражена	Сильная эмпирическая база	Эмпирические данные, но с политической направленностью
Динамичность	Рассматривает идентичность как многослойную структуру	Рассматривает идентичность как изменчивый процесс	Связывает динамику идентичности с политическими процессами
Сильные стороны	Глубокий теоретический анализ; плюрализм подходов	Эмпирическая основа; акцент на социальные институты	Связь с реальной политической ситуацией; анализ государственной политики
Слабые стороны	Отсутствие эмпирической базы; абстрактность	Ограниченность философского анализа	Ограниченность культурного анализа; политический редукционизм

Заключение.

Национальная идентичность является многогранным и сложным феноменом, который играет ключевую роль в жизни как отдельных людей, так и общества в целом. Она влияет на политическую, социальную и культурную динамику в мире, определяет самоидентификацию людей и наций, а также оказывает влияние на межнациональные отношения. Изучение национальной

идентичности требует применения различных подходов, каждый из которых даёт уникальные перспективы и углубляет понимание сущности и значимости этого феномена. Исходя из вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. Философский подход позволяет взглянуть на национальную идентичность с точки зрения метафизических и культурных основ. Он подчеркивает такие важные

аспекты, как ценности, традиции и коллективная память, которые играют центральную роль в формировании национального сознания. Философский подход, хотя и зачастую абстрактен, важен для понимания глубинных процессов самоидентификации и духовной связи индивидов с нацией, через которую они осмысливают своё место в мире. Однако, в отличие от других подходов, философия не всегда дает ответы на вопросы о том, как эти процессы реализуются и функционируют в реальных социальных и политических условиях.

2. Социологический подход предлагает более эмпирическое и прикладное понимание национальной идентичности. Он раскрывает роль социальных институтов, таких как система образования, медиа и государство, в формировании и поддержании национальной идентичности. Социология подчеркивает динамический характер идентичности, которая постоянно изменяется под воздействием социальных, экономических и культурных факторов. В условиях глобализации и миграции этот подход становится особенно актуальным, поскольку позволяет анализировать, как меняется национальная идентичность в условиях межкультурного взаимодействия. Однако социологический подход иногда недооценивает глубинные культурные и духовные аспекты, ограничиваясь анализом институциональных и коллективных факторов.

3. Политологический подход концентрируется на роли национальной идентичности в политической жизни общества. Он рассматривает её как мощный инструмент государственной легитимации, мобилизации граждан и поддержания социальной стабильности. Политология помогает понять, как государства

используют национальную идентичность в своей политике, создавая и укрепляя национальные мифы, символы и институты. Политологический подход также дает возможность оценить, как национальная идентичность влияет на международные отношения, конфликты и сотрудничество. Однако его слабой стороной является недостаточная акцентуация на культурных и философских аспектах, что порой упрощает или ограничивает восприятие идентичности только политическими целями.

4. Каждый из трёх рассмотренных подходов демонстрирует свою значимость, но в то же время имеет ограничения. Философия, социология и политология предлагают, как взаимодополняющие, так и противоречащие друг другу перспективы. Однако их сочетание позволяет сформировать целостное и многоуровневое понимание национальной идентичности, которая включает в себя как индивидуальные и культурные аспекты, так и коллективные и политические процессы. В современных условиях, когда глобализация, миграция и технологическое развитие бросают новые вызовы национальной идентичности, интеграция этих подходов приобретает особую важность.

Таким образом, национальная идентичность предстает как динамичная и многослойная конструкция, которая формируется на пересечении культурных, социальных и политических факторов. Её изучение требует междисциплинарного подхода, который объединяет философские размышления о ценностях и культуре, социологический анализ социальных институтов и политологическую оценку роли государства и власти. Синтез этих подходов позволяет глубже понять природу национальной идентичности, её роль в жизни общества и перспективы развития в условиях современного мира.

Библиографический список:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. М.: "КАНОН-пресс-Ц", "Кучково поле", 2001.
2. Апсаматова Э. Д. Кризис идентичности молодежи и поиск смысла жизни / Э. Д. Апсаматова, Э. К. Стемповская // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. – 2024. – № 2(118). – С. 94-99. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-2(118)-94-99. – EDN DLIABJ.
3. Апсаматова Э.Д. Пространство современных культур и цивилизаций в поиске идентификационных оснований / Э. Д. Апсаматова // Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве. – 2022. – Т. 1, № 11. – С. 35-39. – EDN IXCJAN.
4. Апсаматова Э. Д. Современные вызовы и изменения в национальной идентичности: основные тенденции / Э. Д. Апсаматова, К. Т. Турукманов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – № 5. – С. 159-162. – DOI 10.26104/NNTIK.2023.38.69.034. – EDN NDTNIP.
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: пер. с англ. - М.: Медиум, 1995. - 279 с.
6. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель; переводчик Б. Г. Стоппнер. – Москва: Издательство Юрайт, 2024. – 292 с. – (Антология мысли). - ISBN 978-5-534-06348-6. – Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: <https://urait.ru/bcode/540811> (дата обращения: 15.10.2024).
7. Геллнер Э. Нации и национализм. / Пер. с англ. Т.В. Бредниковой, М.К. Тюнькиной. Ред. и послесл. И.И. Крупника. М.: Прогресс, 1991.
8. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ, и вступ. статья А. Д. Ковалева – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. – 304 с. (Малая серия «LOGICA SOCIALIS» в серии «Публикации Центра Фундаментальной Социологии»).
9. Смит Э. Национальная идентичность [пер. с англ. П. Тарашука]. – М.: Основы, 1994. – 223 с.
10. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. 2005. №2–3 (40–41). С.8-27.
11. Хобсбоум Э. Изобретение традиций / Э. Хобсбоум // Вестник Евразии. 2000. №1(8). С.47-62.
12. Connor W. Ethnonationalism: The Quest for Understanding. Princeton University Press, 1994. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/j.ctv39x5s6>. Accessed 29 Oct. 2024.
13. Taylor Ch. Sources of the Self, Cambridge, Harvard Univ. Press, 1992. - 624 p.
14. Wendt A. Quantum Mind and Social Science. Unifying Physical and Social Ontology. – Cambridge University Press, 2015. – 368 p. – ISBN 9781107442924.

Рецензент: к.филос.н., и.о. профессора Ибраев К.Ш.

Бабашов А. К., Аалиева Ш. К.

КР УИАнын академик А.А.Алтымышбаев ат. философия институту?

Кувейт университети

Бабашов А. К., Аалиева Ш. К.

НАН КР, Институт философии им. А. Алтымышбаева?

Кувейтский университет

Babashov A. K., Aaliev Sh. K.

NAS KR, Institute of Philosophy named after A. Altymyshbaev,

Kuwait University

**ЛИДЕРЛИКТИН КАЛЫПТАНЫШЫНА ИДЕОЛОГИЯНЫН
ЖАНА АДЕП-АХЛАКТТУУЛУКТУН ТААСИРИ**

**ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕОЛОГИИ: РОЛЬ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ
И ХАРИЗМАТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА**

**FORMATION OF IDEOLOGY: THE ROLE OF THE VALUES SYSTEM
AND CHARISMATIC LEADER**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада идеологиянын азыркы формалары жана алардын коомдук процесстерге тийгизген таасири терең талдоого алынган. Авторлор ар кандай идеологиялык формалардын мазмунунун жана структурасынын негизги аспектилерине көңүл буруп, коомдогу идеологиялык мамилелердин ролун баса белгилешет. Идеологиялык мамилелердин кеңири спектрине негизделген азыркы саясий, экономикалык жана маданий динамика шартында, макалада социалдык-маданий процесстерди эффективдүү талдоо жана болжолдоо үчүн бул формаларды терең түшүнүү зарылчылыгы баса белгиленген. Бул макала коомдук жана саясий системалардын калыптануу контекстинде идеологиянын формасы, баалуулуктар системасы жана харизматикалык лидердин ортосундагы өз ара байланыштын актуалдуу темасын изилдейт. Идеологиянын коомдук процесстерге тийгизген таасири жана аны жайылтуудагы харизматикалык лидерлердин ролу проблемасы көңүл чордонуна коюлган. Изилдөөнүн максаты – бул компоненттердин ортосундагы байланышты талдоо жана алардын коомдун маданий жана саясий өнүгүүсүнө тийгизген таасирин аныктоо. Изилдөөнүн натыйжалары идеологиялык процесстерди талдоо жана интерпретациялоонун жаңы ыкмаларын камсыздайт, бул заманбап саясий жана социомаданий реалдуулукту тереңирээк түшүнүүгө гана салым кошпостон, ошондой эле коомдук өнүгүүнү башкаруунун жана социалдык чыр-чатактарды чечүүнүн стратегияларын иштеп чыгууга негиз түзөт. Жалпысынан алганда, макала коомдун идеологиялык динамикасын изилдөө үчүн жаңы перспективаларды ачып, азыркы социологиялык теория жана практика үчүн маанилүү салым болуп саналат.

Аннотация: Статья представляет собой глубокий анализ современных форм идеологии и их влияния на социальные процессы. Авторы освещают роль идеологических отношений в обществе, обращая внимание на ключевые аспекты содержания и структуры различных идеологических форм. В контексте современной политической, экономической и культурной динамики, основанных на широком спектре идеологических установок, статья подчеркивает необходимость глубокого понимания этих форм для эффективного анализа и прогнозирования социокультурных процессов. Данная статья исследует актуальную тему

взаимосвязи между формой идеологии, системой ценностей и харизматическим лидером в контексте формирования общественных и политических систем. Проблема влияния идеологии на общественные процессы и роль харизматических лидеров в ее распространении ставится в центре внимания. Целью исследования является анализ взаимосвязи этих компонентов и выявление их влияния на культурное и политическое развитие общества. Результаты исследования предоставляют новые методы анализа и интерпретации идеологических процессов, что способствует не только более глубокому пониманию современной политической и социокультурной реальности, но и предоставляет основу для разработки стратегий управления социальным развитием и решения социальных конфликтов. В целом, статья представляет важный вклад в современную социологическую теорию и практику, открывая новые перспективы для изучения идеологических динамик общества.

Abstract: The article is an in-depth analysis of modern forms of ideology and their influence on social processes. The authors highlight the role of ideological relations in society, paying attention to key aspects of the content and structure of various ideological forms. In the context of modern political, economic and cultural dynamics, based on a wide range of ideological attitudes, the article emphasizes the need for a deep understanding of these forms for effective analysis and forecasting of sociocultural processes. It is important to note that ideology plays a key role in the formation and maintenance of social structure, determining the values, norms of behavior and political preferences of individuals and groups. The article highlights the diversity of ideological paradigms, including political, religious, economic and cultural forms, and their relationship with social processes. This article explores the current topic of the relationship between the form of ideology, the value system and the charismatic leader in the context of the formation of social and political systems. The problem of the influence of ideology on social processes and the role of charismatic leaders in its dissemination is put in the spotlight. The purpose of the study is to analyze the relationship between these components and identify their influence on the cultural and political development of society. The results of the study provide new methods for analyzing and interpreting ideological processes, which contributes not only to a deeper understanding of modern political and sociocultural reality, but also provides a basis for developing strategies for managing social development and resolving social conflicts. Overall, the article represents an important contribution to contemporary sociological theory and practice, opening new perspectives for the study of the ideological dynamics of society.

Негизги сөздөр: идеология, протофилософия, баалуулуктар системасы, харизматикалык лидер, категориялык императив, адеп-ахлак, журум-турум нормалары, бихевиоризм, табу, каада-салт.

Ключевые слова: идеология, протофилософия харизматический лидер, системы ценностей, категория императива, мораль, нормы поведения, бихевиоризм, запрет, традиция.

Keywords: ideology, proto-philosophy, charismatic leader, value systems, category of imperative, morality, norms of behavior, behaviorism, prohibition, tradition.

Адеп-ахлактуулук (нравственность) – сезимдеринин, умтулууларынын жана коомдук турмуштун, социалдык өнүгүштүн кыймыл-аракеттеринин башка адамдардын жана тарыхый прогресстин эң маанилүү сезимдери, умтулуулары, кыймыл-жана маңыздуу факторлорунун бири. аракеттери, алардын жана бүтүндөй коомдун Мораль коомдун мүчөлөрүнүн кызыкчылыктары, ошондой эле дөөлөттөрү

менен өз ыктыярдуу шайкеш келүүсү аркылуу аныкталат. Конфуцийдин окуусу боюнча Лини, башкача айтканда адеп-ахлактуулукту, диний-ырым жырымдарды сактабагандык, коомдогу баш-аламандыкка жана диний сезимдердин муздашына алып келет. Ли жок болсо, демек, коомдо тартип жок, мамлекетте жыргалчылык да, гүлдөп өнүгүү да жок. «Ли жок болсо, демек, падыша менен букаранын, жогорудагылар менен төмөндөгүлөрдүн, улгайгандар мечен жаштардын ортосунда айырмачылык жок. Ли – коомдун бекем орнотулган тартиби» [3, С. 71-74]. Ыктыярдуулук жана көпчүлүк менен макул болуу адеп-ахлактын баардык кубулуштарына мүнөздүү белгилер. И.Канттын пикири боюнча адеп-ахлактуу сезим «жалпы эрктен белгилүү бир деңгээлде көз каранды жеке эрк» болуп эсептелет.

А. Шопенгауэр өзүнүн философиялык концепциясында «... моралдык түшүнүктөр деп аталган уяттуулукту, практикалык аң-сезимди өздүк аң-сезимге тийиштүү» деп кароого өтө сактык менен мамиле жасайт, ошол эле учурда кайсы моралдык сапаттар адамга тубаса таандык, кайсылары практика жана психологиялык жүрүм-турумдун натыйжасында пайда болгондугун аныктоого аракет жасаган. «... моралдык сапаттар, бир жагынан, рефлексия жана тажрыйбанын, башкача айтканда, башка нерселерди баамдоонун жыйынтыгында калыптанат, экинчи жагынан, ал пайда болгон моралдык сапаттардын ортосунда кайсылары адамга тубаса тиешелүү экендиги аныктала элек» [5, С. 51], - деп жазат. Тактап айтканда, А. Шопенгауэрдин пикири боюнча, адамдардын «аң-сезиминин дээрлик көп бөлүгү өздүк аң-сезимге эмес, башка предметтердин аң-сезимине же болбосо, таанып билүү жөндөмдүүлүгүнө тиешелүү» болсо, анда, идеологиянын негизги кызматы (функциясы) коомдук чөйрөдө аң-сезимдин философиялык, саясий, укуктук, этикалык жана башка формаларын калыптандыруу

болуп саналат. Идеологиялык билим, маалыматтар ар бир адамдын өздөштүрүү деңгээлине жараша, алардын коомдук психологиясына жана теориялык ойлонуусуна трансформацияланат, так ушул учурда инсан тарабынан өзүнүн ички дүйнөсүн аңдоо актысы пайда болот.

Журум-турум - белгилүү бир моралдык ченемдер менен чектелген жорук-жосундардын жана кыймыл-аракеттердин системасы. Журум-турум коомдук жагдай-шарттардын таасиринде калыпка салынат. Ал адамдын мүнөз, темперамент, каалоо, ой-пикир, көркөм сезим сыяктуу касиеттеринин айлана-чөйрө менен байланышынан пайда болуп, өсүп-өөрчүйт. Бул термин илимде жаныбарга карата да колдонулат. Бирок, илим адамдын жүрүм-туруму айбанаттан келип чыккан деген эски көз карашты төгүндөйт. Айбан айлана-чөйрөгө ылайыкташат, байырлашат, ал эми адам болсо ага акыл-эс менен (аң-сезимдүү) мамиле кылат, өз таасирин тийгизет, аны өз мүдөөсү үчүн пайдаланат, анын дүйнөгө болгон мамилесинде белгилүү бир максат болот. Психология илиминдеги бихевиоризм багыты адам менен айбандын ушундай айырмасы барын жокко чыгарат, жеке адам дүйнөсүн аңдап билүүгө, адамдын ички сырын түшүнүүгө болбой турганын ырастайт.

Бихевиоризм (англисчеден behaviour, biheviор - жүрүм-турум) - 20- кылымдын 1-жарымындагы америкалык психологиянын негизги багыты. Ал психологиянын предмети катары аң-сезимди эмес, сырткы чөйрөнүн таасирлерине кыймылдуу жана аны менен коштолуп жүргөн сөз, эмоция түрүндөгү жооптордун (реакциялардын) жыйындысы катары түшүнүлгөн жүрүм-турумду атаган. Б.Э. Торндайк тарабынан негизделип, анын программасы менен аталышы Дж. Уотсон тарабынан сунуш кылынган (1913). Бихевиоризм 20-кылымдын 20-жылдарында болуп көрбөгөндөй дүркүрөп өнүккөн; анын

идеялары менен методдору антропологияга, социологияга, педагогикага оодарылып, аталган илимдер АКШда жүрүм-турумду изилдеген «бихевиоралдык илимдер» деп атала баштаган. 1930-жылдары пайда болгон необихевиоризм (Э.Ч. Толмен, К.Л. Халл) Бихевиоризмдин «стимул-реакция» деген негизги схемасынын чектүүлүгүн четке кагуу максатында ар кандай таанымдык жана чакырык факторлору өңдүү «ортомчу өзгөргүчтөр» деп аталган далдалчы, туташтыруучу звенону киргизген.

Бихевиоризм жобосу идеологиянын субъекттеринин жүрүм-турумун психологиялык жагдайда түшүндүрүүгө далалаттанат. Аталган жобонун негиздөөчүсү З. Фрейд лидерлик феноменин эл массасынын кадыр-барктуу инсанга болгон муктаждыгы менен түшүндүргөн: бала кезде калыптанган атанын камкордугуна болгон «инфантилдүүлүк» адамдын аң-сезиминин түпкүрүндө бекем сакталып калат да, лидерлик феномени «атанын бийлигин сагынуу» катары чечмеленет. Эл массасы тарабынан лидерди кабыл алуу механизми төмөнкүчө сүрөттөлөт: тиран атанын үстөмдүгү астында өскөн бала өзүн коргоо ирээтинде «кыңк» этпестен баш ийүү жолун өздөштүрүп алат: «Наристенин алсыздыгы коргонууга жана күч-кубаттуу атасына жасакерленүүгө алып келет. Ал эми чоң адамдын алсыздыгы атасынан башка кадыр-баркка жасакерленүүгө жана ага баш ийүүгө аргасыз кылат» [6, С. 97]. Фрейддин оюна ылайык күч-кубатка толук менен адам лидерге, бийлик адамдарына, элитага баш ийүү аркылуу мазохисттик рахат алат, жагалдануу жана жасакерленүү ыкмаларын өздөштүрөт, компромисс издейт, бюрократиялык машинанын винтигине айланат. Ошол себептен ал кадыр-барктуу лидерди же элитаны «атанын орун басарлары» деп атап, эл массасы жана анын психологиясы «коомдун алгачкы жамаатка, чоң адамдын бала чакка карай регрессиясы» катары караган. Фрейд эл массасынын

лидерге баш ийүүсүн акыл-эс менен түшүндүрүү мүмкүн эмес, бул феномен инстинкттер жана эмоциялар аркылуу түшүндүрүлөт деген бүтүмгө келген. Ошол себептен адамдар лидерге карата атага жасагандай мамиле кылышат: алар лидерди атаны сыйлагандай сыйлашат, атадан корккондой коркушат жана атаны жек көргөндөй жек көрүшөт: «эзилген таптардын дөөлөттүүлөргө көз артышы мыйзам ченемдүүлүк...» [6, С. 118]. Демек, Фрейддин пикири боюнча лидер менен эл массасынын, элита менен эзилген таптын ортосундагы карама-каршылык объективдүү социалдык конфликт эмес, адамдын ички дүйнөсүндөгү гана психологиялык драма болуп саналат.

Психологиялык жобонун дагы бир көрүнүктүү өкүлү А. Адлер лидерлик феноменин адамдагы өксүк комплексин (физикалык алсыздыгын, физиологиялык кемтикти, социалдык өксүктү ж.б.) компенсациялоо аркылуу түшүндүргөн. Ошол себептен, Адлердин окуусун көп учурда «саясаттын психопатологиясы» деп аташат. Анын көз карашын толук колдоо менен америкалык политолог Г. Лассуэлл «Психопатология жана саясат» деп аталган классикалык мүнөздөгү эмгегинде мындай деп жазат: «Саясатты изилдөөдө психоанализ ыкмасын колдонуу ыксыз болуп көрүнүшү мүмкүн. Анткени психоанализ психиатриянын жин оорулуу адамдарды дарылаган тармагы катары пайда болгон» [4, С. 170]. Бирок, фрейдизмдин популярдуулугу өскөн сайын анын ыкмалары саясат таануу чөйрөсүндө кеңири пайдаланыла баштаган. Анткени турмуштук байкоолор көрсөткөндөй, көп учурда психопатологиялык инсандар бийликке умтулушат. Алар саясатта же чарба жүргүзүүдө гана эмес, уюмдашкан кылмыштуулук чөйрөсүндө да өз үстөмдүгүн орнотууга далалат кылышат [4, С. 303]. Адлер сыяктуу эле Г. Лассуэлл да лидерликти өксүк комплексин жана психологиялык травмаларды компенсация-

лоого болгон умтулуу деп атаган. Аталган ойчулдардын пикири боюнча адам өзүндөгү алсыздыкты, кемчиликти, качандыр бир кезде башынан өткөргөн кордукту, кемсинтүүнү, шылдыңды официалдуу жана официалдуу эмес лидерликтин, саясий бийликтин жардамы аркасында компенсациялайт. Мисалы, А. Гитлер, Наполеон Бонапарт, В. И. Ленин, Р. Никсон ж.б.у.с саясий ишмерлердин психобиографиясын изилдөөгө тартуу менен А. Адлер, Г.Лассуэлл төмөнкүдөй кызыктуу жагдайды тастыкташкан: аталган лидерлер кичинекей бойлуу жана физикалык жактан алсыз адамдар болушкандыктан, алар бала чагында жана жаш кезинде нечендеген шылдыңдоолорду жана келекелөөлөрдү баштарынан өткөрүшкөн; улуу аскер башчынын жана чыгаан саясий ишмердин жолун тандап алуу менен алар өз өксүктөрүн компенсациялоого далалаттанышкан.

Лидерлик маселеси неотрейдиизмде да курч коюлган. Анын көрүнүктүү өкүлү Эрик Фромм Фрейддин ашынган биологизмин сынга алып, коомдук факторлорго өзгөчө көңүл бургаи. Анын пикири боюнча эксплуататордук коомдордун бийлиги күчкө, зордук-зомбулукка жана «кыңк» этпестен баш ийүүгө таянат. Демек, коомдо садисттик жана мазохисттик тенденциялар сыяктуу карама-каршы эки күч үстөмдүк кылып турат. Садисттик тенденциялар лидерлерге, ал эми мазохисттик коз караштар эл массасына таандык. Дал ушул себептер миллиондогон адамдардын эркиндиктен качып, күчтүү адамдын бийлигине баш ийүүнү каалашкандыгын түшүндүрөт.

Психологиялык өңүттө бийликти каалоо адамдын күчү менен эмес, алсыздыгы менен шартталган. Ошол себептен Фромм лидерлер өз алсыздыгын төмөнкүдөй садисттик тенденциялар менен компенсацияланат деген бүтүмгө келген: 1) адамдын башкаларды (кишилерден) көз каранды кылууга, аларга өз эркин таңуулоого, аларды өздүк куралга

айландырууга болгон умтулуусу; 2) абсолюттуу бийликке гана ээ болбостон, адамдарды эзүүгө, пайдаланууга жана алардын эсебинен жашоого болгон каалоо; 3) адамдарды физикалык жана моралдык жактан азап тартууга мажбур кылууну каалоо [7, С. 127]. Э. Фроммдун пикирине ылайык эл массасы жалгыздыктан, жатыркоодон оолак болуу жана коргонуу максатында бийликке баш ийүүнү каалаган мазохисттик тенденцияны жакташат. Мисалы, эки дүйнөлүк согуштун ортосунда бири-биринен жатыркаган, ыймандан алыстаган, өзүмчүлдүккө көнгөн миллиондогон адамдар «эркиндикке умтулуунун ордуна өзүм билемдикке бөгөт коюу максатында фашисттик бийликке баш ийүүнү жактырышкан» [8, С.21]. Демек, негизинен садизм-мазохизм тенденцияларынын психологиясы адамды социалдык системага адаптациялайт.

Бүгүнкү күндө психологиялык жобону туюнткан саясий лидерликтин компенсатордук концепциясы саясий-психологиялык илимде да кеңири пайдаланылат. Мисалы, А. Джордж өзүн-өзү өтө төмөн баалаган адамдардын лидер катары калыптануусунун төмөнкүдөй беш себебин атаган: 1) баркы жок адамдар уникалдуу жөндөмдүүлүктөрү менен өз өксүгүн компенсациялайт; 2) моралдык жактан барксыздык кыйынсынуу, башкалардан артыкчалануу менен компенсацияланат; 3) ичинде кири жоктук, митайымсыздык көп учурда криминалдык мүнөздөгү шоктук, айлакерлик менен компенсацияланат, 4) алсыздыкты эбегейсиз зор күч компенсациялайт, 5) мажирөөлүк же жүдөөлүк компетенттүүлүк же пунктуалдуулук менен компенсацияланат [2, С. 29].

Психологиялык жобонун же андагы колдонулган психобиографиялык методдун бир катар артыкчылыктарына карабастан, анын авторлору лидерлик феноменинин мотивдери кандай деген суроого жооп бере

алышкан эмес. Аталган суроого жооп издөөнү лидерликтин мотивациялык жобосунун өкүлдөрү Э. Эриксон, М. Вебер өз милдеттерине айландырышкан. Аталган изилдөөчүлөр харизматикалык лидерликтин концепциясын түзүшкөн. Лидерликти анализдөөдөгү М Вебердин кошкон негизги салымы болуп «харизма» түшүнүгү эсептелет. Ал харизмага так аныктама берген эмес. «Энциклопедиялык сөздүктө» харизма - ыйык дарамет, харизматикалык лидер - өзүнүн акылмандыгы, баатырдыгы, «ыйыктыгы» менен кол алдындагыларга кадыр-барктуу болгон адам катары аныкталат [1, С. 1307]. М. Вебердин оюна ылайык, каалагандай эле адам лидер боло бербейт. Демилгечилик, өзүнө өзү ишенүү, акыл, энергия, күчтүү эрк, бийик интеллект, кайраттуулук, башкаларды өзүнө тарта билүүчүлүк, сүйкүмдүүлүк, көсөмдүк ж.б. өзгөчө сапаттарга, жөндөмдүүлүктөргө жана артыкча касиеттерге ээ адам гана лидер болушу мүмкүн.

М. Вебердин пикири боюнча харизмалуу лидердин негизги касиети болуп

алысты көрө билүүчүлүгү эсептелет. Мындай лидерлик төмөнкүдөй эки фактордун таасири астында калыптанат: 1) инсандын жеке кризиси; 2) коомдук аң-сезимдин кризиси. Ички дүинөнүн терең кризиске чалдыккан жана алысты көрө билген инсандар аталган кризисти жеңүү жана аны четке кагуу максатында коом үчүн өтө зарыл болуп эсептелген жаңы идеалдарды, образдарды, окууларды, концепцияларды иштеп чыгат жана аларды иш жүзүнө ашырууга аракет кылышат. Мындай лидерлердин катарына М. Вебер жаңы динди негиздеген пайгамбарларды (Будда, Иисус Христос, Мухаммед), жаңы идеяны жараткан көсөмдөрдү (Сократ, Платон, Конфуций, И. Ньютон, А.Эйнштейн ж.б.), улуу казат башчыларын (А. Македонский, Ю. Цезарь, Наполеон, Чыңгыз хан, Темирлан ж.б.у.с), мамлекет негиздөөчүлөрүн (Ликург, Соломон, В. Ленин, Сталин, Гитлер, Ф. Кастро, Мао Цзедун ж.б.) киргизген.

Колдонулган дабияттар

1. Большой Энциклопедический словарь / Под редакцией А. М. Прохорова. - М: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норинт», 1998. - С. 1307
2. Имидж лидера. - М., 1994. - С. 29
3. Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов - М.: Наука, 1981. - С. 71-74
4. Лассуэлл Н. Power and Personality / Лассуэлл Н. - N. Y., 1948. - P. 170, 303.
5. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Под общ. ред. А.А. Гусейнова и А.П. Скрипкина. - М.: Республика, 1992. - С. 51
6. Фрейд З Будущность одной иллюзии // Сумерки богов / З. Фрейд - М., 1989. — С. 97, 118
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм - М., 1994. - С. 127
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм -М., 1990. С. 21

Рецензент: филос.и.д., профессор Карабукаев К.Ш.

Каримова Г.

Ўзбекистандын журналистика жана массалык коммуникациялар университети

Каримова Г.

Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

Karimova G.

Journalism and Mass Communications University of Uzbekistan

**XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА АЯЛДАРДЫН МАСЕЛЕСИН БАСМА СӨЗДӨ
ЧАГЫЛДЫРУУ (1900-1914-ЖЫЛДАРДАГЫ «ТУРКСТАНДЫК ЭНЕ ГЕЗИТИНИН»
БАСЫЛМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

**ОСВЕЩЕНИЕ ЖЕНСКОГО ВОПРОСА В ПРЕССЕ В НАЧАЛЕ
XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ИЗДАНИЙ «ТУРКЕСТАНСКОЙ ТУЗЕМНОЙ ГАЗЕТЫ»
ЗА 1900–1914 ГОДЫ)**

**COVERAGE OF WOMEN'S ISSUES IN THE PRESS AT THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY (BASED ON THE EXAMPLE OF PUBLICATIONS
OF THE “TURKESTAN NATIVE NEWSPAPER” FOR 1900-1914)**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада 1900-1914-жылдар аралыгында «Түркстан эне» гезитинде жарык көргөн аялдар маселеси боюнча макалалар бүгүнкү күндө гендердик теңчилик өнүгүүнөн талдоого алынган. Каралган суроолор ошол мезгилде аялдарга байланыштуу кандай маселелер актуалдуу болгон, аялдардын коомдо кандай көз караштары бар жана бул маселелер учурдагы маселелерден эмнеси менен айырмаланат деген суроолор камтылган.

Аннотация: В данной статье анализируются статьи, посвящённые женскому вопросу, опубликованные в «Туркестанской туземной газете» в период с 1900 по 1914 год, с точки зрения современного гендерного равенства. Рассматриваемые вопросы включали в себя вопросы о том, какие вопросы, связанные с женщинами, были актуальными в то время, какие взгляды женщин имели место в обществе и чем эти вопросы отличаются от текущих.

Abstract: This article analyzes articles on women's issues published in the Turkestan Tuzemnaya Gazeta from 1900 to 1914 from the perspective of contemporary gender equality. The issues examined included questions about what women's issues were relevant at the time, what women's views were in society, and how these issues differ from current ones.

Негизги сөздөр: Түркстан, жадидчилер, журналистика, аялдар, гендердик теңчилик.

Ключевые слова: Туркестан, джадиды, журналистика, женщины, гендерное равенство.

Keywords: Turkestan, Jadids, journalism, women, gender equality.

Гендерные исследования являются последние годы. Проведение гендерных одним из наиболее распространённых исследований в связи со сферой СМИ направлений в современном научном мире и становится одной из современных тенденций считаются одной из активно развивающихся в журналистике. В частности, в эпоху, когда областей исследований в Узбекистане в Интернет становится неотъемлемой частью

жизни каждого человека, отраслям журналистики также приходится пересматривать свои методы работы.

Если привлекательность создаваемого контента – это отдельный вопрос, то его достоверность, универсальность и соответствие современным требованиям – это уже отдельная проблема. Именно поэтому специалисты, проводящие гендерные исследования, сегодня предпочитают делиться своими выводами и взаимодействовать в основном с представителями медиасферы.

Поскольку деятельность средств массовой информации теперь играет ключевую роль в донесении любой идеи до общества, наряду с такими понятиями, как медиаграмотность и правовая грамотность, гендерная грамотность может стать неотъемлемой частью творческой деятельности журналистов. В ходе нашего исследования мы стремились изучить имеющиеся знания и опыт журналистов Узбекистана в освещении гендерных вопросов. С этой целью мы постарались начать наши исследования прежде всего связав их с нашей историей.

Некоторые материалы в газетах, изданных сто лет назад и хранящиеся в зале редких рукописей Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, полностью соответствуют нашей цели. **Хотя сегодня мы говорим о гендерном равенстве и прилагаем значительные усилия для его достижения, публикация статей под заголовком «Равны ли женщины мужчинам» век назад приближает нас, как исследователей, ещё ближе к той эпохе.**

«Туркистон вилоятининг газети» («Туркестанская туземная газета») – газета, основанная русскими колонизаторами в Туркестане в 1870–1917 годы, в которой пропагандировалась колониальная политика царской России в Туркестане. Помимо официальных материалов, в ней

публиковались статьи о хлопководстве, шелководстве, науке, технике, литературе и искусстве.

Однако мы сосредоточили своё внимание на статьях, освещающих женский вопрос. Изучив материалы на тему женщин, опубликованные в газете в период с 1900 по 1914 год, мы пришли к следующим общим выводам. Прежде всего, в этих статьях сделан акцент на следующих касающихся женщин вопросах: ранние браки, безграмотность и необразованность, отношение к женщинам как к вещи, выезд за границу без махрама, ношение хиджаба, возможно ли женщине быть судьёй, потребности в русских акушерках, благотворительность туркестанских женщин в отношении русских военных, равноправие женщин и мужчин.

Некоторые из этих вопросов остаются актуальными и сегодня. Мы рассмотрим, как они освещались столетие назад, на примере публикаций в статьях. Они позволяют почувствовать атмосферу эпохи: с одной стороны, мировоззрение и образ жизни местного населения, сформированные под влиянием религиозного образования, с другой – идеи джадидов, выступавших за светское образование, а с третьей – позицию деспотической власти, устанавливавшей своё господство среди местного населения под предлогом прогресса. Среди этих статей есть материалы, утверждающие, что мусульманским девушкам не следует посещать театры и рестораны с открытыми лицами, а также критика обычая «бешик кертти» (обручение в младенчестве). Наряду с публикациями, освещающими успешное развитие мужчин и женщин в европейских странах на равных условиях, встречаются и статьи, в которых права женщин связываются с общим прогрессом нации.

В статье «Туркестанской туземной газеты» (от 28 декабря 1910 года, № 95), озаглавленной «Положение мусульманских женщин», рассказывается о судьбе молодой

девушки по имени Офтиой, жившей в горном селении Самаркандского уезда. Её выдали замуж в юном возрасте, а после смерти мужа она оказалась во власти свекрови. Та оставила овдовевшую невестку в доме для своего младшего сына Гадо, не позволяя ей выйти замуж. Гадо было всего десять лет... Судьба молодой женщины осложнялась различными перипетиями, вплоть до семейного конфликта, убийства и судебного разбирательства. Во время суда одному из свидетелей предложили 355 рублей и девушку за дачу показаний в пользу обвиняемых. Однако свидетель посчитал сумму недостаточной и потребовал двух девушек...

Мы не будем подробно останавливаться на всех деталях статьи, чтобы не отвлекать читателя. В заключении статьи автор делает следующий вывод: если женщин продолжают продавать подобным образом, а преступления – замалчивать, следователям, вероятно, будет сложно установить истину.

В статье «Туркестанской туземной газеты» (за 1903 год, № 35), озаглавленной «О необходимости обращения больных женщин к русским акушеркам», проводится сравнение между мусульманскими и русскими акушерками. Автор высказывает мнение, что правильным решением станет формирование у читателей доверия к знаниям и опыту русских акушерок, а также рекомендация обращаться именно к ним. Текст затрагивает вопросы, связанные с репродуктивным здоровьем женщин того времени.

Поскольку статья небольшого объёма, приводим её полный текст: *«Мы часто слышим, что жёны мусульман испытывают множество трудностей и страданий во время беременности, а иногда даже умирают, переживая особенно тяжкие муки при преждевременных родах. С чувством сострадания и милосердия мы советуем мужьям и родственникам этих несчастных женщин незамедлительно вызывать русских*

женщин-врачей в подобных случаях. Причина в том, что мусульманские повитухи, не обладая знаниями о внутреннем состоянии беременных женщин, совершают различные бесполезные действия, причиняя им не пользу, а скорее значительный вред. Более того, когда проходит время, уже невозможно получить помощь ни от русского врача, ни от какого-либо лекарства. Мы даём этот совет, поскольку в различных городах нашей Туркестанской области есть русские женщины-врачи и больницы. Однако, согласно древним обычаям, мусульманские женщины вместо того, чтобы обращаться к русским врачам, идут к своим повитухам и остаются под их опекой. Даже если некоторые разумные люди решаются обратиться к русским врачам, они делают это слишком поздно, и это уже не приносит никакой пользы».

В статье «О чимматах мусульманских женщин» (за 1909 год, № 67) представлено неоднозначное мнение о покрывале – чиммате. Неясно, выступает ли автор за то, чтобы мусульманки ходили с открытыми лицами, или, напротив, поддерживает сохранение традиции. В начале публикации отмечается, что ранее в газете уже не раз поднималась тема хиджаба, и уточняется: *«Эти опубликованные слова были написаны не автором газеты, а мусульманами Туркестанской области».* С удивлением замечаем, что в ответ на эти статьи появились материалы в газете «Юлдуз» и другой русскоязычной газете, издававшейся в Ашхабаде, где автор пишет: *«Тем не менее у нас нет новых суждений относительно хиджаба, поскольку он изначально предписан в Священном Коране. После этого ясно и очевидно, что он был перенесён из Священного Корана в книги шариатских фетв. Вряд ли у кого-либо из наших газетных авторов найдутся силы и способности отменить этот священный указ».* Далее в тексте сообщается, что

отношение населения к женщинам с открытым лицом остаётся негативным.

Когда мы приходим к выводу, что открытость лица приравнивалась к негативной оценке нравственности женщины, в конце текста обнаруживается иное отношение. В статье сравниваются сартские и ногайские женщины по степени открытости лица. Указывается, что ногайские женщины уже триста пятьдесят семь лет наблюдают за обычаями русских женщин, тогда как сартские начали знакомиться с ними лишь сорок лет назад. Автор отмечает, что потребуется время, чтобы сартские женщины достигли того же уровня: *«Неудивительно, если сартские женщины, прождав семнадцать веков, чтобы стать равными ногайским женщинам, – то есть ещё через триста пятьдесят семь лет, – откроют свои лица, как ногайские. Таким образом, наши слова, вероятно, не причинят вреда ни одной из групп. Однако если в наши дни они прислушаются к словам ногайцев и побудят сартских женщин последовать их примеру, это, безусловно, нанесёт серьёзный ущерб этим женщинам и девушкам. У нас нет такого желания или намерения»*. Очевидно, автор стремился отразить различные взгляды на хиджаб, существовавшие в обществе. Однако остаётся неясным, какую именно позицию он занимает сам.

Статья «В ответ прогрессивным мусульманским женщинам», опубликованная в 29-м номере «Туркестанской туземной газеты» за 1908 год, посвящена вопросам равноправия. Однако её интерпретация отражает скорее негативные взгляды, точнее – тревожные прогнозы мусульманских мужчин относительно будущего, которое может наступить в случае предоставления женщинам равных прав с мужчинами. В тексте подразумевается, что женщины, требующие равенства, стремятся к равенству с мужчинами не только в правах, но и в развлечениях. В статье упоминается,

что ногайские женщины настаивают на рассмотрении их требований в Государственной Думе и обращаются к членам правительства со словами: «Дайте нам равные права с мужчинами». Краткое содержание их заявления таково: как сообщает газета, *«их невежественные мужья не дают им никакой свободы и воли. Например, мужья ходят в театры, рестораны и гостиницы, занимаются любыми делами, а жёнам запрещают посещать такие места и заниматься чем-либо самостоятельно»*. Требования ногайских женщин представлены в негативном ключе. Мы пришли к такому выводу, поскольку оригинальный текст их обращения нам неизвестен.

«Женщины, подавшие заявление, считают, что мужчины всегда и везде ходят с открытым лицом, но запрещают это женщинам, и теперь они требуют права появляться с открытым лицом в любых обстоятельствах. Мужчины посещают театры и гостиницы, развлекаются, как им вздумается, а женщинам это запрещено. Эти женщины требуют такой же свободы и воли – посещать театры и гостиницы и развлекаться с кем угодно. Они также хотят, чтобы мужчины, имея одну жену и полюбив другую, имели право жениться на ней и проводить время, как им угодно. А потому их требование заключается в том, чтобы им, женщинам, была предоставлена такая же свобода: имея одного, двух или трёх мужей, при желании выбрать другого и сделать его своим супругом».

Как уже упоминалось выше, первоначальный текст петиции ногайских женщин, проанализированной в статье, нам неизвестен. Однако тот факт, что требование равноправия интерпретируется как требование равенства в многожёнстве, демонстрирует, насколько искажённым было понимание гендерного равенства среди людей сто лет назад.

В «Туркестанской туземной газете» (от 15 июля 1912 года, № 54) в статье «Могут ли женщины быть судьями?» рассматривается данный вопрос с религиозной точки зрения. В тексте отмечается, что некоторые прогрессивные мусульмане допускают такую возможность, в то время как в шариатской книге «Хидая» приводится противоположное. Таким образом, изложены оба мнения – «возможно» и «невозможно». В заключении статьи говорится: *«Поскольку, согласно правилам о границах и возмездии, невозможно действовать на основе вероятности, свидетельство женщины в таких делах абсолютно недопустимо. Следовательно, судейство женщины в вопросах границ и возмездия, вероятно, также абсолютно недопустимо»*. Скорее всего, здесь подразумевается положение о том, что в нашей религии «свидетельство двух женщин приравнивается к свидетельству одного мужчины».

В статье «Радость мусульманских женщин» (от 5 июня 1911 г., № 41) основной акцент сделан на важности получения знаний женщинами. В ней содержится призыв к тому, чтобы женщины учились и работали наравне с мужчинами. *«Мусульманка по имени Хадича Ханым начала издавать еженедельную газету на татарском языке под названием „Эшик“ („Дверь“) с целью освобождения мусульманских женщин, которые годами находились в заточении и под гнётом. В этой газете жена мусульманина по фамилии Зохиров написала следующее письмо: „Как всем известно, мусульманские женщины находятся в тирании и живут во тьме невежества, не зная наук и знаний, под бременем труда. Мы погибнем, так и не узнав о науке, не понимая прогресса и лучших сторон жизни, не осознавая той пользы, которую могли бы принести своей родине. Между тем женщины из других стран значительно опережают нас в образовании*

и развитии, принося своим народам даже неожиданную пользу“». В статье подчёркивается, что Пророк Мухаммад (мир ему) велел как мужчинам, так и женщинам в равной степени стремиться к знаниям *«от колыбели до могилы»*.

В статье «Голос мусульман: (О предоставлении равных прав женщинам)» (от 12 января 1914 года, № 4) анализируется ситуация, складывающаяся из-за того, что женщины мусульманских народов избегают участия в общественной жизни, сторонясь мужчин. Автор рассматривает эту проблему на примере Египта и Турции, отмечая, что в Египте реформы в области прав женщин набирают темп, тогда как в Турции по-прежнему сохраняется острая необходимость в изменениях. Автор делится личными наблюдениями: он посетил дом своего друга, который уже год живёт в Стамбуле, и там столкнулся с устоявшимися традициями, такими как развешивание цепей на деревьях и оставление кусочков ткани на могилах. Упоминая местный обычай, согласно которому девушки оставляют ткань на могиле в надежде выйти замуж и обрести счастье, он пишет: *«Как прискорбно, что в наших обычаях есть такие мифические действия! Если девушка не выходит замуж, её счастье и будущее доверяют умершему человеку. А между тем у других народов, будь то мужчины или женщины, каждый сам строит свою судьбу, не беспокоя даже родителей, не говоря уже о покойных. Боже мой, в чём же причина таких различий между народами мира?.. Кто заставляет незамужних девушек искать себе мужей через покойников? Наши укоренившиеся традиции не позволяют нам даже выходить из дома»*.

Автор подчёркивает, что ограничение женской свободы вредно не только для самих женщин, но и для мужчин, называя это одной из главных причин недопонимания между супругами в интимной жизни. Он делает вывод: *«Если*

мусульмане хотят, чтобы их жизнь процветала и они были счастливы, они должны предоставить мусульманским женщинам те же права, что и европейским». В продолжении статьи описывается жизнь иранских женщин через рассказ, изложенный от лица местной жительницы. В нём подчёркивается, что народ, воспитанный образованными и здоровыми женщинами, способен развиваться и достигать прогресса.

В проанализированных нами выше статьях в целом преобладает религиозное мировоззрение – их содержание и структура строятся вокруг того, как различные вопросы, в частности касающиеся женщин, освещаются в религиозных источниках и какие события происходят в этом контексте. Даже сегодня противоречивые взгляды на равноправие женщин и мужчин, по-видимому, во многом проистекают из этой точки зрения. Однако, если подойти к этому вопросу глубже, становится очевидно, что ни религия, ни светские общечеловеческие законы и нормы изначально не были направлены против женской свободы. Тем не менее под влиянием исторических, социальных и экономических факторов общество оказалось более адаптированным к маскулинным структурам. Глобальная инфраструктура сформирована преимущественно с мужской точки зрения, тогда как женская либо не учитывалась (была забыта), либо оставалась второстепенной.

Цикл статей, опубликованных в «Туркестанской туземной газете» в первом десятилетии прошлого века, на первый взгляд создаёт впечатление, что они были написаны с целью защиты прав женщин и формирования у общества восприятия их как личностей. Но действительно ли это так? Какие выводы мы можем сделать из этих текстов сегодня? Прежде всего, стоит отметить, что «Туркестанская туземная газета» издавалась русскими колониальными

властями и пропагандировала политику царской России в Туркестане. Её редактором с середины 1883 года по 1917 год был Н.П. Остроумов. Насколько искренней была инициатива предоставления женщинам прав в рамках серии статей, опубликованных в 1900-х годах? Какое значение она имела для правящей силы, которая спустя несколько десятилетий, в 1938 году, репрессировала многих интеллектуалов – тех, кто стремился возвысить свою нацию и отстаивал её независимость? По нашему мнению, эта политика не имела ни подлинного руководства, ни справедливости для женщин, на которые претендовали колонизаторы.

Предоставление женщинам «свободы» в глазах колонизаторов означало превращение половины общества в рабочую силу и создание современной категории подданных с титулом «свободный». Проще говоря, можно сказать, что принцип «разделяй и властвуй» был применён уже на уровне основы общества – семьи. Муж и жена становились врагами друг для друга. Женщина, запертая в доме и обвиняемая в этом мужчинами семьи, срывает с лица паранджу и бросает её в огонь, а мужчина, видя в этом вызов своей чести, убивает её. Эти события вошли в историю борьбы за права женщин кровавым клеймом.

На первый взгляд, позиция джадидов по этому вопросу, в частности в отношении паранджи, совпадала с позицией колонизаторов. Однако разница между ними была принципиальной: джадиды стремились к тому, чтобы женщина пробудилась и развивалась как личность, а не превращалась в безликую рабочую силу.

Исходя из материалов, опубликованных в «Туркестанской туземной газете», можно сделать вывод, что в начале прошлого века вопрос равноправия женщин и мужчин освещался в прессе шире и острее, чем в современных изданиях. В газете представлены разные точки зрения на этот

вопрос: как тех, кто считал, что равноправие приведёт к положительным изменениям, так и тех, кто предвидел негативные последствия.

Значение этих статей для современной журналистики в освещении гендерных вопросов заключается в следующем:

- представление различных позиций и разнообразие мнений;
- изложение материала в стиле, близком к жизни и языку читателя;
- раскрытие социальных проблем через судьбы отдельных личностей;
- сравнение зарубежного опыта с национальной действительностью на основе событий и наблюдений, сделанных во время путешествий.

Некоторые вопросы, затронутые в статьях, сегодня уже решены. В таких сферах, как образование девочек, назначение женщин на должность кази (или судей в

современном понимании), а также возможность выезда за границу без махрама (например, в командировки), больше нет ограничений, особенно со стороны государства. Более того, эти права закреплены на законодательном уровне. Однако в некоторых слоях общества до сих пор сохраняется настороженное отношение к вопросу о равных правах женщин во всех сферах. Кроме того, в современном медиапространстве женский образ зачастую подаётся преимущественно в бытовом контексте.

Это ставит перед исследователями задачу поиска новых решений и выводов, а перед журналистами – необходимость проявлять большую изобретательность в выборе эффективных и корректных методов подачи информации. При этом важно учитывать точки зрения различных социальных групп, создавая более сбалансированные и объективные материалы.

Список использованной литературы:

1. О защите женщин от притеснения и насилия: Закон Республики Узбекистан (принят Законодательной палатой 17 августа 2019 г., одобрен Сенатом 23 августа 2019 г.).
2. О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин: Закон Республики Узбекистан (принят Законодательной палатой 17 августа 2019 г., одобрен Сенатом 23 августа 2019 г.).
3. Маматова Я., Сулайманова С. К золотой середине: гендерные отношения в СМИ Узбекистана: учеб. пособие. – Ташкент: Extremum press, 2016. – 80 с.
4. Муратова Н., Гризл Э., Мирзахмедова Д. Медиа- и информационная грамотность в журналистике: руководство для журналистов и преподавателей в области медиа. – Ташкент: Baktria press, 2019. – 112 с.
5. Касимова Н., Алимова Н. Гендер и медиа: учеб. пособие. – Ташкент: Баёз, 2022. – 136 с.
6. Статьи, касающиеся женского вопроса//Туркистон вилоятининг газети.1900–1914 гг.

Рецензент: д.филол.н., профессор Зохидова Ю.

Молдалиев О. А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Молдалиев О.А.

КНУ имени Ж.Баласагына

Moldaliyev O.A.

KNU named after J. Balasagyn

**“ИСЛАМ МАМЛЕКЕТИНИН” ИДЕОЛОГИЯСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ ЖАНА
НАТЫЙЖАЛАРЫ****ОСНОВЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ИДЕОЛОГИИ “ИСЛАМСКОГО ГОСУДАРСТВА”****THE FOUNDATIONS AND CONSEQUENCES OF THE IDEOLOGY
OF THE “ISLAMIC STATE”**

Кыскача мүнөздөмө: Макала актуалдуу маселеге - экстремисттик идеологиянын негиздерине жана аны менен күрөшүүнүн көйгөйүнө арналган. Учурда экстремисттик кыймылдардын кеңири кулач жайып, адамзаттын коопсуздугуна коркунуч туудурган окуялар чечилбеген маселе бойдон калгандыгына мисалдар келтирилген. Эл аралык террористтик уюмдардын идеологиясынын пайда болуу түпкү тарыхы жана таралышы геосаясий контекстте, эволюциялык негизде изилденип, глобалдык деңгээлдеги коркунучтуу уюмдар менен кантип күрөшүү керек, алардын идеологиясына азгырылып жаткандарды кантип токтотууга болот деген суроолорго жооптор сунушталган.

Аннотация: Статья посвящена актуальной задаче— основам экстремистской идеологии и проблемам борьбы с ней. Приведены примеры угрозы безопасности человечества все расширяющейся деятельностью экстремистских движений, которая остается нерешенной проблемой. Исследована история возникновения идеологии международных террористических организаций в геополитическом контексте на эволюционной основе и внесены предложения по вопросам борьбы с представляющими глобальную угрозу организациями и как предотвратить от соблазна подпадающих под их идеологию.

Abstract: The article is devoted to the urgent task - the basics of extremist ideology and the problems of combating it. Examples of human security threats are given all the expanding activity of extremist movements, which remains an unresolved problem. The history of the ideology of international terrorist organisms in a geopolitical context on an evolutionary basis has been investigated and proposals have been made on the fight against organizations that pose a global threat and how to prevent the temptation of those who fall under their ideology.

Негизги сөздөр: ислам мамлекети, ваххабия, экстремисттик идеология, халифат, хаваридж, кийинки муундар.

Ключевые слова: исламское государство, ваххабизм, экстремистская идеология, халифат, хаваридж, следующие поколения

Keywords: Islamic state, Wahhabism, extremist ideology, caliphate, havariga, next generations

Фукидид, байыркы грек тарыхчысы

2024-жылдын 22-мартында Москва шаарынын четиндеги эң чоң оюн-зоок аянты - “Крокус Сити Холл” борборундагы миндеген адам чогулган концерт залына төрт террористтин куралдуу кол салуусунан 145 адам өлүп, 550дөн ашык адам жарадар болгон. Жарылуудан жана өрттөн имараттын айрым жерлери кыйрай баштаган.

Бул ири масштабдагы кол салууга жоопкерчиликти 2015-жылдын январында түзүлгөн “Ислам мамлекети - Хорасан” (Хорасан - Катарына Афганистан, Иран, Пакистан, Түркмөнстан, Өзбекстан жана Тажикстандын айрым жерлерин камтыган тарыхый аймак) (ИМХ) (толук аталышы “Ислам мамлекетинин Хорасан вилаяты” (Виляят айрым мусулман өлкөлөрүндөгү административдик - аймактык бирдик)) эл аралык террорчулук уюму мойнуна алган. Аталган жихадчыл топ “Ислам мамлекетинин” (ИМ) уюмдарынын арасында ашынган экстремисттиги жана ырайымсыздыгы менен айырмаланат. “ИМ-Хорасан” ооруканаларга, кыздар мектептерине да кол салгандыгы айтылып жүрөт.

“ИМ-Х” дүйнөлүк халифат курабыз деп, глобалдык максатты көздөгөн уюмдардын бир бөлүгү. Алар кимдерди “каапырлар” деп санаса, ошолорго кай жерден жетсе, кол салышат, аларга Батышты эле эмес, шиа мусулмандарын да кошуп алышкан.

“ИМ-Хорасандын” таянычы Ооганстандын чыгыш тарабындагы Нангархар провинциясы. ИМ каржылоо маселесинде дүйнөдөгү эң бай террорчул уюм[1] болуп саналат.

ИМдин экстремисттик идеологиясынын башаты

Учурда глобалдык коркунучка айланган бул эл аралык террорчулук уюм - өзүн «Ислам мамлекети» деп атаган топтун

такфирчилик идеологиясынын тамыры хаваридж - *хариджийлерге* жана алардын тарыхый таасири менен Мухаммад ибн Абд Аль Ваххаб негиздеген диний-саясий кыймылга - *ваххабияга* барып такалат.

Азирети Мухаммед пайгамбардын (сав) заманында бекем кармалган Ислам динине кандайдыр бир жаңылык киргизүүгө эч кандай аракеттер болгон эмес жана ал мүмкүн да эмес эле. Анткени жамааттын жана ар кайсы өлкөлөрдөн келген түрдүү диндердеги адамдардын исламга, ишенимге, ибадатка, жашоого байланышкан бардык суроолоруна Пайгамбар (сав) өзү жооп берип, түшүндүрүп жана өзүнүн жүрүш-турушу менен мусулмандардын жашоосуна үлгү болгон. Мындай шартта мусулмандардын ортосунда талаш-тартыш маселелер, пикир келишпестиктер калыстык менен чечилип, чыр-чатактарга негиз болгон эмес. “Бирок Пайгамбардын мезгилинде пайда болгон мусулмандардын бирдиктүү коому (Умма) тез эле көп сандаган эрегишкен тайпаларга жана топторго ажырап кетти», - деп жазат Улуу Британиялык ислам изилдөөчү доктор Ф. Дафтари, - себеби мусулмандар бир катар фундаменталдык маселелер боюнча бирдиктүү көз карашты иштеп чыга албай коюшту”[2].

Азыркы мезгилдеги изилдөөлөр далилдегендей, өз тарыхынын алгачкы үч кылымында мусулмандар интеллектуалдык аракетке бай жана сырткы чөйрөсү такай өзгөрүп турган абалда жашашкан. Ф.Дафтаринин пикири боюнча исламдын калыптануу доору ар кандай көз караштар жана идеологиялык мектептердин пайда болушу, ошондой эле исламдын өнүгүүсүнүн баштапкы баскычтарында чечүүнү талап кылган негизги диний-саясий маселелерге көз караштардын түрдүүлүгүнүн кенендиги менен белгиленген.

Азирети Мухаммеддин (сав) көзү өткөндөн кийин мусулмандардын ортосунда халифтик бийликтин мураскорлугу боюнча талаштуу суроо пайда болору менен *саясаттын динге аралашуусу* даана байкала баштаган. «Абу Бекрдин бийликке келишине жардам берген, андан кийин өзү башкарган Омардын чечкиндүүлүгүнүн натыйжасында Ислам дини бекем сакталып калган,- деп жазат француз ислам изилдөөчүсү, Париж университетинин профессору А. Массэ, - бирок Османдын (мезгилинде) курайшилердин эки уруусунун ортосунда күрөш башталган. Ал кармашуу Алинин убагында жогорку чыңалууга жеткен. Дал ошол учурда даана саясаттан келип чыккан биринчи сектанттык кыймылдар пайда болгон... Ал кыймылдардын эң биринчиси хариджия эле»[3].

Халифалардын башкаруу мезгилиндеги исламдын диний-саясий идеологиясынын калыптанышына катар жүргөн коомдук-саясий жана социалдык жашоодогу татаал карама-каршылыктар, официалдуу суннийлик исламдын идеялык оппозициясынын өсүшү көптөгөн ар кандай диний-саясий партияларды, философиялык жана теологиялык мектептерди, багыттарды, секталарды пайда кылды. Себеби мусулмандар диний билимдеринин өтө жетишсиздигине жана динди түшүнүүдө көптөгөн “актай жерлерге” туш болушту, жараткандын сыпаттары, бийликтин келип чыгышына мүнөздөмө, чыныгы ишенгендер менен күнөөлүүлөргө аныктама берүү аракеттерине айрыкча көңүл бөлүштү.

Түрдүү түшүнүктөрдүн пайда болушунун саясий, социалдык, маданий, географиялык (геосаясий) ж.б. себептери, анын ичинде инсандык фактор да бар. Аларды изилдеген мусулман ересиографтар татаал проблемаларды талдап, секталарды классификациялоого аракеттенишкен.

Исламдын догматтарынан четтеген агымдарды изилдөөчүлөрдүн-ересиографтардын дээрлик бардыгы, кайсы

теологиялык мектепке тиешелүүлүгүнө карабай, мусулмандардын бөлүнүүгө дуушар болоору Мухаммед пайгамбардын (сав) хадисинде «иудейлер 71 сектага бөлүнүп кеткен, христиандар – 72ге, ал эми мусулмандар коому 73 сектага тарайт, алардын 72си тозокко түшөт жана бирөө гана, көпчүлүк мусулмандардын негизги массасына таандыгы, аман калат жана бейишке кирет», - деп айтыларын белгилегенден башташат. Алардын эң көрүнүктүүлөрүнүн бири Абу-л-Музаффар ал-Исфараини (471/1078-ж. каза болгон) өзүнүн Иранда жана Египетте 1940-ж. басылып чыккан «ат-Табсир фи-д-дин ва тамйиз ал-фирка ан-наджийа ан фирак ал-халикин» деген китебинде, «Ислам өлкөлөрүндө динден адашкан адамдар пайда болуп, алар жөнөкөй элди алдап, анын динин чаташтырып жатышат,-чыныгы динди баяндап жана ошону менен бирге “динден четтегендердин эмнеден адашкандыгын көрсөтүү керек, - деген; ошондо анын китебин окуган адамдар өзүнүн ишенимин жана динин бекемдейт, аны менен бирге чыныгы диндин душмандарынын калпы жана алдамчылыгы, митаамдыгы адамдардын жүрөгүнө кире албай калат», - деп белгилеген[4].

Мухаммед пайгамбар (сав) мусулмандарга жамаат менен чогуу болууну буйрук кылып, ошондой эле бөлүнүүгө жана эки жүздүүлүк кылууга тыюу салып, «Чындыгында бизге чейин болгондорду көптөгөн суроолор жана пайгамбарлар менен көз караштары келише албастык өлтүргөн», - деп айткан[5].

«Чындыгында бул коом 73кө бөлүнөт жана бирөөнөн башкасынын баары Оттун ичинде болуп калышат» - деп, бул көптөгөн жолдор менен берилип келген белгилүү хадис, анын анык экендигин Ибн Хиббан, аль-Хаким, аз-Захаби, аш-Шатыби, ас-Суюты, Ибн Таймийя, Ибн Касир, Ахмад Шакир жана аль-Альбани ырасташкан. Бирок бул хадис эң толук жыйнактардын

абройлуулары, негизгилеринен болгон имам Бухаринин жана имам Муслимдин жыйнактарында жок. Ошондуктан имам Юсуф аль Кардави бул ишенимдүү (достоверный) хадис эмес деген тыянак чыгарган[6].

Хаваридж – хариджия

Ал-Хаваридж – (жеке санда харидж) – чыгуу; «чыгуучулар», «козголоңчулар», «бирдикти бузуучулар», «жикчилдер» - халифачылыкта Али бен Аби Талиб (ра) жана Муавиянын тарапташтарынын ортосундагы бийлик үчүн күрөштүн жүрүшүндө пайда болгон Исламдын тарыхындагы эң алгачкы диний-саясий топтун жолун жолдоочулар[20], алар мусулман дүйнөсүндөгү экстремисттик агымдардын «түпкү аталары».

«Хариджийлер» терминине аныктама

1. Джабир ибн ‘Али аль-Марри шейх Абдул –Мухсиндин лекцияларынын кириш сөзүнө[12], Ибн Хаджардын «Фатх аль-Бари» 12/296 хадисине таянып, «харидж (хауаридж) «хариджа» деген, сөздүн көптүк саны жана тайпа (таифа) дегенди билдирет. Исламдагы биринчи диний жаңылык ушул топко таандык», - деген. “Алардын пайда болору Суннада айтылган жана бул окуя Ислам коомунун тарыхындагы жаңы мезгилди – козголоң жана жиктешүү мезгилин туюнтат. Хариджилердин адашкандыктарын жактырышпаган, айыпташкан жана мусулмандарды алардан сак болууга үндөгөн Пайгамбардын (сав) көптөгөн хадистерин, анын максатташтарынын айткандары бар. Хариджилер» деп аталгандыгынын себеби, алар бул коомдун мыкты адамдарына (сахабаларга) жана мусулмандардын (жамааттын) башкаруучуларына каршы чыккандыгынын (“хурудж”) себебинен болгон.

Аш-Шахристани: «Мусулмандар тегерегине жыйналган, мусулмандардын мыйзамдуу башкаруучусуна ким болбосун каршы чыкса, ал *хариджи*. Адилет

халифтерге каршы чыкканбы, же алардан кийинки чынчыл кишилергеби жана ошондой эле кайсы учурда болсо да мусулмандардын башка башкаруучуларынабы - анын эч айырмасы жок», - деген.

2. Бул секта башка аталыштар жана какшык катары коюлган аттар менен да белгилүү. Ийяд казынын айтуусу боюнча «Пайгамбардын (сав) мындайлар жөнүндө «алар динден чыгышат» дегенине таянып, хариджилерди «*аль-марикъа*» (чыккандар) деп аташкан. Алар өздөрү мындан башка кандай ат болсо да курсан болушмак» деген имам ас-Суюта «Шарх Сунан ан-Насаи» (7/85) деген эмгегинде.

3. Аларды: - «харурийлер» деп да аташкан, анткени биринчи козголоңду алар Куфага жакын жердеги Харура кыштагында көтөрүп, кийин ошол жерге жайгашып алышкан.

4. Имам ан-Науауи (ан-Навави) 7/170«Шарх Сахих Муслим» китебинде жана Халид аль-Муслих «Шарх акидатуль вастийа» деген эмгегинде аларды «ан-Нахрауандын адамдары» деп да коюшчу дешкен, себеби ошол жерден Али (ра) аларга каршы аттанып, алардын таш-талканын чыгарган.

5. «Аль-мухаккима» деген аталышты, ‘Али (ра) менен Муавиянын (Муавиянын) тынчтык келишимин «Сот Аллага гана таандык» деген аятка каршы келет деп, таануудан баш тартышып, салгылашууну уланта берүүнү талап кылышканда, коюшкан.

Хариджийлердин пайда болушунун себептери

Хариджийлик көз караштардын белгилери айрым адамдарда Мухаммед пайгамбардын (сав) тирүү кезинде эле байкала башталгандыгы хадистерде баяндалат. Бул сектанын негиздөөчүсү жана алардын эң алгачкысы Зуль-Хувайсара ибн ат-Тамим болгон. Ал жөнүндө Алланын элчиси (сав): «Чындыгында, силер намазыңарды жана орозоңорду алардын

намаздары жана орозолоруна салыштырганда эч нерсеге арзыбагандай экен деп эсептейсиңер. Бул кишинин тукумдарынын ичинен адамдар пайда болушат, - алар Алланын Китебин жумшак үндөрү менен окуп турушат, бирок окугандары алардын алкымынан ылдый өтпөйт жана алар динден тешилген бутадан жебе учуп чыккандай болуп ыргып чыгышат!», - дегендиги имам Муслимдин Сахихинде (1064 номерде) белгиленген[9].

Бирок нагыз козголоң жана мусулмандардын жамаатынан чыгуу ‘Али ибн Абу Талиб башкарган заманда, хижранын 37-жылы «ат-Тахким» аталып калган окуядан кийин болгон. Бул топтун жетекчилери ‘Усман бин ‘Аффанды өлтүрүүгө катышкандыгына карабай, алардын биринчи көтөрүлүшү так ‘Алинин (ра) убагында болду. Ал эми Аллага баары жакшы белгилүү!

Төртүнчү халиф Али (ра) 657-жылы Сиффиндин жанындагы салгылашууда калыс сотко кайрылууга макулдугун бергендиги үчүн анын кошуунунда нааразычылык келип чыккан. Чыгыш таануучу Коровиковдун пикири боюнча «Алинин (ра) жол башчылыгына ишенимдери кетип, канааттанбоочулук пайда болгон 12 миң жоокер «чечим Аллага гана таандык» деп, анын элдешүү мезгилинде Куфанын жанында жайгашкан кошунун таштап, Харура кыштагына кетип калышкан»[10]. *Аларды айрым авторлор ошол кездеги алгачкы аталышы боюнча «харурийлер» деп да коюшат.* Алардын ураан катары колдонгон «Өкүм жалгыз Аллага таандык» (*Лаа хукма илла лиллах*) деген негизги идеясы кийин ынангандыкка (и’тикад) айланып кеткен.

Бул окуя жөнүндө Украинанын муфтийи шейх Ахмед Тамим мындайча баяндайт: «Али (ра) тараптан бир сот - Абу Муса Ашари, экинчиси – Амр бен Ас, Муавия тараптан, маселени тынчтык жолу менен чечүүнү сунушташты. Бирок соттун

мындай чечиминен улам Алиден (ра) бир тайпа бөлүнүп кетти. Ал топ мындай чечим динден чегингендик деп эсептеди. Алардын Куранды чечмелешти боюнча Али соттошконго макул болбошу керек эле. Муну кабыл кылбоонун өзү, алардын пикири боюнча, динден кайткандык. Мындай тайпаны хариджийлер деп аташты. Убакыт өтүп, хариджийлердин ичинде пикир келишпестик пайда болду. Алар болжол менен 20 агымга бөлүнүп кетишти. Алардын ар бири “жеке биз гана Исламга чындап берилгенбиз, калгандары андан четтеп кетишти,” - деген пикирде калышты»[11].

Бул тайпанын пайда болушунун себептери катары Ирактын эли Османдын (Усман) (ра) айрым туугандарынын иштерине нааразы болуп, аны жаман атка кондурушкан. Хариджийлер Азирети Осман халифалыгынын акыркы алты жылында туура эмес иштерди жасаган деп эсептешет.

Экинчиден: жогоруда айтылган тынчтык келишиминен улам чыккан нааразылыкта Азирети Алиге (ра) каршы тарап аны бузушун талап кылып, «чечимди адамдар эмес, Алла гана кабыл алат» дешкен. Али (ра) Куфадан кайтып келгенде сегиз миң адамдан турган тайпа андан бөлүнүп жана Харура деген жерге чогулушкан.

Үчүнчү себеби: чоң күнөө жасагандарды каапыр деп, алар Алла жана Анын элчиси Пайгамбар (сав) тыюу салган чектен чыгууга (*гъуля*) кабылышты. Алардын айрымдары аз күнөө кылгандарды деле «каапыр» дешкен.

‘Али бин Абу Талиб (ра) алар менен сүйлөшүүгө Ибн ‘Аббасты жиберген, анын натыйжасында алардын көбү өкүнүп, аны менен кайра эки же төрт миңи кайтып келишкен, булардын арасында Ибн аль-Каууа да болгон. ‘Али (ра) өзү да талкууга чыгып, аларга айкын далилдерди келтирип бергендиги баяндалат.

Хариджийлер Алиге (ра) каршы согушту ал 661-ж. өлтүрүлгөнгө чейин

жүргүзүшкөн. Ошол эле учурда Муавияга да каршы жан аябай согушупкан. Алардын согушуу ыкмасы - атчандардын атайын тобу күтүлбөгөн жерден кол салып, күчү жетпей калса же башка коркунуч пайда болсо, кайра саздуу жердеги аскердик базасына кире качып кетчү.

Хариджийлердин саясий программаларына ылайык, халифти шайлаган мусулмандардын коому аны кайсы учурда болсо да кызматтан алууга жана эгер анын саясаты көпчүлүктүн кызыкчылыгына жооп бербесе, өлтүрүп койгонго да укугу бар. «Хариджийлер биринчилерден болуп күнөө кылып койгон мусулмандарды «динсиз» деп эсептегенди башташып, мусулман чоң күнөөлөрү үчүн түбөлүк Тозокто болот деп далилдөөгө тырышышкан, - дейт шейх Хамуд ат-Тувейджири, - Алардын көз карашы менен макул болбогондорду да «каапыр» деп жарыялашып, алардын өмүрүнө жана мүлкүнө биз кол салсак болот деп эсептешкен. Өздөрүнүн саясий жана диний каршылаштарын өлтүрүп коюуну алар кудайга жага турган иш деп ишенишкен. Алар Османга жана Алиге эч тиешибиз жок деп жарыялап жана аларды тангандыгын Аллага эң жакшы сыйынуу, дешкен[8].

Мындай көз караштагы тайпалар жана секталар бүгүнкү күндө да бар.

Ислам изилдөөчүлөрдүн жана араб тарыхчысы Табарининин белгилөөсү боюнча «чындыгында бул күрөш хариджийлердин шариатка каршы келген дин багытын жана саясий принциптерин тааныбаган мусулмандарга каршы багытталган. Ыкка көнбөс, интеллектуалдык жактан чектелген күрөшчөндөрдүн ашынган фанатизми аларды бийликке эмес, көбүнчө тынч жаткан мусулман калкка каршы күрөшүп, көп убактарда аялдарды жана балдарды өлтүрүүгө алып келген. Мисалы, хариджийлер Пайгамбардын (сав) максатташын жана анын кош бойлуу аялын Исламды коргоо ураанына жамынып, өлтүрүшкөн. Халиф Осмонду (ра) дин

уруксат берген жаңы маселе боюнча эле айыпташкан» [13]. Ошондуктан экстремисттердин идеологиясы эл арасында кеңири колдоого ээ болгон эмес.

Сабырдуулуктан оолак, сокур ишенимге өтө берилген хариджийлер суннийлер жана шиалар менен эле күрөшпөстөн, бири-бири менен да кармашышкан. Мунун натыйжасында, мусулман секталарын классификациялоо боюнча эң ири адис Абу-л-Музаффар ал-Исфараини (471/1078ж. каза болгон) белгилегендей, хариджийлердин арасында өз ара ажырымдар пайда болуп, алар жети топко бөлүнүп кеткен[14]. (Айрым булактарда он сегиз тайпага бөлүнүшкөн деп айтылат).

Алардын ирилери: *мухакимилер, азракийлер, надждилер, байхасилер, аджрадилер, салабилер, ибадилер, сифрилер (аль-Мухаккима, аль-Азарики, ан-Надждат, аль-Бахисиййа, аль-‘Аджарида, ас-Са’алиба, аль-Ибадиййа и ас-Сафариййа)* болгон. Калгандары булардан тарагандар. Алардын айрымдары, өзгөчө аджрадилер жана ибадилер дагы көптөгөн майда топторго бөлүнүп кетишип, жалпысынан хариджийлер жыйырмадан ашык сектаны түзүп калгандыгы жөнүндө «аль-Фарку байналь-фикар» (54 бет) «Маукиф ахль ас-Сунна уаль-джама’а мин ахлиль-ахуа уаль-бида’(1/138) эмгектерде баяндалат.

Биз изилдеп жаткан маселеге көбүрөөк көңүл бурууга ылайыгы - Абу Рашид Нафия аль-Азрак тарабындагылар – азракийлер *күнөө кылып койгон мусулманды, ал ким болбосун, каапыр, динден кайткан деп эсептешкен жана ага Исламдын чөйрөсүнө кайра келүүгө тыюу салышкан.* Ибадийлер да ушундай көз карашта болушкан.

Мисалы, азракийлер Мухаммед пайгамбардын (сав) аялы Айшаны жана Алланын элчисинин (сав) бир нече максатташтарын динсиздер деп айыпташкан[13]. Азракийлер диний жана

саясий себептерге жана шылтоолорго таянып, өлүм жазасына өкүм чыгарууну жакташкан жана алардын көз караштарын колдобогондордун ар бирин аялдары, балдары менен кошо көзүн тазалоо керек деп чечим чыгарышкан. Алардын ишенимин колдосо да, өлүм жазасын ишке ашырууга катышпагандарды динсиздер деп жарыялашкан.

Хариджийлердин ишеними боюнча адамдын динге бектигин анын аракеттерине карап аныкташ керек; оор күнөө кылгандарды алар күнөөлүү мусулман дебестен динден четтеген - каапыр деп эсептешет. Хариджийлердин бул чечимин кийинки муундагы экстремисттер айныксыз өздөштүрүп алышкан. Андан башка, адилетсиз башкаруучу жөнүндөгү жобону да мурас кылып алышкан[16]. Мусулман аалымдарынын көпчүлүгүнөн айырмаланып, хариджийлер адилетсиз башкаруучуну тактан кулатуу (түшүрүү) керек деп эсептешкен. Аалымдар болсо кандай башкаруучу болсо да, ал ээн баштыктан (баш-аламандыктан) жакшы деп эсептешкен.

Исламда хариджийлик динге каршы деп таанылат. Муну Египеттин муфтийи ХХ кылымдын аягында Фарадждын “Унутулган милдет” деген китебин сындап жатып, айткан. Ал авторду хариджий деп атап, муну менен ал Исламга таандык эмес экендигин баса көрсөткөн.

Ахл ас Сунна ва-л-жамаанын хариджилерге карата позициясы

Ахл ас-Сунна ва-л-жама’анын (Ахлю-Сунна уаль-джама’а) тарапташтары хариджийлерди “динге жаңы тартип киргизген жана мусулмандардын биримдигин бузган, адашкан агымдын өкүлдөрү” деп бир пикирден эсептешет. Бирок алар мусулманбы же жокпу деген маселеде окумуштуулар эки пикирде экендигин имам ас-Суюта «Шарх ан-Насаи» 7/85 деген эмгегинде жазган. Эң туурасы деп, алар каапыр эмес деген бүтүмдөрүн имам ан-Науауи («Шарх Сахих Муслим»

1/170); шейхуль-Ислам Ибн Таймийа («Минхадж ас-Сунна» 5/248); жана имам аль-Манауи («Файд аль-Къадир» 3/50) айтышкан. Пикирлештер бир добуштан алар менен салгылашуу керек дешкен, бирок аларды «каапыр» дешпеген. Хариджилер тыюу салынган канды төгүп жана мусулмандардын мүлкүнө кол сала баштаганча алар менен согушушкан эмес. Себеби Хадисте “Мусулманда башка мусулман үчүн баары тыюу салынган: анын каны, анын байлыгы жана анын абийири”; “Ар бир мусулман үчүн (башка) мусулмандын өмүрү, абийири жана мүлкү кол тийгис (болушу керек)[17], - деп айтылган.

Согуштун чыккан себеби хариджилердин динге ишенбегендиги эмес, алардын аёосуз адилетсиздигинен алдын ала сактануу болгон. Ошондуктан максатташтар алардын аялдарын туткунга алышпаган жана мүлктөрүн олжолошпогон. Хариджилерди каапыр деп эсептебегендиктерине дагы бир далил: пайгамбардын жолундагылар алардын артында намаз окушкан. ‘Абдуллах ибн ‘Умар и жана башка сыналган күжүрмөн максатташтар (Алла аларга ыраазы болсун) Наджд аль-Харуринин аркасында туруп намаз окушкан. Алар хариджилерге хадистерди, укук маселелерин айтып беришип, кадимки мусулмандардай эле мамиле жасашкан. Имам аль-Бухари эскергендей, Ибн ‘Аббас болсо Наджда аль-Харуринин суроолоруна жооп берип, Нафи’ аль-Азрак менен кадимки мусулмандарча талкууга түшүп, Курандагы айрым суроолор боюнча пикир алмашкан. Мусулмандар хариджилерге мындай жакшы, тынч мамилени хариджилер аларды динден чыккандар деп айыптаганга чейин жасап келишкен.

Пайгамбар (сав) хариджилерди каапыр дебей, а түгүл алар анын коомунан чыгарын кабарлаганда да, ал “булар Тозокто түбөлүккө калат” деген эмес.

Мусулмандардын башкаруучулары аларга баш ийбегендер менен согушканды эч качан токтотушпагандыгы белгилүү. Илимдүүлөр да хариджилер менен күрөшүүгө катышып, башкаруучуларды аларга каршы жихадга үндөшкөн. Алар хариджилер менен күрөшүүнүн артыкчылыктары жөнүндө бүтүндөй китептерди жазышкан, андыктан мунун туура экендигинде эч кимде күмөн болбогон.

Билими барлар, кайсы гана мезгилдин мусулмандары болсо да, коомдо хариджилик идеялар, көз караштар пайда болгон учурда алардын жолун ээрчигендерди Аллага чакыруу жана алардын жаңылыштыгын түшүндүрүү менен дарылашы керек деп эсептешкен. Эгерде алар өз ишенимдеринен кайтпай, сөзгө келбей туруп алса, анда алардын зыянын күч колдонуу ыкмасы менен басып салыш үчүн алар менен согушса болот дешкен.

Пайгамбар (сав), анын максатташтары жана имамдар баяндаган хариджилердин эң кеңири тараган белгилери жана сапаттары

Имам аль-Аджурринин айтуусу боюнча: “Алгачкы жана кийинки муундагы окумуштуулардын арасында хариджилердин Алланын жана Анын элчисинин айткандарын аткарбаган эң начар адамдар экендигинде эки ача пикир болгон эмес”..

Жогоруда белгиленгендей, хариджилер болжол менен жыйырма топко бөлүнүп жана алардын көз караштары бири-биринен айрымаланып турат. Азыр алардын эң көп жайылган өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр болуп саналат.

1. Алар мусулмандарды чоң күнөө кылгандыгы үчүн динсиз деп айыпташат.

2. Алар менен макул болбогон мусулмандарды каапыр деп күнөөлөп, алардын мүлкүн жана жанын (өмүрүн) (алса) уруксат деп эсептешет.

3. Алар мусулмандардын мыйзамдуу башкаруучусуна каршы көтөрүлүшкө

уруксат беришет. Бул алардын ишеними жана дининин негизи.

Бирок өз өмүрүн жана мүлкүн ким кол салса да сактап калуу милдет болгонуна карабай, Пайгамбар (сав) башкаруучуларды жалпыга тиешелүү бул эрежеден сырткары кылган. Алланын элчиси (сав) айткан: «Башкаруучуну уккун жана моюн сунгун, а түгүл ал сени жонуңдан сабап жана мүлкүңдү тартып кетип жатса да!»[18]. Имам Ибн аль-Мунзирдин айтканы боюнча... хадис билгичтердин баары башкаруучу бул эрежеден сырткары, ага ал тарабынан адилетсиздик болсо чыдаш керектиги жана ага каршы чыгууга болбой тургандыгы мурунтан айтылып калган.

Мындай далилдер абдан көп жана алар хариджилердин жаңылыш жолдо экендигин айгинелеп турушат.

4. Алар башкаруучулардын күнөөлөрүн издеп жана жалпыга жаман атты кылып, элди баш аламандыкка түртүшөт.

Азыркы учурда деле кээ бир мусулмандар жетекчилерди көпчүлүк алдында же өз лекцияларында тилдеп, каралагандарга суктанышат. Бул Пайгамбардын (сав) буйругуна туура келбейт, ал: «Эң жакшы жихад – адилетсиз башкаруучунун көзүнчө айтылган чындык»[19],- деген».

5. Алар адамдардын ниеттерин жана алардын жүрөктөрүндө эмне барын билүүчүлөрдөн экендигин ырастагылары келет.

Тилекке каршы, хариджилердин бул жаман сапаты биздин учурда да бир топ мусулмандарга тиешелүү. «Бул ак ниет, а бул – анткор» деген сөздөрдү көп эле укса болот. Мунун адепсиздиги, туура эместиги – адамдар жөнүндө мындай бүтүмдөрдү айтуучу, ал үчүн жабык, Алладан башка эч ким билбей турган нерселерди айтып, баа бергиси келгендигинде. Ал кишини мактап же жемелеп жатабы, эч кандай айрымасы жок.

6. Аларда өздөрү жөнүндө жакшы пикир, башкалар жөнүндө жаман.

7. Алар жакшы деп чындыгында андай эмести эсептешет жана мусулмандар жашап жаткан жерди каапырлардын жери дешет.

8. *Алар мусулман эместердин өлкөлөрүндө жашашат.*

9. Ишенимдерин актоо үчүн эки ача жана шектүү ой-пикирлерди пайдаланышат.

10. Сыйынууда жана такыбалыкта тырышчаак боло алышат.

11. Алар жаш жана акылсыз.

12. Алар жат, уят нерселерди өзгөртүү, жихад сыяктуу жакшы чакырыктар жана бийик маанилүү ураандарга жамынышат.

13. Алар окумуштууларды каралашат жана каапыр деп күнөөлөшөт.

14. Алардын арасында чыныгы илимдүүлөр (окумуштуулар) жок.

15. Алардын белгилеринин бири башын (чачын) кырдыруу.

16. Максаттарына жетиш үчүн алар калпты колдонушат.

17. Өз пикирлерин тез-тез алмаштырышат.

18. Мусулмандар менен тынчтык келишимдеги мусулман эместерди өлтүрүүгө жол (уруксат) беришет.

19. Алар террористтик акттарды жасоого болот деп эсептешет. Шейх Салих ас-Сухайми: «Өздөрүн «аль-джихад» деп атап алган, бирок жихадга эч тиешеси жок топ – бул биздин кылымдын хариджилери! Хариджилер алар ‘Усманды жана ‘Алини өлтүргөн замандарда пайда болушкан, жана Пайгамбар (сав) айткандай, Дадджал пайда болгонго чейин болушат. Алар бутпарастарды калтырышат жана мусулмандарды өлтүрүшөт. Алар Куран окушат, бирок ал алардын алкымынан төмөн түшпөйт. Пайгамбар (сав) аларды «Оттун иттери» деп атаган. Алар каапырлардын жери деп эсептеп, ислам өлкөлөрүндөгү мусулмандарды өлтүрүшөт!», -деген.

Хариджий болуш үчүн анда бардык аталган сапаттардын болушу милдеттүү эмес, алар ар кандай топторго бөлүнгөндүктөн айрымдарына кээ бир сапаттар көбүрөөк мүнөздүү болушу мүмкүн.

Хариджийлердин ишин улантуучулар жана алардын кийинки муундарга таасирлери, таралуусу

Жакынкы Чыгыштагы араб урууларынын коомунан башталган Ислам дини акырындап эң зор аймактарга жайылган кезде ар кандай маданияттагы жергиликтүү элдердин каада-салттарына, үрп-адаттарына, ишенимдерине дуушар болгон. Шариатка каршы эмес салттар, ишенимдер, айрыкча ханафи мазхабын кармангандардын арасында сакталып, динге ылайыкташтырылып кеткен. Бирок консервативдик көз караштагы мазхабды тутунган мусулмандар муну Пайгамбардын (сав) жолунан четтегендик катары кабыл алып, баштапкы «таза» исламга кайтууну талап кылышкан.

Алардын бири диний-саясий кыймылдын жана догматикалык–укуктук ханбалилер (ханабила) мектебинин негиздөөчүсү **Ахмад бин Ханбал (780-855)** «исламды жаңы эрежелерден сактап калуучу» деген атка ээ болгон окумуштуу эле. Кийинчерээк ал анын ысмы менен аталып калган жаңы диний-саясий кыймылдын идеялык жол башчысы катары таанылган.

IX кылымдын 20 – 40-жылдарындагы кризистердин натыйжасында мусулмандардын коомунда түзүлгөн диний-саясий кырдаалды баалап, Ахмад бин Ханбал «Мухаммед пайгамбардын (сав) жана анын жолун улантуучулардын биринчи муунунун мезгилиндеги «исламдын алтын кылымында» өкүм сүргөн тартипке кайтуу (кайрылуу) керек экен» деген жыйынтыкка келген. Ал Аббасиддер династиясынан чыккан багдаддык халифти сынга алган деген маалыматтар бар. Бул диний

аалымдын чыгармаларында «жаңы эрежелердин (тартиптердин) концепциясын иштеп чыгууга негизги көңүл бөлүнүп, ага ылайык Куран жана хадистер менен негизделбеген жана беделдүү мусулмандардын алгачкы үч муунунун «макул пикири» менен (иджма') далилденбеген диндеги жана жашоо-турмуштагы бардык «жаңы эрежелер» (бида') айыпталышы керек» деген пикирди айткан.

Ибн ал-Джаузинин жана Ибн Аби Йа'ланын жазгандары боюнча «Ахмад бен Ханбал курайшилердин кайсы гана өкүлү болбосун халифатка укугу бар экендигин тааныган, бирок экинчи жагынан «адамдарга динге шектенүү жаратууга түрткү болгон» башкаруучуларды ордунан четтетүүгө болот деген. Ал диний-саясий күрөш жүргүзсө, «козголоң» (фитна) жасаса болот деп эсептеп, дүрбөлөңгө аралашкан учурда тутунган көз караштарын аягына чейин сактап калууга чакырган. Ахмад бен Ханбал диний аалымдар башкаруучуга таасир көрсөтүп турушу керек деп баса белгилеген»[20].

Мавлют Садреддиндин «Чыгаан мусулмандар. Ахмад бин Ханбаль» деген макаласында айтылгандай: «Имам Ахмаддан «Таңдан түнгө чейин мечитте намаз окуп, дуба кылып, Алла Таала кайда болсом да мага ырыскы жиберет» деген адамды ким деп атаса болот?», - деп сурашканда «Ал билимсиз, наадан адам. Ал Ислам жөнүндө эч нерсе билбейт», - деп жооп берген.

Өзүнүн жеке сапаттарынын, туруктуулугунун жана билимдүүлүгүнүн аркасы менен Имам Ахмад бүт мусулман дүйнөсүнө таанылган. Ал өз жолун, иджитхадда өз ыкмасын – төртүнчү мазхабды түзүп, кийин ал анын ысмы менен *ханбалийя* аталып калган. Ахмад бин Ханбал хадистердин эң чоң жыйнагын «Муснад» деген ат менен топтогон.

Азыркы мезгилде ханбалиянын «пайгамбардын сунналарына кайрылуу

аркылуу жаңылыктарды киргизүүдөн исламды «жаңылоо» идеяларын исламды реформалоочулардын өкүлдөрү - ваххабилер кайра калыбына келтиришти. Ханбалиянын идеологиясы «Бир тууган мусулмандар» тарабынан кеңири колдонулууда.

Ахмад ибн Ханбалдан беш жүз жылдан кийин, Хижранын сегизинчи кылымында, анын ишин улантуучулардын бири, хариджийлердин идеяларынын жолун улантуучу болуп *ибн Таймия Таки ад-дин Ахмад* чыкты. Ахмад ибн Ханбалды *жана Ибн Таймияны ислам аалымдары чындыгында ваххабийлердин атасы жана азыркы экстремисттердин чоң атасы; салафия идеологиялык агымынын «руханий түпкү аталары» деп аташат.*

1981-жылы египеттик жумалык «Маю» басылмасы ибн Таймияны (жана анын негизги максатташтарын) «мусулмандардын ортосунда араздашуунун үрөөнүн сээп турган идеолог жана эмгектери - египеттик жаштарга зыяндуу таасир берүүчү эң кеңири тараган булак», деп белгилеген.

Ибн Таймия 1263-ж. Харранда туулган. Монголдордун кол салуусуна байланыштуу 1269-жылы үй-бүлөөсү Дамаскка көчүп, ибн Таймия атасы жетектеген Суккарийа медресесинде билим алып, 1284-жылы аны өзү башкарып калган. 1296-жылы Дамасктын Ханбалийя медресесинде сабак бере баштаган. 1306-1312-жылдарда Египетте жашаган, мусулман аалымдары менен талкууларга катышкан, антропоморфизмге таандык (*ат-ташбих*) деп айыпталып, түрмөгө камалган. Бошонгондон кийин «уруксат берилбеген жаңы нерселерди киргизгендерге» (бид'а) каршы күрөштү улантып, кайра камакка алынган. 1313-жылы Дамаскка кайтып келип, медреседе сабак берген. Көз караштары өзгөрбөгөндүктөн кайра түрмөгө кесилген (1321, 1326жж.) жана сепилде каза болгон[20].

Ибн Таймия хариджиялар тарабынан коюлган “кимди мусулман дейт жана шариатты бузган башкаруучуга кандай мамиле кылынышы керек” деген суроолорду кайра козгогон жана кеңири караган. Алгачкы төрт халифтин мыйзамдуулугун тааныган, бирок “халифтер, имамдар шайлануу жолу менен бийликке келүү керек” деген суннийлердин концепциясын тааныган эмес.

«Ахмад Ибн Таймийя - жалган окумуштуу, анын адашкандыктары экстремисттик ваххабия сектасынын идеологиясынын негизин түптөдү, - деп жазылган «Окумуштуулар Ибн Таймийя жөнүндө эмне дешкен» деген макалада, - Ислам аалымдары, Ибн Таймийянын замандаштарынан баштап бүгүнкүлөргө чейин, бир добуштан аны адашкан жана ишенбеген деп таанышкан. Далил катары шейх Абдулла Аль-Харарийдин «Мухтасар аль-макалатус-суннийя» деген китебинен үзүндүлөр келтирилген[21].

Чыгыш таануучу А.Е. Крымскийдин айтуусунда «дээрлик төрт кылымга жакын мезгил бою ибн-Теймийянын жана анын окуучуларынын чыгармалары, качан гана XVIII кылымдын орто ченинде аларды абдан терең окуп өздөштүргөн Недждик араб,

байыркы бану-Тамим уруусунан чыккан бир жарды койчунун уулу, билимдүү дин таануучу Мохаммед ибн-Абд-аль-Ваххаб (1703 жылы туулган, карып, сокур болуп калганда, 1791 өлгөн) аларга практикалык багыттоо бергенге чейин абстракттуу теория бойдон кала беришкен»[22].

XVIII кылымда *Мухаммед бен Абд ал-Ваххаб* кайра козгогон Ибн Таймийянын идеялары *ваххабиянын* негизин түздү. Аталган аалымдардын жолун улантуучулар бара-бара «салафия» идеологиялык агымын калыптандырышкан да, исламды негиздөөчүлөрдүн - алардын атоосу боюнча адилет бабалардын (“салаф аль-салих”) мурастарына кайтууга чакырышкан. Бул традицияны улантуучулардын эн таасирдүүсү салафияга өз атын берип, ал ваххабия делип калган.

“Сауд Аравиясынан саясий колдоо жана миллиарддаган мунайдолларларды алып жаткан ваххабия агымынын салафиясы – бүгүнкү жихадчылыктын булактарынын бири,- дейт саясий аналитик Джим Мьюир, Жихад Алланын жолундагы тырышчаактык аракетти туюндурат. Ал ар кандай формада болушу мүмкүн, бирок аны көбүнчө ыйык согуш жүргүзүү деп түшүнүшөт”[23].

Колдонулган адабияттар:

1. Вайс М. Исламское государство: Армия террора/ Майкл Вайс, Хасан Хасан; - М.: Альпина нон фикшн, 2016. С.236-237.
2. Дафтари Ф. Краткая история исмаилизма: Традиции мусульманской общины. Пер.с англ. –М.:ООО “Издательство АСТ”: “Ладомир”, 2004. С.34
3. А.Массэ. Ислам. Очерк истории. Перевод с французского. ИПЛ. М., 1962 -С.134
4. Абу-л-Музаффар Ал-Исфараини. Ат-Табсир фи-д-дин ва тамйиз ал-фирка ан-наджийаан фирак ал-халикин. Каир, 1359/1940, - С. 10-11.
5. Сахих Аль-Бухари, хадис 7288; Сахих Муслим (хадисы), Хадис 1337. Бишкек, 2006. С.396.
6. Аль-Кардави Ю. Фатава му’асыр [Современные фетвы]. В 3 т. Кувейт: аль-Калям, 2001. Т.3. С. 83–87.
7. Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1991.
8. Хариджиты и их современные идеологии// Лекция шейха ‘Абдуль-Мухсина Али ‘Убайкана/ Подготовил Джабир ибн ‘Али аль-Марри. Собрал и подготовил на С.39

9. Сахих Муслим (Хадисы) //Хадисы, упоминающие о хариджитах их свойствах. Б., 2006.-С.315-319
10. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. - М.: Наука, 1990. –С. 33-34
11. Держитесь «золотой середины». // Минарет. 1995. - №15.
12. Хариджиты и их современные идеологии. Баку, 2007. - С.7.
13. Аш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах. М.: Наука, 1984. –С. 110.
14. Прозоров С.М. Классификация мусульманских сект по «Ат-табсир фи-д-дин» Абу-л-Музаффара ал-Исфараини// Ислам. Религия, общество, государство. - М.: Наука, 1984. - С.98
15. Аш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах. М.: Наука, 1984.-С. 110.
16. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. - М.: Наука, 1990. С. 34
17. Муслим, 2564; Сады праведных из слов господина посланников/ составитель имам Мухйи-д-дин Абу Закарийя бин Шариф ан-Навави, 1570. Издательский Дом «Бадр», 2001. С.668–669.
18. Сахих Муслим (хадисы), хадис 1848–0. Бишкек, 2006. -С. 535.
19. Хадис №168. Энциклопедия хадисов. <http://hadis.uk>
20. Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1991. С. 30
21. Окумуштуулар Ибн Таймийя жөнүндө эмне дешкен//Минарет, N1-2, 2016.
22. Крымский А.Е. Ваххабиты. М., 1912 /Ваххабиты XVIII-XX века. М., Монолит–Евролинц–Традиция, 2002. С. 125.
23. Джим Мьюир " Исламское государство": история с начала. Би-би-си, 2016. 19 марта.

Рецензент: т.и.д., профессор Омурзакова Т.

Нусупов Ч. Т.¹, Нусупова С. Ч.², Байбосунова Г. У.¹

Ж.Баласагын атындагы КУУ¹,

И.Арабаев атындагы КМУ²

Нусупов Ч.Т., Нусупова С. Ч., Байбосунова Г.У.

КНУ им. Ж. Баласагына,

КГУ им. И. Арабаева

Nusupov Ch. T., Nusupova S. Ch., Baibosunova G.U.

KNU named after J. Balasagyn

KSU named after I. Arabaev

УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНҮН ШАРТЫНДА

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

NATIONAL IDEOLOGY IN THE CONTEXT OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөө улуттук мамлекеттеги улуттук идеологиянын өнүгүшүнө байланышкан маселелерди саясий жана экономикалык факторлор призмасы аркылуу карайт. Улуттук идеологиянын социалдык табияты, анын философиялык-саясий формаларынын өзгөчөлүктөрү коомдук-саясий системаны философиялык жактан талдоо менен байланышта ачылып, ата мекендик экономиканын сарамжалдуу өнүгүшүн камсыз кылуунун жолдорун жана каражаттарын табуу жана, атап айтканда, айыл чарба сектору. Мындан тышкары улуттук идеология менен улуттук мамлекеттин байланышынын диалектикасы ачылып, улуттук мамлекет менен жарандык коомдун өз ара мамилелеринин призмасы аркылуу изилденет.

Аннотация: В статье исследуются вопросы, касающиеся проблемы развития национальной идеологии в национальном государстве, рассматриваемых через призму политических и экономических факторов. Раскрывается социальная природа национальной идеологии, особенности ее философской и политической форм, применительно к философскому анализу общественно-политического строя, в целях поиска путей и средств обеспечения рационального развития отечественной экономики и, в частности, аграрного сектора хозяйствования. Более того раскрывается диалектика связи национальной идеологии и национального государства, изучаемой через призму соотношения нации-государства и гражданского общества.

Abstract: This study examines issues related to the development of national ideology in a nation state, viewed through the prism of political and economic factors. The social nature of national ideology, the features of its philosophical and political forms are revealed in relation to the philosophical analysis of the socio-political system, in order to find ways and means to ensure the rational development of the domestic economy and, in particular, the agricultural sector. Moreover, the dialectic of the connection between national ideology and the national state is revealed, studied through the prism of the relationship between the nation-state and civil society.

Негизги сөздөр: улуттук идеология, улуттук мамлекет, экономика философиясы, айыл чарба экономикасы, экономизм.

Ключевые слова: национальная идеология, национальное государство, философия экономики, аграрное хозяйство, экономизм.

Keywords: national ideology, nation state, philosophy of economics, agricultural economy, economism.

В условиях распада Советского Союза и сложением рыночных отношений, связанных с установлением института частной собственности в странах постсоветского пространства, сопровождаемых коренным изменением общественно-политического строя, ориентированного на капиталистический путь развития, особые роль и место занимают в них проблема поиска духовных ценностей, связанных с идеологическим определением путей и ориентиров социального развития собственного государства. Касается это и Кыргызстана, получившего, с распадом бывшего Союза, суверенитет и независимость, и ставшего перед решением дилеммы, а именно выбором – сохранения прежней идеологии или же возрождения собственной национальной идеологии, основанной на духовно-культурном наследии своего народа, рассматриваемого и применяемого в контексте диалектического отрицания, а именно применительно к современной действительности.

Но, возникли трудности: общий спад экономики (торговля и платежи и др.). В этих условиях, КР одной из первых перешел к рыночной экономике.

Если исходить из того объективного положения, что в суверенной Кыргызской Республике существует свой государственный строй, политический режим которого функционировал ранее в рамках первоначально президентской, затем парламентской представительной демократической республики. А ныне вновь в такой форме правления, как президентской республики, где президент является главой

государства, а председатель Кабинета министров Кыргызстана — главой правительства, где исполнительная власть фактически осуществляется правительством. Законодательным и представительным органом государственной власти (парламентом) является Жогорку Кенеш. То в этих условиях определяющая роль в развитии государства и, в целом, страны, на территории которой проживает население Кыргызстана, должна отводиться национальной идеологии, являющейся идейной ориентацией, как политической власти, так и всего кыргызстанского общества. Объясняется это социальной природой, научной в своей основе, национальной идеологии, а именно ее философской, политической, правовой, этической и эстетической формами, призванной не только отражать различные виды общественных отношений, но и определять их дальнейшее совершенствование и прогнозировать результаты деятельности в этом направлении всех без исключения ветвей и уровней государственной власти. В этом и состоит относительная самостоятельность идеологии, сущность и функциональная сторона которой заключается в опосредованном воздействии и преобразовании социума, посредством, во-первых, идейно-теоретического познания и анализа общественного бытия, с целью формирования политической и правовой сознательности населения страны. И, во-вторых, практического воздействия, через проведение агитации и пропаганды, на общественное сознание масс, с последующей формой организации их в политически

активную и творчески созидательную общественную силу.

Национальная идеология представляет собой систему идей, призванных отражать и выражать интересы национального государства. При этом такая форма идеологии не должна выступать, как государственная идеология, а представляет собой идеологию национального государства. Этим и объясняется само название идеологии, как национальная идеология. В случае же, если идеология функционирует в конкретно-историческом обществе в качестве государственной, то она призвана будет выражать коренные интересы именно государственных структур и всех ветвей власти, и их носителей в лице чиновничества.

Когда же речь идет о национальной идеологии, то по своей социальной природе, соответствующей сущности национального государства, такая идеология призвана выражать и защищать интересы нации, понимаемой в качестве «политической общности граждан определенного государства» [1], в отличие от другого определения «нации», традиционно интерпретируемой, как этнической общности этносов с единым языком и самосознанием. Потому функциональная особенность национальной идеологии выходит за рамки традиционных межнациональных и национальных отношений, когда, в первом случае, их субъектами являются сами большие и малые народы (этносы). И, во – втором случае, когда субъектами национальных отношений выступают «также отдельные представители этносов (наций) по поводу решения национально-этнических проблем – разного рода социальные группы и слои населения». [1].

Говоря о соотношении национального государства и национальной идеологии, необходимо рассмотреть понятия «нация-государство», «государство-нация»,

что позволит определить объективную взаимосвязь данной формы идеологии с национальным государством. Так, в философской литературе ряд авторов дальнего и ближнего зарубежья, а именно А. И. Миллер, Х. Линц, А. Степан и Й. Ядав рассматривают национальное государство в ракурсе понятия «нация-государство». При этом отмечая, что наряду с «национальным государством» (nation-state) «может существовать противоположная форма социальной интеграции, в которой своеобразная «генеалогическая» связь государства и нации имеет обратную полярность: в условиях «государства-нации» (statenation) первая часть порождает вторую, а не нация «творит» государство». [2, 38-39]. В концепции «нации-государства» понятие «нация» рассматривается, прежде всего, как «совокупность граждан одного государства — политическая, или гражданская, нация. При этом, по мнению российского ученого-историка А. И. Миллера, целью «политики в нации-государстве является утверждение единой, мощной идентичности сообщества как членов нации и граждан государства». [2, 39]. Однако далее сей ученый ошибочно сводит роль и функцию нации-государства, в достижении вышеотмеченной цели, якобы в проведении гомогенизирующей ассимиляторской «политики в области образования, культуры и языка» [2, 39], вероятно, как следует из такого рода логического рассуждения сего автора, в интересах одной из политически и экономически господствующей нации внутри данного национального государства. Тогда как подлинная роль нации-государства или национального государства состоит в политической организации населения страны в сообщество граждан, объединенных в социальную общность — нацию, представляемой как собственно само национальное государственное объединение. К слову, вышеприведенное утверждение Миллера о том, что нация-государство якобы

«проводит гомогенизирующую ассимиляторскую политику» было подвергнуто критике со стороны другого российского историка, этнолога и социального антрополога В. А. Тишкова. Однако, вместе с тем, справедливая оценка А. И. Миллером политической цели национального государства, интерпретируемого как нации-государства, «в утверждение единой, мощной идентичности сообщества как членов нации и граждан государства» остается неоспоримой. Такое толкование о нации-государстве или национальном государстве, как определенной стадии развития государства, позволяет рассмотреть существующую в нем нацию не только, как этническую общность или этническую нацию, или этнонацию, или культурную нацию, территориально и демографически совпадающую с государством. Но и как политически организованную, в рамках национального государства, сообщество граждан различных национальностей, образующих гражданское общество. Именно потому в основу национального государства положены принципы национального суверенитета, национального гражданства с единым языком, культурой, политической, правовой и фискальной системой. [3].

Раскрывая содержание другой стадии государства, а именно «государство-нация», то она выступает как «противоположная форма социальной интеграции, в которой своеобразная «генеалогическая» связь государства и нации имеет обратную полярность: в условиях «государства-нации» (statenation) первая часть порождает вторую, а не нация «творит» государство. [3, 39]. В рамках такого толкования национального государства, оно предполагает приобретение статуса государства конкретно-исторической, самобытной и имеющей определённые границы, нации.

Таким образом, национальная идеология диалектически обусловлена развитием такой стадии государственного образования, как национальное государство. Вместе с тем, говоря о соотношении нации и государства в современных условиях, при всей их однородности, объективным будет признание роли национальной идеологии в становлении и реформировании данной стадии государства в качестве нации-государства. Заслугой национальной идеологии в данной ситуации является организация со стороны идеологов теоретического просвещения и практического воспитания, и социальной мобилизации народных масс в политическую силу государства и общества, представляемой как собственно сообщество граждан. Речь здесь идет именно о формировании гражданского общества.

Именно потому в национальной идеологии, ее субъектом в системе межнациональных отношений выступает нация, понимаемая, и об этом уже было сказано выше, не как этническая, а именно, как политическая общность граждан из числа различных национальностей страны. И именно целью и задачей национальной идеологии является, посредством организации теоретического просвещения и практического сплочения людей различных национальностей страны, обеспечение их трансформации в политически сознательное и политически активное гражданское общество или сообщество граждан национального государства. И в этом плане, например, содержанием национальной политики национального государства, соответственно политической форме национальной идеологии, будет являться определение, и практическое осуществление системы мер и мероприятий, проводимых государством, направленных на защиту не личностных и групповых национальных интересов этнических общностей. А защиту национальных интересов государства и

социальных общностей, состоящих из числа многонационального населения страны, политически организованных посредством реализации идейных установок и ориентиров, и практических мероприятий национальной идеологии, в социально – политическое гражданское общество. Именно благодаря системному и последовательному проведению практических мероприятий национальной идеологии, представляемых как осуществление совокупности действий, направленных на выполнение единой задачи, достигается осуществление трансформации народных масс в политически сознательное и активное сообщество граждан государства. В этом и заключается достижение национальной идеологией согласия и устранения противоречий в межнациональных отношениях внутри страны, представляемых как «отношения между людьми различных национальностей, которые являются гражданами одного государства». [4].

В системе общественных отношений, важную роль выполняет национальная идеология в сфере производственных отношений, что требует, в условиях стихийных рыночных отношений Кыргызстана, не только разработки концепции экономического и социального развития республики, но и на основе философской формы идеологии, и с позиции философского анализа определения и выбора экономического пути ее развития. Возможным это становится благодаря тому, что экономика связана с философией. По этому поводу интересным представляется мнение российского философа Н. Б. Поляковой, которая пишет следующее: «Философия и экономика – самодостаточные, но не взаимосвязанные пространства. Философия позволяет экономическому дискурсу избежать идеологизации и предстать самоосновным знаниевым пространством. Обращение

философского мышления к экономическому знанию позволяет философии увидеть новые собственные смыслы, расширяя тем самым пространство собственного существования». [5, 5]. Однако следует добавить к этим словам то положение, что философия позволяет определить целостную и единую концепцию экономического развития, во многом взаимно предопределяющего политические и правовые явления, и признаки общества и государства, связанные с такими сущностями, как «общественно-политический строй», «политический режим», «виды власти» и т. д.

В связи с этим актуальным представляется критический философский анализ экономизма, определяемого как «оппортунистическое течение в российской социал-демократии в период её становления (конец 19 — начало 20 вв.), стремившееся приспособить тактику и организацию социал-демократии к стихийному ходу рабочего движения. «Его политическая сущность сводилась к программе: “рабочим — экономическая, либералам – политическая борьба”» [6]. Иными словами экономизм, приобретающий форму по аналогии с вульгарным материализмом в философии, предполагал «сведение объяснения любой социальной, политической и культурной действительности к экономическому базису — соотношению спроса и предложения, при отрицании в какой-либо степени независимой роли других факторов». [7]. Такой подход односторонней интерпретации взаимосвязи экономики и философии с неизбежностью предполагал не просто к отождествлению этих понятий, но и к растворению философии в самой экономической среде, поскольку рассматривал философию в ракурсе вульгаризированного отождествления ее с практической деятельностью. Что предполагает не только ошибочное сужение сферы функционирования философской формы идеологии в системе экономических,

политических, правовых и нравственных отношений в обществе. Но и к сведению на нет интегрирующей роли и функции философии в государственных структурах власти и, в целом, в обществе.

На самом же деле философия, как одна из форм идеологии, имеет самостоятельное информационное пространство, выполняя познавательную и аналитическую функцию, направленную на отражение и опосредованное преобразование общественных и, в первую очередь, экономических отношений и явлений на уровне абстрактно-мыслительного процесса, с целью создания всеобщей социальной картины мира. Такое положение вещей в построении посредством философского мышления, относительно к социальному бытию и, в частности, производственных процессов, мыслительных конструкций, позволяет формированию такого научного направления, как философия экономики, предполагающей «рассмотрение философских оснований экономической науки. Включает в себя философию хозяйства, собственности, товара и денег, экономической политики, принципов распределения, потребительского выбора в обществе, экономической природы бюрократии, а также хозяйственную этику». [8]. Иными словами именно благодаря философской форме идеологии осуществляется как социализация самих экономических наук, так и теоретизация экономических явлений и процессов, рассматриваемых через призму политических и философско-этических норм и ценностей, в контексте разнообразных форм хозяйствования. Говоря о философии хозяйствования, особый интерес представляет философский анализ такой отрасли хозяйствования, как аграрный сектор экономики.

В связи с этим следует, в первую очередь, с позиции философско-экономического исследования

материального базиса кыргызстанского общества, определить какая именно экономика существует у Кыргызстана? Для Кыргызской Республики присуща аграрно-индустриальная экономика. При том, что индустриальная отрасль преимущественно относится к горнодобывающей промышленности. Однако говорить о развитии основных отраслей отечественной индустрии, таких как машиностроение, станкостроение и т.д., здесь не приходится по причине того, что их просто нет в экономическом секторе страны. Потому сельское хозяйство, хотя и является ведущей отраслью экономики в республике, в которой занято более половины трудоспособного населения, но по причине фактического отсутствия агропромышленного комплекса, оно представляет собой преимущественно примитивную форму фермерского хозяйствования, являющееся интенсивной натуральной аграрной деятельностью. Такая форма сельского хозяйства, определяемая как ручной труд, характерная для большинства фермерских хозяйств отдалённых районов республики, во многом определяется использованием тягловой силы животных и применением преимущественно физической, мускульной силы сельского производителя. Потому говорить о массовом использовании сельскими фермерскими хозяйствами аграрной техники, применительно к кыргызстанской аграрному сектору, которая классифицируется на «три большие группы: Самоходная техника: тракторы, комбайны, тягачи Вспомогательные агрегаты: косилки, плуги, бороны, лушильники, сеялки, разбрасыватели удобрений. Запчасти и комплектующие: узлы, диски к боронам, шкивы, лемехи, пружины и прочее» [9], здесь вовсе не приходится. Потому, рассматривая проблему роли национальной идеологии в экономическом развитии страны, в рамках философии экономики необходимо не только дать оценку

экономическому положению и состоянию экономики Кыргызстана. Но и определить, какой тип экономики существует в Кыргызстане? Исходя из вышесказанного об экономическом состоянии и уровне аграрного сектора, характеризующего Кыргызстан, как придаточную сырьевую страну для развитых индустриальных и постиндустриальных государств, можно заключить, что в республике существует сочетающаяся, смешанная и традиционная, разновидность экономической системы, с существенным преобладанием традиционного аграрного хозяйствования. С его формами господства частной свободы и частного примитивного предпринимательства, с сочетанием элементов государственного регулирования.

Таким образом, именно посредством философии экономики, определяющей применение философской формы национальной идеологии в анализе экономического положения различных отраслей хозяйствования, применительно к кыргызстанской действительности, позволяет объективно признать, что в Кыргызской Республике преобладает

аграрный сектор экономики. И поскольку промышленная отрасль отечественной экономики является второстепенной в стране, то исходя из недостаточного снабжения сельского хозяйства аграрной техникой, то такая страна называется аграрно-индустриальной, а само население представляется как аграрное общество, экономика которого представляет собой «примитивное ремесло и сельское хозяйство с использованием ручного труда. Промышленность не развита или развивается низкими темпами (не является основной сферой занятости населения)». [10],

Примечательно, что в аграрном обществе, каким, по сути, является само кыргызстанское общество, большая часть населения проживает в селах. При фактическом отсутствии в фермерских хозяйствах средств производства, экономика страны лишена возможности развития высокими темпами. Как следствие аграрное общество, с соответствующей его уровнем аграрной экономики, является источником поставки дешевой наемной рабочей силы и капитал в другие сферы мировой экономики.

Список использованной литературы:

1. Нации. Межэтнические отношения и национальная политика. 24.09.2020. [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://otradnoe-paneve.ru/?p=19290#:~:text=%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%E2%80%94%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9%2C%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE,%D1%81%20%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%8B%D0%BC%20%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%BE%D0%BC%20%D0%B8%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BC.>
2. Кирилл Телин, Филимонов Кирилл. Пробелы идентичности. Как и почему нация ускользает от государства [Электронный ресурс] – Режим доступа. – UR: <file:///C:/Users/%D0%9A%D1%83%D0%BD%D0%9A%D1%83%D1%88/Downloads/probely-identichnosti-kak-i-pochemu-natsiya-uskolzaet-ot-gosudarstva.pdf>.
3. Национальное государство [Электронный ресурс] – Режим доступа. – UR: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B>

0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.

4. Межнациональные отношения [Электронный ресурс] – Режим доступа. – UR: <https://foxford.ru/wiki/obschestvoznanie/mezhnatsionalnye-otnosheniya?srsltid=AfmBOopZbQkngQDDCQKmTITl2qpeNgluz2rYG1HsEvfx0QJ5t-AiLPJf>.

5. Полякова Н.Б. Философия и экономика: аспекты взаимоопределения // Вестник Удмуртского университета. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2015. Т. 25, вып. 3. № 3. – 5 с.

6. Ленин В. И., Полн. собр. соч., 5 изд., т. 26, с. 343—44.

7. Экономизм // Энциклопедический словарь Гранат: В 58 томах. — М., 1910—1948; «Экономизм», Малая советская энциклопедия (2-е издание), 1947 год.

8. Философия экономики [Электронный ресурс] – Режим доступа. – UR: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F_%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B8.

9. Сельхозтехника: виды, назначение, функции [Электронный ресурс] – Режим доступа. – UR: <https://dorozhnik.org/articles/selxoztexnika-vidy-naznachenie>.

10. Аграрная экономика [Электронный ресурс] – Режим доступа. – UR: https://www.google.com/search?q=10.+%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%8F+%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0%3A&oq=10.%09%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%8F+%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0%3A&gs_lcrp.

11. Бейшембиев Э.Ж., Айдарбекова Г.Б. Внешнеэкономическая деятельность кыргызской республики в составе ЕАЭС. КНУ им. Ж.Баласагына, Бишкек 2023 №1г. С-135

12. Мамбеталиева С.М., Осмонова А.Д. Креативная экономика» и ее роль в развитии стран КНУ им. Ж.Баласагына, Бишкек 2023 №1г. С-147

Рецензент: д.филос.н., профессор Усупова Ч.С.

Умаров М.

Ўзбекистандин мамлекеттик искусство жана маданият институту

Умаров М.

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана

Umarov M.

State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

САМАРКАНДДЫК ЖАДИДТЕРДИН АРАКЕТИ

ДЕЙСТВИЕ САМАРКАНДСКИХ ДЖАДИДОВ

THE ACTION OF THE SAMARKAND JADIDS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Самарканддык жадиддердин Россия империясынын Түркстан аймагы баш ийдирилгенден кийинки агартуу кыймылы талдоого алынган. Самарканддык жадиддердин элдик аң-сезимди ойготууга кошкон салымы каралат. Самаркандда жүргүзүлгөн биринчи театралдык спектаклдер талданат.

Аннотация: В статье проанализировано просветительское движение самаркандских джадидов после подчинения Туркестанского края Российской империи в конце XIX века. Рассматривается вклад самаркандских джадидов в пробуждение народного сознания. Анализируются первые театральные постановки, осуществлённые в Самарканде.

Abstract: The article analyzes the enlightenment movement of Samarkand jadids after the submission of the Turkestan region to the Russian Empire in the late XIX century. The contribution of Samarkand jadids to the awakening of people's consciousness is considered. The first theatrical performances carried out in Samarkand are analyzed.

Негизги сөздөр: жадиддер, басма, идея, театр, улуттук трагедия.

Ключевые слова: джадиды, печать, идея, театр, национальная трагедия.

Keywords: jadids, press, idea, theater, national tragedy.

После подчинения Туркестанского края Российской империи в 1853–1885 годах джадиды, осознав вызовы времени, пришли к выводу, что отсутствие идеи – это фактор, ослабляющий нацию, ведущий к застою и упадку. Поводом для этого послужило распространение крымским татаринцом Исмаилом Гасприали идеи джадидизма – стремления к обновлению – в Туркестанский край. Так, одну из своих статей в газете «Таржимон» («Переводчик») в 1895 году он озаглавил «Идея». В статье утверждалось: «В основе всех великих событий жизни лежит та или иная идея. Самые великие открытия начинаются с идеи, как с плана осуществления мечты». Эта теоретическая

основа прочно укоренилась и в сердцах самаркандских джадидов [6, 88 с].

К 1911 году, после хаджа, открывшего ему мир, самаркандец Махмудходжа Бехбуди, осознав необходимость реформ в школах и медресе, пришёл к пониманию, что национальный театр нового формата может стать важным инструментом для донесения идей джадидов до народа через национальную прессу. Он пришёл к выводу, что идеи джадидов можно выразить в сценических произведениях, написанных для постановки, и что необходимо показать народу его собственное положение. Бехбуди решил, что если драматург способен выразить необходимые своему народу истины в особом письменном стиле, то это

можно превратить в спектакль. Он начал искать тему, которая бы послужила толчком к пробуждению нации и её самоосознанию. Он пришёл к выводу, что необходимы драматические произведения, отражающие особенности национальных обычаев, традиций, социального уклада, устоявшегося образа жизни, вероисповедания, межпоколенческой нравственной преемственности народа, живущего на территории Самарканда, а также отражающие те пороки, которые препятствуют его развитию, и взгляды, обусловленные его временем.

Взгляды Бехбуди охватывают отношение народа к бытию, внимание к природе, вовлечённость в общественные процессы, размышления, связанные с социальной средой и политикой, а также мечты и стремления нации, её устремлённость в будущее, характер и облик каждого человека, манеры поведения, сформировавшиеся в определённой среде. Особенно важными становятся такие вопросы, как: как жили предки, о чём думали матери, чем заняты мысли детей, к чему стремятся окружающие, сформировались ли у людей такие чувства, как различение дозволенного и запретного, честь и достоинство, гордость, семейные и родственные узы, отношения с соседями, ощущение махалли как малой родины. Он осознаёт, что поиск ответов на эти вопросы средствами национальной драматургии стал насущной необходимостью, продиктованной временем.

Самаркандские джаиды под руководством Бехбуди, после реформирования школ и медресе, а также после создания национальной прессы для пропаганды своих идей, решили «поставить перед народом зеркало», чтобы тот мог увидеть собственное положение. Этим «зеркалом» стал национальный театр нового формата – художественный по форме, основанный на письменной драматургии, с

назидательным содержанием. Бесконечные изменения начала XX века, требования общественного устройства, ужасы войны, а также своеобразные научные и технические новшества подготовили почву для появления национального театра в европейском стиле и его признания наряду с другими театрами с устоявшейся практикой. В 1914 году Бехбуди начал издавать журнал «Ойина» («Зеркало»), в котором он стремился объяснить происходящие резкие перемены. Журнал подчёркивал сложную социально-политическую ситуацию в Туркестанском крае, выражал тревогу джаидов за будущее своей страны и пропагандировал необходимость создания национального театра, который бы показывал народу его собственное состояние через сценическое искусство. В результате в Самарканде, Ташкенте и Коканде стали формироваться национальные театральные труппы, и число обществ, поддерживавших их, увеличивалось.

В результате целенаправленной деятельности джаидов начали возникать общества, объединявшие просветителей, такие как «Турон», «Ғайрат» («Рвение»), «Қаһият» («Решимость»), «Бирлик» («Единство»), «Турк ўчоғи» («Тюркский очаг»), «Тарбияти ул-афтол» («Воспитание детей») и другие. Эти общества всесторонне содействовали джаидскому движению. Благодаря их деятельности представители интеллигенции стали поддерживать целый ряд новшеств в социальной сфере. В результате, учитывая требования времени и необходимость развития, джаиды направили деятельность своих единомышленников в сторону театрального искусства [8, 17-с].

Однако деятельность джаидов, связанная с созданием национального театра, столкнулась с сопротивлением религиозных лидеров того времени. Это было связано с тем, что люди с глубокой религиозной верой воспринимали новый вид зрелищ – театр –

как нечто греховное или даже как «логово шайтана». Более того, представители местной власти, управлявшие народом, также опасались духовного и просветительского воздействия, которое мог бы оказать театр нового формата, создаваемый джадидами. Поэтому они подстрекали религиозных деятелей выступать против этого движения, стараясь затормозить театральные постановки и помешать их успеху. Например, один из видных религиозных лидеров того времени Саидахмад Васли в своей статье под заголовком «Шариати исломия» объявил театр джаидов «харам» (запрещённым) и попытался обосновать свою точку зрения [5].

На подобное заблуждение ответил Махмудходжа Бехбуди, опубликовав в 1914 году в журнале «Ойна» статью под заголовком «Театр надур?» («Что такое театр?»). Автор, опираясь на такие понятия, как «дом назидания», «место проповедей», «моральное наставление», защищал начатое им движение и идеи джаидов. Он пояснял, что театральная деятельность – это не «дом шутовства», а «дом поучения». А те, кто выступает на сцене, не «шуты и клоуны», а «персонажи и наставники нравственности». В просвещённых обществах, утверждал он, актёры относятся к числу уважаемых и почётных слоёв населения. Особенно те, кто играет не ради собственной выгоды, а в пользу школы и своей нации – их ценность особенно высока [4, 29-сон].

Обладея образованием медресе, побывав в разных странах и став свидетелем прогресса в других землях, Бехбуди, создавая в письменной форме свою национальную трагедию под названием «Падаркуш» («Отцеубийца»), стремился не только привлечь внимание театральной публики к важнейшим проблемам своего времени, но и раскрыть цели и задачи джаидского движения через характеры персонажей, предложив тем самым возможные пути решения этих проблем.

Написание пьесы «Падаркуш» в 1911 году и её публикация в 1913 году положили начало джаидской драматургии и вдохновили тех, кто стремился создать национальный театр. Это сценическое произведение объединило требования времени с социальными потребностями нации, создав условия для рождения нового, по-настоящему национального узбекского театра. Вдохновлённые изданием 1913 года, джаиды начали ставить «Падаркуш» на сцене.

В Самарканде под руководством Махмудходжи Бехбуди, в Ташкенте усилиями Мунавваркори Абдурашидханова и Абдуллы Авлони, в Коканде по инициативе Хамзы Хакимзаде Ниязи начались постановки национальных драматургических произведений на актуальные темы.

В новой части Самарканда по пьесе Бехбуди «Падаркуш» был поставлен спектакль с одноимённым названием. Относительно режиссёра этой постановки существовало два мнения. Профессор Дильфуза Рахматуллаева, ссылаясь на исследования кандидата филологических наук Шухрата Ризаева и Миёна Бузрука Солихова, утверждает, что спектакль был поставлен азербайджанцем Алиаскаром Аскаровым совместно с самим Махмудходжей Бехбуди [8, 24-с]. В то же время Сирожиддин Ахмад указывает, что постановку осуществил Ориф Абдурахимзода.

Поскольку спектакль стал первым национальным театральным представлением, сам Бехбуди написал статью под названием «Первый национальный театр в Туркестане» и опубликовал её в организованном им журнале «Ойна». В статье он отмечал, что трагедия «Падаркуш» была поставлена настолько хорошо, что театр, получивший название «ибратхона» («дом назидания»), начал привлекать всё больше зрителей. В результате организаторы были вынуждены

добавить ещё 50 мест к уже имеющимся в зале 300 местам. Билеты продавались заранее и по высоким ценам, но даже это не уменьшило поток желающих. До начала спектакля число зрителей не убывало. Организаторы, извинившись перед публикой, пообещали повторить постановку и снизить цены на билеты. Однако от 300–400 человек так и не смогли попасть внутрь и вынуждены были уйти [4].

В этом сообщении журнала выражены радость автора и осознание значимости спектакля как крупного события. Упоминается, кто играл тех или иных персонажей, какие реплики или сцены вызвали смех у зрителей, какие наставления интеллигенции произвели сильное впечатление, и даже то, что некоторые плакали во время трагических сцен. Особенно сильное потрясение у зрителей вызвали эпизоды, где сын-отцеубийца убивает отца и, забрав его имущество, отправляется веселиться с друзьями. Эта трагическая и душераздирающая сцена завершается закрытием занавеса. Впечатление на публику было колоссальным... Русские, евреи и мусульмане выражали восхищение. Даже сотрудники театра отмечали, что за последние двадцать лет не случалось ничего подобного... Аплодисменты публики сотрясали “дом назидания”» [2, 31-с].

Из статьи данного автора можно сделать два вывода. Во-первых, если опираться на слова сотрудников театра, арендованного Бехбуди, о том, что они работают «двадцать лет», становится ясно, что данный русский театр в Самарканде функционировал с 1894 года. Во-вторых, выражение «потрясение у зрителя» свидетельствует о знакомстве Бехбуди с трудом Аристотеля «Поэтика». Ведь философ подчёркивал, что задача трагедии – катарсис, то есть «очистить» зрителя нравственно и духовно путём потрясения, страха или сострадания [2, 31-с]. Таким

образом, Бехбуди, будучи осведомлённым об критериях Аристотеля, заложил теоретические основы национального театра и на практике доказал их жизнеспособность.

Первый успех «Падаркуш» в Самарканде вскоре распространился по всему Туркестану. Произведение ставилось одно за другим во всех крупных городах. Театральная труппа «Турон», основанная в Ташкенте, начала работу над постановкой пьесы уже в 1913 году: сначала под руководством татарского режиссёра М. Мухаммадярова, а затем совместно с Алиаскаром Аскаровым, приехавшим из Самарканда, и Абдуллой Авлони. Спектакль был представлен зрителям 27 февраля 1914 года на сцене театра «Колизей» труппой «Турон» [8, 25–26-с]. Постановка также была тепло встречена в Ташкенте. Представление состоялось в театре «Колизей», вмещающим две тысячи зрителей.

Газеты Туркестанской области, такие как «Санойи нафиса», «Садои Фаргона», «Туркестанские ведомости», «Газета Туркестанской области», а также журнал «Ойина» опубликовали целый ряд материалов о спектакле «Падаркуш» [8, 26-с].

Таким образом, спектакль, поставленный по пьесе «Падаркуш», способствовал широкому распространению нового формата театра по всему Туркестанскому краю и сделал его любимым зрелищем народа. Кроме того, он дал мощный импульс развитию джадидской драматургии в узбекской литературе и усилил интерес к театру среди интеллигенции.

О влиянии широкой пропаганды спектакля свидетельствует и признание Абдуллы Кадыри, опубликованное в газете «Туркестанские ведомости» от 23 сентября 1915 года: «Под влиянием пьесы “Падаркуш”, вышедшей в 1913 году, я, сам того не заметив, написал пьесу “Несчастный жених”».

Темы, поднятые в драматургии джадидов, – предание себя бытовым удовольствиям, погружение в долги, незнание своих прав, невозможность добиться любви, неграмотность – всё это представляло собой *национальную трагедию*. Если взглянуть шире, то страдания, вызванные неграмотностью, устаревшие обычаи, мешающие развитию, пороки, тормозящие рост нации, – для молодёжи это и есть подлинная национальная трагедия.

Ещё один самаркандский джадид – Саидахмадходжа – родился в 1864 году в кишлаке Халвойи, недалеко от города. Начав писать стихи, он стал известен под псевдонимом Ажзи и в конце XIX века совершил паломничество. Владея персидским, арабским, русским и турецким языками, Саидахмадходжа в 1900 году работал переводчиком в российском консульстве в Джидде, а в 1901 году, вернувшись на родину, открыл школу нового образца [7].

Открытая Ажзи (Саидахмадходжой) джадидская школа стала украшением и гордостью кишлака Халвойи. Интеллигенты из разных уголков Туркестана стали приезжать, чтобы увидеть это учебное заведение. Светлые и уютные классы, парты вместо тростниковых циновок, строгое расписание занятий, преподавание таких дисциплин, как общая география, история, арифметика, геометрия и медицина, широкое использование на уроках наглядных пособий, таких как карты и глобусы, вызывали восхищение у многих.

Поскольку Саидахмадходжа свободно владел четырьмя языками – узбекским, таджикским, арабским и русским, он первым перевёл на узбекский язык повесть Николая Васильевича Гоголя «Шинель». Однако такая известность не пришлась по душе носителям ортодоксальной идеологии. В 1914 году в мечети, расположенной на территории медресе Улугбека, в присутствии

пяти-шести тысяч мусульман, муэдзин провозгласил с пафосной речью на фарси, что те, кто пропагандирует преподавание на русском языке, являются неверными, и каждый, кто отдаёт своего ребёнка в «джадидскую школу», сам становится неверным, а его жена считается разведённой [1].

Поняв правоту идей джадидов, патриотичный поэт Ажзи возвёл свою новую школу, готовящую кадры для будущего, в ранг образцового учебного заведения. Школа, открытая в кишлаке Халвойи, недалеко от Самарканда, получила известность не только потому, что обучала грамоте, но и потому, что приучала учащихся к осознанию своих прав. Она стала известна не только в Самарканде, Бухаре, Коканде, Андижане, Ташкенте и Туркестане, но даже в Тифлисе и Баку. Причина тому заключалась в том, что Саидахмадходжа, как и все просветители эпохи национального возрождения, стремился направлять своих учеников к просвещению, помогать им осознать свои права и положение, чтобы они могли встать в один ряд с развитыми народами. Тем самым он расширял ряды джадидов. Его поэтическое творчество выражало пережитое, борьбу интеллигенции в форме национальных трагедий.

Хорошо знакомый с творчеством Исмаила Гаспирали, Саидахмадходжа стал автором первого фантастического стихотворения. Его произведение «Миръати Ибрат» («Зеркало наставления») признано написанным под влиянием Гаспирали. В этом стихотворении он, выражая свои мечты и надежды, в художественной форме описывает будущее Самарканда, сравнивая его с тем, что он видел во время своих путешествий: трамвай, автомобили, электричество, телефон, высокие здания и даже телевидение – как будто он стал свидетелем всего этого в родном городе. В заключении поэт подчёркивает, что достичь всего этого можно только через науку.

Вывод таков: самаркандские джадиды, открывая школы нового типа, создавая национальный театр и действуя как представители интеллигенции, противостояли невежеству просвещением, вдохновляли безнадежные сердца, воспитывали любовь к Родине, защищали цели, интересы, права своего народа, выражали насущные потребности страны и вызовы времени в художественной форме, призывали избавляться от зависимости, покорности и духовной нищеты через знания и просвещение. Своей образцовой деятельностью они навсегда вписали свои имена в летопись истории.

Список использованной литературы

1. // Туркистон вилоятининг газети. – 1914. – 3 январь.
2. Арасту. Поэтика. – Т.: Янги аср авлоди, 2024. – 31-б.
3. Беҳбудий М. Туркистонда илк миллий театр // Ойина. – 1914. – 25 январь.
4. Беҳбудий. Театр надур? // Ойина. – 1914. – 29-сон.
5. Васлий. Шариати исломия // Садои Фарғона. – 1914. – 12 ноябрь.
6. Касимов Б. Узбекская литература в период национального возрождения. – Т.: Гафур Гулям, 2022. – 88 с.
7. Қосимов Б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. –Т.: Ғ. Ғулом, 2022. – 254-б.
8. Раҳматуллаева Д. Тарих ва театр. – Т.: Гафур Ғулом, 2022. – 17, 24–26-б.

УДК 316.454.5

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Усубалиева А.А., Жусубалиев А.Р., Матиев Б.Т., Малтабаров Б.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Усубалиева А.А., Жусубалиев А.Р., Матиев Б.Т., Малтабаров Б.А.

КНУ Ж. Баласагына

Usubalieva A. A., Zhusubaliev A.A., Matiev B.T., Maltabarov B.A.,

KNU named after J. Balasagyn

ҲЙ-БҮЛӨНҮН СҮЙЛӨШҮҮСҮНДӨ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН ОРДУ

МЕСТО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В РЕЧЕВОМ ОБЩЕНИИ СЕМЬИ

THE PLACE OF THE STATE LANGUAGE IN FAMILY SPEECH COMMUNICATION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары келтирилген, анда үй-бүлөнүн кеп сүйлөшүүсүндө мамлекеттик тилдин ролу жана орду каралат. Жыйынтыктар республиканын улуттары жана облустары боюнча берилген, анда ата-энелер менен балдардын ортосундагы коммуникацияда, балдардын өз ара баарлашуусунда колдонулган тил талданат. Телевизорду, гезиттерди жана китептерди көргөндө жана социалдык тармактарда артыкчылыктуу тил.

Аннотация: В статье представлены итоги социологического исследования, где рассматривается роль и место государственного языка в речевом общении семьи. Результаты представлены в разрезе национальностей и областей республики, где анализируется язык, используемый при коммуникации между родителями и детьми, в общении детей между

собой. Предпочитаемый язык при просмотре телевизора, газет и книг, а также в социальных сетях.

Abstract: The article presents the results of a sociological study, which examines the role and place of the state language in family speech communication. The results are presented in the context of nationalities and regions of the republic, where the language used in communication between parents and children, in children's communication with each other, is analyzed. Preferred language when watching TV, newspapers and books, as well as on social networks.

Негизги сөздөр: Мамлекеттик тил; үй-бүлө; кеп баарлашуу; кыргыз тили; орус тили; облус; телекөрсөтүү; газета-китептер; социалдык тармактар.

Ключевые слова: государственный язык; семья; речевое общение; кыргызский язык; русский язык; область; телевидение; газеты и книги; социальные сети.

Keywords: State language; family; speech communication; Kyrgyz language; Russian language; region; television; newspapers; books; Social networks.

Важность роли общения в жизни каждого человека чрезвычайно велика. Коммуникативный процесс один из важных составляющих социализации общества на протяжении всей истории, которое в свою очередь влияет на правильное формирование и развитие психики человека; помогает обмениваться информацией; воспринимать и понимать друг друга; передавать накопленный опыт и т.п. Особенно хотелось бы отметить внутрисемейный язык как показатель уникальной версии общенационального языка в сфере семейно-бытового общения, которая отображает уровень внедрения языковой политики государства.

Формирование и усвоение родной речи происходит в семье, т.е. от одного поколения к другому, заложенная культура общения прослеживается у людей на протяжении всей жизни. Роль семьи, несомненно, велика в сохранении и передаче детям родного языка, ребенок неосознанно подвержен влиянию личных установок его родителей по отношению как к родному языку, так и культуре.

Всестороннее и разнонаправленное изучение речевого общения осуществляется в лингвистике. И это не случайно, поскольку этикет проявляет себя наиболее многогранно и многоаспектно именно посредством речи. С точки зрения лингвистов, речевой этикет –

это всегда диалог двух коммуникантов, носителей определенных социальных функций. С. Мусаев дает определение речевому этикету как основным правилам речевого поведения в различных ситуациях, составляющих нашу жизнь, таких, как ситуации приветствия, обращения, благодарности, извинения, поздравления, прощания и т.д. (Мусаев, 1999:91) [4]

Трудно переоценить роль общения в жизни человека, а в жизни ребенка оно является одним из факторов становления личности. Также и в семейном взаимоотношении имеет особую актуальность, так как является основой и гарантией его устойчивости. [1]

Семья - это место непринужденного общения, где человек имеет большую свободу для проявления своей языковой индивидуальности по сравнению с другими социальными группами, членом которых он является. К тому же сфера повседневного обиходно-бытового общения насыщена ситуациями, причинами и поводами, ведущими к напряженному социальному взаимодействию. Риторический подход предполагает установку на гармонизацию общения, самоконтроль, преодоление эгоцентризма с помощью использования соответствующих речевых тактик и языковых средств, что, в свою очередь,

позволит определить путь снижения рискогенности семейного общения.

Далее приведены результаты исследования, инициированного Национальной комиссией по государственному языку и языковой политике при Президенте Кыргызской Республики, проведенного социологами Кыргызского национального университета им.Ж.Баласагына. В опросе участвовало 2150 человек, который охватил все регионы республики, а также города Бишкек и Ош. Рассматривая респондентов в разрезе, национальности следует отметить, что более половины ответивших, а именно (72,4%) представители коренной национальности, а именно кыргызы, узбеки (11,9%), русские (7,6%), другие национальности (6,5%), не указали свою национальную принадлежность (1,6%). Наглядно можно увидеть в нижеприведенной диаграмме.

Диаграмма № 1

Социологический аспект анализа речевого взаимодействия предполагает рассмотрение таких факторов, как пол, возраст, социальное положение, сфера деятельности и религиозная принадлежность в процессе общения, т.е. учитывается «социологический контекст» коммуникации.

Далее представлены результаты множественных ответов респондентов (из числа 3312), где им было предложено несколько вариантов ответа с возможностью выбора не более двух вариантов из предложенных в анкете вопроса касемо

обязанности обучения детей государственному языку.

При овладении родным языка родители не должны находиться на позиции пассивных наблюдателей за процессом, а принимать активное участие, так считают (41,6%) респондентов, вся ответственность за обучение должна возлагаться на образовательные учреждения по мнению (38,1%), в данной иерархии ответ “государство” заняло третью позицию (14,7 %), минимальная представленность у общественных организаций (3,9%) и другие ответы составили (1,7%).

Таблица №1. Обязанности по обучению государственному языку (%)

	Количество ответов	Из числа 3312ден (%)
1 Государство	488	14,7
2 Общественных организаций	128	3,9
3 Образовательных учреждений	1261	38,1
4 Родителей	1379	41,6
5 Другие	56	1,7
Всего	3312	100

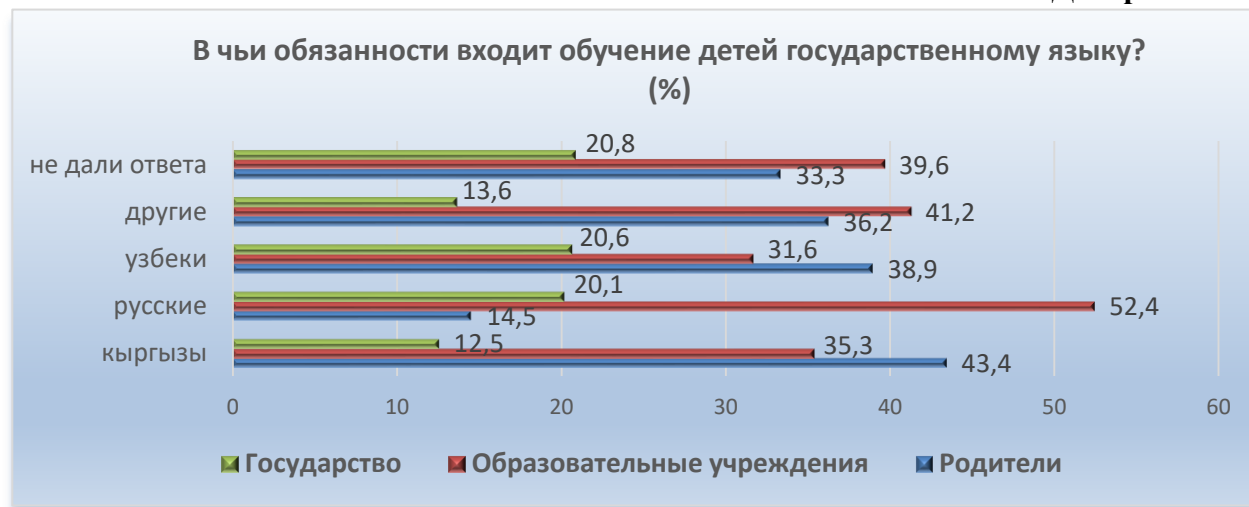
Рассматривая данные ответы в разрезе национальности, следует отметить, что детей “государственному языку необходимо обучать родителям”, так считают представители кыргызской национальности (43,4%), почти тождественные ответы по представителям узбекской национальности (38,9%) и (36,2%) другие национальности и лишь (14,5%) русских дали положительный ответ по данному пункту.

Обучение подрастающего поколения государственному языку должны проводить “образовательные учреждения”, такого мнения придерживаются более половины респондентов русской национальности (52,4%), а также представители других национальностей (41,2 %), кыргызы (35,3%) и узбеки (31,6%). Обучение детей языку также должно быть возложено на государство, так считают некоторые

респонденты, наглядно ответы можно увидеть в нижепредставленной диаграмме №2. (Полученные ответы не составляют в

сумме 100%, так как приведенная статистика в диаграмме результат обобщения множественных ответов.)

Диаграмма №2

Язык, на котором мы говорим с нашими детьми, это первый язык, который они изучат, с остальной частью семьи, с их культурой и сообществом. Ведь ребенка никто языку целенаправленно не учит, он сам создает свой собственный язык, бессознательно перерабатывая тот речевой инпут, который он получает от взрослых носителей языка.

Поэтому следующим вопросом в анкете респонденты должны были указать язык, который используется в общении родителей и детей. Более половины опрошенных респондентов кыргызской национальности в семье используют свой родной язык (62,2%), коммуницируют между собой на кыргызском и русском языках, но как правило на родном языке (27,2%) кыргызов, минимальная представленность кыргызов, которые общаются только на русском языке всего (2,4%), немного больше представителей коренной национальности, общающихся на обоих языках, но предпочитательно на русском (6,1%), не дали ответа (5,9%).

Противоположная картина выглядит у опрошенных респондентов русской национальности, где используют в общении

только государственный язык всего лишь (1,2%), на своем русском языке в речевом общении семьи коммуницируют (88,4%), используют оба языка, но предпочитают кыргызский (2,4%), применяют два языка, но чаще всего русский (6,1%), не дали ответа (1,2%).

Исключительно на кыргызском языке общаются с детьми опрошенные узбекской национальности (31,3%) и представители других национальностей (30%), общение между родителями и детьми преимущественно на русском языке лишь у (7%) узбеков, тогда как у других национальностей (19,3%).

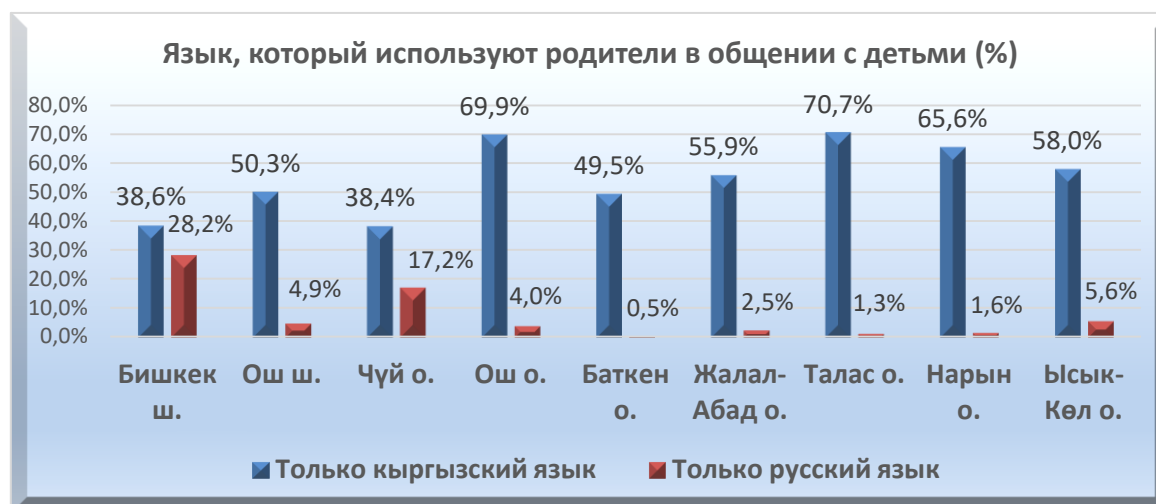
Используют другие языки кроме указанных в анкете участники узбекской национальности (30,1%) и представители других национальностей (16,4%), русские (7,6%) и кыргызы (2,9%), не дали ответа (2,9%) респондентов.

Одним из факторов влияющих на общение родителей и детей является место проживания семьи, так называемая “лингвогеографичность” т.е. город или село, по результатам исследования можно увидеть что бишкекчане используют только кыргызский язык (38%), относительно

жителей города Ош, цифра по данному пункту возросла и на государственном языке разговаривают со своим подрастающим поколением (50,3%) опрошенных, по Ошской области в отличие от столицы более половины респондентов общаются с детьми исключительно на кыргызском языке

(69,9%). Респонденты, использующие только русский язык (28,2%) являются жителями города Бишкек и (17,2%) опрошенные Чуйской области. Следует отметить, что влияние города не проходит незамеченным, подробно представлено в диаграмме №3.

Диаграмма №3

Надо сказать, что билингвизм в Кыргызстане в его разновидностях (русско-кыргызский и кыргызско-русский) исторически меняли свои позиции: если в советское время у кыргызов преобладал русско-кыргызский билингвизм, то на данном этапе с кардинальным изменением геополитической ситуации на постсоветском пространстве активно развивается кыргызско-русский билингвизм.[3]

Поэтому в опросе респондентам применяющим оба языка в общении с детьми, но чаще всего «кыргызский» были получены следующие ответы: жители Баткенской области (32,4%), Нарынской области (31,3%), Джалал-Абадской (28,9%), далее следует Чуйская область, а именно (26,6%) респонденты Иссык-кульской области (25,2%), на последних позициях города Бишкек (20,6%) и Ош (16,8%) и мизерна число представителей Ошской области, которые составили (10,7%) из числа опрошенных респондентов.

Участники опроса, коммуницирующие с детьми на обоих

языках, но чаще всего на «русском», респонденты Чуйской области (14,4%), по городам Ош (12,6%) и Бишкек (10,4%), Иссык-кульская область (9,1%), по остальным оставшимся регионам показатели достаточно низки Таласская (6,7%), Джалал-Абадской (5,2%) Баткенской (3,3%) Ошской (1,9%) и Нарынской (1,6%) областях.

Следует отметить, что диалоги детей со взрослым отличаются от диалогов между собой по ряду факторов, ведущим из которых являются преимущественное лидерство взрослых в семье, которые зачастую навязывают свой язык общения, стараются во время разговора корректировать речь ребенка, так в диалогах взрослый-ребенок инициатором и ведущим темы, как правило, является взрослый собеседник. Если в семье поддерживается какая-либо культура речевого общения, то ребенок должен ей подчиняться, напротив со своим сверстниками он находится в более естественной среде и язык общения формируется на основе восприятия информации из разных источников.

На основании вышесказанного респондентам было предложено выбрать язык, на котором чаще всего разговаривают

между собой дети, данные представлены в разрезе городов и областей республики.

Таблица №2. Используемый язык при общении детей между собой (%)

Язык общения Детей между собой	г. Бишкек	г.Ош	Чуй-ская область	Ош-ская область	Баткен-ская область	Джалал-Абадская область	Талас-ская область	Нарын-ская область	Иссык-Кульская область
Только кыргызский язык	22,4%	34,3%	27,7%	57,6%	51,1%	45,5%	50,7%	42,2%	34,3%
Только русский язык	32,1%	11,2%	23,1%	5,9%	2,7%	5,5%	16,0%	12,5%	14,0%
Два языка, но чаще кыргызский	27,0%	28,0%	28,2%	18,7%	26,9%	32,8%	29,3%	34,4%	31,5%
Два языка, но чаще русский	15,2%	14,0%	18,5%	4,0%	6,6%	7,4%	2,7%	10,9%	17,5%
Другой язык	1,6%	7,7%	0,8%	11,2%	8,2%	2,8%	0,0%	0,0%	0,0%
Не дали ответа	1,6%	4,9%	1,6%	2,7%	4,4%	6,1%	1,3%	0,0%	2,8%

Как видно из таблицы, только на государственном языке коммуницируют в основном дети проживающие в областях республики, на последних позициях оказалась Чуйская область и город Бишкек, что скорее всего объясняется интернациональностью контингента жителей. Относительно равномерное распределение ответов можно проследить у детей, применяющих в разговоре оба языка, но чаще кыргызский, минимальная представленность респондентов, использующих только русский язык, более половины ответивших в совокупности составляют представители города Бишкек и Чуйской области. Детвора, разговаривающая на обоих языках, но больше на русском жители Чуйской, Иссык-Кульской областей, а также городов Бишкек и Ош.

Сегодня средства массовой информации и в первую очередь телевидение, интернет, газеты и книги необходимо рассматривать как особое

социальное явление, оказывающее влияние на наше общество, поэтому респондентам было предложено отметить на каком языке они чаще всего смотрят телевизор, читают периодические издания и литературу, а также получают информацию на различных сайтах.

Каналы транслирующие программы «только на кыргызском языке» предпочитают жители, проживающие в Ошской области (32,8%), Таласской области (28%) на третьей позиции респонденты из города Ош (25,2%), приблизительно одинаково распределились ответы между опрошенными Баткенской области (22,5%) и Джалал-Абадской (22,6%), по Нарынской области (18%), чуть меньше по Иссык-Кульской (16,1%), в меньшинстве оказались бишкекчане (10,2%) и граждане проживающие в Чуйской области (9,7%). Напротив, жители столицы выбирают при просмотре телевизора «только на русском языке» (33%) и участники опроса Чуйской

области (25%), по остальным регионам мнения распределились почти в равной степени с небольшим разрывом, наглядно можно увидеть в диаграмме №4.

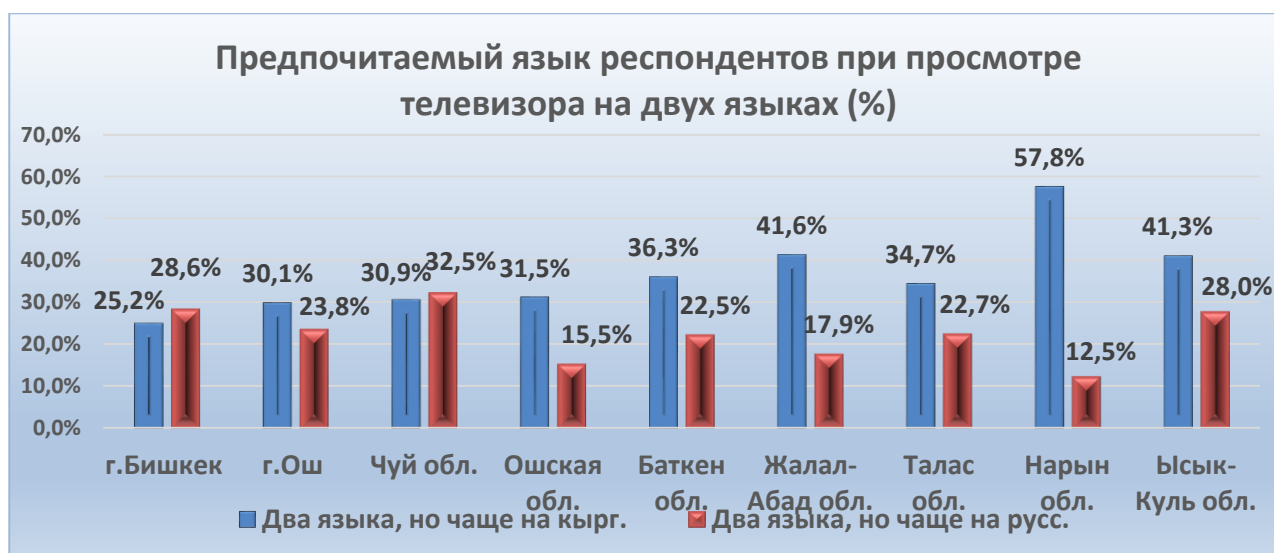
Диаграмма №4

Среди всех представленных регионов респонденты просматривающие телеканалы на двух языках, но чаще всего на «кыргызском» составляют жители Нарынской области (57,8%), следует отметить, сравнивая ответы зрителей по данной области, использующих также два языка, но чаще «русский» «нарынчане» оказались в меньшинстве относительно всех

регионов и городов, а именно (12,5%). Население Джалал-Абадской области предпочитающие смотреть каналы на двух языках, но чаще на государственном языке (41,6%) и Иссык-кульская область (41,3%). Каким образом ответы распределились по остальным областям можно наглядно увидеть в ниже представленной диаграмме №5.

Диаграмма №5

Следующим вопросом в анкете респондентам было предложено отметить на каком языке они чаще всего читают газеты и книги, где в основном опрошенные южных регионов предпочитают литературу «только

на кыргызском языке» такие как: Баткенская область (47,8%), город Ош (43,4%), Ошская область (41,6%) и Джалал-Абадская (38,8%); среди северных регионов республики выбирают различные литературные

источники исключительно на государственном языке представители Нарынской (40,6%), Таласской (30,7%), Иссык-Кульской (27,3%) и Чуйской (20,7%) областей, менее всего представленность среди жителей города Бишкек, а именно (14,5%). Относительно участников, отдающих преимущественно чтению «только на русском языке» являются бишкекчане (34,9%) и представители Чуйской области (27,2%) далее идут население Таласской области (16%), города Ош (12,6%) и Иссык-кульской области (11,2%), мизерна представленность в ответах, читающих газеты и книги на официальном языке, где примерно одинаковые отклики среди опрошенных Джалал-Абадской (6,9%) Ошской (6,7%), Баткенской (6,6%) и Нарынской (6,3%) областей.

Рассматривая ответы среди респондентов проводящих свой досуг при чтении книг и газет на двух языках, но чаще использующие кыргызский являются представители Таласской области (36%), далее следует Джалал-Абадская область (33,1%), на одинаковых позициях с небольшой разницей жители Иссык-

кульской (32,9%) и Нарынской областей (32,8%), чуть меньше у опрошенных Баткенской (31,9%) и Ошской областей (29,3%), приблизительно схожие ответы у участников опроса по Чуйской области (26,6%) и городов Ош (23,8%) и Бишкек (23,3%).

Билингвистическая направленность с упором на официальный язык характерна для жителей города Бишкек (25,6%), Иссык-Кульской (25,2%), Чуйской (21,5%), Нарынской (18,8%), Таласской (17,3%) областей, далее в порядке убывания в меньшинстве оказались население Джалал-Абадской области (12,1%) города Ош (11,2%) а также жители Ошской (10,4%) и Баткенской (8,2%) областей.

Сегодня социальные сети различные сайты, Фейсбук, Инстаграм и другие являются неотъемлемой частью человеческой жизни, их отличает простота использования, доступность и распространенность, а также удобство. Поэтому в завершении участникам опроса было предложено указать наиболее часто используемый язык при просмотре новостей, полученные ответы можно наглядно увидеть в таблице №3.

Таблица № 3. Используемый язык общения детей между собой (%)

Язык общения Детей между собой	г. Бишкек	г.Ош	Чуй-ская область	Ош-ская область	Баткен-ская область	Джалал-Абадская область	Талас-ская область	Нарын-ская область	Иссык-Кульская область
Только кыргызский язык	7,6%	20,3%	6,2%	29,9%	25,8%	28,1%	25,3%	20,3%	14,0%
Только русский язык	34,9%	15,4%	32,0%	9,1%	16,5%	9,1%	13,3%	7,8%	14,0%
Два языка, но чаще кыргызский	23,3%	30,8%	25,3%	31,7%	32,4%	36,4%	34,7%	32,8%	35,7%
Два языка, но чаще русский	32,6%	23,8%	34,1%	17,3%	18,7%	17,6%	26,7%	34,4%	33,6%
Другой язык	0,9%	4,9%	0,8%	9,3%	2,2%	2,8%	0,0%	4,7%	0,0%
Не дали ответа	0,7%	4,9%	1,6%	2,7%	4,4%	6,1%	0,0%	0,0%	2,8%

Как видно из полученных данных, опрошенные участники по городу Бишкек в основном просматривают новости на только на русском языке (34,9%), использующие два языка, но чаще всего русский (32,6%), чаще кыргызский (23,3%). Ознакомляются с текущими новостями исключительно на государственном языке представители южных и Нарынской областей, на последних строчках Иссык-Кульская область, город Бишкек и Чуйская область. Ответы по пункту респондентов получающих информацию из социальных сетей на двух языках преимущественно на кыргызском распределились приблизительно одинаково по всем областям республики кроме города Бишкек и Чуйской области.

Интересным представился тот факт, что люди, использующие два языка, но чаще всего русский являются жители Нарынской области, далее следуют опрошенные из Чуйской и Иссык-Кульской областей, также города Бишкек.

Подытоживая статью, можно сделать выводы, что люди проживающие преимущественно в областях республики при разговоре в семейной обстановке и

получении информации применяют чаще всего кыргызский язык. Тогда как по сравнению с другими регионами, в столице республики и расположенной поблизости Чуйской области склонны при разговоре и потреблении информации к двуязычью, где преимущество отдается русскому языку.

Влияние социальных сетей на формирование речевого общения играет огромную роль, а точнее, на «переформатирование» языкового сознания и языковой личности – это сложный процесс, который практически не поддается контролю.

На данном этапе развития общества велика роль семьи в формировании языковой личности, поэтому необходимо внедрения в перечень тем классных родительских собраний и бесед для родителей темы, посвященные вопросам воспитания уважения к родному языку и духовно-нравственному опыту народа, его культуре. Гармоничное семейное общение, хорошая семейная речь — залог благополучия всего общества, поэтому очень важно, чтобы результаты исследования способствовали повышению уровня речевой культуры.

Список литературы:

1. Анцупов А.Я., Баклановский С.В. Конфликтология в схемах и комментариях. – СПб.: Питер, 2005 – 288с.
2. Быстрицкий, С. С. Социальные сети как новые СМИ / С. С. Быстрицкий. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2023. - № 18 (465). - С. 271-273.
3. Дербишева З.К. Языковые контакты в сфере билингвизма в Кыргызстане // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2022. Т. 13. № 1.
4. Мусаев, С.Ж. Кеп маданияты жана норма, Бишкек, 1999. -241 б.
5. Сыдыкова, Ч.Т., Лингвокультурологическая специфика кыргызского и русского речевого и неречевого поведения, Монография, Бишкек, 2012. -160 с.

Рецензент: д.с.н., профессор Мендибаев Н.

ИСТОРИЯ

УДК:53:94 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Кадышев С.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Кадышев С.
КНУ им. Ж.Баласагына
S. Kadyshhev
KNU named after J. Balasagyn

УНИВЕРСИТЕТТИН 1956-ЖЫЛДАГЫ ФИЗИКА АДИСТИГИ БОЮНЧА БҮТҮРҮҮЧҮЛӨРҮНҮН ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИ ЖӨНҮНДӨ

О ДОСТИЖЕНИЯХ ВЫПУСКНИКОВ УНИВЕРСИТЕТА 1956 ГОДА НАПРАВЛЕНИЯ ФИЗИКА

ABOUT THE ACHIEVEMENTS OF THE UNIVERSITY GRADUATES OF 1956 DIVISIONS OF PHYSICS

Кыскача мүнөздөмө: Кыргызстандын көрүнүктүү физик окумуштуулары – университеттин 1956-жылдагы бүтүрүүчүлөрү, мисалы, Жеенбаев Жаныбек, Дүйшөн Маматканов, Жапар Текенов жана башкалар республикада гидроэнергетика, плазма физикасы, теориялык физика, химия, катуу заттар физикасы жана башка илимий багыттардын өнүгүүсүнө зор салым кошушкан. Алар илимди, технологияларды жана билимди өнүктүрүп, илимий мектептерди түзүп, маанилүү ачылыштарды жасашкан жана жаңы муундагы илимий кадрларды тарбиялап, алардын ишин улантуучуларды өстүрүп келишкен.

Аннотация: Учёные физики Кыргызстана – выпускники университета 1956 года, такие как Жеенбаев Жаныбек, Дүйшөн Маматканов, Жапар Текенов и другие, внесли значительный вклад в развитие гидроэнергетики, физики плазмы, теоретической физики, химии, физикитвёрдого тела и других направлений науки в республике. Эти учёные развивали науку, технологии и знания, формируя научные школы, делая важные открытия и воспитывая новые поколения научных работников, продолжающих их дело.

Abstract: Scientists-physicists of Kyrgyzstan, graduates of the university class of 1956, such as Jeenbaev Zhanybek, Duishon Mamatkanov, Japar Tekenov and others, made significant contributions to the development of hydropower, plasma physics, theoretical physics, chemistry, solid-state physics and other scientific fields in the Republic. These scientists advanced science, technology and knowledge, established scientific schools, made important discoveries and mentored new generations of researchers who continue their work.

Негизги сөздөр: Гидроэнергетика, суу ресурстары, атомдук спектроскопия, плазма физикасы, теориялык физика, энергетика, алмаз синтези.

Ключевые слова: Гидроэнергетика, водные ресурсы, атомная спектроскопия, физика плазмы, теоретическая физика, энергетика, синтез алмазов.

Keywords: Hydropower, water resources, atomic spectroscopy, plasma physics, theoretical physics, energy, diamond synthesis.

2025-жылы 100 жылдык мааракеси белгиленип жаткан Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин (КУУ) тарыхында канчалаган инсандар билим берип, канчалаган инсандар билим алып, республикабыздын экономикасын, саясий түзүмүн, маданиятын, илим, билимин өнүктүрүүгө өз салымдарын кошуп, ак ниет эмгектенишкендиги басылмаларда айтылып келет [1-5]. Ошолордун арасында Кыргыз мамлекеттик университетинин (КМУнун) физика-математика факультетинин физика бөлүмүн 1956-жылы бүтүрүшкөн, КР Улуттук ИАнын академиктери: Жеенбаев Жаныбек, Мамытканов Дүйшөн, Текенов Жапар, мүчө-корреспонденти Бийбосунов Ильяс, профессор Усенбаев Качкынбай, доцент Арынов Асанбай, ж.б. кыргыз жергесинде физика илиминин, билим берүүсүнүн өнүгүүсүнө чоң салым кошушкан. Профессорлор Спекторов Л.А., Жеенбаев Ж., Бийбосунов И., Алыбаков А. ж.б. жөнүндө [3-5] маалымдамаларда кеңири айтылгандыктан, бул макалада башка бүтүрүүчүлөр жөнүндө сөз болмокчу..

Арынов А.

АРЫНОВ АСАНБАЙ (1930–1983) – КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнүн 1956-жылдагы бүтүрүүчүсү. 1948-1949-жылдары

Пржевальскийдеги Мугалимдер институтунда билим алып, “физик” жана “математик” адистигине ээ болуп чыккан. 1949-1950-жылдары Ак-Суу районунун Сары-Камыш айылдык мектебинде физика мугалими болуп иштеп, эмгек жолун баштаган. Физика-математика илимдеринин кандидаты (1959), доцент (1964). КМУнун жана Балкар мамлекеттик университетинин аспирантурасын “Теориялык физика” багытында аяктаган (1956–1959). 1959-жылдын 12-июнунда КМУда “Изоэнтropicные установившиеся релятивистские течения газа” аталыштагы, физика-математика илимдеринин кандидаты окумуштуулук дражасына талапкер диссертациясын (жетекчиси – профессор Франкль Ф.И.) ийгиликтүү жактаган. СССР Жогорку билим берүү министрлигинин алдындагы Жогорку аттестациялык комиссиянын чечими (21.09.1964) менен “Теориялык физика” кафедрасы боюнча “Доцент” окумуштуулук наамы ыйгарылган.

КМУда улук окутуучу (1959-1961), 1961-жылдын 23-январынан доцент, теориялык физика кафедрасынын башчысы (1963–1974), 1983-жылга чейин ошол эле кафедранын доценти болуп иштеген. Теориялык физика, газ жана гидродинамика тармагындагы көрүнүктүү окумуштуу. Релятивисттик механиканы жана серпилгич толкундардын таралышын изилдеген. Профессор Ф.И.Франкльдын жетекчилиги астында фотондук ракета кыймылдаткычынын күчүн, иштөө шарттарынын теориясын эсептеп чыккан. Асанбай Арынович пневматикалык изоляцияны колдонуунун таасиринде курулуш конструкциясынын титирөөсүнүн басандоо мезгилинин жана жердин титирөө күчүнүн көз карандылыгын аныктаган. 50дөн ашык илимий эмгектер жана 5 окуу-методикалык колдонмолор жарык көргөн.

МАМАТКАНОВ ДҮЙШӨН
(07.11.1934–26.10.2020) – КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнүн 1956-жылдагы бүтүрүүчүсү. Техника илимдеринин доктору (1994),

Маматканов Д.

профессор (2003). Эмгек жолун 1956-жылы Фрунзе шаарындагы № 5 орто мектепте математика жана физика мугалими болуп, иштеп баштаган. 1957-жылдан Кыргыз ССР ИАнын энергетика жана суу чарба институтунун гидроэнергетика лабораториясында кенже илимий кызматкер. 1961-жылдан СССР ИАнын Сибирь бөлүмүнүн Сибирь энергетика институтунун аспирантурасында (Иркутск ш.) окуп, техникалык илимдердин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн “Развитие и обобщение методов расчета многолетнего регулирования речного стока, основанных на данных наблюдений” темадагы диссертациясын (1963-жылы) коргоо менен мөөнөтүнөн мурда бүтүргөн.

1964–1981-жылдары СССР энергетика жана электрлештирүү министрлигинин Башкы долбоорлоо илим изилдөө институтунун Кыргызстан энергетика башкармалыгында комплекстүү суу-энергетикалык проблемалар лабораториясында кенже, улук илимий кызматкер. 1980-жылы “Гидравлика жана

инженердик гидрология” адистиги боюнча техника илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн “Вероятностные методы описания и расчетов многолетнего регулирования режимов речного стока” аталыштагы темада диссертациясын Мамлекеттик гидрология институтунда жактаган (Ленинград ш.). 1981-1992-жылдары – Кыргыз ССР ИАнын Автоматика институтунда өзү уюштурган “Узак мөөнөттүү болжолдоо жана агымдарды жөнгө салуу методдору” лабораториясынын башчысы. 1992-2018-жылдары өзү уюштурган КРнын Улуттук ИАнын Суу проблемалары жана гидроэнергетика институтунун директору. 2018-жылдын июнь айынан ушул эле институтта илимий проекттин жетекчиси.

Дүйшөн Маматкановдун илимий иштеп чыгуулары көп кырдуу жана инженердик гидрологияга байланыштуу; математикалык статистика жана ыктымалдуулук теориясы; суу ресурстарын изилдөө, моделдөө, болжолдоо жана сарамжалдуу пайдалануу, булгануудан жана азайып кетүүдөн коргоо; перспективдүү суу баланстарын иштеп чыгуу; дарыялардын агымын жөнгө салуу теориясы жана гидроэнергетикалык маселелерди чечүү. Борбордук Азиянын суу жана суу-энергетикалык ресурстарын пайдалануу жана климаттын өзгөргөн шарттарында Арал жана Ысык-Көл көйгөйлөрүн чечүү боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, сунуштарды иштеп чыккан. Мамлекеттик азык-түлүк жана энергетикалык коопсуздукту камсыз кылууда анын конкреттүү натыйжалары жана гидроэкология, мамлекеттер аралык суу бөлүштүрүү, трансчегаралык дарыялардын суу ресурстарын башкаруу жана пайдалануунун экономикалык механизми боюнча практикалык сунуштары өзгөчө мааниге ээ, алардын көбү ийгиликтүү ишке ашырылууда.

Анын жетекчилиги астында жүргүзүлгөн изилдөөлөр сууну көп жылдык жөнгө салуу, суу сактагычтардын көлөмүнүн чоңдугун, алардын эсептик тактыгы жана камсыздануусу иштелип чыккан, суу-чарбалык жана гидроэнергетикалык жабдыктар, алардын топтому үчүн оптималдуу параметрлерин, мындан сырткары, ГЭСтердин көп жылдык мөөнөттөгү суу сактагычтар менен болгон кепилдик колдонуу кубаттуулугун пайдалануу үчүн эсептөө графигин түзүп чыккан.

Дүйшөн Маматканов Ысык-Көлдүн көйгөйлөрүн чечүү боюнча демилгечилердин бири болгон жана анын башкаруусу менен Ысык-Көл жана Чүй аймактарындагы гидроэнергетикалык жана сугат жерлерин өнүктүрүү үчүн суу ресурстарын комплекстүү пайдалануунун илимий негиздери иштелип чыккан. Анын максаты Жети-Өгүз районунда жер-суу жана гидроэнергетика ресурстарын ырааттуу пайдалануу жана райондун социалдык-экономикалык абалын жогорулатуу болуп саналат. Ошонун ичинде Арабел суусун Жуукуга буруп, Ырдык суусуна чейин канал казып, Жууку – Ырдык сууларынын аралыгында 6 миң гектар жаңы жерлерди өздөштүрүп, 10 миңге жакын гектарга суу жеткирип толук камсыз кылуу долбоорлору сунуш кылынган.

Сары-Жаз дарыясынын гидроэнергетикалык потенциалын пайдалануу мүмкүнчүлүгүн изилдөө максатында рекогноцирдик изилдөөлөр өткөрүлүп, ал жетектеп келген долбоордо Кытай Эл Республикасынын окумуштуулары жана өндүрүш кызматкерлери менен өз ара илимий кызматташтык интенсивдүү түрдө өнүккөн. Сары-Жаз дарыясына бир нече электрстанциялардын каскадын курууга техника-экономикалык негизде илимий изилдөө иштери

жүргүзүлүп, аны ишке ашыруу маселеси каралган.

Кыргыз ССР ИАнын мүчө-корреспонденти (1987), академиги (1993). Тажикстан Республикасынын ИАнын чет өлкөлүк мүчөсү (2015). СССРдин энергетика жана электрлештирүүсүнүн отличниги.

Дүйшөн Маматканов инженердик гидрология, гидроэнергетика, суу ресурстарын ырааттуу пайдалануу, ошондой эле суу ресурстарын жөнгө салуу жана башкаруу боюнча залкар окумуштуу болгон. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча 200дөн ашык илимий эмгектери жарыяланган, анын ичинде 12 монографиясы жарык көргөн. Анын жетекчилиги менен 8 докторлук жана 10дон ашык кандидаттык диссертация жакталган

Сиңирген эмгеги жана илимий жетишкендиктери 1969-жылы СССР энергетикасынын жана электрификациясынын отличниги, “Эмгектеги каармандыгы үчүн” (1970), “Эмгек ардагери” (1990), “Улуу Жеңиштин 70 жылдыгы” (2015) медалдары, көптөгөн ардак грамоталар, II жана III даражадагы “Манас” ордендери менен белгиленип, “КРнын илимине Эмгек сиңирген ишмер” (2014) наамы ыйгарылган. 2016-жылы Бириккен Улуу Британия Королдугундагы Оксфорд университетинин Сократ комитетинин “Илимдеги ысым” аттуу ордени менен сыйланып, 21-кылымдын залкар илимпоздорунун дүйнөлүк тизмесине киргизилип, “Дүйнөлүк илимге кошкон салымы” аталыштагы орденге татыктуу болгон. Ысык-Көл облусунун Ысык-Көл, Жети-Өгүз райондорунун ардактуу атуулу.

МАМБЕТАКУНОВ ТОКТОГУЛ (1931–2000) – КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнүн 1956-жылдагы бүтүрүүчүсү [2]. Физика-математика илимдеринин кандидаты (1966), доцент 1970). Кыргыз ССР ИАнын Физика-

Мамбетакунов Т.

математика институтунун аспирантурасын “Катуу заттар физикасы” багытында бүтүргөн (1957-1959). 1966-жылдын 15-мартынды О.В. Куусинен атындагы Петрозаводск мамлекеттик университетинин диссертациялык Кеңешинде кандидаттык диссертациясын жактаган (илимий жетекчиси – ф.-м.и.д., профессор Ю.С. Терминасов). К.И. Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтунун физика кафедрасында окутуучу, улук окутуучу, доцент (1959-1985), кафедра башчысы (1985–1996) кызматтарын аркалаган. 1996-жылдан өмүрүнүн акырына чейин «Дастан» технологиялык университетинин жалпы физика кафедрасынын доценти. Металл физикасы (металлдарда жана эритмелерде мартенситтик өзгөрүп түзүлүүлөр) багытында адис. 40тан ашык илимий эмгектери, анын ичинде 2 окуу китеби жана 5 окуу-методикалык колдонмолор жарык көргөн. Мындан тышкары Р. И. Грабовскийдин 4 томдук “Жалпы физика курсун” кыргыз тилине которуп, басмадан чыгарган.

Көп жылдык үзүрлүү эмгеги Кыргыз ССРнин агартуу министрлигинин Ардак грамотасы, 1977-жылдан Билим берүүнүн отличниги төш белгиси; “Эмгектин ардагери” медалы (1985); КРнын билим

берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер (2000) наамы менен белгиленген.

ОРДОКОВ ИБРАЙ (05.08.1934 –14.02.2017)– КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнүн 1956-

Ордоков И.

жылдагы бүтүрүүчүсү. Техника илимдеринин кандидаты [2,6]. Кыргыз ССР ИАнын Физика-математика институтунун аспирантурасын бүтүргөн (1959 –1963). Пржевальск мамлекеттик педагогикалык институтунун физика кафедрасында окутуучу (1956–1959), СССРдын Энергетика министрлигинин Орто Азия энергетика илим-изилдөө институтунун лаборатория башчысынын милдетин аткаруучу (1963–1967), “Жогорку чыңалуудагы технология” лабораториясынын башчысы (1967–1988), Кыргыз энергетика илим-изилдөө институтунун директору (1988–1995) кызматтарын аркалаган. Токтогул, Күрп-Сай, Таш-Көмүр жана Шамалды-Сай ГЭСтеринин долбоорлорун иштеп чыгууга активдүү катышкан. СССРдын энергетика жана электрификациясынын отличниги. “Ардак Белгиси” ордени менен сыйланган. КРнын өнөр жайына эмгек сиңирген ишмер (1994). Энергетика боюнча адис. 50гө жакын илимий эмгектердин автору. Электротехника жана автоматика боюнча кыргызча-орусча терминологиялык сөздүктүн авторлошу.

ТЕКЕНОВ ЖАПАР (18.05.1933 – 27.11.2018) – КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнүн 1956-жылдагы бүтүрүүчүсү [2]. Техника илимдеринин доктору (1991), профессор (1994), КР УИАнын корреспондент мүчөсү (1993), КР УИАнын академиги (2000). Өзбек ССР Илимдер академиясынын (ИА) Ядролук

Текенов Ж.

физика институтунун (Ташкент ш.) аспирантурасын бүтүргөн (1956–1959). Өзбек ССР ИАнын ядролук физика институтунда кенже илимий кызматкер (1959–1961), Кыргыз ССР ИАсында улук илимий кызматкер (1961–1967), бөлүм башчы болуп иштеген. “Взаимодействие пылевидных частиц из воздушного потока с поверхностью препятствия” аталыштагы кандидаттык диссертациясын 1962-жылы Ташкент шаарында жактаган.

Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун кафедра башчысы (1967–1973), Фрунзе политехникалык институтунун Оштогу филиалынын жалпы техникалык факультетинин физика кафедрасынын башчысы, факультеттин деканы (1973–1987), Түштүк Кыргызстан илимий борборунун улук илимий кызматкери, лаборатория жетекчиси, директордун орун басары жана КРнын Жаратылыш ресурстарын комплекстүү пайдалануу институтунун директорунун орун басары (1988–1992). 1992-жылдан

КРнын Жаратылыш ресурстарын комплекстүү пайдалануу институтунун директору, 1998-жылдан КР Улуттук ИАнын түштүк аймактык бөлүмүнүн төрагасы, КР Улуттук ИАнын вице-президенти (1994–1998) кызматтарын аркалаган.

Дисперстик системалардын физикалык химиясы жана катуу отундун химиялык технологиялары тармагындагы адис. “Повышение эффективности использования углей мелкого класса в топливно-энергетическом комплексе Республики Кыргызстан” аталыштагы докторлук диссертациясын 1991-жылы Киев шаарында жактаган.

Илим изилдөө жана билим берүү жаатында жетишкен ийгиликтери КРнын илимге эмгек сиңирген ишмери наамы (2000), КРнын илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты наамы (2006), КРнын Ардак грамотасы (1995) жана “Данк” медалы (2007) менен белгиленген.

130дан ашык илимий эмгектер, анын ичинде 3 монография жана беш ойлоп табуулар жарык көргөн. Анын жетекчилиги астында 3 кандидаттык диссертация корголгон.

УСЕНБАЕВ КАЧКЫНБАЙ (1935 – 1992) – КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнүн 1956-

Усенбаев К.

жылдагы бүтүрүүчүсү [2]. Химия илимдеринин доктору (1991), профессор.

СССР Илимдер академиясынын күйүүчү кендер институтунун (Москва ш.) аспирантурасын бүтүргөн (1957–1960). Фрунзе политехникалык институтунун (азыр И. Раззаков атындагы КМТУ) химиялык технология факультетинде улук окутуучу, доцент, кафедра башчысы, факультеттин деканы, Кыргыз ССР ИАнын физикалык химия институтунун коллоиддик химия жана дисперстүү системалардын физикалык химиясы лабораториясында улук илимий кызматкер (1962–1985), лаборатория башчысы (1985–1991), КРнын жаратылыш боюнча Мамлекеттик комитетинин институтунун лаборатория башчысы (1990–1991) кызматтарын аркалаган. 1991-жылы “Структура и термодинамика образования криптокарбонов” аталыштагы химия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасына талапкер диссертациясын Д.И.Менделеев атындагы Москва химия технологиялык институтунда ийгиликтүү коргогон. Көмүртек жана казылып алынуучу көмүрдүн өткөөл формаларынын структурасы жана термодинамикасы жаатында адис. Биринчи жолу химиялык жетилгендигине жараша криптокарбондордун жана казылган көмүрдүн жылуулук сыйымдуулугунун жана термодинамикалык касиеттеринин өзгөрүшүнүн чоңдуктары жана мыйзам ченемдүүлүктөрү эксперименталдык түрдө аныкталган. 60тан ашык илимий эмгектери, анын ичинде 4 монография жана 3 окуу китеби жана окуу-методикалык колдонмолор жарык көргөн. Анын жетекчилиги астында 4 кандидаттык диссертация корголгон.

ШАЛПЫКОВ АБДЫКАИМ (1933-1992)–КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнүн 1956-жылдагы бүтүрүүчүсү [2]. Физика-математика илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкер. Кыргыз ССР ИАнын Физика-математика институтунун аспирантурасын “Катуу заттар физикасы” багытында бүтүргөн (1957–1960). Кыргыз

ССР ИАнын Суу чарба жана энергетика институтунда улук лаборант (1956–1957), радиоактивдүү нурланууну техникада жана эл чарбасында колдонуу лабораториясында кенже илимий кызматкер (1960–1963), Кыргыз ССР ИАнын Физика-математика институтунда жарым өткөргүчтөр лабораториясынын башчысы (1963-1964) кызматтарын арналаган. Кыргызстанда “Материалдардын электрдик касиеттери” илимий изилдөө багытынын негиздөөчүсү. 1964-жылы Кыргыз ССР ИАда кристаллдардын электрдик касиеттерин изилдөө боюнча лаборатория уюштуруп, бул лабораторияны жетектеген. Кристалл физикасы тармагындагы адис. Анын жетекчилиги астында дефекттердин концентрациясына жана жылуулук менен иштетүүгө жараша щелочтуу галогениддер кристаллдарынын касиеттерине тышкы аракеттердин таасири боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп чыккан. Ал алмазды синтездөө процесстерин өнүктүрүүдө жана алмаз камтыган композиттик материалдарды өндүрүүдө республика үчүн жаңы багытты уюштуруучулардын бири. Анын

Шалпыков А.

жетекчилиги астында Л.Ф. Верещагин атындагы СССР ИАсынын жогорку басымдагы физика институту менен тыгыз кызматташтыкта. табигый карбонаддуу

структурасы бар поликристалл алмазды синтездөө үчүн термобарикалык шарттарынын оптималдуу параметрлери аныкталган. Мындай эмгектин жыйынтыгы Борбордук Азияда биринчи болуп алмаздын бул түрүн өнөр жайлык синтездештирүү, аны кайра иштетүү жана өндүрүшкө киргизүүгө мүмкүндүк берген. Окуучулары менен биргеликте 100дөн ашык илимий эмгектерин, 1 монографиясын чыгарып, ойлоп табуучулукка автордук күбөлүктөрдүн ээси болгон. Анын жетекчилиги менен 5 кандидаттык диссертация даярдалган

ШАМЫРКАНОВ ЫДЫРЫС (1930-2012) –1949-жылы Пржевальскидеги Мугалимдер институтунда физика жана математика адистигине ээ болуп, бир жыл

Шамырканов Ы.

Талды-Суу районунун Арал айлынын мектебинде мугалим болуп иштеп, 1951-жылы КМУнун физика-математика факультетинин физика бөлүмүнө окууга өтүп, 1956-жылы ийгиликтүү бүтүргөн. Физика-математика илимдеринин кандидаты (1969), улук илимий кызматкер (1972), доцент (1977). Профессор Юрий Степанович Терминасовдун жетекчилигинде Кыргыз ССР ИАнын Физика-математика институтунун “Катуу заттар физикасы” багытында аспирантурасына жолдомо менен өтүп, Ленинград шаарында эксперименталдык иштерин аткарып жүргөн

кезинде катуу ооруп калып, Фрунзеге кайтып келген. Ден соолугун чыңдагандан кийин Кыргыз ССР ИАнын Ю.С. Терминасов жетектеген “Катуу заттар физикасы” лабораториясында эмгектенген. 1961-жылы академиянын физика жана математика бөлүмү – Физика, математика жана механика институтуна өзгөртүлүп түзүлгөндөн кийин, анын илимий иштери физика-математика илимдеринин кандидаты Аскарбек Алыбаков жана ал жетектеген “Катуу заттар физикасы” кийин “Кристалл физикасы” лабораториясы менен тыкыс байланышкан. Ошол кезде лабораторияда эмгектенген илимпоздор менен чогуу (Алыбаков А.А., Буйко В.М., Губанова В.А., ж.б.) жаңы багыт болгон щёлочтуу галогениддердин монокристаллдарын өстүрүп, изилдөөдө өзүнүн жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп, лабораториянын жамааты менен чоң ийгиликтерге жетишишкен [2,7]. Илимий эмгектерин жыйынтыктап, 1969-жылы физика-математика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына талапкер “Влияние примесей и облучения на механические свойства щелочногалоидных кристаллов” аталыштагы диссертациясын (илимий жетекчиси: ф.-м.и.к., улук илимий кызматкер – Аскарбек Алыбаков) Кыргыз ССР ИАнын Физика-математика институтунун диссертациялык Кеңешинде ийгиликтүү жактаган.

1959-1974-жылдары Кыргыз ССР ИАнын Физика-математика институтунда улук инженер, кенже, улук илимий кызматкер, 1974-жылдан 1996-жылга чейин КМУнун молекулярдык физика кафедрасында, жарым өткөргүчтөр жана диэлектриктер физикасы кафедрасында доцент болуп иштеген. 1972-жылы СССР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан “Катуу заттар физикасы” адистиги боюнча “Улук илимий кызматкер”, 1977-жылы ошол эле адистик боюнча

“Доцент” окумуштуулук наамдары ыйгарылган.

1996-жылдан Ж.Баласагын атындагы КУУнун электроника жана микроэлектроника кафедрасында доцент, 2004-жылдан өмүрүнүн акырына чейин кафедранын профессору болуп эмгектенген. Жогорку квалификациядагы кадрларды даярдоодо көп жылдык үзүрлүү эмгеги Кыргыз ССРнын билим берүүсүнүн отличниги төш белгиси (1981); “Эмгектин ардагери” медалы (1985); СССРдин билим берүүсүнүн отличниги төш белгиси (1991); КРнын билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер (2001) наамы менен белгиленген. Кристалл физикасы тармагындагы адис. 100дөн ашык илимий эмгектери, анын ичинде кыргыз тилинде 2 окуу китеби жана 2

окуу-методикалык колдонмолор жарык көргөн.

Жогорудагы баяндама республикабыздын физика багытындагы илим-билимине жаркын из калтырган инсандар жөнүндө болду. Алардын кошкон салымын толук баалоо өтө кыйын: алар жаратылыш мыйзамдарын гана изилдеп тим болбостон, муундардын ортосундагы көпүрө болуп, билимдин, илимдин тажрыйбасын келечек муундарга өткөрүп беришип, көбү өзүнүн илимий мектептерин түзгөнгө жетишишкен. Алардын ысымдары физика илиминин жаңы чектерин изилдөөгө умтулгандар үчүн илимге берилгендиктин символу болуп, кыргыз элинин тарыхында түбөлүккө кала берет, деген ойду айткым келет.

Пайдаланылган адабияттар

1. Табышалиев С.Т. Кузница подготовки кадров (История Кыргызского государственного университета им. 50-летия СССР). Фрунзе: изд. “Кыргызстан”, 1975. – 263 с. 2.

2. Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин физика жана электроника факультети (тарыхый-библиографиялык жыйнак, түзүүчү – доцент С. Кадышев), Бишкек: “Турар” басмасы, 2014. – 264 б.

3. С .Кадышев. Ш.Жусупкелдиев Кыргыз мамлекеттик университетинин эксперименталдык физика кафедрасынын таржымалы (кыскача баян). Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы (Атайын чыгарылыш). 2022, 85-94 б.

4. С. Кадышев. Институтта жана университетте алган билимдерин актап, мектепте татыктуу билим берген мугалимдерим жөнүндө. Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы (Атайын чыгарылыш). 2022, 117-127 б.

5. С. Кадышев. Кыргызстандын физика илимине жана аны окутуу жаатына КМПИ кийин КМУнун бүтүрүүчүлөрүнүн кошкон салымы жөнүндө баян. Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы (Атайын чыгарылыш). 2022, 142-155 б.

6. Энергетики России и СНГ. В двух томах. Том 2. 4-е издание. Изд. “Гумманистика”, Санкт-Петербург, 2007, с.101.

7. М.М. Кидибаев, Г.С. Денисов, Т.С. Королева, К.Шаршеев. Развитие кристаллофизики в Кыргызстане. Вестник КРСУ, т.8. № 10, 2008. с.39 – 44.

Рецензент: ф.м. и. к., доцент Ногаев М.А.

Козубаева А.О.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Козубаев А.О.
КНУ им. Ж. Баласагына
Kozubaev A.O.
KNU named after J. Balasagyn

ИСЛАМ ДИНИ ЖАНА КЫРГЫЗДЫН УЛУТТУК ИДЕНТИФЫЛУГУ

ИСЛАМ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КЫРГЫЗОВ В XXI ВЕКЕ

ISLAM AND KYRGYZ NATIONAL IDENTITY IN THE XXI CENTURY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада азыркы шартта кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүнүн калыптанышында жана эволюциясында исламдын ролу. Кыргыздардын тарыхый жана маданий мурасынын маанилүү бөлүгү болгон ислам дини Советтер Союзу кулагандан кийин, өлкө эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин олуттуу кайра жанданууну башынан өткөрдү. 21-кылымда дин өзүн идентификациялоо факторлорунун бирине айланган глобалдашуу шартында исламга өзгөчө роль берилген. Автор исламдын кыргыздардын турмушунун социалдык, маданий жана саясий аспектилерине кандай таасир тийгизгендиги талданат, ошондой эле каада-салт менен модернизация тенденцияларынын ортосундагы карама-каршылыктар изилденет. Диний көп түрдүүлүк, мамлекет менен өз ара аракеттенүү маселелерине, ошондой эле радикалдашуу жана секуляризация процесстерине өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: В статье рассматривается роль ислама в формировании и эволюции национальной идентичности кыргызского народа в современных условиях. Ислам, являясь важной частью историко-культурного наследия кыргызов, испытывает значительное возрождение после распада Советского Союза, когда страна обрела независимость. В XXI веке исламу отводится особая роль в контексте глобализации, когда религия становится одним из факторов самоидентификации. Автором проанализированы, как ислам влияет на социальные, культурные и политические аспекты жизни кыргызов, а также изучает противоречия между традициями и модернизационными тенденциями. Особое внимание уделяется вопросам религиозного многообразия, взаимодействия с государством, а также процессам радикализации и секуляризации.

Abstract: The article examines the role of Islam in the formation and evolution of the national identity of the Kyrgyz people in modern conditions. Islam, being an important part of the historical and cultural heritage of the Kyrgyz, has experienced a significant revival after the collapse of the Soviet Union, when the country gained independence. In the XXI century Islam has a special role in the context of globalization, when religion becomes one of the factors of self-identification. The author analyzes how Islam influences the social, cultural and political aspects of Kyrgyz life and examines the contradictions between tradition and modernization trends. Special attention is paid to the issues of religious diversity, interaction with the state, and the processes of radicalization and secularization.

Негизги сөздөр: иденттүүлүк, ислам, маданият, коом, саясат, радикалдашуу, дин, каада-салт

Ключевые слова: идентичность, ислам, культура, общество, политика радикализация религия, традиции

Keywords: identity, Islam, culture, society, politics, radicalization, religion, traditions

Процесс формирования национальной идентичности каждого этноса происходит на протяжении многих веков и обычно начинается с осознания общего культурного, языкового и исторического наследия. На ранних этапах это осознание прежде всего результат противостояния внешним угрозам, как, например, в борьбе за независимость или во времена колонизации, но со временем национальные государства укрепляют свою идентичность через системы религии, образования, культуры и идеологии.

В условиях глобализации, когда мир становится все более взаимосвязанным, культурные границы стираются, национальная идентичность сталкивается с новыми вызовами, такими как влияние массовой культуры, миграционные процессы, открытые границы, экономическая интеграция, которые приводят к утрате национальных особенностей и самобытности. С другой стороны, глобализация также может способствовать развитию идентичности через укрепление осознания уникальности своей культуры на фоне растущей однородности мирового сообщества.

Национальная идентичность кыргызов — это сложное культурно-историческое явление, которое формировалось на протяжении многих веков под влиянием этнического происхождения, кочевого образа жизни, традиций, религии и внешнеполитических обстоятельств.

История кыргызов насчитывающая многие века начинается с древних времен, когда племена, предки современных кыргызов, населяли обширные территории. Южной Сибири и районов Алтая и Центральной Азии. Первые упоминания о

кыргызах встречаются в китайских источниках и датируются II веком до н.э., где они упоминаются как "гяньгуны" (кыргызы).

Пространство степей и гор сформировавшие уникальную культуру кыргызов- кочевой образ жизни, ставший символом неограниченности и открытости и свободы, которые подразумевает не только возможность перемещения, но и несут в себе экзистенциальный смысл, при котором кочевник свободен от привязанности к определенному месту, его идентичность не связана с одной территорией, но с движением и сменой ландшафтов. При этом верность традициям предков и дух свободы выявляет динамику между постоянством и изменением может быть проанализирована как философский вопрос о соотношении традиции и новации, устойчивости и гибкости.

Идеи возрождения национальной идентичности получившие новый виток с обретением независимости в 1991 году. означал возвращение к культурным корням, возрождение кыргызского языка, традиций, фольклора и эпоса "Манас", одного из центральных символов кыргызской идентичности. "Манас" — уникальное явление не только в культуре Кыргызстана, но и во всей мировой литературе, монументальное произведение, состоящее из более чем полумиллиона строк, который содержащее в себе мировоззренческие ориентиры и морально-этические нормы кыргызского народа. Период постсоветского времени стал важным этапом в пересмотре исторического и культурного наследия, что отразилось в государственной политике и культурных инициативах того времени.

Несмотря на интенсивный процесс глобализации, который способствовал росту западной культуры и ценностей, а также большой миграции, приводящей к оттоку молодежи из сельских регионов в города или за рубеж, национальные обычаи нашли свое место, они гармонично вплелись в современную действительность, провозглашая возрождение культурных традиций с сохранением исторической памяти и адаптацию к современным условиям.

В то же время в условиях трансформации мы можем наблюдать еще одну любопытную картину, возрождение социального института - религии - одного из самых мощных и устойчивых механизмов замещения идеологического вакуума в сознании народа. Распад Советского союза, смена вектора развития в сторону рыночной экономики, потеря ориентиров спровоцировало новую волну интереса к религии как мощному культурному элементу со своими традициями, обрядами и ритуалами представляющие собой стабильность и преемственность на которые в моменты кризиса и социальной дезориентации может опереться общество. В периоды кризиса, когда другие системы идей терпят крах, именно религия в представлении людей может предложить структурированное, устойчивое и проверенное временем мировоззрение. И даже несмотря на невиданный доселе научно-технический прогресс особенно в части глобальной информатизации и развитие Интернет-технологий, религия все также востребована обществом. Стоит ли говорить, что вторая по численности мировая религия - ислам самая быстрорастущая религия в мире? Число её приверженцев к 2024 году составляет 2,2 млрд человек, то есть 24% от общей численности населения Земли. [1]

Именно с исламом связан поиск духовных ориентиров у общества поскольку

более 90% [2] населения Кыргызстана исповедуют мусульманство суннитского толка. Выбор ислама обусловлен и тем, что даже в советское время, население практиковало бытовой ислам, несмотря на гонения со стороны государства. Советская власть способствовала развитию светской кыргызской национальной идентичности, связанной с социалистическими ценностями, но многие аспекты исламской культуры продолжали существовать, особенно в сельской местности. Исторически ислам проник на территорию современного Кыргызстана в VIII-IX веках с распространением арабских завоеваний, а затем постепенная исламизация региона привели к тому, что исламские традиции уже глубоко укоренились в культуре кыргызского народа. После обретения независимости ислам стал важным элементом культурной и духовной жизни кыргызского общества. Для многих кыргызов он стал символом возвращения к своим корням, отказа от атеистических традиций.

С начала 90х годов прошлого столетия в Кыргызстане наблюдается стремительное развитие исламских образовательных учреждений и организаций, началось массовое открытие мечетей, медресе, а также увеличение числа паломников на хадж. В стране было открыто несколько исламских университетов, в которых мусульманская молодежь могла получить как религиозное, так и светское образование. Эти учреждения стали важными центрами для формирования исламской интеллигенции. По данным Госкомиссии по делам религий КР на 2024 год по Кыргызстану зарегистрировано 4313 религиозных объединений и организаций, из которых значительное число занимают исламские учреждения, насчитывающие 3914 исламских организаций. [3] Играя важную роль в формировании национальной идентичности кыргызов, ислам

одновременно сосуществует с другими факторами, такими как светское государство и приверженность демократическим ценностям. Однако в то же время усиление внешних факторов, таких как глобализация и исламизация, подвергает Кыргызстан под влияние как умеренных исламских движений, так и радикальных течений. В стране действуют различные исламские организации, некоторые из которых получают поддержку из-за рубежа, что вызывает опасения о внешнем влиянии на религиозные и политические процессы в стране. Эти организации могут способствовать изменению мировоззрения общества и особенно молодёжи сторону радикализации и экстремизма, что обусловлено самой природой ислама, в которой помимо духовной роли религия ислам охватывает социальные, юридические и политические аспекты жизни человека. В отличие от того же христианства, где постепенно произошла секуляризация власти и отделение церкви от государства в исламе напротив нет разделения на светское и религиозное, ислам изначально предполагает тесное слияние религии регулируя практически все части жизни государства и общества. Современные мусульманские страны продолжают демонстрировать разные подходы к воплощению исламских идеалов в политической жизни. Например, Саудовская Аравия и Иран — это страны, в которых исламская религия играет центральную роль в государственном управлении. В Саудовской Аравии правительство основывается на ваххабизме, одном из направлений суннизма, и следит за строгим соблюдением шариата. Иран, будучи исламской республикой шиитского толка, строит свою политику на основе концепции вилайат-и-факих (правление юриста-богослова). Во многих странах ислам играет важную роль через исламские политические партии, такие как "Братья-мусульмане" в Египте, Партия справедливости и развития

(ПСР) в Турции и Джамаат-и-Ислами в Пакистане. На сегодняшний день одной из главных мировых проблем и угроз мировой безопасности признана широкая экспансия организации «Исламское Государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ), за последние годы захватившую значительную территорию Ирака, Сирии и Афганистан. Кыргызские эксперты в сфере религии говорят об угрозе со стороны Исламского государства дестабилизации ситуации в государствах Центральной Азии и выделении для этого финансовых средств. Международная кризисная группа (ICG) распространила отчет под названием «Сирийская угроза: радикализация в Центральной Азии», в котором отмечается, что на подконтрольных ИГИЛ территориях воюют от 2 до 4 тысяч граждан стран Центральной Азии. Кризисная группа добавила, что власти региона, ограничивая права граждан, ослабляя общественную безопасность, способствуют радикализации населения. Помимо других мер ICG рекомендует создать больше возможностей для экономического роста молодёжи [4]. Молодые люди, находящиеся в состоянии экзистенциального кризиса, могут искать смысла жизни в радикальных идеях, особенно если общество не предлагает им достойных альтернатив, тем самым ИГИЛ использует эту уязвимость, предлагая четкую структуру смыслов и целей, хоть и основанную на насилии и разрушении. В связи с этим, государству необходимо предпринимать скоординированные и многоуровневые меры. Одной из главных задач является усиление охраны границ. Кыргызстан граничит с такими странами, как Таджикистан и Узбекистан, через которые может происходить проникновение экстремистов. Следует внедрять современные технологии для мониторинга перемещений и борьбы с контрабандой, которая зачастую финансирует террористические сети. Важно развивать

сотрудничество с соседними государствами в вопросах совместного контроля границ и обмена информацией о террористических угрозах. Интернет и социальные сети стали основными инструментами для вербовки и пропаганды радикальных идей. Государство должно создать механизмы блокировки сайтов, связанных с террористическими организациями. Однако простое блокирование не всегда эффективно, поэтому параллельно нужно внедрять программы по цифровой грамотности для населения, обучать людей распознавать пропаганду и манипуляции. Эффективной мерой будет создание программ, направленных на противодействие радикальной идеологии. Это требует вовлечения религиозных лидеров, которые смогут донести до населения истинные ценности ислама, отвергая экстремистские интерпретации. Духовное управление мусульман Кыргызстана может стать важным партнером государства в этом направлении, проводя образовательные программы для молодёжи.

Сегодняшнее усиление ислама вызывает еще одну проблему- противоречия между традиционной кыргызской культурой, в которой значительное место занимают

светские элементы и исламом, который строго регламентирован, так, некоторые обычаи, праздники например Нооруз и другие элементы кочевого образа жизни и культурные ритуалы, могут не совпадать с исламскими канонами. Рост влияния ислама вызывает опасения культурной ассимиляции традиционным культурным элементам, которые не связаны с религиозными аспектами. Некоторые опасаются, что усиление религиозного влияния приведет к утрате уникальных национальных и культурных особенностей кыргызов.

Таким образом ислам в Кыргызстане играет двоякую роль: являясь важным элементом идентичности многих людей, помогая им обрести смысл в современном мире, тем самым он может способствовать консолидации нации, объединяя людей вокруг общих ценностей и культурных традиций, с другой — в условиях социально-экономических проблем и политической нестабильности его усиленное влияние может восприниматься как угроза традиционной национальной идентичности, а впоследствии может привести и к радикализации отдельных групп, что в свою очередь может привести к конфликтам социально-религиозного характера.

Рецензент: д. филос. н., Карабукаев К. Ш.

Омурова Ж.О., Маматасан Жоро
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Омурова Ж., Маматасан Жоро
КНУ им. Ж. Баласагына

Omurova J. O., Mamatasan Zhoro
KNU named after Jusup Balasagyn

**ХЭЙЛУНЦЗЯН КЫРГЫЗДАРЫН ИЗИЛДӨНҮН МАСЕЛЕЛЕРИ
ЖАНА АЛАРДЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ АБАЛЫ**

**ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КЫРГЫЗОВ ХЭЙЛУНЦЗЯНА
И ИХ СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ**

**PROBLEMS OF RESEARCH OF THE KYRGYZ PEOPLE OF HEILONGJIANG
AND THEIR CURRENT STATE**

Кыскача мүнөздөмө: Түркологияда, анын ичинде кыргыз таануу илиминде Хэйлунцзян кыргыздары деген аталыш менен белгилүү болгон этникалык топ бар. Азыркы мезгилде аталган этникалык топтун көпчүлүк өкүлдөрү Кытай Эл Республикасынын түндүк-чыгышындагы Чичихар шаарына караштуу Фуйү ооданын байырлашкан. Көп убактан бери Хэйлунцзяндын (Фуиү) кыргыздары ар кандай окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп келүүдө. Макалада Хэйлунцзян кыргыздарынын азыркы турган жерине көчүп келиш жана учурдагы абалы жөнүндө жазылган.

Аннотация: В тюркологии, в том числе и в кыргызсковедении, существует этническая группа, известная как Хэйлунцзянские киргизы. В настоящее время большинство представителей этой этнической группы проживают в уезде Фуюй, входящем в состав города Цицикар на северо-востоке Китайской Народной Республики. Киргизы Хэйлунцзяна (Фуиуй) издавна привлекали внимание различных ученых и исследователей. В статье описываются история переселения кыргызов провинции Хэйлунцзян к месту их нынешнего проживания и их современное состояние.

Abstract: In Turkology and Kyrgyz studies in general, there is an ethnic group known as the Heilongjiang Kyrgyz. Currently, most of the representatives of this ethnic group live in Fuyu County, which is part of the city of Qiqihar in the northeast of the People's Republic of China. The Heilongjiang (Fuyu) Kyrgyz have long attracted the attention of various scientists and researchers. The article describes the history of the migration of the Kyrgyz of Heilongjiang Province to their current place of residence and their current status.

Негизги сөздөр: Хэйлунцзян кыргыздары, Кытай, тарыхы, Нынжян дарыясы, этностук топ.

Ключевые слова: Кыргызы Хэйлунцзяна, Китай, история, река Нинцзян, этническая группа.

Keywords: Kyrgyz Heilongjiang, China, history, Ningjiang River, ethnic group.

Киришүү: Түркологияда, анын изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган этникалык ичинде кыргыз таануу илиминде Хэйлунцзян топ бар. Бул кыргыздар Кытай Эл (Хэйлунцзян) кыргыздары деген аталыш Республикасынын Фуйү уезди Хэйлунцзян менен белгилүү болуп, көптөгөн провинциянын баш калаасы Харбиндин

түндүк-батыш тарабында 300 км аралыкта, Неньцзян дарыясынын ортоңку бөлүгүнүн сол жээгинде жайланышкан. Чыгыш тараптан – И-ань уезди менен, түштүктөн – Линьдянь уезди жана Цицикар шаары менен чектелет; батыш тараптан – Цицикар шаарынын чет жакаларынан жана Ганьнань уездинен дарыя аркылуу бөлүнүп турат; түндүктөн – Нэхэ уезди менен чектешет. Түндүктөн түштүктү карай 74,4 км, чыгыштан батышты карай 74 км созулат, жалпы аянты – 4026 км² [1].

Азыркы мезгилде Хэйлунцзяндын (Фуйү) кыргыздары көптөгөн окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн көңүлүн чордонунда болуп изилденип жатат. Айрым окумуштуулар Фуйү кыргыздары деп да атап жүрүшөт, биз бул жерде шарттуу түрдө Хэйлунцзян кыргыздары деп атоону туура көрдүк. Анткени, Фуйү Кытайда бир оодандын (уезд) гана атылышы болсо, Хэйлунцзян бүтүндөй бир провинциянын аталышы, ал жактагы кыргыздар бир гана Фуйү ооданына эмес, Хэйлунцзян провинциясынын Фуйү ооданынан башка аймактарына да чачыранды жайгашкан. Ошондуктан Хэйлунцзян кыргыздары деп атоо ылайык экенин билдиребиз.

Хэйлунцзян кыргыздарынын көчүп келиши тууралуу бир топ маалыматтар бар. Цин династиясынын Юнчжэн жана Цяньлун императорлорунун башкаруу мезгилдеринде кыргыздардын бир тобу ал кездеги Цин бийлиги тарабынан Хэйлунцзян жергесине көчүрүлүп келген, алардын кээ бирилери сегиз туу кошуундарында дайындалган, кээ бирилери өкмөттүк аскерлерге кул катары кызмат өтөгөн. 1911-жылы Цин династиясы кулаганга чейин башаламан иретте жайгашкандыктан, ошондой эле монгол жана башка этникалык топтор менен узак мезгил жуурулушуп, чогуу жашашкандыктан, алардын аралаш жашаган этникалык курамын тышкы дүйнө жакшы түшүнгөн эмес.

1940-жылы Жапония Кытайдын

түндүк-чыгышын басып алган (оккупациялаган) учурда “Син Ань провинциясынын Сыменг (төрт монгол) кошуунунун (туусунун) жайгашкан аймагы жөнүндөгү докладда” бул аймактын территориясында кыргыздар сегиз түтүн, жалпы саны 49 адам, баштапкы жашаган жери Лунцзян аймагы экендиги жазылат. 1943-жылы Тамура аттуу жапониялык адам дагы башка эки жапон окумуштуу - Вада Киёши жана Шимада Ёшими менен түндүк-чыгыштагы монгол урууларын изилдеп жатып Фуйү уездинин Уцзяцзы кыштагында жашаган кыргыздарды байкашат жана алар тууралуу «Чичихар гезитинде» макала жарыялашат. 1944-жылы жапониялык окумуштуу Масато Нарахара атайын Фуйү уездинин Уцзяцзы кыштагына кыргыздар тууралуу сурамжылоо-изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн барат. Ал изилдөөсүнүн жыйынтыгында “Кыргыздар тууралуу изилдөө” аттуу макаласын жарыялайт [2]. Аталган макалыны кийинчерээк окумуштуу Ао Лычи кытай тилине которуп жарыялаган [3].

Масато Нарахара сурамжылоо изилдөөсүндө төмөнкүчө билдирет: “Батыш монгол (ойрот) урууларынан бири болгон Икэминань кошуунунун (туусунун) эли Синьцзяндан жер которуп келишкен. Цяньлундун башкаруусунун жыйырманчы жылында Жунгар уруусунун башкаруучусу Амурсана козголоң кылып жаткан учурда торгоут уруусунун башчысы Басан Илиде Цинге баш ийет, Цин армиясына жол көрсөтүүдө ийгиликтүү кызмат көрсөтүп, алардын алкышына арзыйт. Ага Цин император сарайы тарабынан Фугогун наамы ыйгарылат. Кийинчерээк (Басан) Хулун-Буир Солон аймагына көчүп келип жашоо үчүн Цин сарайынан өтүнөт, көп өтпөй алардын бир бөлүгү азыркы Икэминань аймагына келип жашап калышкан. Алар менен баштапкы жашаган аймагында бирге жашаган кыргыздар, балким, чогуу бул

жерлерге көчүп келип жашап калышкан”[4] деген пикирлер кездешет.

Хыйлужяң кыргыздарынын көчүп келиши жөнүндөгү изилдөөлөрдүн бараандууларына кайрыла турган болсок, Ян Чжицзюнь, Ю Сюэбин катарлуулар жагынан “Хэйлунцзян этностор жыйнагынын” 1992-жылы жарык көргөн 3-санында жарыяланган “Нынжяң дарыясынын алабындагы кыргыз улутунун келип чыгышы боюнча изилдөөлөр” аттуу макалада бир кыйла кенен баяндалган. Макала 3 кичи темага бөлүнүп, төмөнкүдөй аталыштарга ээ болгон: биринчи, “Кыргыз улутунун Нынжяң өрөөнүнө көчүп келиши тууралуу уламыштар жана себептери”; экинчи, “Нынжяң дарыясын бойлой жайгашкан кыргыздар Алтай жана Хангай (Каңгай) тоолорунан келишкен”; үчүнчү, “Нынжяң өрөөнүндөгү кыргыздар хакастардан келип чыккан” [5]. Фуйү ооданындагы кыргыздардын уламыштары, дини, элдик ырлары, үрп-адаттары, үй-бүлөлүк теги жана башка ушул сыяктуу ар тараптуу эл арасында жүргүзүлгөн изилдөө материалдарына таянуу менен жүргүзүлгөн.

Мындан сырткары тиешелүү адабияттар жана тарыхый булактардын, антропология, социология, фольклор, лингвистика илимдеринин көз карашынын жардамында Нынжяң дарыясын бойлой жердеген кыргыздардын бул аймакка көчүп келүү себептери, баштапкы мекендеген жерлери жана улут катары келип чыгуусу салыштырмалуу системалуу түрдө иликтенген. Изилдөөнүн натыйжасында кыргыздардын Нынжяң аймагына көчүп келүүсүнүн 3 себеби бар экени айтылган:

❖ биринчиси, кыргыздар жунгарлардын Цин династиясына каршы күрөшүнө катышкан, ушундай жол менен козголоңчу катары туткундалып Кытайдын түндүк-чыгышына жөнөтүлгөн;

❖ экинчи себеп, кыргыздар эр жүрөк, тайманбас эл катары эсептелип, Цин династиясы тарабынан Кытайдын түндүк-

чыгышына көчүрүлгөн;

❖ үчүнчүсү, Цин династиясы жунгарлардын таасирин алсыратуу үчүн, улуттук бөлүп-жаруу саясатын жүргүзгөн.

Мында кыргыздардын баштапкы мекени катары “Енисей дарыясынын бойлору же Тянь-Шань өрөөнү эмес, Алтай жана Хангай (Каңгай) тоолорунун чөлкөмдөрү көрсөтүлөт”. Ал эми этникалык теги (улут катары калыптанышы) боюнча Нынжяң дарыясын бойлой жашаган кыргыздар хакастар менен бир эле улуттун эки башка бөлүгү болуп, бул топ кыргыздар хакастардан бөлүнүп чыккан”-, [5] деген кыскача жыйынтык чыгарылган.

Ал эми кытай окумуштуусу Ху Чженьхуанын изилдөөсүндө “Хэйлунцзян провинциясындагы Фуюй кыргыздары менен Синьцзян кыргыздарын салыштырып карасак, тил жагынан болобу, үрп-адат жагынан болобу, өзүнө тиешелүү өзгөчүлүктөрү бар. Тилин же үрп-адаттарын, каада-салттарын алып көрсөк, хакастарга бир аз жакындашып кетет. Хакастар (кытайча «сяцзясы») чындыгында байыркы кыргыздардын тукуму, Россияда 71 миңден ашуун хакас бар, Алтай тоо кыркаларына жакын Красноярск дубанындагы Хакасия автономдук округда отурукташкан. Хакас тили «s» жана «sh» эки диалектик топко бөлүнөт да, байыркы кыргыздардын кээ бир өзгөчүлүктөрүн сактап калган”. Биздин түшүнүгүбүздө Фуйү кыргыздары Тянь-Шань, Памир кыркаларында болуп көргөн эмес, түз гана Алтай, Канай тоолорунда жашаган кыргыздардын тукуму. Муну Кыргыз көлү ж.б.у.с. жер аттары далилдеп турат дейт[1]. Жогоруда жазылган макалаларда жазылган ар кандай ой пикилер бир топ[6], салыштырмалуу изилдөө биздин илимий ишибиздин негизги максаты болууда.

Хэйлунцзян кыргыздарынын учурдагы абалы. Хыйлужяң кыргыздары кылымдардан бери Кытайдын түндүк чыгышын байырлап келишет. 2021-жылдагы

статистикалык маалыматка ылайык, Кытайдагы кыргыздардын саны 204 миң деп эсептелген. Анын ичинде Хэйлунцзян кыргыздары 1186 адамды түзөт [7]. Хэйлунцзян кыргыздары бул жерде эң мурда байырлаган аймактарынын бири - Чижэнь кыштагы. Аталган кыштак 1928-жылы негизделген. Кыштак боюнча 128 түтүн, 424 адам бар. Алар кыргыз, монгол, дагур ж.б. алты этностук топтордон турат. Мында кыргыздардын саны 156 адам [7].

Улуттун эң башкы өзгөчөлүг болуп эсептелген тил маселесине кайрылсак, хэйлунцзяндык кыргыздар эски кыргыз тилинде сүйлөгөн кыргыздар экенин тартынбай туруп айта алабыз. 2006-жылдагы маалыматка ылайык, ошол учурда кыргыз тилин сүйлөй алгандардын саны 22 адам болгон. Бул Хэйлунцзян кыргыздарынын жалпы санынын 1,49%ын гана түзөт[8]. Алардын орточо жашы 50нүн үстүндө. Ар кандай шартка жараша, бул сан улам кыскарып, 2020-жыга келгенде бул жерде кыргыз тилин улам-улам эстеп отуруп сүйлөй алган бир гана байбиче калгандыгы белгилүү. Ал 2020-жылдын декабрь айында Хэйлунцзян кыргыздарында илимий иликтөө иш сапарында болгон. Хэйлунцзян кыргыздарынын тилдик өзгөчөлүгү, анын ичинде фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөрү Теңир-Тоо кыргыздарынан айырмаланып тургандыгын канчалаган окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө көргөзүшкөн [9].

Хэйлунцзян кыргыздары учурда өздөрүнүн улуттук таанып-билүүсү ар кандай. Бул боюнча атайын тарыхый-этнографиялык жана антропологиялык, социологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүү менен бир далилденген пикир айтууга мүмкүн. Бирок, хэйлунцзян кыргыздары эзелтен байырлап келген Чижэнь кыштагында улуттук аң-чезимдерин эстете турган материалдык эстеликтер кенен орун алган [10]. Алып айтсак, ал жакта Кыргыз

улуттук этнографиялык комплекси, Манас паркы, Манас маданий коридору, Хэйлунцзян кыргыздарынын чыгышка көчүү эстелиги, Хэйлунцзян кыргыздарынын ханы Бөкөйдүн эстелиги ж.б.у.с. абдан көп маданий эстеликтерди көрүүгө болот [11]. Бул маданий эстеликтер өкмөттүн колдоосу көмөктүү каражат бөлүнүп, абдан жакшы жайгаштырылган. Алардын арасында «Манас» эпосуна катыштуу материалдык эстеликтер канааттандыруу деңгээлде деп айтууга болот. «Манас» эпосунун Ж.Мамай вариантынын негизиндеги сюжеттердин кытай тилиндеги котормосу, аларга катыштуу дубал сүрөттөрү, элестер абдан жакшы деңгээлде жайгаштырылган. Ошону менен катар Манас жана анын 7 муунунун колодон жасалган эстеликтери да бул жакта өзгөчөлөнүп турат [12]. Мына ушундай коюу маданий атмосферасы менен кыргыздар байырлаган бул кыштак Хэйлунцзян провинциясындагы 100 мыкты локалдык жайдын бири деп бааланган [10].

Корутунду: Хэйлунцзян кыргыздары байыртан бери кыргыздар мекендеп келген Ала-Тоодон бир топ алыста, күн чыгыштагы манжуриянын (КЭР) аймагында жашап, кыргыздын улуттук маданий, руханий чөйрөсүнөн бир топ алыста экенине карабастан, өздөрүнүн улуттук таанып-билүүсү салыштырмалуу түрдө жакшы деп айтсак болот. Алар ири өлкө Кытайдын ичиндеги этностук азчылык катары мезгил менен жарышып, доордон өз энчисин талашууда. Хэйлунцзян кыргыздарынын тарыхына кайрылганда, манжуча булактардагы маалыматтарга таянуу менен дагы жаңы илимий ачылыштар чыгат деп үмүттөнүп турабыз. Анткени, алар жөнүндөгү эң чоң илимий ачылыштардын бири да ошол манжу булактарына таянуу менен иш жүзүн ашкан. Аны кытайлык окумуштуу Ву Юанфьң иш жүзүнө ашырган эле. Хэйлунцзян кыргыздарынын тарыхы жалпы кыргыз тарыхынын бир үзүмү. Хэйлунцзян кыргыздары заманбап кыргыз

таануунун да, түркологиянын кечиктирилгис этнографиясын, фолькорун изилдөө жалпы темаларынын бири. Тилекке каршы, ар кыргыз таанууга жана түркологияга айрым кандай себептер менен бул тармакка ачылыштарды алып келет деген терең татыктуу көңүл бурулбай келет. Алардын ишенимиз бар. тарыхын, тилин, салт-санаасын,

Колдонулган адабияттар:

1. Ху Чженьхуа Хэйлунцзян провинциясындагы Фууюй уездинин кыргыздары. Борбордук улуттар университетинин улуттар адабиятын жана өнөр чеберчилигин изилдөө институту. январь, 1981-жыл <https://kmborboru.su/wp-content/uploads/2011/03/HuZhenhua.doc>
2. 檀原正人：访柯尔克孜族，《北方圈》. 1945年5月号。[Масато Нарахара Кыргыздар менен интервью, «Түндүк тегерек» 1945-ж.]
3. 檀原正人著，敖乐奇译：《访柯尔克孜族》，《黑龙江民族丛刊》. 1986年第2期。[Масато Нахара тарабынан жазылган, которгон Ао Леки: "Кыргыздарга интервью", "Хэйлонцзян этникалык сериясы", 1986-жыл.]
4. 吴元丰：《柯尔克孜族东迁黑龙江历史研究评述》，《黑龙江民族丛刊》2010年第6期, 74-78页。[Бу Юанфэн: "Киргиз элинин Хэйлунцзянга чыгышты көздөй миграциясы боюнча тарыхый изилдөөгө сереп салуу", "Хэйлунцзян этникалык сериясы", 6-сан, 2010, 74-78-беттер]
5. 杨志军，于学斌：嫩江流域柯尔克孜族源考，刊载于 黑龙江民族丛刊1992年第3期。[Ян Чжицзюнь, Юй Сюэбин Ненцзян дарыясынын бассейниндеги кыргыз улутунун келип чыгышын изилдөө», «Хэйлунцзян этникалык сериясы» 1992-жыл, 3-санында жарыяланган]
6. У-жан-жу. Причины появления Хэйлунцзянские кыргызы. — Харбин. Харбинские издательства. 2003. -С.12. (на китайском языке)
7. 陈文龙：《感恩各族相助，共筑美好家园——记富裕县第十六届柯尔克孜族东迁节》，2024-08-10 (来源：[Чен Вэнлун: "Бардык этникалык топторго бири-бирине жардам берип, чогуу кооз үй куруп жаткандыктары үчүн рахмат - Фуую округундагы 16-чыгыш Киргиз миграция фестивалынын рекорду", 2024-08-10] https://www.sohu.com/a/799946123_350855).
8. 胡振华.有关黑龙江省柯尔克孜族的部分语言材料[J].民族语文,1996(05):70-80 [Ху Чжэнхуа Хэйлунцзян провинциясындагы кыргыз эли жөнүндө кээ бир тилдик материалдар], 1996(05):70-80
9. 胡振华.黑龙江富裕县的柯尔克孜族及其语言特点[J].中央民族学院学报,1983(02):65-69 ; [Ху Чжэнхуа Фуую округундагы кыргыз эли жана алардын тилдик өзгөчөлүктөрү, Хэйлунцзян].
10. 吴占柱.黑龙江省柯尔克孜语处于濒危状态[J].黑龙江民族丛刊,2007(03):136-150; [Бу Чжанжу Хэйлунцзян провинциясындагы кыргыз тили жоголуп бара жаткан абалда, 2007(03):136-150]
10. 张泰湘 ,А·А·肖玛耶夫 ,С·Г·斯柯别列夫.来自叶尼塞河畔的黑龙江省富裕县的柯尔克孜族 [J].黑龙江民族丛刊,1991(01):55-59. [Чжан Тайсян, Шомаев А.А., Скобелев С.Г. Енисей дарыясынын жээгиндеги Хэйлунцзян провинциясынан келген кыргыздар [J], 1991(01):55 -59]
11. Абдалиева Г. Хэйлунжандагы Фу-йу кыргыздары (21 мая, 2018 г.) <https://esimde.org/archives/290>

Рецензент: т.и.к., доцент Арзыбаев Т.К.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

УДК 342.841.1:343.352

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Абыкеев М.М., Шингибаева К.Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Абыкеев М.М., Шингибаева К.Б.

КНУ имени Ж. Баласагына

Abykeev M.M., Shingibaeva K.B.

KNU named after J. Balasagyn

СИСТЕМАЛЫК КОРРУПЦИЯ: КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН СЕБЕПТЕРИН ЖАНА КЕСЕПЕТТЕРИН ТАЛДОО

СИСТЕМАЯ КОРРУПЦИЯ: АНАЛИЗ ПРИЧИН И ПОСЛЕДСТВИЙ ДЛЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСТАНА

SYSTEMIC CORRUPTION: ANALYSIS OF CAUSES AND CONSEQUENCES FOR ECONOMIC DEVELOPMENT OF KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Коррупция Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө тоскоол болгон түйүндүү маселелерди камтыйт. Бул макалада коррупциянын келип чыгуу себептери, анын коомдук турмуштун бардык чөйрөсүнө жайылышы, ошондой эле мамлекет жана жарандарга тийгизген терс кесепеттери каралат. Жыйынтыгында коррупциялык маселелерди чечүүдө мүмкүн болгон өлкөдөгү мыйзамдын үстөмдүүлүгүнүн ачык-айкындуулугун, отчеттуулугун бекемдөөгө багытталган жолдору сунушталат.

Аннотация: Коррупция представляет собой ключевую проблему, препятствующую социально-экономическому развитию Кыргызстана. В статье рассматриваются причины возникновения коррупции, её распространённость в различных сферах общественной жизни, а также её негативные последствия для государства и граждан. Особое внимание уделено анализу текущих мер по борьбе с коррупцией, их эффективности и роли гражданского общества в противодействии этому явлению. В заключение предлагаются возможные пути решения проблемы, направленные на укрепление прозрачности, подотчётности верховенства закона в стране.

Abstract: Corruption is one of the key problems that hinder the socio-economic development of Kyrgyzstan. The article examines the causes of corruption, its prevalence in various spheres of public life, as well as its negative consequences for the state and citizens. Particular attention is paid to the analysis of current measures to combat corruption, their effectiveness and the role of civil society in countering this phenomenon. In conclusion, possible solutions to the problem are proposed, aimed at strengthening transparency, accountability and the rule of law in the country.

Негизги сөздөр: коррупция; мамлекеттик жана жеке структуралар; паракорчулук жана паракорлук аркылуу; таасирин; тийгизет.

Ключевые слова: коррупция; государственные и частные структуры; взяточничество; подкуп.

Keywords: corruption; public and private structures; bribery; graft.

Исторические корни коррупции в Кыргызстане берут начало из сочетания традиционных, социально-экономических и политических факторов, которые формировались, на протяжении веков. Таким образом, исторические корни коррупции в Кыргызстане связаны с традиционными социальными структурами, наследием колониального и советского прошлого, а также последствиями сложного перехода к рыночной экономике. Устранение этих глубоко укоренённых факторов требует значительных усилий по укреплению правовой системы, развитию институтов гражданского общества и изменению общественных ценностей.

Коррупция на государственном уровне и в правоохранительных органах является одной из наиболее острых проблем в Кыргызстане. Ключевой сферой, подверженной коррупции, является государственная служба, ответственная за госзакупки и тендеры распределения государственных контрактов, это сфера одного из самых распространенных проявлений коррупции. Тендеры часто выигрывают компании, связанные с чиновниками, допуская завышение цен при низком качестве предоставляемых услуг [1].

Назначение на должности, продажа должностей и продвижение по карьерной лестнице через взятки или личные связи подрывают профессионализм госаппарата. Манипуляции с налоговыми процедурами и пошлинами, сокрытие реальных доходов предприятий, а также взяточничество за «смягчение» проверок часто встречаются в налоговых и таможенных органах.

Простые граждане сталкиваются с коррупцией в госучреждениях при оформлении документов, а также при взаимодействии с правоохранительными органами. Правоохранительные органы: милиция, прокуратура, суды подвержены коррупции. За избежание наказания задержанные или обвиняемые часто платят

взятки за освобождение от ответственности. Распространены манипуляции с делами, включая фальсификацию доказательств, исчезновение улик или отказ от возбуждения уголовного дела против «неприкосновенных», продажа судебных решений – вынесение приговоров в пользу тех, кто предлагает большую сумму взятки. Затягивание или блокирование дел в интересах коррупционеров. Одно из причин распространение коррупции это низкие зарплаты чиновников и сотрудников правоохранительных органов. Отсутствие эффективного контроля и прозрачности. Клановая и родственная система, где личные связи важнее закона. Слабость судебной и антикоррупционной систем. Для борьбы с коррупцией необходимо ужесточение наказаний, прозрачность процессов и повышение уровня жизни сотрудников госслужб и правоохранительных органов. [2] Важным шагом также станет активное вовлечение гражданского общества и внедрение цифровых технологий для минимизации человеческого фактора. Журналист Улугбек Бабакулов. 28.06.2013 «МК Азия» в своем исследовании о коррупции на тему «Кыргызстанская мафия: власть реальная и официальная», излагает следующее, ни кому не секрет, что преступность в стране в период 1990 по 2010 годы активизировались. [3] Во время государственного кризиса, криминалитету проще было пролезть во властные структуры. Представители криминалитета заседали в законодательных, судебных, и правоохранительных органах и они принимали решения в пользу этих групп. Преступность в Кыргызстане были масштабные. Этому пример когда фотографии депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики совместно с криминальным авторитетом были опубликованы в средства массовых информационных. Многие преступные группировки были известны обществу, но со

стороны правоохранительных органов не принимались соответствующие работы. Этому пример 2010 году преступные группировки похитили служителя муфтията требовали миллион долларов и от полученных трамв скончался. На религиозных делах большие деньги зарабатывали высокопоставленные государственные чиновники.

В последние годы в Кыргызстане было несколько крупных коррупционных скандалов, которые вызвали широкий общественный резонанс: Например работники таможенной службы который прославились не только в Кыргызстане, но на вес просторы всего СНГ своим коррупционным скандалом. Это дело было впервые было опубликовано независимым журналистом Улан Эгизбаевым, последующим Али Токтакуновым. [4] На это со стороны правоохранительных органов не были проведены соответствующие работы, так как работников таможенных органов там везде было «свои» люди. В одном из совещании, журналист задал вопрос высокопоставленному чиновнику о коррупционных скандалов со стороны у одного таможенного сотрудника, но месте того чтобы поручит правоохранительным органом проверку ответил журналисту «дайте мне доказательство». Это говорит о том, что коррупция дошло до верхних эшелонов власти и они неприкасаемые. Когда у коррупционеров имеется свои люди в системе правоохранительных органах, они остаются безнаказанными. Долгие годы в Кыргызстане процветала коррупция и «коррупционеры и даже члены преступной сообществ» смогли устроиться на работу в госорганах. Согласно индекса восприятия коррупции Транспаренс Интерннешл Кыргызстан занял 141 место 2023 году, а в 2022 году Кыргызская Республика была на 140 месте. Получается не смотря активные работы правоохранительных органов

Кыргызской Республики ухудшились позиции.

Понятие "мафия" имеет многогранное значение и используется в различных контекстах. Наиболее известными являются криминологический и социологический аспекты, однако значение мафии охватывает и политические, экономические и культурные сферы. Основная цель данной статьи — представить всесторонний обзор понятийного содержания мафии и её влияния на общественные структуры. Мафия – это определенное сознание своего бытия, преувеличенная значимость индивидуальной силы и мощи как главного и единственного средства разрешения любого конфликта, столкновения интересов или идей. [5] Мафия – это криминальная организация, которая занимается нелегальной деятельностью, такой как наркоторговля, рэкет, коррупция и другие виды преступлений. Мафия обычно действует по принципу секретности и иерархии, где члены организации поддерживают свои интересы, применяя насилие и нелегальные схемы. Кроме того, слово "мафия" также используется для обозначения группировки или сети людей, которые, хотя и не занимаются криминалом, действуют с целью манипуляции или давления на общественные и экономические структуры. Цели мафии стремятся к власти и экономическому контролю в теневой сфере. Впервые в Кыргызстане слово «мафия» прозвучало из уст председателя Государственного комитета национальной безопасности Кыргызской Республики К.Ташиева на церемонии открытия нового здания Кеминского районного отделения Управления ГКНБ по Чуйской области, где он сказал что теперь в Кыргызстане не будет «мафии» [6]. В последующем была проведена активная работа по разобличению преступных группировок сотрудниками правоохранительных органов, где многие лидеры преступных группировок отказались от своих статусов. Также

правоохранительными органами выявлен и задержан за коррупцию высокопоставленный работник таможенной службы, за причиненный ущерб возвращено государству 250 миллионов долларов. Но судом он был оштрафован на 100 тысяч сомов. В системе таможенных и налоговых служб процветала коррупция. Этому свидетельство задержание ряда работников таможни по Южному региону, а также председателя и заместителя Налоговой службы КР за хищение 3 млрд сомов. В уголовном законодательстве КР за коррупцию предусмотрено наказание в виде штрафа, хотя коррупция – это тяжкое преступление. Если за такие преступления наказывать штрафом, то преступники, присвоившие многомиллионные суммы, могут спокойно его оплатить и в последующем возвратиться на свою прежнюю работу. Что и происходило в нашей стране. Коррупция направлена на получение личной выгоды (деньги, привилегии, ресурсы) через служебное положение. Коррупция может маскироваться под законные действия в виде сомнительных тендеров и т.д., что делает ее сложной для доказательства [7]. Как видим, со стороны государства и правоохранительных органов проводится огромная работа по борьбе с коррупцией – задержание, аресты, лишение

свободы. Ранее в правоохранительных органах были созданы такие структуры, как антикоррупционная служба и финансовая полиция. тем не менее коррупция продолжает существовать. Ежегодно чиновники декларировать свои доходы, однако положительных результатов не дает. Ранее в структурах правоохранительных органов были созданы такие как антикоррупционные службы, финансовая полиция.

В последующем все эти службы, не оправдавшие возложенные на них задачи и обязанности, были реорганизованы и упразднены. С трудом приходится искоренять коррупцию, тем не менее со стороны правительства и государства проводится системная работа, пример этому – ужесточение наказания за коррупционные преступления в Уголовном кодексе.

Заключение. Мафия представляет собой сложное и многогранное явление, которое оказывает существенное влияние на общественные структуры. Понимание её истории, организационной структуры и методов воздействия является ключом к разработке эффективных стратегий противодействия. Важность комплексного подхода к изучению мафии подчеркивает необходимость дальнейших исследований в данной области.

Список использованной литературы

1. Gambetta, D. The Sicilian Mafia: The Business of Private Protection. – Harvard: Harvard University Press, 1993. См. также: краткий реферат книги Гамбетты в работе: Экономическая теория преступной и правоохранительной деятельности / Под ред. Л.М. Тимофеева, Ю.В. Латова. – М.: РГГУ, 1999, с. 58-63; и обзор экономических теорий организованной преступности: Латов Ю.В. Экономика вне закона: очерки по теории и истории теневой экономики. – М.: МОНФ, 2001, с. 68-122.
2. В Кемине открыли новое здание управления ГКНБ. – Режим доступа: <https://oper.kaktus.media/490041>
3. Опыт Кыргызской Республики в управлении кризисными ситуациями: уроки для будущего // Альманах № 2: под ред. Айды Алымбаевой и Тодора Тагарева.
4. «Мафии Матраимова не будет». Глава ГКНБ заявил об увольнении 200 госслужащих за связи с бывшим таможенником. – Режим доступа: <https://rus.azattyk.org/a/32668502.html>

5. Канифатов А.С., Сидельникова К.Н. Феномен коррупции как объект социального регулирования // Социально-экономические науки и гуманитарные исследования, 2016, № 16, с. 176-182.

6. Каражанова Ж.К. Актуальные вопросы противодействия коррупционной преступности в квазигосударственном и частном секторе // Вестник Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета, 2018, № 3 (39), с. 99-104.

7. Фаррахова А.Ю. Антикоррупционное сознание молодежи: актуальность проблемы, причины коррупции, прогнозы // Сборник избранных статей по материалам научных конференций ГНИИ "Нацразвитие", 2019, с. 314-325.

Рецензент: к.ю.н., Ботобаев А.А.

УДК 340:343.123.51(572.2)

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Бегиев О.А., Токтогазиева А.С.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Бегиев О.А., Токтогазиева А.С

КНУ имени Ж. Баласагына

Begiev O.A., Toktogazieva A.S.

KNU named after J. Balasagun

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК МЫЙЗАМЫНА ЫЛАЙЫК
МААНИЛҮҮЛҮГҮ АЗ ЖОСУН ЧЕНЕМИНИН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УКУКТУК
НЕГИЗДЕРИ**

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ НОРМЫ О МАЛОЗНАЧИТЕЛЬНОСТИ
ДЕЯНИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE NORM ON THE
INSIGNIFICANCE OF AN ACT IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE KYRGYZ
REPUBLIC**

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макалада Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамына ылайык маанилүүлүгү аз жосун ченеминин теориялык жана укуктук негиздери каралды. Жазык мыйзамынын каралган кандайдыр бир аракеттин белгилерин формалдуу түрдө камтыган, бирок олуттуу залал келтирбеген жана келтирбей турган аракет (аракетсиздик) маанилүүлүгү аз жосун деп таанылат.

Аннотация: В научной статье рассмотрено теоретико-правовые основы нормы о малозначительности деяния в уголовном законодательстве Кыргызской Республики. Малозначительным деянием признается действие (бездействие), которое хотя формально и содержит признаки какого-либо деяния, предусмотренного уголовным законодательством, но не причинило и не могло причинить незначительный вред.

Abstract: The scientific article examines the theoretical and legal foundations of the rule on the insignificance of an act in the criminal legislation of the Kyrgyz Republic. A minor act is an action (inaction) that, although formally containing signs of any act provided for by criminal law, did not cause and could not cause minor harm.

Негизги сөздөр: Конституция; кылмыш; укук; мыйзам; жаза; укуктук мамилелер; укук бузуу; жоопкерчилик.

Ключевые слова: Конституция; преступления; право; закон; наказания; правовые отношения; правонарушения; ответственность.

Keywords: Constitution; crimes; right; law; punishments; legal relations; offenses; responsibility.

Жазык укугу илиминде маанилүүлүгү аз жосун ченеми өзгөчө орунду ээлейт. Каралып жаткан ченем Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексинин 54-беренесинде көрсөтүлгөн. Маанилүүлүгү аз жосун кандайдыр бир аракеттин белгилерин формалдуу түрдө камтыган, бирок олуттуу залал келтирбеген жана келтирбей турган аракет (аракетсиздик) маанилүүлүгү аз жосун деп таанылат [1]. Бул норманын мааниси, эреже катары, кылмышка мүнөздүү коомдук коркунучтун мүнөзүнө жана даражасына ээ болгон жосун, өзгөчө учурларда, жосундун коомдук коркунучтуулугун аныктоочу жагдайлардын болушуна байланыштуу, анча маанилүү эмес деп эсептелинет жана натыйжада кылмыш жоопкерчилигине тартылбайт. Бирок жосун жасалган учурда кылмыштын баардык белгилери жана кылмыштын курамы бар. Анткени коомдук коркунуч жана мыйзамсыз кылмыштуу жосундун белгиси болуп саналат жана кылмышкер өзүнүн жосунунда коомдук коркунучтун бар экендигин болжолдогон. Ал кылмыш жасоодон ыктыярдуу баш тарткан эмес. Анткени кылмыш жасоодон өз ыктыяры менен баш тартуунун маңызы - кылмыш жасоодон өз ыктыяры менен баш тарткан адамдын жүрүм-турумунда бүтүп калган кылмыштын белгилери жана кылмыш жасоого даярдануунун же ага аракет кылуунун белгилеринин жоктугунда [2]. Ошондуктан ал кылмыштык жоосунду аягына чыгарган. Эгерде жосун коомдук коркунучун жоготсо, анда жазык мыйзамына ылайык аны кылмыш жоопкерчилигинен бошотууга тийиш. Эгерде жосунда кылмыштын белгилери жок болсо, анда ал маанилүүлүгү

аз жосун болуп саналбайт жана кылмыштын жоктугу жөнүндө маанини түшүндүрөт.

Маанилүүлүгү аз жосун, жосундун кылмыш-жаза укукка каршылыгын жокко чыгаруучу жагдайларга тиешеси жок, анткени мындай жагдайларда жасалган жосундар маанилүүлүгү аз жосун деп таанылган жосундардан айырмаланып, коомдук пайдалуу аракеттерди жасайт. Ошондой эле, эгерде маанилүүлүгү аз жосун болсо, күнөөлүү адам кылмыш-жаза жоопкерчилигинен гана бошотулушу мүмкүн, ал эми жосундун кылмыш-жаза укукка каршылыгын жокко чыгаруучу жагдайларда күнөөлүү адам юридикалык жоопкерчиликтин бардык түрлөрүнөн бошотулат.

Кылмыш-жаза жосунда маанилүүлүгү аз жосун институтун юридикалык жоопкерчиликтен бошотуунун негизи катары кароо туурараак болот. Кылмыш-жаза укугунда маанилүүлүгү аз жосундун мүнөзү жана ага мүнөздүү болгон белгилер боюнча илимде бирдиктүү көз караштын жоктугунун кесепети, соттук чечимде маанисиз аныктамалар бар жана тергөө практикасында кылмышты формалдуу түрдө кылмыш-жаза мыйзамында көрсөтүлгөн белгилерди камтыган жосундан айырмалоодо көйгөйлөр көп кездешет. Бул көйгөй азыркы Кылмыш-жаза кодексинде маанилүүлүгү аз жосун түшүнүгү жазык-укуктук теориясында да, укук колдонуу практикасында да эки ача мааниде чечмеленишинен улам келип чыгат.

Ошентип, жазык укугу илиминде жосундун маанилүүлүгү аз жосун түшүнүгүнө укуктук ченемдердин толук мааниси көрсөтүлбөгөндүктөн формалдуу

түрдө каралгандыгы, коомдук коркунучтуу жосундар кылмыш деп каралып, экинчи жагынан маанилүүлүгү аз жосун кылмыш жоопкерчилигинен бошотулушу. Маанилүүлүгү аз жосундун укуктук квалификациялары да айырмаланышып, жосундун жасалгандыгы үчүн укуктун башка тармактарынын ченемдерине ылайык келип чыгат жана кылмыш жоопкерчилигинен бошотулат. Ошондуктан мыйзамдын азыркы абалында маанилүүлүгү аз жосун кылмышка формалдуу окшоштук менен, башка укук бузуунун белгилерин камтыган жана камтыбаган болуп каралат. Жазык мыйзамдарындагы маанилүүлүгү аз жосундардын формуласын түшүнүүдө белгисиздикти жоюу үчүн мыйзамды жөнгө салуу зарыл.

Винокуров В.Н. маанилүүлүгү аз жосундун төмөнкүдөй маанисин сунуштайт: “Маанилүүлүгү аз жосун бул атайылап же байкабастыктан жасалган, кылмыштын бардык белгилерин камтыган, Кылмыш-жаза кодексине ылайык гана жазалануучу жана административтик же материалдык жоопкерчиликке алып келбеген аракеттер” [3]. Бул аныктаманын маанисинде автор маанилүүлүгү аз жосундун абсолюттук эмес коомдук коркунучтуу мүнөзүн баса белгилеген, анткени ал административдик же башка материалдык жоопкерчиликке алып келбейт деп белгилеген. Атайылап да, байкабастыктан да жасалган жосундар маанилүүлүгү аз жосундар катары таанылышы мүмкүн экенин автор баса белгилеген. Бул позиция өзгөчө мааниге ээ, анткени жазык мыйзамында маанилүүлүгү аз жосундун күнөө формасын аныктабайт. Байкабастыктан жасалган кылмыштын кесепеттери жеңилден оорго чейин өзгөрсө, маанилүүлүгү аз жосун деп эсептебейт. Маанилүүлүгү аз жосундар жөнүндө ченемди бирдей колдонуу жана анча оор эмес кылмыштуу жосундарды айырмалоого так критерийлерди белгилөө керектигин мыйзамга көрсөтүү керек. Эгерде Кылмыш-

жаза кодексинин Өзгөчө бөлүгүнүн беренелеринде каралган адам жасаган аракеттин (аракетсиздиктин) белгилерин көрсөтүп, маанилүүлүгү аз жосун кылмыш жазага тартылбайт. Мына ушундан келип чыгат, бул формулировкада автордун пикири боюнча, майда иш-аракетте эч кандай коомдук коркунуч жок.

Ченемдин эң туура түзүлүшүн жана ошого жараша маанилүүлүгү аз жосундун түшүнүгү коомдук коркунуч туудурбаган жосун, айрыкча кылмыштын объектисин жана анын мүнөзүн эске алуу менен аныкталса, кылмыштын ыкмасы, кесепети, мотивинин мазмуну, максаты, кылмышкердин күнөөсүнүн даражасын эске алуу зарыл. Бул позицияда автор каралып жаткан категорияда коомдук коркунучтун белгиси жок экендиги жөнүндө мурдатан тааныш көз карашты белгилейт, ошондой эле кылмыш-жаза мыйзамдарында маанилүүлүгү аз жосун категориясынын баа берүү мүнөзүнө басым жасайт. Атап айтканда, автор белгилүү бир жосунда маанилүүлүгү аз жосун бар экендигин аныктоодо кылмыштын төмөнкү белгилерин эске алууну сунуш кылат: кылмыштын объектисин жана анын мүнөзүн, кылмыш жасоо ыкмасын жана анын кесепеттерин, мотиви, максаты жана кылмышкердин күнөөлүү даражасын көрсөтөт.

Ошентип, маанилүүлүгү аз жосундун ар кандай аныктамаларын жана маанилерин талдап, жазык укугу илиминде маанилүүлүгү аз жосун коомдук коркунучтун белгисинин бар экендиги жөнүндө маселеде дагы эле бир түшүнүктүүлүк жок деген тыянак чыгарууга болот. Мындай пикир келишпестиктер Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексинин 54-беренесинде анча маанилүү эмес иш-аракет институту мыйзам чыгаруучу тарабынан толугу менен ийгиликтүү тактабагандыктан келип чыгат, анткени бул жагдайды эки ача жана карама-каршы түшүнүүгө негиз берет. Кылмыштын

бардык белгилери бар, бирок кылмыштын өзү жок.

Коомдук коркунучтуу жосун гана кылмыш болуп санала тургандыгы белгилүү. Демек, кылмышка мүнөздүү коомдук коркунучтун жоктугу менен мүнөздөлгөн жосун, кылмыш-жаза мыйзамдарында каралып жаткан жагдай кылмыш-жаза укугу илиминде өзгөчө орунду ээлейт. Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексинин 54-беренесинде материалдык касиетти (коомдук коркунучту) мүнөздөөгө чоң мааниге ээ. Ага ылайык, кылмыш-жаза мыйзамы менен корголуучу объектке олуттуу зыян келтирбеген же анын анча маанилүү эместигинен улам зыян келтирүү коркунучу болбогон жосун кылмыш жасоо үчүн жетиштүү коомдук коркунучтун даражасына ээ эмес, ошондуктан каралбайт.

Белгилей кетчү нерсе, аракеттерди жасаган адам майда аракеттерди жасоону каалашы керек. Болбосо, эгерде адам укуктарына, эркиндиктерине жана мыйзам тарабынан корголуучу таламдарына олуттуу зыян келтирүүнү кааласа, бирок адамдын эркинен тышкаркы жагдайлардын келип чыгышына байланыштуу өзүнүн максаттарын толук ишке ашыра албаса, анда кылмышка кол салуу аракети үчүн жоопкерчилик тартат. Демек, эгерде маанилүүлүгү аз жосунга байланыштуу кылмыш болуп саналбаса, анда аны жасаган адам кылмыш жоопкерчилигине тартылбайт.

Маанилүүлүгү аз жосун боюнча кылмыш иши козголушу мүмкүн эмес, ал эми козголгон иш Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 27-беренесинин 1-бөлүгүнүн 2-пунктунун негизинде кылмыштын курамынын жоктугунан токтотулууга жатат[4].

Маанилүүлүгү аз жосун маселелерин изилдөө менен байланышкан илимий эмгектерден Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексинин 54-беренесинде[1]. берилген маанилүүлүгү аз жосун түшүнүгү эки жактуу чечмеленет деген тыянак чыгарууга болот. Маанилүүлүгү аз жосун укуктук табиятынын мүнөздөгөн белгилерге баа берүүдө, күнөөнүн формасын жана коомдук коркунучтун бар же жок экендигин аныктоодо теориялык жактан түшүндүрмө берүүлүсү зарыл. Ошондой эле кылмыш окуясы болбогон жосунду кылмыш-укуктук маанисин белгилей кетүү зарыл, анткени маанилүүлүгү аз жосун институту формалдуу кылмыштуу жосунду кылмыштуу эмес деп классификациялоого мүмкүндүк берет. Бирок, маанилүүлүгү аз жосун институтуна баа берүүчү болгондуктан, аны колдонуу ар бир конкреттүү учурда укук коргоо органдарынын жосунга баа берүүдөн көз каранды.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси [Электрондук ресурс]: 2021-жылдын 28-октябры № 127(КР 2021-жылдын 28-октябрындагы № 126 Мыйзамы менен колдонууга киргизилген, КР 2024-жылдын 26-февралындагы № 57 Мыйзамынын редакциясына ылайык) // Маалыматтык-укуктук система «ТОКТОМ мамлекет Про». –Кирүү режими: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1.–Экрандагы аталыш.

2. Бегиев О.А., Токтогазиева А.С. Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамына ылайык кылмыш жазасынан бошотуу институту катары кылмыш жасоодон ыктыярдуу баш тартуунун теориялык жана укуктук негиздери // Вестник КНУ, 2024, № 2 (118), с. 123-127.

3. Винокуров В.Н. Малозначительность деяния в уголовном праве: признаки и формы // Журнал российского права, 2014, №4 (208), с. 74-83.

4. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси [Электрондук ресурс]: 2021-жылдын 28-октябры № 127 Мыйзамы менен колдонууга киргизилген, КР 2024-жылдын 5-августундагы № 160 Мыйзамынын редакциясына ылайык) // Маалыматтык-укуктук система «ТОКТОМ мамлекет Про». –Кирүү режими: http://www.toktom.kg/?comp=main&m_t=1.–Экрандагы аталыш.

Рецензент: ю.и.к. Турсунбаева Н.С.

УДК: 343.98:314.15

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Ибраев Т.У.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Гуманитардык- табигый илимдер факультети, Каракол ш.

Ибраев Т.У.

КНУ им. Ж. Баласагына, Гуманитарно-естественно-научный факультет г. Каракол

Ibraev T. U.

KNU named after J.Balasagyn, Faculty of Humanities and Natural Sciences, Karakol c.

ЫСЫК-КӨЛ ОБЛУСУНДАГЫ КЫЛЫШТУУЛУКТУН АБАЛЫН ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫН СТАТИСТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨ

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ И ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В ИССЫК-КУЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

STATISTICAL STUDY OF THE STATE AND TRENDS OF CRIME DEVELOPMENT IN THE ISSYK-KUL REGION

Кыскача мүнөздөмө: Макала расмий статистикалык маалыматтардын негизинде Ысык-Көл облусун аймагында кылмыштуулуктун абалы жана анын өнүгүү тенденциялары маселелерине арналган. Жалпысынан алганда кылмыштуулуктун деңгээлинин өнүгүшүнө же төмөндөшүнө карата айрым өбөлгөлөр, кылмыштуулуктун пайда болушунун себептери жана шарттары жана кылмыштуулуктун алдын алуу менен байланышкан милдеттерди чечүү боюнча сунуштар көрсөтүлөт.

Аннотация: Статья посвящена вопросам состояния преступности и тенденций ее развития на территории Иссык-Кульской области на основе официальных статистических данных. В общих чертах указываются некоторые предпосылки к развитию либо спаду уровня преступности, причины и условия возникновения преступности и рекомендаций по решению задач, связанных с профилактикой преступлений.

Abstract: The article is devoted to the state of crime and its development trends in the territory of Issyk-Kul on the basis of official statistical data. It outlines some prerequisites for the development or decline of crime, causes and conditions of crime and recommendations for solving problems related to crime prevention.

Негизги сөздөр: кылмыштуулук, кылмыш, коопсуздук, алдын алуу, сунуш, ачыкка чыгаруу, калк, мүлк, себептер, шарттар.

Ключевые слова: преступность, преступление, безопасность, профилактика, рекомендация, раскрываемость, население, имущество, причины, условия.

Keywords: criminality, crime, security, safety, prevention, recommendation, detection, population, property, causes, conditions.

Вопрос преступности является актуальным для любого общества, так как он затрагивает вопросы безопасности, правопорядка и социальной стабильности. Настоящая работа посвящена анализу состояния преступности за последние три года (с 2021 по 2023 годы), с акцентом на динамику основных преступных показателей, факторы, влияющие на уровень преступности, и рекомендации по её снижению.

Этот период выбран в связи с введением в действие нового уголовного законодательства УК КР № 126 от 28 октября 2021 года и, соответственно, с изменениями параметров статистики динамики и раскрываемости преступлений.

До этого периода Уголовный и Уголовно-процессуальный кодексы 2019 года не раз подвергались критике со стороны разработчиков и юристов, в том числе по линии уголовной статистики, которая не могла в полной мере отобразить те или иные аспекты анализа преступности.

В ходе доработки, чтобы устранить определенные пробелы Жогорку Кенеш внес 285 изменений и дополнений в кодексы и принял 20 законов о поправках и вследствие чего были удалены старые уголовно-правовые нормы и появились новые, которые отвечают современным требованиям норм уголовного права [3].

Например:

- ликвидирован Кодекс о проступках, где определялось общественно-опасное деяние как преступление и как административное нарушение, а также статистика о преступлениях определена без проступков, которые в свою очередь внесены в состав преступлений небольшой тяжести.

- введены понятие и порядок ведения электронного уголовного дела в системе Единого реестра преступлений;

- отсутствует порядок возбуждения уголовного дела и основания для отказа,

конкретные сроки ведения следствия с момента регистрации заявления в ЕРПП;

- за преступления против несовершеннолетних, против половой неприкосновенности, за должностные преступления гуманизации нет, т.е. в этом направлении наказания могут быть ужесточены;

- за совершение семейного насилия предусмотрена ответственность по двум кодексам: «О правонарушениях», где человека могут привлечь к общественным работам на 40 часов либо применить к нему арест от трех до семи суток и по Уголовному Кодексу, который предусматривает исправительные работы на срок от двух месяцев до одного года либо общественные работы от 40 до 100 часов, либо лишение свободы на срок до 5 лет.

- появились статьи «Уклонение родителей от содержания детей» и «Уклонение детей от содержания родителей» и многое другое.

Всего же было внесено 47 новых поправок и исключено 34 нормативных акта [4].

Все эти коррективы существенным образом повлияли на ведение уголовной статистики и проведение аналитической работы по выявлению тех или иных причин и условий, способствующих совершению преступлений.

Преступность как негативное явление сложной формы не имеет государственных границ и имеет склонность к распространению. В связи с чем, необходимо принимать специальные профилактические и предупредительные меры с участием всех субъектов профилактики с целью оказания влияния на данное антисоциальное явление и необходимо с учетом современных данных обновлять характеристики преступности, ее состояния, структуры и динамики.

Как известно, преступность представляет собой совокупность преступлений, совершенных в стране за тот или

иной период времени. Причем ее элементы - отдельные преступления и их виды - находятся в определенных статистически измеряемых и прогнозируемых взаимодействиях.

В данной статье будет отображен анализ преступности отдельного региона Кыргызстана, а именно Иссык-Кульской области, которая отличается своими характеристиками от других областей в силу своего географического расположения, развивающейся инфраструктуры и круглогодичной курортно-оздоровительной и туристической деятельности.

Иссык-Кульская область занимает восточную часть Кыргызской Республики и занимает 43,1 тыс. кв.км, что составляет 21,5% от общей площади территории Кыргызстана (199,9 тыс. кв.км). Это вторая по площади большая территория Кыргызской Республики после Нарынской области у которой площадь составляет 45,2 кв.км.

По состоянию на 01.01.2024 г общее количество населения области составляет 544, 4 тысяч человек, это 7,6 % от общего количества населения всего Кыргызстана (7 млн 161тыс 910).

За изучаемый период (2021-2023) население Кыргызстана увеличилось на 3,6% (с 6912,9 до 7161,9, +249тыс), наряду с этим население области возросло почти на 2 процента (с 533,8 тыс до 544,4 тыс,+10,6тыс).

Областной центр – город Каракол, в котором проживает 85 тысяч 588 человек.

В состав Иссык-Кульской области входят 5 районов:

1) Жети-Огузский район с населением 101 тысяч 147 человек

2) Иссык-Кульский район, в т.ч. г.Чолпон-Ата с населением 99 тысяч 494 человек, в т.ч. г.Чолпон-Ата - 12 тысяч 892 человек.

3) Ак-Суйский район – 75 тысяч 132 человек

4) Туюкский район – 72 тысяч 323 человек

5) Тонкий район – 60 тысяч 552 человек

и г. Балыкчы с населением 53 тыс 199 человек.

Всего на территории области расположено 181 населенных пунктов, в т.ч. Жети-Огузский р. - 43, Ак-Суйский р. - 40, Туюк - 37, Тон – 31, Ысык-Кульский р – 30 [2].

По ведомственным данным УВД Иссык-Кульской области общее количество преступлений (уголовные дела, находящихся в производстве) за 2021 год составляло 4592 преступлений, из которых 24,8 % составили преступления, связанные с мошенническими действиями (1141), в т.ч. по г.Балыкчы (785).

За 2022 и 2023 годы наблюдалось снижение уровня преступности на -14,5% (с 2648 до 2263).

Общая преступность за 3 года снижена на – 50,7% (с 4592 до 2263), процент общей раскрываемости преступлений увеличился на +9,2% (с 81,4 в 201 году до 90,6% в 2023 году). Наиболее результативными по улучшению раскрываемости преступлений являются ОВД г.Каракол (+23,8%, с 70,3 до 94,1), Туюкского (+19,5%, с 79,0 до 98,5) и Жети-Огузского районов (+14,2%, с 77,5 до 91,7) [1].

Объективным критерием преступности выступает коэффициент преступности как обобщающий показатель преступлений, соотнесенный с численностью населения.

За 2023 год областной коэффициент преступности на 100тыс.населения составило 415 преступлений и это ниже республиканского значения на -131 (546) преступлений.

В результате проведенных расчетов наиболее высокий средний коэффициент преступности (392) отмечается по г. Каракол (694), Иссык-Кульскому (533) району и г.Балыкчы (426) [8].

Влияние на преступность также оказывает комплекс факторов, среди которых площадь городов и районов области.

Коэффициент на 1 тыс.кв.км составило 0,05 преступлений и это ниже республиканского значения на -0,15 (0,20). Наиболее высокий средний коэффициент городской преступности (8,6) отмечается по г. Каракол (11,4) и в сельской местности (0,04) по Иссык-Кульскому району (0,14) [8].

Плотность населения области составляет 12,6 человек на 1 кв.км. Наибольшая плотность наблюдается по г. Каракол 1630, г.Балыкчы 1399, и далее по убыванию Тюпскому р. 34, Иссык-Кульскому р. 27,6, Тонскому р. 8,3, Жети-Огузскому р. 7,9 и Ак-Суйскому р. 7,6 [8].

Как отмечено в таблице № 1, за 2021-2023 годы наблюдается снижение индекса потребительских цен, характеризующий уровень инфляции по Иссык-Кульской области на – 9,9% (с 110,9 в 2021 году до 101,0 в 2023 году). Отмечается снижение интенсивности роста цен на пищевые продукты и безалкогольные напитки с 2,0% в 2021 году до 0,4% в 2023 году [8].

Таблица № 1

Индекс потребительских цен		
2021	2022	2023
110,9 процента	111,7 процента	101,0
Рост цен на пищевые продукты и безалкогольные напитки		
2021	2022	2023
На + 2,0 процента	На + 1,4 процента	На + 0,4 процента

С 2021 по 2023 годы отмечается снижение уровня бедности в Иссык-Кульской области на – 7,2 процентных пункта (таблица № 2).

Таблица № 2

Уровень бедности (в процентах к общей численности населения)		
2021	2022	2023
38,1	31,2	30,9

Уровень крайней бедности в с 2021 по 2023 годы имел склонность к росту в 2022 году с 8,0 до 8,8 (+0,8) и снижение в 2023 году на – 1,6 процентных пункта. В целом за 3 года уровень крайней бедности снизился на – 0,8% (таблица № 3)

Таблица № 3

Уровень крайней бедности (в процентах к общей численности населения)		
2021	2022	2023
8,0	8,8	7,2

Располагаемые среднедушевые денежные доходы населения за 2021-2023 годы характеризуются увеличением доходов:

- от заработной платы на +2,5 процента (с 45,9 в 2021 году до 48,4 в 2023 году),
- от индивидуальной трудовой деятельности на +0,8 процента (с 16,2 в 2021 году до 17,0 в 2023 году),

Однако наблюдается снижение доходов от продажи продукции личного подсобного хозяйства на – 2,1 процента и социальных трансфертов на – 1,2 процента.

За 2023 год основными источниками денежных доходов населения являлись доходы от трудовой деятельности, удельный вес которых в структуре располагаемых доходов составил 48,4 процента, социальные трансферты – 17,0 процента, а также доходы от продажи сельскохозяйственной продукции, произведенной в личном подсобном хозяйстве – 28,3 процента [6].

На фоне увеличения за 2021-2023 годы среднедушевых денежных доходов населения, низкой инфляции и снижение уровня бедности, в том числе крайней бедности, а также учитывая снижения уровня преступности, наблюдается снижение и количества лиц совершивших преступления на - 22,8% (с 2597 в 2021 году до 2004 в 2023 году)(Таблица № 4) [5].

Основную массу преступников составляют лица мужского пола (83,9 – 89,47-88,8), а женского пола от 16,1 до 11,2 %.

Таблица № 4

Число лиц, совершивших преступления по полу								
2021			2022			2023		
Оба пола	муж	жен	Оба пола	муж	жен	Оба пола	муж	жен
2 597	2 181	416	2 326	2 080	246	2 004	1 781	223

За изучаемый период количество **тяжких и особо-тяжких преступлений** совершенных на территории Иссык-Кульской области возросло на +37,5% (с 88 в 2021 году до 121 в 2023 году). Такой рост отмечается по Иссык-Кульскому району +150,0% (с 10 до 25), Тюпскому р. + 127,2% (с 11 до 25), Тонскому р. +100,0% (с 3 до 6), Жети-Огузскому р. +62,5% (с 8 до 13), г.Балыкчы + 12,5% (с 16 до 18) и Ак-Суйскому р. + 8,3% (с 12 до 13). По г.Каракол уровень такой преступности снизился на – 56,0% (с 25 до 11) [5].

Убийство: ежегодно (за изучаемый период) в Иссык-Кульской области совершается от 11 до 14 убийств (11-14-12), т.е. каждый месяц почти по 1 убийству. Их раскрываемость составляет по 100,0%. Наибольшее количество убийств совершены на территории Тюпского района (10), г.Каракол (7) и Жети-Огузского района (6). В Тонском районе за последние 3 года совершено всего 1 убийство [5].

Причинение тяжкого вреда здоровью (ПТВЗ): ежегодно (за изучаемый период) в области совершается от 19 до 22 ПТВЗ (19-22-20), т.е. каждый месяц в среднем по 1-2 таких преступлений. Их раскрываемость составляет от 73,7 % до 100 0%. Наибольшее количество ПТВЗ совершены на территории г.Балыкчы (18), г.Каракол (13) и Иссык-Кульского района (8). На территории Жети-Огузского района за последние 3 года совершено 5 ПТВЗ [5].

Изнасилование: ежегодно (за изучаемый период) совершается от 19 до 39 изнасилований (34-19-39), т.е. каждый месяц в среднем по 2-3 таких преступлений. Их

раскрываемость составляет от 94,1 % до 100 0%. Наибольшее количество изнасилований совершены на территории Иссык-Кульского (22), Тюпского (22) и Ак-Суйского (13) районов. Наименьшее их количество совершено в г.Балыкчы (3) [5].

Грабеж: ежегодно (за изучаемый период) совершается от 48 до 59 грабежей (52-59-48), т.е. каждый месяц в среднем по 4-5 таких преступлений. Их раскрываемость составляет от 86,5 % до 100 0%. Наибольшее количество грабежей совершены на территории г.Каракол (87), г.Балыкчы (29) и Иссык-Кульского (16) района. Наименьшее их количество совершено в Тонском районе (4) [5].

Разбой: за изучаемый период совершено 10 разбойных нападений (5-3-2), т.е. ежегодно в среднем по 3 разбоя. Их раскрываемость составляет от 93,8 % до 100 0%. Наибольшее количество разбоев совершены на территории Иссык-Кульского (4) района и г.Каракол (3). Не совершено на территории Ак-Суйского и Жети-Огузского районов [5].

Как видно из нижеприведенной диаграммы № 1 **наибольшее количество тяжких и особо-тяжких преступлений:**

- за 2021 год совершаются сексуальными насильниками (30,6% от 111 ТиОТ) и уличными грабителями (35,1% от 111 ТиОТ).

- за 2022 год совершаются грабителями (59,7% от 92 ТиОТ) и путем причинения тяжкого вреда здоровью (23,9% от 92 ТиОТ).

- за 2023 год совершаются сексуальными насильниками (32,2% от 121 ТиОТ) и грабителями (29,7% от 121 ТиОТ) [8].

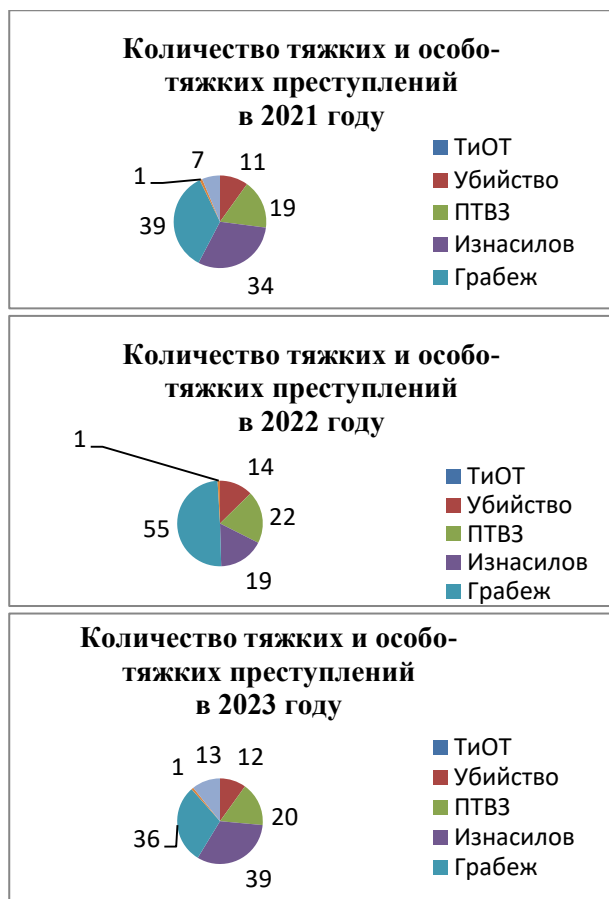

Диаграмма № 1

Несмотря на рост количества тяжких и особо-тяжких преступлений их раскрываемость составляет 100,0% (убийства, причинения тяжкого вреда здоровью, изнасилования, разбои). Это говорит о том, что профессиональная и эффективная работа органов внутренних дел по раскрытию преступлений, в том числе тяжких и особо тяжких, приносит желаемые результаты [8].

Удельный вес тяжких и особо-тяжких преступлений в 2021 году составляло 1,9%, в 2022 г - 3,4, в 2023 г – 5,3.

Наибольшее количество преступлений составляют преступления **против собственности**, в частности **кражи чужого имущества**.

За 2021 год удельный вес краж составил - 23,1%, за 2022 год - 47,9% и за 2023 год - 41,5 %. Такие преступления в основном совершаются на территории городов Каракол и Балыкчы, а также в Иссык-Кульском и Жети-Огузском районах.

Процент раскрываемости краж улучшен на +23,5% (с 65,2% в 2021 году до 88,7 в 2023 году). Количество краж, оставшихся нераскрытыми снижено с 370 в 2021 году до 106 в 2023 году [1,8].

Также распространенным видом преступлений против собственности является **мошенничество**.

За 2021 год удельный вес таких преступлений составил - 24,8%, за 2022 год – 12,9% и за 2023 год – 27,2 %. (диаграмма № 4)

Мошенники промышляют в основном на территории городов Балыкчы, Каракол и в Иссык-Кульском районе.

Большинство мошенничества носит очевидный характер [1,8].

За 3 года (2021-2022-2023) на территории области выявляется от 134 до 192 **наркопреступлений** (134-192-184), т.е. ежемесячно от 11 до 16 преступлений.

Удельный вес таких преступлений от общего количества выявленных наркопреступлений по Республике составил в 2021 году – 13,6, в 2022 году - 14,4 и в 2023 году – 13,5.

Из незаконного оборота всего было изъято:

- в 2021 году 246 кг 404 грамма наркотических средств, в основном каннабиосной группы;

- в 2022 году 300 кг 089 грамма наркотических средств, в основном каннабиосной группы;

- в 2023 году 305 кг 031 грамма наркотических средств, в основном каннабиосной группы.

Количество изъятых наркотиков за изучаемый период возросло на + 23,7%, + 58кг627гр (с 246,404кг до 305,031кг) [1,8].

Итоги социологического исследования, проведенного Центром изучения общественного мнения «Эл-Пикир» показали, что:

- индекс доверия населения органам внутренних дел области возрастает (в 2021 г

- 44,8 баллов, в 2022 году -33,9 баллов и в 2023 году - 50,6 баллов);

- индекс личного доверия гражданина к ОВД области также имеет склонность к росту такого доверия (в 2021 г – 47,0 баллов, в 2022 году – 33,9 баллов и в 2023 году – 54,6 баллов);

- оценка деятельности ОВД области по качеству работы показывает возрастающую ее эффективность с переменными успехами (в 2021 г – 44,2 баллов, в 2022 году – 31,5 баллов и в 2023 году – 49,9 баллов) [7].

Анализ состояния преступности за последние три года показывает, что уровень преступности зависит от множества факторов, включая экономические и социальные условия. Для эффективной борьбы с преступностью необходим комплексный подход, учитывающий как правоохранные меры, так и социальные программы. Только совместными усилиями общества, государства и правоохранительных органов возможно снижение уровня преступности и создание безопасной среды для граждан [8].

Исследование показало, что:

- общественно-политическая ситуация на территории Иссык-Кульской области в течение изучаемого периода остается стабильной без негативных изменений;

- низкий уровень инфляции говорит о том, что потребительская корзина дорожает медленнее, чем в прошлые годы. Низкая инфляция комфортна как для потребителей, так для предпринимателей и государства. Она позволяет экономике развиваться и необходимо на таком уровне инфляцию стараться поддерживать. Все это влияет на развитие благосостояния местного населения, что может воздействовать на снижение количества лиц, совершивших преступление, соответственно и на снижение уровня преступности в целом по области;

- уровень бедности, в т.ч. крайней бедности имеет тенденцию к уменьшению;

- наблюдается увеличение располагаемых среднедушевых денежных доходов населения;

- наиболее криминогенными территориями и имеющие определенную общественную опасность для населения являются г.Каракол, г.Балыкчы и Иссык-Кульский район. Менее подверженной криминальному влиянию территорией является Тонский район;

- низкая плотность населения выступает условием, снижающим криминогенность преступлений. Чем ниже плотность населения, тем ниже частота и интенсивность общественных отношений, возникающих между людьми. Существующие общественные отношения в редких, исключительных случаях порождают конфликтные ситуации, требующие вмешательства правоохранительных органов;

- чем больше площадь города или района, чем меньше плотность проживающего в его границах населения, тем криминогенная обстановка лучше, а чем меньше район и плотность населения выше криминогенная обстановка хуже;

- основные черты преступности продолжают доминировать. Это, прежде всего, медленное снижение уровня преступлений либо ее стабильность, в частности по убийствам, ПТВЗ, изнасилованиям, грабежам, разбоям, кражам чужого имущества и по линии борьбы с незаконным оборотом наркотических средств;

- кражи чужого имущества остаются основными видами преступлений и их раскрываемость достигает почти 90%;

- после краж популярным видом преступления остается мошенничество, которые в основном совершаются на территории городов Балыкчы, Каракол и Иссык-Кульского района.

- из категории тяжких и особо-тяжких преступлений в основном совершаются

грабежи, изнасилования и причинения тяжкого вреда здоровью, чаще всего на территории городов Балыкчы, Каракол и Иссык-Кульского района.

- несмотря на прирост местного населения, а также на фоне снижения количества преступлений отмечается снижение количества лиц, совершивших преступления;

- процент общей раскрываемости находится на высоком уровне;

- остаток нераскрытых преступлений сокращается;

- увеличение количества изъятых наркотиков, в основном каннабиосной группы, говорит о недостаточной работе местных органов власти по уничтожению зарослей дикорастущей конопли;

- уровень доверия населения, а также индекс личного доверия гражданина и оценка качественной работы ОВД области показывает о тенденции улучшения этих критериев [8].

Список использованной литературы

1. Официальные статистические отчёты правоохранительных органов.
2. Интернет-ресурс “Wikipedia” - Иссык-Кульская область
3. Интернет-ресурс сайта 24kg.
4. Интернет-ресурс сайта sabar.asia.
5. Статистические интернет-данные Национального статистического комитета КР: “Диагностика дифференциации бедности населения по регионам Кыргызской Республики”
6. Статистические интернет-данные Национального статистического комитета КР: “Анализ факторов социально-экономического роста Кыргызской Республики”
7. Статистические интернет-данные Национального статистического комитета КР: “Индекс доверия населения”.
8. Анализ публикаций в средствах массовой информации.

Рецензент: к.ю.н. Кылчыкбаев Т.Э.

Тайтелиева Н.С., Канатбекова А.К.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Тайтелиева Н.С., Канатбекова А.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Taitelieva N.S., Kanatbekova A.K.
KNU named after J. Balasagyn

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИКТИН
СТРАТЕГИЯЛЫК ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ**

**ПЕРСПЕКТИВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

**PROSPECTS FOR STRATEGIC DEVELOPMENT
INTELLECTUAL PROPERTY IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасынын Интеллектуалдык менчикти жана инновацияларды өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программасынын кыскача баяндамасы берилген. Программаны кыскача түзүү инновациялар жана интеллектуалдык менчик чөйрөдө укуктук мейкиндикти өнүктүрүүгө бирдиктүү концептуалдык мамилени болжолдойт, ал интеллектуалдык менчикти коргоонун жана коргоонун укуктук механизмине негизделген.

Аннотация: В данной статье приведён краткий обзор Государственной программы развития интеллектуальной собственности и инноваций Кыргызской Республики. Формирование программы предполагает единый концептуальный подход развития «правового пространства» в сфере инноваций и интеллектуальной собственности, в основе которого заложен правовой механизм охраны и защиты интеллектуальной собственности.

Abstract: This article provides a brief overview of the State Program for the Development of Intellectual Property of the Kyrgyz Republic. The formation of the State Program presupposes a unified conceptual approach to the development of the "legal space" in the field of innovations and intellectual property, which is based on the legal mechanism for the protection and protection of intellectual property.

Негизги сөздөр: өнүктүрүү программасы, интеллектуалдык менчик, инновациялар, интеллектуалдык менчиктин жүгүртүүсү.

Ключевые слова: программа развития, интеллектуальная собственность, инновации, оборот интеллектуальной собственности.

Keywords: development program, intellectual property, innovation, intellectual property turnover.

Интеллектуальная собственность, науки и высокого качества человеческого способствует развитию инноваций, науки, а капитала, созданием высокого уровня также созданию эффективных и быстрых конкуренции, что является наиболее технологий в сочетании с использованием основной областью поступательного большого национального потенциала развития инновационной экономики природных ресурсов, внутреннего рынка, Кыргызстана согласно Государственной

программе развития интеллектуальной собственности и инноваций [1].

Кыргызстан не один раз подчеркивал важность перехода экономики на пути развития инноваций. Начальной стадией становления интеллектуальной собственности в Кыргызстане послужила реализация Государственной Программы «Интеллект», что стало в основе создания правовой базы в области интеллектуальной собственности, обеспечению правовой защиты объектов интеллектуальной собственности в результате реализации данной Программы. На территории постсоветского пространства, Кыргызстан в числе первых, подписал Соглашение о торговых аспектах прав интеллектуальной собственности (ТРИПС) [2]. При вступлении Кыргызстана во Всемирную торговую организацию (ВТО) [3] правовая база интеллектуальной собственности была разработана с учетом стандартов охраны и защиты прав интеллектуальной собственности, которые основаны на положениях ТРИПС [4].

Усовершенствование и развитие сферы интеллектуальной собственности Кыргызстана осуществляется в соответствии с Государственной программой развития интеллектуальной собственности и инноваций в Кыргызской Республике основанной на создании стабильного рынка для объектов интеллектуальной собственности, которая в свою очередь будет способствовать развитию исследовательского потенциала государства и превращению его в основной источник стабильного экономического прогресса, что послужит импульсом в технологической модернизации экономики, повышая ее конкурентоспособность на политической арене.

Государственная программа развития интеллектуальной собственности и инноваций в Кыргызской Республике призвана обеспечить дальнейшее совершенствование правовой и нормативной

базы, совершенствование процедур предоставления правовой защиты объектам интеллектуальной собственности, повышению уровня защиты прав на объекты интеллектуальной собственности, формирование государственного патентного фонда, содействие интеллектуальному творчеству и развитию интеллектуальной собственности, коммерциализации объектов интеллектуальной собственности, защиту и обеспечение прав интеллектуальной собственности, которые являются одними из основных генераторов инноваций, способствующих долгосрочному экономическому росту.

Для развития рынка интеллектуальной собственности Государственная программа развития интеллектуальной собственности и инноваций в Кыргызской Республике предлагает создание условий, способствующих росту инновационной деятельности и использования объектов интеллектуальной собственности, модернизацию экономики за счет более активного трансфера передовых технологий, повышение осведомленности и понимания в обществе роли и значительных преимуществ интеллектуальной собственности, а также формирование действенной системы защиты прав на объекты интеллектуальной собственности.

Программа нацелена на создание благоприятного климата для превращения исследовательского потенциала в один из главных резервов стабильного экономического роста и технологической модернизации, посредством стимулирования развития экономики путем совершенствования изобретательской и инновационной деятельности. Усовершенствование законодательной базы, координирующей вопросы правовой защиты объектов интеллектуальной собственности посредством внесения изменений и дополнений в Уголовный Кодекс

Кыргызской Республики, Гражданский Кодекс Кыргызской Республики, Кодекс Кыргызской Республики «О правонарушениях», а также усилия направленные на снижение показателя нарушений прав в области интеллектуальной собственности прежде всего уровня контрафакта ввозимого на территорию Кыргызстана благоприятно отразиться на уровне показателей развития инновационной экономики государства.

Современный этап экономического развития Кыргызстана определяется такими важными факторами, как внутренние ресурсы и интеграция страны в мировую экономическую систему. Кризис в области инновационного развития характеризуется миграцией высококвалифицированных специалистов, сокращением НИОКР, отсутствием своих инновационных продуктов, устойчивой технологической зависимостью Кыргызстана от других стран, Государство в некоторой степени утратило достижения предыдущих лет и накопленный научный потенциал, что неблагоприятным образом сказалось на существующем уровне развития науки и научных достижений Кыргызстана, тем самым, инновационное развитие страны на данный момент недостаточно удовлетворяет потребности социально-экономического развития. Для это необходимо создавать благоприятные условия, при которых интеллектуальная собственность позволит новаторам и создателям увеличивать экономическую прибыль от их деятельности и экономики государства в целом, соблюдая интересы бизнеса, исследователей, авторов и сообщества, обеспечивая экономическую конкурентоспособность повышение уровня изобретательской активности и использование ее плодов в хозяйственном обороте, создавать условия для применения результатов интеллектуальной деятельности и реализации трансфера технологий. Количественный рост чиновников, занятых

исследованиями и разработками в сфере интеллектуальной собственности, не дал качественного скачка в развитии, так как результаты этих исследований не отображают высокой научной ценности, лучших мировых достижений и не применяются. Научные кадры медленно обновляются молодыми учеными, что приводит к потере преемственности.

В настоящее время общество не считает науку важнейшим фактором экономического развития, а научную деятельность престижным, заслуживающим высокой финансовой поддержки [5]. Деятельность исследователей и разработчиков сосредоточена не в университетах, а в Академии наук, и теперь университеты должны восстановить свой статус исследовательских организаций. Следовательно, необходимо привлекать молодое поколение в научно-техническое творчество, повышать уровень осведомленности населения о важности и пользе интеллектуальной собственности. Повышение эффективности системы интеллектуальной собственности в Кыргызстане в рамках мировых тенденций в данной области свидетельствует о недостаточном уровне работы системы.

Актуальной задачей по сей день является решение задач выхода из кризиса путем наиболее эффективной работы системы интеллектуальной собственности, налаживания межгосударственного и межведомственного взаимодействия для снижения уровня распространения контрафактной продукции и повышения результативности борьбы с нарушениями [6], выработки механизмов эффективной защиты интеллектуальной собственности в цифровой среде с учетом международного опыта, совершенствование процедур предоставления прав на результаты интеллектуальной деятельности, обеспечение действенного взаимодействия среди государственных органов для

предотвращения и пресечения нарушений «пиратства» на территории страны, особенно прав интеллектуальной собственности, в отношении контрафактных лекарственных пресечение оборота контрафактной и препаратов и пищевой продукции, пиратской продукции, снижение уровня угрожающих жизни и здоровью населения.

Список литературы

1. Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики от 20 мая 2022 года № 265
Об утверждении Государственной программы развития интеллектуальной собственности и инноваций в Кыргызской Республике на 2022-2026 годы.
2. Соглашение о торговых аспектах прав интеллектуальной собственности (ТРИПС) от 15 апреля 1994 года № 546 [Электронный ресурс] URL: <https://online.toktom.kg/News/1?page=0&size=20> (Дата обращения: 29.12.2020).
3. Взаимная торговля товарами государств – членов Таможенного союза и Единого экономического пространства за 2014 год: Статистический бюллетень; Евразийская экономическая комиссия. – М.: Издательство ООО «Сам Полиграфист», 2015. – С. 224
4. Постановление Правительства Кыргызской Республики Об утверждении Соглашения о взаимном обеспечении сохранности межгосударственных секретов в области правовой охраны изобретений от 8 декабря 1999 года № 669 [Электронный ресурс] URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/33972/30?cl=ru-ru> (Дата обращения: 29.12.2020)
5. Перспективы правовой защиты интеллектуальной собственности и способы укрепления устойчивого элемента системы правовой защиты интеллектуальной собственности. Маркова О.В. Политика и общество. 2012. № 6 (90). С. 101-106.
6. Алиханов А. А., Кадыров Ш. И., Осмонов З.А. Оценка экономической безопасности кыргызской республики по критериям глобальной конкурентоспособности экономики в условиях цифровизации // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. 2022. № 2 (110). С. 394-402

Рецензент: к.ю.н., и.о. доцента Асанов С. А.

ЭКОНОМИКА

УДК: 504.062.

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Аккулов А.У., Шербаева З.Э., Тургунова В.Ж.

Ош мамлекеттик университети

Аккулов А.У., Шербаева З.Э., Тургунова В.Ж.

Ошский государственный университет

Akkulov A.U., Sherbaeva Z.E., Turgunova V.Zh.

Osh State University

КЛИМАТТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН ТОО ЭКОСИСТЕМАЛАРЫН САКТОО ЖАНА КОРГОО БОЮНЧА ИШТЕРДИН ЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК МАҢЫЗЫ ЖӨНҮНДӨ (АК-БУУРА ДАРЫЯСЫНЫН АЛАБЫНДАГЫ ПОТЕНЦИАЛДЫК МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРДҮН МИСАЛЫНДА)

ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЗНАЧИМОСТИ СОХРАНЕНИЯ И ЗАЩИТЫ ГОРНЫХ ЭКОСИСТЕМ КЫРГЫЗСТАНА В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА (НА ПРИМЕРЕ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ БАСЕЙНА РЕКИ АК-БУУРА)

ON THE ECOLOGICAL AND SOCIO-ECONOMIC SIGNIFICANCE OF THE CONSERVATION AND PROTECTION OF MOUNTAIN ECOSYSTEMS IN KYRGYZSTAN IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE (USING THE EXAMPLE OF THE POTENTIAL OF THE AK-BUURA RIVER BASIN)

Кыскача мүнөздөмө: Экологиянын ар тараптуу бузулуусунун арты мамлекетти жана коомду ири экономикалык жана социалдык чыгымдарга алып келүүдө. Тоолуу өлкө болгон Кыргызстандагы табийгый кырсыктардын көбөйүп бараткан шарттарында адам ишмердигинин климатка таасир этүүсүн минималдаштырууга жана экологиялык кырсыктардын алдын алууга, ошону менен бирге калктардын социалдык-экономикалык абалын жакшыртуу боюнча аракеттердин мааниси олуттуу болууда. Макалада бири-бири менен тыгыз байланышкан негизги эки: экологиялык жана социалдык-экономикалык маселенин ажырагыс байланышы жөнүндө анализ жасалган.

Аннотация: Причиной всеобъемлющего разрушения окружающей среды является то, что государство и общество несут огромные экономические и социальные издержки. В условиях нарастания стихийных бедствий в Кыргызстане, являющемся горной страной, значимыми являются усилия по минимизации воздействия деятельности человека на климат и предотвращению экологических катастроф, а также по улучшению социально-экономического положения населения. В статье анализируется неразрывная связь между двумя основными тесно связанными проблемами: экологической и социально-экономической.

Abstract: The reason for the widespread destruction of the environment is that the state and society are incurring enormous economic and social costs. In the context of increasing natural disasters in Kyrgyzstan, which is a mountainous country, efforts to minimize the impact of human activities on the climate and prevent environmental disasters, as well as to improve the socio-

economic situation of the population, are significant. The article analyzes the inextricable connection between two main closely related problems: environmental and socio-economic.

Негизги сөздөр: Климаттык өзгөрүүлөр, тоолуу аймактар, экосистемалар, жерлердин деградациясы, жер көчкүлөрү, табигый кырсыктар, жайыттардын бузулуусу, Ак-Буура дарыясы, таза ичимдик суулардын булгануусу.

Ключевые слова: Климатические изменения, горные регионы, экосистемы, деградация земель, оползни, стихийные бедствия, уничтожение пастбищ, река Ак-Буура, загрязнение чистой питьевой воды.

Keywords: Climate change, mountain regions, ecosystems, land degradation, landslides, natural disasters, destruction of pastures, Ak-Buura River, pollution of clean drinking water.

Соңку мезгилдерде дүйнө жүзүндө болуп жаткан климаттын өзгөрүүсү ар кандай табигый кырсыктардын көбөйүшүнө алып келүү менен бизди курчап турган чөйрөгө жана адамзат коомчулугунун жашоосуна өзүнүн терс таасирин тийгизип жаткан учурлары көбөйүүдө. Температуранын жогорулоосу, жылдык жаан-чачындардын санынын азаюусу кургакчылыкты шарттап, буга кошумча, антропогендик ишмердиктин басымы алдында жер кыртышынын деградациясынын масштабдары кеңейүүдө. Мындай тенденциялар Кыргызстанда анын эгемендик жылдар аралыгында ачык байкалып, айрыкча республиканын түштүк аймактарында геозкодинамикалык процесстердин, анын ичинде, жер көчкүлөр жана сел ташкындары көбөйүп, агын суулар булганып, бул процесстердин кесепети олуттуу зыяндарды алып келүүдө.

БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 76-сессиясында Кыргызстандын президенти Садыр Жапаровдун демилгеси менен 2022-жыл “Тоолорду туруктуу өнүктүрүүнүн эл аралык жылы”, ал эми өлкөбүздө “Тоолуу экосистемаларды коргоо жана климаттык туруктуулук жылы” деп жарыялады [3].

Азыркы учурда бүткүл дүйнөлүк масштабдагы ар тараптуу глобалдык экологиялык проблемалардын фонунда эң биринчиден, антропогендик таасирдин, б.а., адам ишмердигинин климатка таасир

этүүсүн минималдаштырууга болгон жана экологиялык кырсыктардын алдын алууга карата жана калктардын социалдык-экономикалык абалын жакшыртуу боюнча аракеттердин мааниси да олуттуу болуп жаткандыгы баарыбызга маалым жана түшүнүктүү болууда.

Жалпы адамзаттын алдындагы эң олуттуу болгон климаттык өзгөрүүлөрдүн шартында бири-бири менен тыгыз байланышкан негизги эки: экологиялык жана социалдык-экономикалык маселенин ажырагыс байланышы бар десек болот. Дүйнө жүзүндө кургакчылыктын жыл сайын кайталанып, анын кесепети адамзаттын жашоосунда ар тараптуу зыяндарга алып келип жаткан тенденция туруктуу мүнөзгө ээ болууда. Мындай абалда “Тоолуу аймактардын жашоочуларына, өсүмдүктөрүнө жана жаныбарларына өзгөрүүлөргө адаптацияланууга туура келет. Анткени түбөлүк тондордун эриши жана мөнгү агымдары күчөп, кыртыштын эрозиясын пайда кылат, таштардын кулоо, жер жана кар көчкүлөрдүн, суу каптоолордун ыктымалдуулугун жогорулатып, тоолор бир кыйла кооптуулукту жаратат. Стихиялык кырсыктар менен катастрофалар бат-бат кайталанып, анын кесепетинен инфекциялык оорулар көбүрөөк таркалуусу божомолдонууда. Эгерде жакынкы мезгилдерде климаттын өзгөрүүсүнө алып келип жаткан адам ишмердиги өзгөрбөсө

ансыз да чектелүү ресурстарга ээ болгон тоолуу аймактардын калкы климаттын глобалдык жылуусунан эң көп жабыркап, чоң зыянга учурашы мүмкүн” [4].

Тоолуу өлкө болгон Кыргызстанда табийгый кырсыктардын көбөйүшү, буга кошумча климаттык өзгөрүүлөрдүн таасири олуттуу болоору жөнүндө эң биринчиден өзүбүз ойлонушубуз зарыл. Мындай кырсыктарга экологиянын бузулушу алып келип жаткандыгын көп эле айтылганы менен тилекке каршы, анын алдын алуу, же болбосо кесепеттери менен күрөшүү, талкаланып бузулган жаратылышты калыбына келтирүү иш-аракеттери мамлекеттик деңгээлде жана жергиликтүү бийликтер тарабынан да жетишсиз болууда. Жаратылышты коргоо боюнча ар кандай ураандар жана чакырыктардын натыйжасы эч байкалбайт. Тескерисинче, аба, суу, жер, жайыт, токой, өсүмдүк-жаныбарлар дүйнөсү булганып, же бузулуп жаткан көрүнүштөр жыл сайын кулачын жаюуда. Экологиянын ар тараптуу бузулуусунун арты ири экономикалык жана социалдык чыгымдарга алып келип жаткандыгын турмуш далай көрсөтүүдө. Айтсак, жер ресурстарынын деградациясы айрыкча айыл жеринде жашаган элдин социалдык абалын оорлоштурат, киреше булактарын азайтат, миграцияны күчөтөт, саламаттыгына түздөн-түз да, кыйыр да таасир этет. “Бүгүнкү күндөгү илимий-техникалык прогресс келечекте да ар кайсыл социалдык чөйрөдө ишке ашаарында күмөн жок. Ошону менен бирге илимий-техникалык революциянын социалдык-экологиялык кесепеттери көп учурда баардык өлкөлөр үчүн жалпы болуп саналат, андыктан курчап турган чөйрөнү коргоо, илимий негизделген экологиялык саясатты иштеп чыгуу маселелерин чечүүдө аракеттердин биргеликте болушун талап кылат. Экологиялык саясат дегенде мамлекеттин ишмердигинин “жаратылыш - коом” системасындагы өзара мамилени

оптималдуу жана натыйжалуу жөнгө салуу багытын түшүнүү керек” [5].

Азыркыдай климаттык өзгөрүүлөр шартында тоолуу өлкөбүздөгү курчап турган чөйрөнү сактоо жана коргоо иштеринин талаптагыдай болушу келечекте калкыбыздын чарбалык ишмердигин туруктуу кармоого жана өнүктүрүүгө өбөлгө боло тургандыгын эске алсак, демек, бул багыттагы терең жана маңыздуу илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн актуалдуулугу шексиз экени көрүнөт. “Адамдар байыркы замандардан бери эле бири-биринен тик капталдуу бийик тоо кыркалары менен бөлүнгөн тоо койнундагы кууш өрөөндөрдө отурукташып келген. Ушул себептүү коңшу өрөөндөрдүн (элдердин) ортосундагы карым-катнаш да көп учурда кыйын болгон. Азырга чейин тоо аймактарындагы элдер өздөрүнүн уникалдуу салттарына, үрп-адаттарына, маданиятына жана чарба жүргүзүү өзгөчөлүктөрүнө ээ. Анткени тоо калкынын жашоо калыбы – айыл чарбасы жана туризм түздөн-түз климаттык шарттардан көз каранды. Демек, климаттын аз гана өзгөрүүсү тоо аймактарынын бакубаттуулугуна жана бейпил жашоосуна жагымсыздыкты жаратышы мүмкүн” [1].

Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин (ӨКМ) өзгөчө кырдаалдарга мониторинг жүргүзүү, божомолдоо департаментинин маалыматына ылайык, азыркы учурда Кыргызстан боюнча жалпы 5 миңден ашык жер көчкү катталган, анын ичинен 1204 эл жашаган аймактарга жана объектерге коркунуч жараткан участоктор. Алардын басымдуу бөлүгү (98%) өлкөнүн түштүк аймактарында таркалгандыгы, демек, мындай абал бул аймактарда жер кыртышынын геологиялык структурасынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу өлкөдө жер көчкүлөрүнүн географиялык таркалуусун шарттайт дегенди билдирет.

Жер көчкүлөр өзгөчө кырдаалдардын өтө кооптуу түрүнө кирет жана өзгөчө

кырдаалдардын табигый түрлөрүнүн бири. Аларды пайда кылган башка бир катар факторлордун катарында жайыттарды туура эмес пайдалануунун орду чоң. Малдын көбөйүшүнөн, жайыттарды которуштуруп пайдалануу режими жоктугунан алар деградацияланган, адырлардагы чөптөр жок болуп, өспөй, алардын жандуу тамырлар системасы кыйрап, кыртыштын какырап калуусу, тилмеленген жаракалардын пайда болуусу да жер көчкүнүн келип чыгышына түрткү болууда. Мындай жерлерде бак-дарактарды жергиликтүү эл өз алдынча отунга кыйышып, айыл тегерегиндеги жайыттарда жылдын дээрлик баардык мезгилинде малды нормадан ашыкча жаюудан улам чөптөр тепселенип, вегетациялы мезгилде гүлдөп урук төккөнгө мүмкүн болбой, ландшафттын акырындык менен чөлдөшүүсү шартталган. Мунун баары адамдардын бүгүнкү күндөгү табиятка кылган мамилесинин натыйжасы экендиги ачык көрүнүүдө.

Өлкөнүн жайыт комитетинин маалыматына ылайык азыркы кезде Кыргызстандагы 9 млн га жайыттын ичинен 240 миң га деградацияга учураган. Профессор Ж.Керималиев (2023-ж.) белгилегендей “Реформалар өз учурунда жүргүзүлүүгө тийиш, азыр да чукул өзгөрүүлөр керек. Баардык жайыттар коомдук уюмдарга берилип кеткен, алар болсо жайыттардын абалына жооп беришпейт. Алар төлөмдөрдү чогултуу жана башка жумуштар менен гана алектенип, мамлекет алдында эч кандай отчеттуулугу жок. Жайыттар чарбасыздыктын айынан көзөмөлсүз пайдаланып келгендиктен алардын абалы начарлап барууда” [2].

Кыргызстандын улуттук байлыгыз болгон жайыттардын эрозиясы жана деградациясы учурдун эң олуттуу маселесине айланды. Азыр мурдагы союз мезгилиндегиге салыштырмалуу мал-жандыктарыбыздын саны эки эсеге аз болсо да, айрыкча айылдардын жакабелиндеги

жазгы-күзгү жайыттар баардык жерде керектен чыгууда. Мурдагыдай жайытты сезондук которуп пайдалануу боюнча мыйзамдык нормалар таптакыр иштебей калган абал өкүм сүрүүдө. Жергиликтүү бийликтердин буга баш ооруткулары да келбейт. Натыйжада жайыт, жер кыртышы эле бузулбастан, табигый чөп катмарынын (фитоценоздун) курамы жакырданып, айрым биологиялык түрлөр таптакыр жок болуп жатат.

Эрозияга учураган ири аянттарда жаан-чачындар жер үстүнкү агымдардан кубаттуу селдердин пайда болушуна, суулардын булганышына, жер көчкүлөрүнүн активдешүүсүнө алып келген учурлар көп болууда. Жерди-сууну, жан-жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, жайыттарды коргоо боюнча ж.б. мыйзамдардын натыйжасыз болуп жаткандыгы ачык байкалууда. Тилекке каршы, азыркы учурда жерди, жайытты которуштуруп, эс алдырып пайдалануунун мыйзам талап кылган нормалары эч кандай сакталбай жатат. Мамлекеттик экологиялык саясатты ишке ашыра турган жергиликтүү бийликтер, жер пайдалануу мыйзамдарын көзөмөлдөй турган жана чарба жүргүзгөн тараптар, жөнөкөй адамдар деле социалдык-психологиялык вакуумда, тоо экосистемаларынын кыйрап баратышына, жалпы курчап турган чөйрөгө карата кайдыгерлик, кенебестик, сабатсыздык, жоопкерсиздик мамилелер менен гана жашап калгандай таасир калтырат.

Жайыттардын деградациясынын экологиялык, социалдык-экономикалык маселелрди жаратып эл чарбасына келтирген зыяны, калктын саламаттыгына тийгизген терс таасирине байланышкан жагдайлар боюнча төмөндөгүлөргө токтолууга болот. Мисалга, Ош шаарынын калкын таза суу менен камсыз кылуу маселесине тийгизген Ак-Буура дарыясынын жогорку зонасындагы жогоруда айтылгандай, жайыт жерлерде жылкынын, ири мүйүздүү малдын, майда жандыктардын саны эң көп болуп, алар

июнь-июль-август айларында гана алыскы жайлоолорго кетпесе (айрымдары кетпей деле коет), жылдын калган дээрлик баардык мезгилинде жайытка басым күчөйт. Мындагы кыртыштын бети мал жандыктарынын туягынын таасири астында ныкталып, ар убак (жаандуу күндөрдө жана кургак абалында да) интенсивдүү механикалык бузулууга дуушарланып, кыйма-чийме тилмеленген көрүнүшкө ээ. Айрыкча жылкылардын жана ири мүйүздүү малдардын тобу (үйүрү) менен жайылган кезде алардын туяктары кыртышты көп бузат. Жер ушунчалык ныкталгандыктан атмосфералык жаан-чачындын кургакчылыктан катып калган кыртышка сиңүү мүмкүнчүлүгү жок. Чөп катмарынын курамында тоюттук маанидеги түрлөр

азайып, жалпы фитоценоздун көп түрдүүлүгү да жоголууда. Чөптөрдү көктөм мезгилинде жер жарып чыгып бүрдөгөн мезгилден тартып мал жеп баштайт, аны андан ары гүлдөгөнгө, бышып жетилгенге, уругун төккөнгө жеткирбей жеп турат. Анткени алыскы жайлоого көчкөнгө чейин мында короо-короо топтолгон малдар дээрлик июнь айына чейин жайылат, айрымдары көчпөй калган учурлар да бар. Алыскы жайлоолордо деле жайытта от калбагандан улам малчылар кайра эле август айынын орто ченинен тарта бул жактарга кайтып келишет. Кеч күз айларында жаандан соң (алысындап) өсүп чыккан ансыз да суюк өскөн чөптөрдүн тамырынан бери жулуп жеп салганын көрүүгө болот [1-сүрөт].

1-сүрөт. Тоо капталдарындагы жайыттардын деградациясы

Ошентип, жаан-чачынды кыртышы сиңирип, чөптөрдүн андагы жандуу тамырлар системасы нымдуулукту кармап калуу мүмкүндүгүнөн толук ажырагандан улам тоолордун баардык капталдарында сел

пайда кылуучу күчтүү агымдардын пайда болушуна шарт түзүлгөн жана бул процесстер жыл сайын кайталанууда [2-сүрөт].

2-сүрөт. Күчтүү сел агымдары дарыя сууларын булгайт

Жайлоого чыккан көп малдан өлүм да, чыгаша да көп экендиги белгилүү. Жайыттарда от жок, жылкы-уйлар аска зоого тырмышып оттогон маалда кулап өлгөн учурлар көп. Алардын тарптары бүт Ак-Бууранын куйма сууларына толуп кеткен. Айрыкча сел аккан учурларда Папан суу сактагычына чейин агып келгенин жергиликтүү тургундар айтышат, коомчулук да интернет булактарынан кабардар болгон [3-сүрөт].

Демек, мындан аталган суу сактагычка чейинки жогорку суу топтогуч аймактарда жайгашкан жайыттардын, топурактын абалы да толук эрозияга дуушарланып деградацияланган, бул дарыянын суусунан ичкен жана пайдаланган көп сандагы калктын саламаттыгы үчүн

кооптулукту жаратууда деп тыянак чыгарууга болот.

Табийгый мыйзам чегинде жааган жазгы жана күзгү максимум мезгилиндеги жамгыр, жайкы ак жаан соңку жылдарда Ош шаарынын жыл сайынкы таза ичимдик суу көйгөйүн пайда кылууда. Себеби жаандын айынан шаарга бир нече күн таза суу берилбей калган учурлар көп болот. Катуу жаандан Папан суу сактагычына жакынкы суу топтоочу жылгалардан кыян жүрүп, Ак-Буура дарыясы ылайланып, Ош шаарына таза суу берүү үзгүлтүккө учурайт. Ушунун баары жогоруда айтканыбыздай, соңку жылдарда сел агымдарынын саны, көлөмү көбөйүп, анын кесепети мамлекетти жана коомубузду экологиялык, экономикалык, социалдык-психологиялык зыяндарга жана чыгымдарга кириптер кылууда.

3-сүрөт. Катуу сел агымдары Папан с/с агып келген малдардын тарптары

Мындай тенденция Ак-Буура дарыясынан сууну керектеген калкынын саны дээрлик бир миллионго чукул Ош шаары жана ага жакын турак-жай конуштардагы жашоочуларды таза ичимдик суу менен үзгүлтүксүз камсыздоо боюнча олуттуу көйгөйдү жаратууда. Минтип, суу башында 21-кылымда жашап жатып, Кыргызстандын эли таза сууга зар болуп келатканы да чындык. Учурда Кыргызстандагы айылдардын 65% таза ичүүчү суу менен тийиштүү деңгээлде камсыздалган эмес.

Өлкөбүздө пайда болгон сууларыбыздын дээрлик 90% сыртка агып кетип жатса, бизде таза суубуз жок, сугат суулар жетишсиз дегенибиз орунсуз экенин билебиз. Жаңы заманбап технологиялар аркылуу суу сактагычтарды жана каналдарды куруу, жаңы миндеген гектар сугат жерлерин өздөштүрүүгө, жаратылышыбызды бүтүн сактоого, таза экологияны камсыз кылууга эмнеге болбосун деген күн тартибиндеги негизги суроо алдыбызда турат. Өлкөдө бир да шаар, айыл-кыштак калбай, аларды

ичимдик таза суу менен жетиштүү камсыз кылуу тез арада толук чечилиши шарт.

Жыйынтыктап айтканда, бүткүл дүйнөнү бушайман кылып жаткан кургакчылыктын алдын алуу боюнча биздин шарттарда мыйзамдык жактан эң эле элементардык талаптарды жана иш-аракеттерди көрүү аркылуу кургакчылыктын кесепети менен күрөшүү эмес, аны болтурбай коюунун алдын алуу боюнча иш-аракеттер жетишсиз болууда.

Жаратылышыбызды сактап калалы, аны ар кандай терс таасирлерден коргойлу десек, жер кыртышын, андагы жандуу тамырлар системасын, мунун соңунда жаратылыштагы бузулуп талкаланган башка баардык системаларды калыбына келтирүү аркылуу тоо экосистемаларын, экономиканы, социалдык абалды ондоого багытталган мамлекеттик саясат күчөтүлүүгө тийиш. Мындай максаттарга жетүү үчүн бизди курчап турган айлана-чөйрөгө болгон мамилелерди эрктүүлүк менен өзгөртүү зарыл. Бул үчүн айылда чарба жана тиричилик жүргүзүүнүн жаңы жолдорун издешибиз керек. Бизди курчап турган чөйрөгө зыян келтирбеген, тескерисинче, аны калыбына келтирүү, сактоо жана коргоо максатында альтернативалык экочарба

ишмердигин жүргүзүүнүн приоритеттүү багыттарына басым жасалышы туура болот. Мисалга, айылдардын шарттарында мал жандыктарынын санына эмес, сапатына көңүл буруп, сүт жана эт өндүрүүнүн заманбап технологияларын киргизсек болот. Ак-Буура дарыясынын жээгинде жайгашкан калкты ылайыктуу шарттарда токойчулукту жана бакчылыкты, балык чарбасын көбөйтүүгө, балчылыкты уюштурууга, туризмди өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү зор экендигине үйрөтүп, социалдык-экономикалык саясатты туура нукка салуу учурдун талабы деп айтсак болот.

Бул багыттагы иштерди баштоодогу жана алып баруудагы мамлекеттик органдар тарабынан жаратылган бюрократиялык тоскоолдуктарды жоюу, ишмердикти баштоого мотивациялоочу, стимул берүүчү жеңил шарттарды камсыз кылуу мамлекеттин милдети болууга тийиш. Ушундай элге жакын аракеттер аркылуу гана элдин мамлекеттик бийликке болгон ишенимин бекемдеп, жашыл экономиканы, экологиялык чарба жүргүзүүнү, соңу келип климаттын өзгөрүүсүнө адаптациялануу, анын туруктуулугун, тоо экосистемаларын сактоого жетише алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Как изменения климата влияют на природу и человека. Пособие. Образовательная программа и одноимённый комплект материалов по теме «изменение климата». UNDP Программа развития ООН (ПРООН), 2021г.
2. КРнын Айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министринин орун басары Ж.Керималиевдин Азия аймактык жер коалициясынын форумунда чыгып сүйлөгөн сөзүнөн. 12.09.2017-ж. www.tazabek.kg/news:1404226/?f=cp
3. Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы. ПЖ № 17. Бишкек, 2022-ж.
4. Программа Международного Дня гор, Отдел по оценке, рациональному использованию и сохранению лесов. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций, ФАО, 2012г.
5. Шадиметов Ю. Введение в Социоэкологию. Ташкент – “Укутувчи” – 1993. Стр. 231.

Рецензент: б.и.д., профессор Самиева Ж.Т.

Акылбекова Н.И., Назаркулова Г. А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ,

КР ТИМ К.Дикамбаев атындагы Дипломатиялык академиясы

Акылбекова Н. И., Назаркулова Г. А.

Дипломатическая академия МИД КР им.К.Дикамбаева,

КНУ им. Ж. Баласагына

Akylbekova N. I., Nazarkulova G. A.

KNU named after J. Balasagyn,

DA of the MFA of the Kyrgyz Republic named after K.Dikambaev

ЭМГЕК МИГРАЦИЯСЫНЫН ЭКОНОМИКАГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИН БААЛОО МЕТОДОЛОГИЯСЫ

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ НА ЭКОНОМИКУ METHODOLOGY FOR ASSESSING THE IMPACT OF LABOR MIGRATION ON THE ECONOMY

Аннотация: Макалада эмгек миграциясынын экономикага тийгизген таасирин баалоо методологиясы каралган. Эмгек миграциясынын экономикага тийгизген таасирин баалоо методологиясы теориялык иштеп чыгууларды, практикалык эмпирикалык изилдөөлөрдү камтыган мультидисциплинардык мамилени талап кылат. Бул миграциялык процесстердин оң жана терс жактарын так аныктоого жана аларды башкаруунун эффективдүү механизмдерин сунуштоого мүмкүндүк берет. Калктын миграциялык агымы эмгек рыногунун тең салмактуулугуна олуттуу таасирин тийгизет, калктын экономикалык, социалдык абалын өзгөртөт жана көбүнчө билим берүү жана кесиптик даярдыктын жогорулашы, миграцияга катышкан адамдардын керектөөлөрүнүн кеңейиши менен коштолот. Экинчи жагынан, мигранттардын массалык агымы жумушсуздуктун көбөйүшүнө жана социалдык инфраструктурага (турак жай, саламаттыкты сактоо ж.б.) өтө терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Калктын миграциясы кээ бир аймактарда экономикалык регрессияга жана ошондой эле башка аймактарда калктын топтолушуна алып келиши мүмкүн. Калктын миграциясына байланыштуу ушул жана башка маселелер мамлекеттик миграциялык саясатынын предмети болуп саналат.

Аннотация: В статье рассматривается методология оценки влияния трудовой миграции на экономику. Методология оценки влияния трудовой миграции на экономику требует мультидисциплинарного подхода, включающего как теоретические разработки, так и практические эмпирические исследования. Это позволяет более точно выявить как положительные, так и отрицательные стороны миграционных процессов и предложить эффективные механизмы управления ими. Миграционный поток населения оказывает существенное влияние на сбалансированность рынка труда, изменяет экономическое и социальное положение населения, нередко сопровождается ростом образовательной и профессиональной подготовки, расширением потребностей участвующих в миграции людей. С другой стороны, массовый приток мигрантов может быть причиной роста безработицы, сильного давления на социальную инфраструктуру (жилье, здравоохранение и др.). Тем самым миграция влияет на уровень жизни коренных жителей. Миграция населения может

вызвать экономический регресс одних районов и концентрацию населения в других. Эти и другие сложности, связанные с миграцией населения, являются предметом государственной миграционной политики.

Abstract: The article deals with the methodology of assessing the impact of labor migration on the economy. The methodology of assessing the impact of labor migration on the economy requires a multidisciplinary approach, including both theoretical developments and practical empirical research. This allows to identify more accurately both positive and negative sides of migration processes and to propose effective mechanisms for their management. The migration flow of population has a significant impact on the balance of the labor market, changes the economic and social situation of the population, is often accompanied by the growth of educational and professional training, expansion of the needs of people involved in migration. On the other hand, a massive influx of migrants can be the cause of growing unemployment, strong pressure on social infrastructure (housing, health care, etc.). Thus, migration affects the living standards of the native population. Population migration can cause economic regression in some areas and population concentration in others. These and other complexities associated with population migration are the subject of state migration policy.

Негизги сөздөр: экономика, миграциялык агымдар, эмгек рыногу, калктын миграциясын изилдөө ыкмалары, эмгек ресурстары, миграциялык агымдардын көрсөткүчтөрү, методология.

Ключевые слова: экономика, миграционные потоки, рынок труда, методы изучения миграции населения, трудовые ресурсы, индикаторы миграционных потоков, методология

Keywords: economy, migration flows, labor market, methods of studying population migration, labor resources, indicators of migration flows, methodology

Экономические методы изучения миграции населения не используются в так называемом, «чистом виде» - им всегда сопутствуют и дополняют методы многих гуманитарных и естественных наук. Это вполне объяснимо, поскольку миграция населения во всех разнообразных ее формах является уникальным по своей сложности социально-экономическим процессом. Описать ее методами лишь одной науки не представляется возможным.

Особое место в экономических подходах к миграционным потокам занимает теория человеческого капитала, которая возникла в начале 1960-х годов, и у истоков которой стояли известные американские ученые «чикагской школы» Г. Беккер, Т. Шульц, Дж. Мюнцер. Данная теоретическая концепция исходит из того, что вложения в образование, здравоохранение, а также - в миграцию и другие виды деятельности

производятся на рациональной основе - ради получения растущих доходов в будущем. Соответственно, такое направление инвестиций служит основой формирования нового типа капитала, воплощенного в высоком квалификационном уровне человека. Характерно, что теория человеческого капитала исследовала все виды миграции, включая вынужденную. Причем, особое внимание было сосредоточено на микроуровневом анализе (индивид, домашнее хозяйство). Авторы и сторонники этой теории рассматривали миграцию как инвестиции в человеческий капитал, направленные на повышение доходов, уровня образования и т.д.

Теория человеческого капитала породила новый взгляд на рабочую силу как на один из ключевых ресурсов экономики. Возрастание роли человеческого фактора в производстве подтверждено результатами

экономических исследований многих ученых. В частности, было выявлено, что, начиная уже с начала 1930-х годов главным источником роста производительности труда и национального дохода США в триаде «труд - земля – капитал» является первый фактор, охватывающий совокупность образовательных, квалификационных, демографических и культурных характеристик рабочей силы, включая также и характеристики ее миграционной подвижности.

В условиях перехода к информационному обществу все более активно разворачиваются процессы глубоких изменений в составе рабочей силы и спроса ее на рынке труда, обусловленных явлениями не столько технического и технологического характера, но главным образом, социального и гуманитарного. В рамках этих процессов в последние десятилетия в развитых странах произошли радикальные изменения в составе и структуре занятости населения, его распределения по сферам и отраслям экономики. В первую очередь, здесь следует отметить постоянное снижение удельного веса занятых в отраслях материального производства, рост занятости в сферах торговли и услуг, в том числе - в сфере телекоммуникационных технологий, а также в финансовой сфере, страховании и в государственных органах.

Таким образом, современный рынок труда экономически высокоразвитых стран отличается радикальными переменами, что нельзя сказать о слаборазвитых или многих развивающихся странах. Все это создает условия перетока рабочей силы из одних стран в другие посредством международной трудовой миграции.

Свою специфику имеет и, так называемая, «новая экономическая теория миграции» (Тейлор Э. и др.), которая базируется на исходном тезисе, что решение о миграции принимается не отдельными

людьми, а коллективно - членами домохозяйств или семей. Минимизация рисков для семьи здесь может служить более значимым стимулом для международной миграции, чем существование разницы в заработной плате. Отмеченная концепция предполагает также, что домохозяйства готовы послать своих членов на работу за границу не только для того, чтобы увеличить свой доход, но и для того, чтобы увеличить доход относительно других домохозяйств, т.е. здесь налицо стремление к повышению своего социального статуса. Кроме того, реальная практика подтверждает, что такого рода трудовая миграция из слаборазвитых стран, а также внутри них решает и такие, казалось бы, далекие от собственно миграционного движения населения задачи, как осуществление социальной защиты населения. В условиях не развитости системы пенсионного обеспечения и системы социальной помощи в слаборазвитых странах трудовые мигранты без помощи государства обеспечивают своих нетрудоспособных родственников.

Для практической оценки влияния трудовой миграции на экономику применяются различные эмпирические методы, среди которых выделяются:

Моделирование на основе данных экономических исследований. Этот метод включает использование статистических данных для построения моделей, которые позволяют анализировать влияние миграции на экономические показатели, такие как ВВП, уровень занятости, заработная плата и производительность труда. Модели могут быть как простыми, так и сложными, в зависимости от глубины анализа. Например, регрессионный анализ помогает выявить зависимость между количеством мигрантов и изменениями в экономических показателях.

Метод анализа мультипликаторов. Этот метод оценивает влияние миграции через создание рабочих мест, увеличение

потребления и повышение спроса на товары и услуги. Применяя подход мультипликаторов, можно оценить, как трудовая миграция влияет на различные сектора экономики и как она стимулирует экономический рост в конкретных регионах или странах.

Сравнительный анализ. Этот метод используется для сравнения стран или регионов с различным уровнем миграции, чтобы выявить различия в экономическом росте, уровне жизни и других важных экономических индикаторах. Сравнительный анализ помогает понять, как трудовая миграция влияет на развитие экономики в различных контекстах.

Анализ доходов и расходов. Оценка воздействия миграции на национальную экономику также может включать анализ того, как трудовые мигранты влияют на государственные финансы, например, через налоговые поступления, расходы на социальное обеспечение и другие виды государственной поддержки.

При разработке методологии оценки влияния трудовой миграции важно определить ключевые индикаторы, которые будут использоваться для измерения этого влияния. К числу таких индикаторов можно отнести: 1. Динамика численности трудовых мигрантов – изменение числа мигрантов в стране, включая данные по их возрасту, полу, уровню образования и профессиональным навыкам. 2. Уровень занятости и безработицы – влияние трудовой миграции на структуру рынка труда в принимающих странах, в частности, на уровень занятости в отдельных секторах экономики. 3. Влияние на заработную плату – анализ изменений в среднем уровне заработной платы для местных рабочих и мигрантов, а также изучение влияния миграции на дифференциацию доходов. 4. Производительность труда – оценка того, как присутствие мигрантов влияет на общий уровень производительности труда в

различных отраслях экономики. 5. Финансовое воздействие – оценка вклада трудовых мигрантов в экономику через налоги, взносы в социальные фонды и другие финансовые потоки.

Также следует учитывать, что миграция может иметь как положительные, так и отрицательные последствия для экономики. Поэтому важно проводить комплексный анализ, который учитывает не только экономические, но и социальные, политические и культурные аспекты.

Миграционные потоки населения являются многогранным и динамичным процессом, оказывающим значительное влияние на демографическое развитие и требующим тщательного анализа и систематизации. Чтобы правильно понять и оценить эти процессы, важно классифицировать их по ряду характеристик. Основные критерии классификации миграции включают направление, степень организации, причины перемещения и временные рамки, как показано на рисунке 1.1.

Такой подход к классификации помогает лучше понять различные типы миграционных потоков и их влияние на социально-экономическое развитие страны.³

Кроме того, миграцию можно разделить на организованную и неорганизованную:

- Организованная миграция осуществляется с помощью государства, которое ставит перед собой задачи освоения новых территорий, развития природных ресурсов, строительства инфраструктуры (например, железных дорог, промышленных объектов). К таким мерам относятся сельскохозяйственные переселения, набор

³ Андриенко Ю. [и др.]. Разработка прикладной модели внутренних и внешних миграционных потоков населения для регионов Российской Федерации [Текст] / Ю. Андриенко, С. Гуриев.- М.: ЦЭФИР, 2016.- 134 с.

рабочей силы, переводы по службе, а также направление выпускников учебных заведений на работу.

- Неорганизованная или индивидуальная миграция происходит на основе личных мотивов и потребностей. К причинам такой миграции относятся стремление улучшить финансовое положение, повысить квалификацию, изменить социальный статус или род деятельности, желание получить образование, переместиться в районы с лучшими условиями для жизни, семейные обстоятельства (например, переезд с супругом), а также климатические предпочтения.

Эти различные формы миграции тесно связаны с социальными, экономическими и личными факторами,

определяя тем самым динамику перемещения населения.

Наиболее тяжелыми для населения являются миграции, вызванные причинами политического и военного характера. Они привели к появлению такой категории мигрантов, как вынужденные беженцы и переселенцы. Подобная миграция пагубно отражается на детях, поскольку нарушаются условия их развития и обучения.

Миграционный поток в любом государстве выполняет две основные функции - перераспределительную (изменение территориальных пропорций в размещении населения) и селекционную (формирование численности и состава населения), которые в реальной жизни тесно переплетены друг с другом.

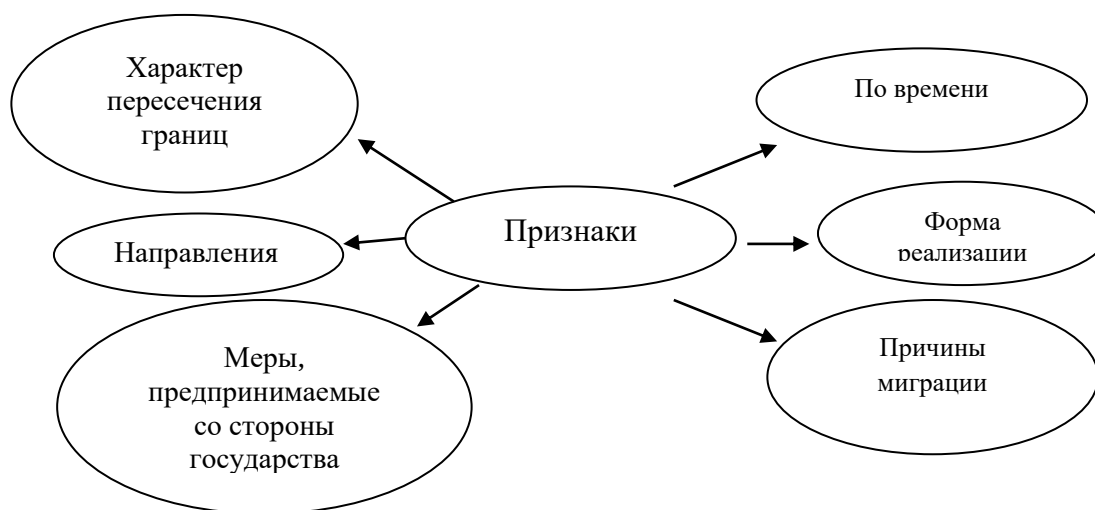

Рис. 1.1. Классификация миграционных потоков

Миграционные потоки людей анализируются, дифференцируются и классифицируются на основе различных индикаторов. Выделяются, к примеру, такие переменные как продолжительность пребывания, место, география, цель миграции, профессия, участники миграционных перемещений (акторы), их число, отношения между ними, политический характер, правовой статус мигрантов, культурная дистанция и

исторический характер. Это перечисление не претендует на то, чтобы быть полным. В действительности, список индикаторов можно было бы составить на основе более широких обобщений, или детализировать с выделением большего числа подгрупп.⁴ (см. табл. 1.1).

⁴ Дювель Франк Пространственная мобильность населения: индикаторы, категории и типологии. Методология и методы изучения миграционных процессов [Текст] / Франк Дювель, 2011.- С.72.

Различаются два главных вида законодательстве. В государственной классификаций – классификации, которые политике типологии являются инструментом используются в экономических науках, и подразделения общей совокупности классификации, которые используются в мигрантов на подгруппы, которые затем государственной политике и могут быть управляемы отдельно.

Таблица 1.1 - Индикаторы миграционных потоков

Индикаторы миграционных потоков	Описание
Длительность пребывания	Длительность пребывания – главная переменная. Нужно в целом различать временную, полупостоянную и постоянную миграцию. Более детально выделяются еженедельные, ежемесячные миграции, раз в полгода, раз в год, раз в пять лет, и пребывание в течение нескольких лет, в случае повторных миграций, определяются их частота и интервал. На основе продолжительности пребывания могут, также проводится различия между мобильностью, миграцией и иммиграцией.
Место	Характер миграции можно определить через изменение местопребывания и места жительства, и также через смену типа/характера поселения, отсюда сельско-сельские, сельско-городские, городские-городские, городские-сельские миграции. Для большей определенности следует также различать место, где работает человек, и место, где он проводит свой досуг.
География	Различают миграции на короткие, средние и дальние расстояния. В зависимости от этого различают местные, региональные межрегиональные, внутриконтинентальные, межконтинентальные и глобальные миграции, а по направлениям миграций, такие как, Восток-Запад, Юг-Север и Север-Юг.
Цель	Миграции различают в зависимости от цели. Например, является ли цель миграции рекреационной, деловой или это – трудовые миграции (занятость, экономические мотивы), образовательные, связанные с решением семейных проблем, или это – бегство от бедствия или преследования (вынужденная миграция).
Характер принятия решения	Другое важное различие – является ли миграция добровольной или вынужденной, хотя «серая область», находящаяся между этими типами гораздо шире, чем два четких полюса.
Характеристики основных участников	Участников миграций различают по полу, возрасту и этнической принадлежности. По доминирующей группе участников миграций выделяют специфические миграции, (например, трудовая миграция, беженцы, вынужденная миграция из-за низкого уровня жизни в стране).
Профессиональные качества	Миграционный поток также различают в зависимости от уровня образования, профессий мигрантов. Следовательно, различают миграции неквалифицированных, низко-, средне- и высококвалифицированных мигрантов. С учетом профессионального состава мигрантов, выделяют, например, миграции рабочих, сотрудников системы здравоохранения и инженерно-технических специалистов и т.д.
Количество	Кроме того, миграции иногда различают по видам в зависимости от числа вовлеченных в нее участников. Речь может идти об индивидах, семьях, группах или массовых миграциях.
Правовой статус	По правовому статусу выделяют законных или незаконных мигрантов, а также различные их категории в соответствии с законодательством страны приема. Последние, однако, несопоставимы, поскольку каждая страна имеет специфические и исторически сложившиеся подходы.

Культурная составляющая	Разные типологии с разной четкостью определяют категорию «культурная дистанция». По этническим, культурным, религиозным или лингвистическим особенностям мигранты могут быть близки к обществу страны приема, в другом случае, принимающее общество может отличаться от мигрантов, имеющих совсем другое культурное происхождение.
Исторический характер	Миграции имеют историческую специфику и совершаются в конкретных исторических условиях. Следовательно, можно провести соответствующую периодизацию миграций. В современных условиях обычно выделяют от четырех до шести периодов (от меркантилизма до глобализации). Относительно недавно возникла еще одна категория, так называемые «новые миграции», черты которой только определяются.

Иначе говоря, типологии, применяемые в государственной политике, определяются для того, чтобы осуществить управление миграционными потоками. Категории вообще, но особенно юридические категории, - сложные, часто дискуссионные, могут влиять на политические процессы, иметь огромную силу. Поэтому, их построение и применение требует особой осторожности и аккуратности.

Таким образом, важнейшая социально-экономическая функция миграционного потока населения - обеспечение определенного уровня подвижности населения и его территориального перераспределения, в том числе в индустриальные центры и осваиваемые регионы. Тем самым миграционный поток населения способствует более полному использованию рабочей силы, росту производства. Однако последствия миграции противоречивы. Миграционный поток населения оказывает существенное влияние на сбалансированность рынка труда, изменяет экономическое и социальное положение

населения, нередко сопровождается ростом образовательной и профессиональной подготовки, расширением потребностей участвующих в миграции людей. С другой стороны, массовый приток мигрантов может быть причиной роста безработицы, сильного давления на социальную инфраструктуру (жилье, здравоохранение и др.). Тем самым миграция влияет на уровень жизни коренных жителей. Миграции населения может вызвать обезлюдение и экономический регресс одних районов и концентрацию населения в других. Эти и другие сложности, связанные с миграцией населения, являются предметом государственной миграционной политики Кыргызской Республики.

В заключение, методология оценки влияния трудовой миграции на экономику требует мультидисциплинарного подхода, включающего как теоретические разработки, так и практические эмпирические исследования. Это позволяет более точно выявить как положительные, так и отрицательные стороны миграционных процессов и предложить эффективные механизмы управления ими.

Список литературы:

1. Андриенко Ю. Разработка прикладной модели внутренних и внешних миграционных потоков населения для регионов Российской Федерации / Ю. Андриенко, С. Гуриев.- М.: ЦЭФИР, 2016.- 134 с.
2. Дювель Франк Пространственная мобильность населения: индикаторы, категории и типологии. Методология и методы изучения миграционных процессов / Франк Дювель, 2011.- С.72.

3. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение [Текст]: THESIS / Г. Беккер, 2023.- вып. 1
4. Назаркулова Г.А. Основные тенденции занятости и безработицы в Кыргызской Республике и влияние миграции на экономическое развитие страны // Вестник Кыргызстана.- 2023.
5. Скопус. Journal of law and sustainable development/
<https://ojs.journalsdg.org/jlss/article/view/821> 2023.
6. <https://cyberleninka.ru/journal/n/in-the-world-of-science-and-education?i=1139277>
7. <https://doi.org/10.54919/physics/56.2024.229or9> 29.06.2024
8. <https://ojs.journalsdg.org/jlss/article/view/821>

Рецензент: д.э.н., доцент Шакирова К.К.

УДК 334.26

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Искаков И. И., Имангазиева О. У.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Искаков И. И., Имангазиева О. У.
КНУ им. Ж. Баласагына
Iskakov I. I., Imangazieva O. U.
KNU named after J. Balasagyn

**ФИНАНСЫ КӨЗӨМӨЛ ЖАНА АУДИТ ЖҮРГҮЗҮҮ - БЮДЖЕТТИК
КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН ЭФФЕКТИВТҮҮЛҮГҮН КАМСЫЗ
КЫЛУУ КУРАЛЫ КАТАРЫ**

**ФИНАНСОВЫЙ КОНТРОЛЬ И АУДИТ – КАК ИНСТРУМЕНТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЮДЖЕТНЫХ СРЕДСТВ**

**FINANCIAL CONTROL AND AUDIT AS A TOOL FOR ENSURING THE EFFICIENCY
OF USE OF BUDGETARY FUNDS**

Кыскача мүнөздөмө: Базар экономикасынын шартында негизги маселелердин бири болуп мамлекеттин финансылык каражаттарын, анын эң негизгиси бюджеттик ресурстарды туура, өз багытында жана натыйжалуу пайдалануу болуп эсептелет. Бул жагынан алганда Кыргызстанда эки денгээлдеги бюджет системасы түзүлүп, өзүнүн тийиштүү толтуруу булактары, ага жараша кайсы, кандай багыттарга чыгымдалышы ачык-айкын аныкталган жана укуктук-нормативтик актылар менен бекитилген. Бул болсо проблеманын бир жагы, экинчи жагы болсо ошол чыгымдалып жаткан финансы, акча-каражаттардын эффективтүү пайдаланышы болуп саналат, аны болсо мамлекеттин көзөмөлдөө органдары, анын ичинде эсеп палатасы аудит жүргүзөт.

Аннотация: В научной статье поднимаются проблемы, связанные с объективным функционированием в Кыргызстане двухуровневой бюджетной системы и связанные с ними процессом формирования их бюджетов, т.е. бюджета республики и органов местных сообществ. У каждого из них имеются свои источники формирования бюджетных средств, соответственно, расходные полномочия совершенно разные, однако расходы бюджетов направлены на решение социально-экономических задач кыргызского общества. Но есть

вопросы, связанные с обеспечением эффективности рахования бюджетных средств со стороны потребителей, допускающие те или иные нарушения. В данном случае используются механизмы финансового контроля, осуществляемые Счетной палатой путем проведения аудита.

Abstract: The scientific article raises problems related to the objective functioning of a two-tier budget system in Kyrgyzstan and the related process of forming their budgets, i.e. the budget of the republic and local communities. Each of them has its own sources of budget formation, respectively, spending powers are completely different, but budget expenditures are aimed at solving socio-economic problems of Kyrgyz society. But there are issues related to ensuring the effectiveness of budget spending on the part of consumers, allowing for certain violations. In this case, financial control mechanisms are used, which are carried out by the Accounting Chamber through an audit.

Негизги сөздөр: Бюджет, аудит, финансылык көзөмөл, финансы, чыгымдар, киреше, акча.

Ключевые слова: Бюджет, аудит, финансовый контроль, финансы, расходы, доходы, деньги.

Keywords: Budget, audit, financial control, finance, expenses, income, money.

Дүйнөлүк жана республиканын кыска тарыхы көргөзгөндөй, базар экономикасын жана бюджеттик процессти реформалоонун шарттарында финансылык көзөмөлдүн жана аудиттин ролу бюджетти пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү механизми катары көргөзө алды. Дегеле, өзүнүн маани-мазмуну боюнча финансылык көзөмөл, эффективтүү аудит жүргүзүү - бул мамлекеттин финансылык саясатынын багытарынын негиздеринен болуп эсептелет. Мындай приоритеттүү саясатты ишке ашыруу максатында Кыргызстанда жетиштүү денгээлдеги жана сапаттагы саясий-укуктук негиздер түзүлгөн жана алардын негизгилери болуп Кыргыз Республикасынын Бюджеттик кодекс, Эсептоо палатасы, Аудитордук иш жүргүзүү жонундо Закондор эсептелет. Мисалы, республиканын Бюджеттик кодекстинде (18 глава, ст.82) мамлекеттин финансылык саясатын мындан ары онүктүрүүнүн алкагында жана орто мезгилдин ичинде бюджеттик чыгымдардын эффективтүүлүгүн камсыз кылуу милдет катары кабыл алуунусун бегилейт.

Бюджеттик чыгымдардын эффективтүүлүгүн аудитинин жүргүзүүнүн маниси КР “Эсептоо палатасы жонундо” закондо да томокдой деп баса корсотулгон “өзүнүн функцияларын аткарууда Эсептик палата республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин аткаруу процессинде акча каражаттардын толук түшүүсүн, өз багытында пайдаланышынын, ар кандай бузулууга жол бербесин козомолдойт, аларды ондогонго чара корот [1].

Ошондуктан, мамлекеттик финансы көзөмөл системасындагы бюджеттик жана бюджеттен тышкааркы каражаттарды чыгымдоо жанан пайдалануунун эффективтүүлүгүн камсыз кылуу актуалдуулугу козомол органдарынын негизги иш-аракеттеринин бири болуп калды, ал болсо программалык максаттуу бюджеттоонун бир болугу болуп эсептелет.

Мындан тышкаары, республиканын финансы системасын жонго салуу, тестоо жана бюджеттик чыгымдарды эффективтүү башкаруу багытында ар кандай багыттагы Президенттин указдары, Министрлер кабинетинин токтомдору, профилдик

министрликтердин, кызматтардын кабыл алган нормативтик актылар бар жана алар ийгиликтүү иштеп жатат.

Муну менен биз Кыргыз Республикасы (КР) өзүнүн эгемендүүлүгүнүн алгачкы этаптарынан тартып эле финансылык-бюджеттик системанын рыноктук экономикасын гана эмес, ошондой эле мамлекеттик башкаруу механизмдерин, аудит системасын финансылык ресурстарды козомолдоо, натыйжалуу пайдалануу чөйрөсүн адекваттүү түзүүнүн негиздерин түзө баштаган десек жанылышпайбыз.

Мындан тышкаары, рыноктук мамилелердин калыптанышынын жана коомдун социалдык-экономикалык жана финансылык турмушундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүндө финансылык көзөмөлдөө, аудиттин мыйзамдарына, кээ бир актыларына дайыма өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жолу менен олуттуу трансформацияга дуушар болуп келет. Мындай озгорүүлор негизинен эле республиканын эки денгээлдеги бюджеттик системасындагы сан жана сапат жагынан алганда позитивтүү процесстер менен байланыштуу, себеби жыл откон сайын жеке эле республикалык эмес, жалпы эле мамлекеттин консолидацияланган бюджеттин колуму, корсоткүчтору өнүгүп - осүп келет. Буга жараша бюджеттик процесстер малекеттик бийлик менен жергиликтүү оз-алдынча башкаруу системасынын ортосундагы бюджет аралык мамилелер да татаалдашып, аларды туурга багытка чеилишин талап кылынат.

Ошондуктан мамлекеттин финансы системасында көзөмөл жана аудит негизинен бюджеттик процесстин алкагында жүргүзүлгөндүктөн, бул изилдөөнүн негизги объектиси болуп саналгандыктан, анын социалдык-экономикалык мазмунун жана маанисин карап чыгуу зарыл. Жалпыланган мааниде алганда бюджеттик процесс деп мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча

башкаруу органдарынын ортосундагы финансылык мамилелер. Алар ресурстарды болуштүрүү, башкаруу жана алардын пайдалануусун көзөмөлдөө, республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин долбоорлорун түзүү, кароо, бекитүү, тактоо, аткаруу, эсепке алууну жана отчеттуулукту жүргүзүү боюнча иш - чараларды камтыйт [2].

Ушуга байланычтуу коомдун рыноктук өнүгүү проблемаларынын арасында мамлекеттин бюджеттик ресурстарын эффективтүү жана сарамжалдуу пайдалануу үчүн финансылык көзөмөлдөө жана аудит маселелери маанилүү орунду ээлегендигин баса корсотуп жатабыз. Анткени алардын оң багытта чечилишинен көп жагынан жарандардын жана жалпы эле өлкөнүн позитивдүү социалдык-экономикалык бакубаттуулугу аныкталат жана ошого көз каранды. Башкаруунун рыноктук системасы өнүккөн көптөгөн өлкөлөрдүн дүйнөлүк тажрыйбасы менен далилденгендей, эффективтүү аудит системасы аркылуу мамлекеттик финансылык көзөмөлдүн таасирдүү жана натыйжалуу системасын түзүү ото эле маанилүү. Ал болсо мамлекеттик финансы, акча каражаттарын жана ресурстарды пайдалануу жөнүндө маалыматтын ачык-айкындуулугун, мыйзамдуулугун, максатка багытталгандыгын, ошондой эле объективдүү мүнөзүн шарттайт.

Ошондуктан Кыргызстанда бюджеттик процессти уюштуруунун бюджеттик чыгашалардын натыйжалуулук принциптерине өтүшү, көзөмөлдөчү органдардан тиешелүү механизмдерин түзүүнү, базар экономикасына өтүү мезгилдеги республиканын финансылык көзөмөлдөсунун негизги түрлөрүнүн бири катары көптөгөн өлкөлөрдө кеңири колдонулган натыйжалуулук аудити саналат.

Кээ бир орус окумуштуулардын пикири боюнча, аудиттин эффективтүүлүгү каржылык көзөмөл системасынын мааниси,

ал биринчи кезекте олуттуу мамлекеттик кызыкчылыктарменен байланыштуу, ага таасир кылат, ошого байланышкан маселелерди камтыйт, мамлекеттик финансы каражаттардын эсебинен ишке ашкан ири коомдук-экономикалык программалар болуп саналат. Мындан тышкаары, мамлекеттик жана муниципалдык менчик объектилерин пайдалануунун натыйжалуулугун кыйла денгээлге жеткизгенге таасирин тийгизет [3]. Программалык бюджеттөөнүн алкагында бөлүнүүчү каражаттарды пайдалануунун мүнөзү жана сапаты мамлекеттик бийликтин ыйгарым укуктуу органдарынын өзгөчө көзөмөлүндө, айрыкча күчтүү башкаруу системасы бар өлкөлөрдө. Ошого байланыштуу жана биздий оюбуз боюнча ал механизмдин тигил же бул потенциалдуу мүмкүнчүлүгүнө жараша пайдаланыш учун болунуп берилген финансылык ресурстарды максатсыз пайдаланууга көпчүлүк убакта жол берилбейт. Мындай айтылган ой-пикирлерге кошулбай коюга болбойт, анткени программалык бюджеттөө процессинин өзү, анын элементтери чектелген вариантта да биздин республиканын бюджеттик процессине пайдаланууга жана киргизүүгө жетишсиз денгээлде болсо да аракеттер болуп жатат. негизинен тигил же бул региондун алкагында Өкмөттүн кыйла маанилүү социалдык-экономикалык программаларын ишке ашыруу менен байланышкан, бул максаттарга бөлүнгөн финансылык каражаттарды жана ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугуна багытталган.

Мында, аудиттин натыйжалуулугу мамлекеттик каражаттарды сарптоонун максаттуу мүнөзүн текшерүүдөн же жөнөкөй финансылык аудит деп аталган отчеттуулуктан жана шайкештиктен олуттуу айырмаланат. Натыйжалуулуктун аудити өзүнүн социалдык-экономикалык мазмуну боюнча ишке ашырылып жаткан мамлекеттик долбоорлордун жана

программалардын жалпы натыйжалуулугуна жана натыйжалуулугуна талдоону гана эмес, бюджеттик жана бюджеттен тышкаркы мамлекеттик акча каражаттарын натыйжасыз пайдалануунун себептерине талдоону жана бюджеттик процесстин өзүнүн иштөө механизмдерин, колдонуудагы мыйзамдарды жана жалпысынан мамлекеттин бардык экономикалык саясатын өркүндөтүү аркылуу сунуштарды берүүнү да камтууга тийиш.

Өнүккөн өлкөлөрдүн (Швейцария, Швеция, Бельгия, Канада, Нидерланды ж. б.) тажрыйбасы тастыктап тургандай, бюджеттик система идеалдуу түрдө тигил же бул максаттарга бөлүнгөн мамлекеттик каражаттарды өздөштүрүүгө гана эмес, конкреттүү натыйжага жетишүүгө жана өзүнүн артыкчылыгында жалпы эле коом үчүн социалдык маанилүү маселелерди чечүүгө багытталган болушу керек. Бул системанын натыйжалуу иштешинин сөзсүз шарты бюджеттик уюмдун ишин ресурстук камсыз кылууну жана анын натыйжаларын ишке ашыруу үчүн коюлган максаттарды ишке ашыруу үчүн сандык жана сапаттык параметрлерди аткаруунун так байланышы болушу керек. Бул процессте пайдалануучулардын жана керектөөчүлөрдүн атынан мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдары тарабынан коюлган милдеттерди аткаруу жана бөлүнгөн финансы-акча ресурстарын натыйжалуу пайдалануу боюнча алардын ишин контролдоонун иштиктүү механизмин түзүү жөнүндө сөз болууда.

Бирок, аудиттин натыйжалуулугун өзүнүн практикасында тышкы финансылык контролдун борбордук органдары гана эмес (Эсептөө палатасы, Жогорку Кеңештин тиешелүү комитеттери, казыналык кызматтары), ошондой эле бюджеттик системанын кайсы звенолорунун каражаттарын контролдогондугуна карабастан финансылык контролдоонун ведомстволук органдары да колдонууга тийиш экендиги шек туудурбайт.

Ошондуктан азыркы Кыргызстан үчүн актуалдуу милдеттердин бири министрликтердин жана ведомстволордун алкагында, ошондой эле жергиликтүү деңгээлде формалдуу түрдө иш алып барган ички ведомстволук финансылык контролдоо же аудит кызматтарын түзүү болуп саналат. Бул, өзгөчө, башкаруу структурасында атайын көзөмөл кызматтары жок болгон жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасына тиешелүү жана алар пландоо-экономикалык бөлүмдөргө жүктөлгөн. Бул ар бир бюджеттик мекеменин өзүнүн курамында түздөн-түз жетекчиге баш ийген адистештирилген бөлүмгө ээ болууга тийиш, ал ички стандарттарды жана пландоо жол-жоболорун иштеп чыгуу, отчеттуулукту түзүү жана натыйжаларга жетишүүнү контролдоо менен алектенмек жана эң негизгиси бул жол-жоболордун сакталышын контролдойт. Тышкы көз карандысыз каржылык көзөмөл, алардын ишин уюштуруу үчүн методикалык негиздерин түзүү жана камсыз кылуу менен, алардын иш-аракеттери канчалык натыйжалуу, алар сыяктуу бөлүмдөрдүн түзүлгөн же жок экендигин текшерүү үчүн багытталышы керек.

Эффективтүүлүкө багытталган бюджеттик процессти уюштуруу жана андан ары өркүндөтүү шарттарында бюджеттик каражаттарды алуучулардын мумкунчулуктарын аныктоо мамлекеттик финансылык көзөмөл органынын эң маанилүү милдети болуп саналат. Себеби максаттуу программалар боюнча мамлекеттик заказдарды аткаруучу министрликтер, ведомстволор жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, алардын ишинин күтүлгөн жана реалдуу жыйынтыктары алардын потенциалдуу мумкунчулуктарунө жараша эрте эле белгилүү болушу керек. Мында финансылык көзөмөлдөө органы бюджет алуучулардын өздөрү иштеп чыккан жана пайдаланган конкреттүү сандык жана

сапаттык көрсөткүчтөрдү пайдаланууга жана талдоого милдеттүү. Мындай эки тараптуу мамиле сөзсүз түрдө процесстин экономикалык жана социалдык эффективтүүлүгүн өлчөөнү финансылык ресурстарды өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен реалдуу баа берүүнүн объективдүүлүгүн жана ачык-айкындыгын камсыз кылат. Мисалы, билим берүү жана илим министрлигинин же транспорт, байланыш жана коммуникациялар министрлигинин ишине финансылык контролду жана аудитти трафареттүү түрдө жүргүзүү мүмкүн эмес, анткени эки учурда тең алардын иши ар тараптуу жана көрсөткүчтөр ар кандай, ага байланыштуу бюджеттик каражаттарды пайдалануунун натыйжалары ар турдуу. Бирок, кандай болгондо да, программалык бюджеттөө шарттарында мамлекеттик финансылык көзөмөлдөө системасынын өзүнө, максаттуу бюджеттик каражаттарды пайдалануучулардын ишинин түрүнө карабастан, бюджеттик чыгымдардын натыйжалуулугун жана максаттуу мүнөзүн аныктоонун бирдиктүү методологиясы жана методикасы иштелип чыгышы жана кабыл алынышы зарыл экендигин баса белгилөө керек. Мына ошолордун жоктугунан республикада программалык бир максатты көздөгөн бюджеттоо системасы толук киргизүүгө мүмкүн болбой жатат, тышкы жана ички көзөмөл органдары кызматтары тарабынан аудитти уюштурууну жана өткөрүүнү кыйла оордотулуп жатат.

Албетте, ар кандай багытта пайдаланган бюджеттик чыгымдарды көрсөткүчтөрү, ошону менен бирге алардын эффективтүүлүгүн өлчөө ар тараптуу илимий-практикалык жактан өтө эле маанилүү болуп эсептелет. Дегеле, экономикалык мааниде эффективтүүлүк деген түшүнүк кандайдыр бир каралган чыгымдар жана аны ишке ашыруудан кийинки түшкөн же келген жыйынтыктардын ортосундагы сандык жана

сапаттык көрсөткүчтөр болуп эсептеленет. болбосо социалдык сферага болунгон акча
Мисалы, кандайдыр бир технологиялык каражаттар кандай объектилер курулду,
жанылык же процесс өндүрүшкө кирсе, анын кандай маселелер чечилди, канча бала бакча
жалпы дүн кирешеге тийгизген таасири, же ачылды жана башка көрсөткүчтөр.

Колдонулган адабияттар:

1. Эсептөө палатасы жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 13- август 2004-жыл №117 (КР мыйзамдарынын редакциясында 12-август 2020-жыл №124). - Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1516>

2. Кыргыз Республикасынын Бюджеттик Кодекси 16 май 2016-ж. №59 [Электрондук ресурс]: (КР мыйзамдарынын редакциясында 30-июнь 2022-жыл №51). - Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111338>.

3. Преображенский Б.Г. Аудит эффективности как парадигма государственного финансового контроля. М.,2013, 74-б.

Рецензент: э.и.к., доцент Керимкулова М.К.

УДК 338.24

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Искаков И.И., Искакова Э.И.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Искаков И. И., Искакова Э.И.

КНУ им. Ж. Баласагына

Iskakov I. I., Iskakova E.I.

KNU named after J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДА КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКАНЫ МАМЛЕКЕТТИК ТЕСКӨӨНҮН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ

НЕОБХОДИМОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

THE NEED FOR STATE REGULATION OF THE SHADOW ECONOMY KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макалада дүйнө жүзүндө кенири орун алган, өзүнүн мазмуну боюнча терс мүнөздүү феномен – көмүскө, жашыруун экономиканын пайда болушунун кээ бир себептери, аны жөнгө салууда мамлекеттин ролу көрсөтүлөт. Дегеле базар экономикасынын түптөлүшүндө ишкерлер коммерциялык иш - чара жүргүзүү процессинде мамлекет тарабынан коюлган көптөгөн чектөө механизмдери басып өтөт, ал эми көпчүлүгү көмүскө тарапка кетүүгө мажбур кылат. Бир эле мисал катары алсак-бул өтө эле жогорку салыктын көлөмү, бирок ошол эле убакытта көмүскө экономиканы жарыка чыгаруу үчүн мамлекеттин жетиштүү денгээлдеги экономикалык жана финансылык саясат жүргүзүүсү зарыл жана ошолор тандалып каралат.

Аннотация: Статья посвящена некоторым проблемам анализа теневой экономической деятельности, условиям ее возникновения и государственного регулирования. Отмечается, что возникновению теневой экономики способствует само

государство в процессе реализации своей социально-экономической политики путем применения ограничительных мер развития предпринимательства. Указывается, что таковыми в условиях рыночного типа хозяйствования являются высокие уровни налогообложения, сложные процедуры регистрации начала бизнеса и др. В то же время оно должно финансово-экономическими мерами способствовать легализации теневой экономической деятельности, анализу некоторых из-них и посвящается статья.

Abstract: The article is devoted to some problems in the analysis of shadow economic activity, the conditions for its occurrence and government regulation. It is noted that to some extent the emergence of the shadow economy is facilitated by the state itself in the process of implementing its socio-economic policy through the use of restrictive measures for the development of entrepreneurship. It is indicated that such conditions in a market type of business include high levels of taxation, complex procedures for registering the start of a business, etc.

Негизги сөздөр: көмүскө экономика, мамлекет, базар экономикасы, легалдаштыруу, ишкердик, башкаруу, салык

Ключевые слова: теневая экономика, государство, рыночная экономика, легализация, предпринимательство, управление, налог

Keywords: shadow economy, state, market economy, legalization, entrepreneurship, management, tax

Дүйнө жүзүнө кеңири тараган көмүскө экономиканын бирден бир себептери болуп мамлекеттин экономикалык процесстерге өтө эле активтүү түрдө кийлигишүүсү, ашыкча жөнгө салуу механизмдерине каршы реакция катары болуп саналат. Мамлекеттин экономиканы тескөөдө болгон ролу акыркы кылымдарда өтө эле күч алган, себеби базар экономикасы өзүнүн өнүгүү процессинде ар кандай тескөөлөрдү, айрыкча чектөө багытындагы иш-аракеттерди талап кылат. Бирок ошол эле тажрыйба көрсөткөндөй, өтө эле акылга сыйбас мамлекеттик чектөөлөр рынок субъектилерди ар кандай укук бузууга түрткү берет, көмүскө режимге кетүүгө аргасыз кылат, себеби андай кадамдар бизнестин кызыкчылыгына каршы келет. Мына ушундай объективтүү процесстер улуттук көмүскө экономикасынын пайда болушу, өнүгүшүүсүнө түздөн-түз себепкер, себеби ошол эле ишкерлер көптөгөн мамлекет койгон бюрократиялык каттоо, лицензия алуу процедураларды өткөзүшү керек. Мындан тышкаары, мамлекеттин салык саясатынын оптималдуу эместиги,

салык төлөмдөрдүн жогору болушу. Акыркы эле мезгилдеги мисал катары кыргыз өкмөтүнүн ишкерлердин соодасатык, эсеп-кысап жүргүзүүдө контролдук касса аппаратын(ККА) киргизүү аракети көптөгөн тосколдуктарга учураганы болуп саналат. Албетте, бул маселе мамлекеттин денгээлинде тез араанын ичиде чечилиши өтө эле татаал, бийлик жана ишкерлер тараптан консенсуска келүү оной-олтон иш эмес экени белгилүү болчу, себеби эки тарап тең уюштуруу жана психологиялык жактан даяр эмес болчу.

Белгилүү болгондой, СССР мезгилиндеги өтө эле борбордоштурулган өзүнүн манызы боюнча эң позитивтүү делген мамлекеттик бийлик да көмүскө экономикага бөгөт кое алмак турсун, жашоосунун акыркы мезгилинде анын көлөмүн алда канча кобойтуп жибергенге көмөктөш болгон. Коммерциялык ишкердикте закон ченемдүүлүк нерсе - бул салык өтө төмөн болгон кезде да, аны төлөчүлөрдүн кээ бир катмары аны төлөөдөн качуу аракети болуп эсептелет.. Көмүскө экономика мамлекеттин чарба жүргүзүүнү,

айрыкча ишкерчиликти, коммерцияны уюштурууну көзөмөлдөөнүн, аны тыкыр тескөөсүнүн негизинен эле келип чыккан феномен деп айтыш туура эмес. Тажырыйба көргөзгөндөй, мамлекеттик башкаруунун негиздери жокто, ал тургай базар экономикасынын элементтери пайда боло элек кезде эле адамдын табигый сезиминде, жүрүм-турумунда пайда көрүү, жакшы жашоо, көбүрөөк материалдык байлыка жетишүү эң негизги мотиви экени белгилүү, ал эми салык төлөөдөн качуу ошолордун бири болуп саналат.

Ошондуктан көмүскө экономиканын пайда болушу, өнүгүшү жалгыз эле мамлекеттин «күнөөсү» деп айтыш өтө эле кыйын, себеби көмүскө иш-чара жүргүзүү тарыхый жактан алганда да, ар бир чарба жүргүзүүнүн негизги механизмдеринин бири болуп эсептелет. Бирок кандай болгондо да көмүскө экономиканын көлөмүнүн тиги же бул денгээлде өсүп жана көбөйүп кетиши бул мамлекеттин жоокерчилиги, себеби анын башкаруу процессиндеги ар кандай экономикалык, укуктук тескөөлөр адамдардын чарба жүргүзүсүндө кандайдыр бир денгээлде терс таасирин тийгизет. Анын негизинде салыктардын өйдө-төмөн болушу, мамлекеттик каржылоо жүргүзүүдөгү саясаттын тез-тез өзгөрүп турушу, жумушчулардын эмгек акысынын стабилсиздиги маселелери ж.б.

Жалпысынан айтканда мамлекет көмүскө экономиканын жеке эле пайда болушуна эмес, анын өнүгүп өсүүсүнө түздөн түз катышуучу жана анын шериктеши болоору эч талашсыз. Мамлекеттин негизсиз, акырына чейин иштелип чыкпаган социалдык экономикалык саясатынын негизинде көпчүлүк чарба жүргүзүүчү ишкерлер көмүскө режимге кетүүгө аргасыз болоору жалпыга маалым. Мындай ахывалды бөлөк мамлекетти коюп, өзүбүздүн эле Кыргызстандын мисалынан көрүүгө болот, өткөөл мезгилде көмүскө экономиканын көлөмү республиканын ички

дүн продукциясында (ИДП) өтө эле жогорку ордун ээлеп келет.

Көмүскө экономиканын көлөмүнүн республикада көбөйүп кетиши, анын коомго, ишкерлерге тийгизген терс таасири, залалы мамлекеттин төмөнкү багыттагы жоопкерчилиги менен түздөн - түз байланыштуу:

- мамлекеттин башкаруу процессинде коомдогу турукташкан укуктук, моралдык-этикалык нормалардын жетишсиздиги, ал тургай коомдук принциптерди бузууга баруу, чиновниктердин кызмат абалын, ресурстарды өз кызыгына пайдалануу;

- мамлекеттик бийликтин өкүлү менен колунда байлыгы бар адамдардын (олигархтардын) ортосундагы коомдун кызыкчылыгына каршы болгон жабык жана ич ара байланыштар, келишимдер;

- мамлекеттик кызматкерлердин арасында ар кандай багыттагы паракордуктун өнүгүшү, коррупциялык схемаларды түзүү жана алардын эффективтүү режимде иштеши, жашоосу, коррупциялан мамлекет деген статуска ээ болуу;

- мамлекеттик кызматкерлердин арасындагы компетентсиздик, жетиштүү профессионализмдин жоктугу, жоопкерсиздик жана алардын негизинде кетирилген кемчиликтер, көптөгөн формалдуу эмес мамилелердин, коррупциялык схемалардын түптөлүшү,;

- жаңы чарба жүргүзүү субъектилерди, ишканаларды ачууда, аларды мамлекеттик каттоодо үстөмдүк кылган бюрократиялык процедуралар, тоскоолдуктар;

- Кыргызстанга өтө эле мүнөздүү- бул жердешчилик, уруучулдук, тууганчылык байланыш, өз кишилерди мамлекеттик денгээлдеги кызматтарга тартуу, ресурстарды өзүм билемдик менен өз кызыкчылыгына пайдалануу ж.б.

Ар бир мамлекетте көмүскө экономиканын пайда болушуна, өнүгүшүнө

ар андай шарттар, себептер болот, бирок кандай болгондо да анын өнүгүшүнө, бөгөт койгонго, ар кандай механизмдерди колдонгонго милдеттүү. Ал эми андай багыттагы стратегиялык саясатты жүргүзбөсө же жүргүзө албаса ал мамлекет өзүнүн келечеги жоктугун көрсөтөт. Мындай шартта көмүскө, формалдуу эмес экономика менен официалдуу мамлекеттик экономикалык мамилелер бирдей шартта өнүгүүгө мүмкүнчүлүк түзүлүп, ар кандай негативтүү процесстер пайда болуп турат. Албетте, көмүскө иш-чараларга каршы, анын көлөмүн азайтууга жалгыз эле мамлекет жана анын башкаруу органдары жетишсиз жана ал каалагандай ийгиликке алып келбейт. Себеби, биз жогоруда көрсөткөндөй, негизинен мамлекеттик чиновниктер түздөн-түз же кыйыр көмүскө иш - аракеттерге аралашып калышкан. Ошондуктан, бул багыттагы саясатты жүргүзүүдө, иш жүзүндө ашырууда чоң аракет, керектүү ресурстар (материалдык, финансылык, уюштуручулук, адамдык ж.б.) талап кылынууу белгилүү.

Көмүскө экономиканын кийинки убакытта, айрыкча транзиттик мезгилди башынан өткөрүп жаткан өлкөлөрдө күч алганына байланыштуу, ага каршы туруу боюнча мамлекеттин ар түрдүү механизмдери иштеп жатат. Албетте, алар тиги же бул мамлекетинин өнүгүү денгелине, элдеринин менталитетине, каада-салтына, тарыхына, табыгый жана улуттук өндүрүшүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот. Бирок кандайдыр бир типтеги, стандарттуу жолдор эл аралык практикада иштелип чыгып, көмүскө иш-аракеттерди азайтууга, легалдаштурууга колдонулуп келет. Алардын арасында эл аралык денгээлде жана ар бир мамлекеттин кабыл алган укуктук нормативтик актылары, жетектөөчү документтер, инструкциялар, колдонмолор бар. Конкреттүү түрдө айтсак, бул Европа биримдигинин Комиссиясы иштеп чыккан СНС-93 (улуттук эсептөөнүн системасы) жана аны ишке ашыра турган

Руководствосу (жетектөө документи) болуп саналат.

Бул эл аралык документтин негизги максаты болуп тиги же бул мамлекеттин ички дүң продукциясын так эсептеп, анын ичинен байкалбаган экономиканын (көмүскө экономиканын) көлөмүн максималдуу түрдө таза аныктоонун жолдору, аны азайтуунун кээ бир механизмдери каралып, пайдаланууга сунушталган. Бул жаатта алганда Кыргызстан да анын негизги принциптерин, колдонуу жолдорун кабыл алып жана көмүскө экономиканын көлөмүн эле аныктоо эмес, күрөшүү жана легалдаштыруу жолдорун колдонуп келет (Измерение ненаблюдаемой экономики. Руководство www.oecd.org/std/dnm). Мындан тышкаары 2007-2010-жылдарга карата Кыргыз Республикасында (КР) көмүскө экономиканы легалдаштыруу боюнча Программасы; 2018 жылдын 20 июнунда КР өкмөтүнүн «Көмүскө экономиканы легалдаштыруу боюнча иш чаранын аткарылышы» боюнча токтому; КР 4 май 2023 жылы кабыл алынган «физикалык тараптардын активтерин амнистиялоо жана ыктыярдуу түрдө легалдаштыруу» мыйзамы; 17 июнь 2023-жылы КР Министрлер кабинети тарабынан кабыл алынган «атайын декларация берүүнүн тартиби» жөнүндө токтому ж.б. документтер бар.

Эл аралык жана республикада кабыл алынган нормативтик укуктук документтердин негизинде биздин өлкөдө кийинки жылдары көмүскө ишкердикти легалдаштырууну жетиштүү денгээлде жүргүзүлүп, анын ИДПдагы көлөмүн 2022-2024 жылдары 46 дан 40% түшүрүүгө Мындай жыйынтыка жетишүү үчүн акыркы мезгилде республикада көмүскө экономиканын көлөмүн азайтуу жана таасирин тийгизе турган бир катар иш чаралар кабыл алынган. Алардын ичинде: официалдуу экономиканын чегинде ишкердүүлүктүн, анын ичинде чакан жана

орто бизнести ар тараптан өнүгүшүнө жетиштүү шарттарды түзүү. Бул маселенин он жана позитивтуу чечилишүү үчүн республикада салык салуу системасында бир кыйла кадамдар кабыл алынды (мисалы: социалдык төлөмдөрдү көлөмүн бир кыйла кыскартуу, патенттер менен, бирдиктүү салык системасын киргизуу ж.б.). Ишкерлердин легалдуу, укуктук талаада ачык-айкын өндүрүштүк чарба жүргүзүүсүн колдоо жана алардын кызыкчылыгын, коопсуздугун ар тараптан коргоо иштерин мамлекеттин саясатынын негизинде алып баруу. Көмүскө ишкерликке, криминалдык экономикага, коррупцияга болгон коомдун көз карашын күчөтүү, аларга карата

негативтүү мамилени, кабыл албастык сезимди түзүү, мамлекеттин бул багытта жүргүзүп жаткан иштерин толук колдоо (негизинен УКМК). Коорупцияга, көмүскө экономикага каршы ар түрдүү коомдук жана саясий уюмдарды түзүү, алардын иш жүргүзүүсүн мамлекет тарабынан колдоо, жыйынтыктарын республиканын денгээлинде талкулоо, коомчулука массалык маалымат каражаттары аркылуу жеткизүү жана таркатуу. Дагы бир маанилуу иштердин бири - көмүскө ишкердиктин, коррупциянын багыты боюнча илимий иштерди ар тараптан күчөтүү жана алардын жыйынтыктарын иш жүзүндө пайдалануу.

Колдонулган адабияттар:

1. Т.Койчуев, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын академиги (Тандалган чыгармалары Б., 2017, 165 б.)
2. И.Искаков, А.Жанекова Теневая экономика и коррупция в Кыргызстане.Б., 2017, 78-б.
3. КР Экономика и коммерция Мин. сайты <https://www.gov.kg/ru/npa/s/4331>
- 4.(Измерение ненаблюдаемой экономики. Руководство www.oecd.org/std/dnm).

Рецензент: э.и.к., доцент Усенов Э.К.

УДК 796.5:379.858

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Кадыралиева Б. К., Алманбет кызы Жаңыл
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Кадыралиева Б. К., Алманбет кызы Жаңыл
КНУ им. Ж.Баласагын

Kadyralieva B. K., Almanbet kyzy Janyl
KNU named after J.Balasagyn

НАРЫН ОБЛУСУНУН ТУРИСТИК – РЕКРЕАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ **ТУРИСТИЧЕСКО-РЕКРЕАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ** **TOURIST AND RECREATIONAL ACTIVITIES OF NARYN REGION**

Кыскача мүнөздөмө: Аталган макалада Нарын облусунун туристик-рекреациялык ишмердүүлүгү жана туризмдин өнүгүшүндөгү региондун потенциалы, актуалдуу бир нече маселелери, көйгөйлөрү каралды.

Аннотация: В данной статье была рассмотрена туристско-рекреационная деятельность Нарынской области и потенциал региона в развитии туризма, ряд актуальных вопросов и проблем.

Abstract: This article examined the tourism and recreational activities of the Naryn region and the region's potential in the development of tourism, a number of current issues and problems.

Негизги сөздөр: деструктивдүү, рекреация, туруктуу өнүгүү, этнотуризм, экотуризм, брендбук.

Ключевые слова: деструктивный, рекреация, устойчивое развитие, этнотуризм, экотуризм, брендбук.

Keywords: destructive, recreation, tourism, ethnotourism, ecotourism, brand book.

Киришүү. Нарын облусу Кыргызстандагы туристтик жана рекреациялык потенциалы жогору болгон аймактардын бири. Бул аймак өзүнүн табигый байлыктары, уникалдуу географиясы жана маданий мурастары менен туристтерди тарта алат. Нарын облусунун туристтик-рекреациялык ишмердүүлүгү төмөнкү багыттарда өнүгүүгө мүмкүндүк берет: табигый туризм, экологиялык туризм, маданий жана тарыхый туризм, спорттук жана активдүү туризм, саламаттыкты чыңдоо жана ден соолукту калыбына келтирүү.

Максаты. Нарын облусунун туристтик-рекреациялык ишмердүүлүгүнүн максаты – аймактын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүн камсыздоо менен табигый жана маданий ресурстарды сактоо, натыйжалуу пайдалануу аркылуу ички жана эл аралык туризмди өнүктүрүү.

Актуалдуулугу. Нарын облусундагы туристтик-рекреациялык ишмердүүлүк бүгүнкү күндө актуалдуу бир нече себептерден улам өзгөчө мааниге ээ болуп жатат:

1. Жаратылышка болгон кызыгуу. Климаттык өзгөрүүлөр жана урбанизация адамдарды экологиялык таза жана табигый аймактарды издөөгө түртүп жатат. Нарын облусунун жаратылышы бул талапка жооп берет. Кыргызстанды эл аралык деңгээлде "экотуризмдин борбору" катары таанытууга болгон аракеттерде Нарындын үлүшү чоң.

2. Регионду өнүктүрүү. Нарын облусу экономикалык жактан салыштырмалуу артта калган аймактардын бири. Туризм бул аймакта жумуш орундарын түзүү, инфраструктураны жакшыртуу жана жергиликтүү ишкердикти өнүктүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет. Туристтик агымдарды көбөйтүү менен жергиликтүү өндүрүмдөргө (килемдер, кол өнөрчүлүк буюмдары, эт жана сүт азыктары) да суроо-талап өсөт.

3. Эл аралык байланыштарды бекемдөө. Кыргызстанга келген туристтердин көбү табигый жана тарыхый жерлерге кызыгат. Нарын облусу эл аралык туризмдин маанилүү бөлүгүнө айланууда, айрыкча Жибек жолу менен байланышкан тарыхый жайлардын эсебинен.

4. Уникалдуулукту сактоо. Нарын облусунда көчмөндөрдүн маданияты, байыркы тарыхый объекттер жана өзгөчө экосистемалар бар. Туризмди өнүктүрүү бул баалуулуктарды сактоого жана аларды жайылтууга жардам берет.

5. Инфраструктуранын өнүгүшү жана инвестициялар. Жакынкы жылдарда Нарынга байланышкан туристтик объектилердин жана жолдордун курулушу боюнча долбоорлор ишке ашууда. Бул туризмди өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзөт.

6. Климаттын өзгөрүшү жана кыдыруучулук. Климаттык

туруктуулукка байланыштуу көптөгөн туристтер таза жана экологиялык аймактарды тандоодо. Нарын облусу таза абасы жана кыштын узактыгы менен активдүү туризмдин борборуна айланып келет.

Нарын облусу - экологиялык, маданий-таанып билүү, окуялуу жана спорттук туризмди өнүктүрүү үчүн келечектүү регион.

Нарын облусу Кыргызстандын эң кооз жана табигый байлыктарга бай аймактарынын бири. Ал өзүнүн уникалдуу жаратылышы, тарыхый эстеликтери жана маданий өзгөчөлүктөрү менен туристтерди өзүнө тартат. Нарын облусунун туристтик потенциалы төмөнкү багыттарда байкалат:

1. Табигый кооз жерлер

Соң-Көл: Теңиз деңгээлинен 3016 метр бийиктикте жайгашкан, Кыргызстандагы эң ири жана кооз көлдөрдүн бири. Бул жерде боз үйлөрдө жашап, улуттук тамактардан даам татууга болот.

Таш-Рабат: 15-кылымга таандык таштан курулган кербен сарай. Жибек Жолунун маанилүү тарыхый эстелиги.

Кара-Кужур өрөөнү: Жаратылышы кол тийбеген, сейилдөө жана тоого чыгуу үчүн идеалдуу жер (2870 м).

Көл-Суу: Бийик тоолуу көл, уникалдуу пейзажи жана жаратылышы менен туристтерди өзүнө тартат (3514 м).

2. Экстремалдык жана тоо туризми

Нарын облусунун тоолору альпинизм, жөө жүрүш жана тоо велосипеддери үчүн идеалдуу. Аймакта сейилдөө, альпинисттик маршруттарды түзүүгө болот.

3. Маданий жана тарыхый туризм

Таш-Рабат: Уникалдуу тарыхый кербен сарай.

Кыргызстандын көчмөн маданияты менен таанышуу үчүн жергиликтүү айылдарга жана боз үй лагерлерине барууга болот.

4. Жаратылыш парктары жана жаныбарлар дүйнөсү

Нарын мамлекеттик коругу: Жапайы жаныбарларды, анын ичинде илбирс жана аркар сыяктуу сейрек кездешкен жаныбарларды көрүүгө мүмкүнчүлүк бар.

Соң-Көлдүн өрөөндөрү: Пейзаждары жана куштардын түрлөрү менен белгилүү.

5. Салттуу жана этнотуризм

Жергиликтүү калктын көчмөн маданияты жана турмушу менен таанышуу үчүн боз үйлөрдө жашоо, улуттук оюндарды көрүү (көк бөрү, ордо) жана кыргыз тамактарын татуу сунушталат.

6. Гастрономиялык туризм

Улуттук тамактар: куурдак, бешбармак, боорсок, чучук сыяктуу тамак-аштарды жеринен даам татуу.

Нарын облусу туристтерге ар кыл тажрыйба тартуулайт: табигый кооздук, тоо туризми, маданий иш-чаралар жана жайкы активдүүлүк үчүн эң сонун шарттар. Туризмди өнүктүрүү үчүн жолдорду жакшыртуу, инфраструктураны түзүү жана тейлөөнү көтөрүү зарыл [3].

Нарын облусу боюнча туристтердин келүүлөрүнүн жалпы саны 2022-жылы 34516 кишини түзсө, 2023-жылы 102521 түзгөн. Бул туристтердин 2022-жылга салыштырмалуу үч эсе көп келгендигин түшүндүрөт. Туристтердин жашоосу жана аларга ыңгайлуу шарттарды түзүү үчүн 46 мейманкана жана мейманкана үйлөрү иштейт. Нарын облусу боюнча менчиктин түрлөрү жана аймактар боюнча туризм ишканалары, уюмдары жана мекемелеринин саны 149ду түзөт [5].

Туризм чөйрөсүндө 600дөн ашык адам алектенет, анын ичинен мейманкана бизнесинде 250дөн ашык адам иштейт, анын ичинде боз үйлөрдө туристтик кызматтарды көрсөткөн жеке ишкерлер иштешет, ресторан бизнесинде 300дөн ашуун адам алектенет. Туристтик кызмат көрсөтүүнүн көлөмү 2024-жыл 2023-жылга караганда 25% өскөн. Бул туризмдин өнүгүү жолундагы өсүштү көрсөтөт [4].

Туризмди өнүктүрүү боюнча негизги көйгөйлөр төмөнкүлөр болуп саналат:

- айыл калкынын туризм ишине начар тартылышы;

- туристтерди тейлөө чөйрөсүндө алектенген кадрлардын кесиптик даярдыгынын начардыгы;

- колдонуудагы инфратүзүм жана транспорттук система активдүү өнүгүп жаткан туризмдин керектөөлөрүнө жооп бере албайт;

- туризмдин адистештирилген түрлөрүнүн начар өнүгүүсү;

- туристтик маршруттардын жоктугу.

Кыргыз Республикасынын өкмөтү сыяктуу эле ар бир административдик бирдик жана муниципалдык бирикмелер туруктуу өнүгүүнүн өздүк стратегияларын иштеп чыккан. Аталган стратегиялар жана пландар калктын жашоо деңгээли жана бир катар деструктивдүү маселелерди козгогон проблемаларды жоюуга, экономика, социалдык тармактарды өнүктүрүү жана жашоо-деңгээлди камсыздоочу маанилүү системалардын үзгүлтүксүз кызмат кылуусун камсыздоого багытталган.

Нарын облусунун туристтик-рекреациялык ишмердүүлүгү – бул облус аймагындагы табигый, маданий, жана тарыхый ресурстарды пайдалануу менен туризмди өнүктүрүүгө багытталган иш-чаралардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн жыйындысы. Нарын облусу – Кыргызстандагы эң кооз жана өзгөчө табигый ландшафттары менен айырмаланган региондордун бири. Ал туристтер үчүн уникалдуу шарттарды сунуштайт.

Табигый потенциал.

1. Тоо системалары: Нарын облусунун аймагы Теңир-Тоо тоо системасынын бир бөлүгү. Бул аймакта бийик тоолуу пейзаждар, мөңгүлөр, альп тоо жайлоолору, өрөөндөр жана капчыгайлар бар.

2. Ири көлдөр: Соң-Көл – туристтер үчүн жайкы эс алуу, ат чабыш, балык уулоо, жана боз үй туризми үчүн популярдуу жер.

Чатыр-Көл – жаратылыш сүйүүчүлөр үчүн өзгөчө жана тынч аймак.

3. Уникалдуу коруктар: Нарын мамлекеттик жаратылыш коругу – сейрек кездешүүчү жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү менен белгилүү.

Бул жерлерде жаратылыш туризм (экотуризм) өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү зор.

4. Климаттык шарттар: Нарындын бийик тоолуу климаты лыжа спорту жана кышкы туризм үчүн ыңгайлуу.

Тарыхый жана маданий мурастар

1. Таш-Рабат кербен-сарайы: Улуу Жибек жолунда жайгашкан уникалдуу архитектуралык эстелик. Туристтер бул жерде тарыхый атмосфераны сезе алышат.

2. Кочкор жана Ат-Башы өрөөндөрү: Бул аймактарда улуттук маданиятты тааныткан кол өнөрчүлүк борборлору жайгашкан.

3. Салттуу маданият жана жашоо образы: Боз үйлөрдө жашоо, улуттук тамактар, жана ат үстүндөгү оюндар туристтерди өзгөчө таасирлентип келет.

Туристтик ишмердүүлүктүн түрлөрү.

1. Экологиялык туризм: Жаратылыш парк жана коруктарды кыдыруу. Альпинизм жана тоо жүрүштөрү (трекинг).

2. Маданий туризм: Улуу Жибек жолу менен байланышкан объекттерди көрүү. Кол өнөрчүлүк көргөзмөлөрүнө катышуу.

3. Кышкы туризм: Лыжа базалары жана кышкы спорттук иш-чаралар.

4. Этнотуризм: Кыргыз элинин каада-салтын жана күнүмдүк турмушун таанып-билүү [2].

Кыйынчылыктар. Туристтик инфраструктуранын жетишсиздиги, жолдордун жана байланыш системаларынын начарлыгы, промоциялык иш-чаралардын аздыгы, туристтик объекттер жана туристтик маршруттар үчүн навигациянын GPS-системасынын жоктугу, чет тилдердеги географиялык көрсөткүчтөрдүн жоктугу [1].

Келечеги. Азыркы учурда туризм дүйнөлүк экономиканын тез өнүгүп келаткан секторлорунун бири болуп саналат. Туризм бюджеттерди толтуруу, региондук өнүктүрүүгө көмөктөшүү жана жергиликтүү калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртуу менен, дүйнөнүн көп мамлекеттеринде маанилүү экономикалык ролду ойнойт. Эгерде, эл аралык жана жергиликтүү туристтерди тартуу үчүн жаңы маршруттарды иштеп чыгуу, экологиялык таза туризмди өнүктүрүү, жергиликтүү калкты туризм тармагында ишке тартуу,

облустун туристтик брендин (брендбук) жайылтуу, жеке коопсуздукту, сапаттуу медициналык сервисти жана жер-жерлердеги сапаттуу тейлөөнү камсыз кылуу региондун өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга алып келет [2].

Жыйынтык. Нарын облусу өзүнүн табигый жана маданий байлыктары менен чоң туристтик потенциалга ээ. Эгерде инфраструктураны жакшыртып, активдүү жарнамалоо иш-чараларын уюштурса, бул аймак Кыргызстандагы эң популярдуу туристтик багыттардын бирине айланат.

Колдонулган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

1. КРнын Өкмөтүнүн 2019-2023-жылдарга туризм чөйрөсүн өнүктүрүү программасы. <https://cbd.minjust.gov.kg/12943/edition/925740/kg>.
2. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.
3. Нарын облусун 2022-2026-жылдарга өнүктүрүү программасы. - Нарын, 2022.
4. Нарын облусунун социалдык-эконмикалык абалы. Нарын, Нарын облустук статистика башкармалыгы, 2024.
5. Национальный статистического сборник «Туризм в Кыргызской Республике» дата публикации: 21.08.2024 г.

Рецензент: г.и.д., профессордун м.а. Акматов Р.Т.

Ниязов Т.З.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Ниязов Т.З.

КНУ им. Ж.Баласагына

Niiazov T.Z.

KNU named after J.Balasagyn

**ТҮРДҮҮ БИЙИКТИК АЛКАГЫНДАГЫ АДМИНИСТРАТИВДИК
ТЕРРИТОРИЯЛЫК РЕФОРМАЛАРДЫ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ГЕОГРАФИЯЛЫК
НЕГИЗДЕРИ (КЫРГЫЗСТАНДЫН ҮЛГҮСҮНДӨ)**

**ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИЗУЧЕНИЯ И РЕФОРМИРОВАНИЯ
АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ
ВАРИАНТАХ ВЫСОТНОЙ ПОЯСНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА)**

**THE GEOGRAPHICAL UNDERPINNINGS OF STUDYING AND REFORMING
ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISIONS ACROSS DIFFERENT ALTITUDINAL
ZONES, WITH A FOCUS ON KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада биздин республиканын администрациялык-аймагы бөлүнүш жана жердин системасын ар башка тарыхый-географиялык жерди уюштуруунун проблемасынын тереңдетилген илимий-методикалык жактан кенири картина берилген. Кыргыз Республикасынын коомдук өнүгүүсүнүн белгилүү мезгилинде айыл чарбасында жүргүзүлгөн реформалардын тажрыйбалары жана алардын жаратылыштан түзүлгөн социалдык экономикалык талаптары негизги орунда турары салыштырмалуу жалгаштылырган. Макалада айыл чарба системалары менен тармактарынын Кыргыз Республикасынын областары, алардын ичиндеги райондор боюнча өнүгүнүн айырмачылыктарынын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн.

Аннотация: В статье дана научно-методологическая углубленная и развернутая картина проблем организаций территории для различного историко-географического изучения территориальных систем Кыргызской Республики. Основным объектом исследования в статье является изучение формирования административных территориальных границ в различных типах высотной поясности ландшафтов и их функционирования в целях устойчивого развития. Обобщение опыта проводимых реформ в сельском хозяйстве за определенные периоды общественного развития Кыргызской Республики и сопоставления их особенностей с природными, социальными и экономическими условиями являются приоритетными. В статье показаны особенности региональных различий функционирования территории и на производственные формы сельского хозяйства, промышленности, транспорта и т. д.

Abstract: the article deals with the scientific methodological picture of organization of territories aimed at historical and geographical study of territorial systems of the Kyrgyz Republic. It concludes that a survey of reforms undergoing in agriculture in specific periods of social development in the Kyrgyz Republic as well as comparative analyses of their features with natural social and economic conditions of the country are of priority consideration. The article shows the

features of regional differences in the functioning of agricultural systems and industries in every region of the country.

Негизги сөздөр: жерди пайдалануу; көчмөн чарба; жылдык циклы; кооперативтик чарба; аймактык уюштуруу; жерди уюштуруу; жайыт циклы; экономикалык эффективтүүлүк; жер реформасы.

Ключевые слова: использование земель; кочевое хозяйство; годичный цикл; кооперативное хозяйство; территориальная организация; организация территории; пастбищный цикл; экономическая эффективность; земельная реформа.

Keywords: land use, nomadic economy; annual cycle, cooperative economy; territorial organization; territory organization; pasture cycle, economic efficiency; land reform; peasant economy.

Административно-территориальная реформа на уровне айылных аймаков и городов Кыргызской Республики направлена на решение задач, утвержденной Указом Президента «О Национальной программе развития КР до 2026 года» от 12 октября 2021 года, по совершенствованию административно-территориального устройства, созданию новой системы управления, соответствующей современным реалиям, потребностям общества и будущим вызовам.

Современное административно-территориальное устройство КР основано на четырехуровневой системе управления: республика, область, район и айылные аймаки и города. Административно-территориальные единицы страны состоят из 7 областей, 40 районов, 32 городов, в том числе 2 города республиканского значения, и 452 айылных аймаков.

По республике 62 айылных аймака из 452 айылных аймаков состоят только из одного села, в которых численность населения колеблется от 148 до 10870 человек. В то же время в отдельных районах страны существуют айылные аймаки, в состав которых входит десять и более сел.

Реформа административных территориальных делений в горных условиях является одним из необходимых элементов географического изучения территориальных систем. Административно-

территориальное деление Кыргызстана основывалась на сочетании высотных поясов, с учетом структур и экспозиций горных склонов. На формирование административно-территориальных делений влияли соотношения высотных поясов в зависимости от экспозиции склонов. Смещение высотных поясов в вертикальном профиле влияет на формирование территориальных систем в управлении регионами. В результате, на территории Кыргызстана сложилось разнообразные типы сельских районов с приуроченностью к определенным типам высотной поясности.

Граница сельских административных районов в условиях высотной поясности должна опираться на особенности их производственной специализации. Сложность выделения границ сельских районов связана с тем, что ведущие и дополнительные отрасли сельского хозяйства опираются на использование земель разных высотных поясов. Поэтому, при выделении границ районов, необходимо провести сопоставление производственной специализации с типом организации территории в разных вариантах высотной поясности, т.е. выявить закономерные связи между производственной специализацией и внутрихозяйственным устройством. На производственную специализацию существенное влияние оказывает высокая плотность населения и быстрорастущие

промышленные центры, у которых ареалы распространения совпадают.

При изучении производственных типов разных вариантах высотной поясности выявляются индивидуальные черты сельских районов с локальными местными внутренними особенностями.

При изучении административно-территориальных делений по районам, областям выявляются индивидуальные черты с локальным внутренними особенностями. На условия формирования границ сельских районов наложил отпечаток виды и типы использования земель и водных ресурсов. Раскрытие внутренних особенностей структур высотной поясности, есть ключ к пониманию условий формирования административно-территориальных границ.

Формирование сельских административных районов Чуйской области привязаны к бассейнам рек имеют вытянутую форму. В Иссык-Кульской области большую роль сыграли конфигурация дорожной сети по принципу «Бир кочо» - одна улица. Трансграничная проблема создала некоторые трудности в формировании границ, особенно анклавов в Баткенской области.

С распадом СССР и советского типа хозяйствования колхозов, совхозов и др., вынудило искать новые пути реформирования административных районов. В высокогорных районах большую роль сыграли геоморфологические условия. С внедрением новых типов хозяйствования, с появлением частных форм собственности во всех сферах деятельности, с зарождением новых типов расселения населения направило на совершенствование административно-территориального устройства, созданию новой системы управления.

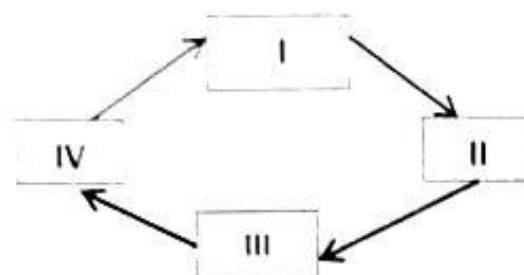
Основная часть административно-территориальной реформы, является улучшение социально-экономической

ситуации в айылных аймаках и городах, на основе устойчивого развития.

В современном этапе развития под воздействием рыночных реформ сформированы основы многоукладной экономики, проведены земельные и структурные преобразования. Наряду с этим, большое значение имеет решение проблем развития крестьянских и частных хозяйств с сочетанием использования сельскохозяйственных земель разных высотных ландшафтных зон. В решении этого вопроса, необходимо, использование достаточно полной информации о состоянии, тенденциях развития, экономической эффективности.

Схема 1 [7]

Структура годового цикла использования в кочевом хозяйстве Кыргызстана в дореволюционный период

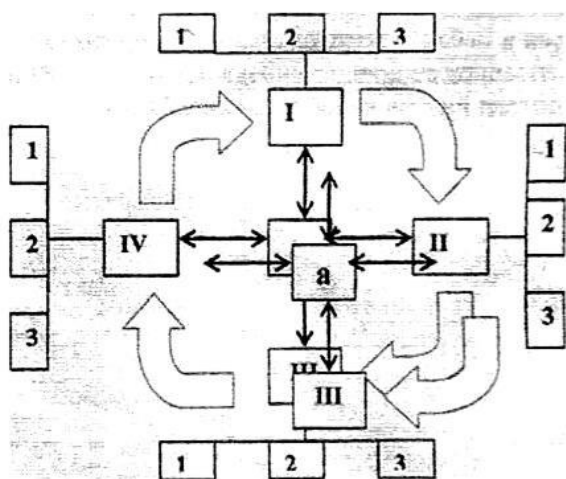

- 1) летних (I) к осенним (II);
- 2) от осенних (II) к зимним (III);
- 3) от зимних (III) к весенним (IV);
- 4) от весенних (IV) к летним (I);

В советский период годичный цикл имел более сложную структуру. Производственные процессы в производственных типах сельскохозяйственных предприятий, т.е. в колхозах и совхозах, динамичны, постоянно изменяются в большей или меньшей степени. в последующем планомерно перерастают в новый производственный тип.

Схема 2 [7]

Структура годового цикла использования земель в сельских районах

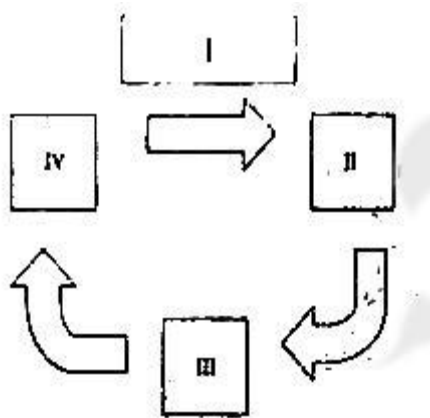
«а» - центральная усадьба колхоза или совхоза

1,2,3 – производственная и социальная инфраструктура колхозов или совхозов.

Анализ социально-экономического и политического развития показывают сложность перехода из одной модели в другую.

Схема 3 [7]

Структура использования земель в переходный период

Ослабление нагрузки на летний пастбищный цикл (переходный период):

- во-первых, усложнение и видоизменение форм комбинированного использования земель разных высотных поясов в годичном цикле;

- во-вторых, изменение систем расселения населения, которое приводило к хозяйственной и культурной обособленности отдельных сел, заселенных в разных типах природной среды, особенно в переходный период;

- в-третьих, увеличение нагрузки на нижние высотные зоны, которое привело к обособлению хозяйственного использования земель верхних от нижних зон;

- в-четвертых, возврат к традиционному кочевому землепользованию не увенчался успехом из-за сохранения колхозно-совхозной инфраструктуры и систем расселения;

- в-пятых, развивается процесс построения фермерских хозяйств в пределах отдельных высотных зон.

После распада советской хозяйственной системы, современное землепользование можно характеризовать как переходное. Это является следствием трансформации хозяйственных и общественных процессов.

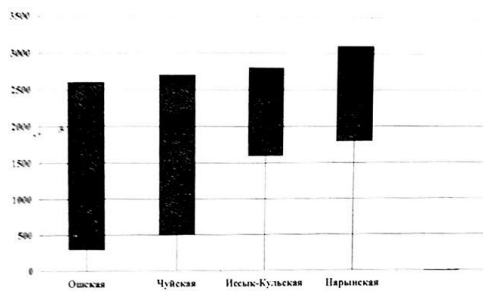
За последние 10 лет фактически создается новая инфраструктура землепользования и водопользования. Это привело к замыканию хозяйств в одной или двух ландшафтных зонах, которое привело к нарушению сочетания высотных зон. Формирование территориальных систем имеют большие региональные различия в горных условиях. В диаграмме показаны эти региональные различия функционирования сельскохозяйственных систем и отраслей по областям.

Функционирование территориальных систем областей Кыргызстана по типам высотной поясности, показывает, что использование земель в годичном цикле имеет разную структуру и схему. Эти особенности развития и размещения сельского хозяйства в Киргизии должны учитываться при разработке национальных проектов и программ при внедрении новых моделей в территориальных системах областей.

Глубокие изменения территориальной организации сельского хозяйства в республике, систем использования земель, структуры кормовой базы и типов содержания скота, взаимоотношениях

земледелия и животноводства, приводит к трансформации организации территорий.

Диаграмма 1[7]

Функционирование территориальных систем областей Кыргызстана по типам высотной поясности (над уровнем моря в метрах)

Список литературы:

1. Ракитников А.Н. География сельского хозяйства (проблемы и методы исследования). – М.: «Мысль», 1970. – 342с. с карт. 1л. Карт.
2. Географические границы. Под редакцией Б.Б. Родомана, Б.М. Экзеля. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 128 с., с ил.
3. Колосовский Н.Н. Научные проблемы географии. «Вопросы географии», 1955. – Сб.37.
4. Мурсалиев А.М., Ниязов Т.З. Жалпы экологиянын негиздери. Окуу куралы. – Б.: «Полиграф бум ресурсы», 2017. – 480-б.
5. Носонов А.М. Территориальные системы сельского хозяйства (экономико-географические аспекты исследования), - М.: Янус-К, 2001 -324 с.
6. Ниязов Т.З. Формирование производственных типов сельскохозяйственных предприятий в различных вариантах высотной поясности. Материалы международной научно-практической конференции «Стратегия устойчивого развития КР на 2012-17 гг; развитие зеленой экономики и безопасность окружающей среды» Бишкек 2016, 44-54 с.
7. Ниязов Т.З. Новое содержание экономико-географического изучения сельского хозяйства и организации территорий. Известия вузов Кыргызстана № 8, 2018, 27-32 с.
8. Roland Drago. Science administrative. Paris, 1980, 245 p.

Рецензент: PhD Тажиева Т.Ч. (Таразский университет им. М.Х. Дулати)

Осмоналиева Ч.Ч.

Ж.Б.аласагын атындагы КУУ

Осмоналиева Ч.Ч.

КНУ им. Ж. Баласагына

Osmonalieva Ch.Ch.

KNU named after J. Balaslgyn

**МИГРАЦИЯНЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АНЫН
СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КЕСЕПЕТТЕРИ****ПРИЧИНЫ МИГРАЦИЙ И ИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ****CAUSES OF MIGRATIONS AND THEIR SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES**

Кыскача мүнөздөмө: Берилген макалада жалпы миграциянын түрлөрү, себептери, жумушчу күчүнүн механикалык кыймылы, эмгекке жарамдуу калктын кыймылынын себептери, дүйнөлүк жана анын ичинен Кыргызстандагы миграция жана алардын негизги багыттары, ошондой дүйнөдөгү жана Кыргызстандын мигранттардын тартылуу зоналары жөнүндө каралган. Дүйнөнүн экономикасына жана Кыргызстанга таасирин тийгизген калктын миграциясынын акыркы статистикалык маалыматтары, өзгөчүлүктөрү, динамикасы жана миграциянын терс жана оң жактары көрсөтүлгөн. Кыргызстандын эмгек ресурстарынын оптималдуу бөлүнүшүнө жана эмгек мигранттарынын негизги көйгөйлөрүн чечүү жолдору, ыкмалары, өзгөчүлүктөрү берилген. Калктын миграциясы жөнүндө маалымат өлкөнүн демографиялык статистикасынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Калктын миграциясы калктын динамикасына таасирин тийгизет, анын демографиялык мүнөздөмөлөрүн жана улуттук курамын өзгөртөт. Мигранттар экономикалык абалын жакшыртуу менен социалдык көйгөйлөргө учурап жатканы макалада белгиленген.

Аннотация. В данной статье рассматриваются виды и причины всеобщей миграции, механическое движение рабочей силы, причины движения трудоспособного населения, глобальная и внутренняя миграция в Кыргызстане и их основные направления, а также зоны притяжения трудоспособного населения. мигрантов в мире и Кыргызстане. Показаны новейшие статистические данные, различия, динамика, а также отрицательные и положительные стороны миграции, которые оказывают влияние на мировую экономику и Кыргызстан. Приведены пути, методы и особенности оптимального распределения трудовых ресурсов Кыргызстана и решения основных проблем трудовых мигрантов. Информация о миграции населения является неотъемлемой частью демографической статистики страны. Миграция населения влияет на динамику населения, меняет его демографические характеристики и национальный состав. В статье отмечается, что мигранты сталкиваются с социальными проблемами при улучшении своего экономического положения.

Abstract: This article discusses the types and causes of general migration, the mechanical movement of the labor force, the reasons for the movement of the working-age population, global and internal migration in Kyrgyzstan and their main directions, as well as the zones of attraction of the working-age population. migrants in the world and Kyrgyzstan. Shows the latest statistics, differences, dynamics, as well as negative and positive aspects of migration that impact the global economy and Kyrgyzstan. The ways, methods and features of the optimal distribution of labor

resources in Kyrgyzstan and solutions to the main problems of labor migrants are presented. Information on population migration is an integral part of the country's demographic statistics. Population migration affects population dynamics, changes its demographic characteristics and national composition. The article notes that migrants face social problems while improving their economic situation.

Негизги сөздөр: социалдык абал, ички миграция, тышкы миграция, эмгек ресурстары, миграциялык агымдар, миграциянын себептери

Ключевые слова: социальное положение, внутренняя миграция, внешняя миграция, трудовые ресурсы, миграционные потоки, причины миграции

Keywords: social status, internal migration, external migration, labor resources, migration flows, reasons for migration

21-кылымда калктын миграциясы эбегейсиз чоң масштабтарга ээ болду. 2024-жылы калктын миграциясы көптөгөн өлкөлөр үчүн көйгөй бойдон калууда. Адамдарды үйлөрүнөн тышкары жаны жашоого үндөгөн себептерге экономикалык кыйынчылыктар жана саясий туруксуздук кирет.

Бириккен Улуттар Уюмунун социалдык маселелери жана экономика министрлигинин калкты жайгаштыруу бөлүмү тарабынан эсептөөлөрү боюнча, бүгүнкү күндө 8 миллиардан ашык адам жашаган дүйнөдө эң аз дегенде 250 миллиондон ашык адам өздөрү төрөлгөн өлкөлөрдөн тышкары жашашат.

Калктын миграциясы көптөгөн илимдердин изилдөө предмети болуп саналат: география, социология, демография, экономика, укук жана башкалар. Географтар калктын миграциясын аймак боюнча таралуу көз карашта изилдешет, демографтар - калктын санынын жана жаш-жыныс структурасынын өзгөрүшүн, социологдор - коомдук өнүгүүгө жана социалдык коомдун түзүмүн, экономисттер - эмгек ресурстарын кайра бөлүштүрүү жана экономикалык өнүгүүнү, юристтер - мыйзам талаптарын сактоо жагынан, коомдук тартипти коргоо, улуттук коопсуздук жагынан карашат.

Калктын миграциясынын бир нече түрлөрү бар. Чек арадан өтүүнүн мүнөзү боюнча:

- калктын ички миграциясы (мамлекет ичинде, өлкөлөр - аймактардын, шаарлардын, айылдын ортосунда жана башкалар). Ички миграциянын себептери жумуш издөө, жашоо шартын жакшыртуу, деңгээлди көтөрүү жана жашоо образын өзгөртүү. Ички миграция өзгөчө кенири аймакка ээ, жаратылыш, климаттык жана экономикалык шарттары ар түрдүү болгон өлкөлөрдө кенири таралган.

- калктын тышкы миграциясы (континенттер аралык, мамлекеттер аралык).

Юридикалык статусу боюнча – мыйзамдуу миграция (мыйзамга ылайык мамлекеттер аралык) жана мыйзамсыз миграция (өлкөнүн аймагына мыйзамсыз кирүү).

Убакыт критерийи боюнча - убактылуу миграция, сезондук миграция - негизинен эмгекке жарамдуу калктын убактылуу иштеген жерлерге жана бир мөөнөткө жашаган, адатта, бир нече айга созулуп, туруктуу жерлерге кайтып келүү мүмкүнчүлүгүн сактоосу менен мүнөздөлөт. Кең аймакка ээ өлкөлөрдө олуттуу орунду эмгектин сезондук миграциясы ээлейт - жумушчу күчтөрдүн мезгилдүү жана айыл чарба жумуштарын аткаруу үчүн айылга убактылуу көчүшү, ал эми айыл жеринен шаарга убактылуу сезондук кыймыл –

сезондук жумуштар менен байланыштуу болот.

Маятник миграциясы - үзгүлтүксүз (көбүнчө күн сайын) бир калктуу пункттан (жашаган жеринен) башкага - иштөөгө же окууга жана кайра кайтуусу менен мүнөздөлөт.

Эпизоддук миграция - убакыт боюнча тартипсиз жана сөзсүз эле бирдей багытта болбойт. Булар бизнес саякаттар, туристтик саякаттар, эс алуу, окуу үчүн саякаттар ж.б. Ошондой эле туруктуу миграция (кайтарылгыс, стационардык миграция) болуп бөлүнөт.

Формасы боюнча миграция :

–мамлекеттик же коомдук органдардын катышуусу менен уюшкан миграция, кабыл алуучу тараптын суроо-талабын камсыз кыла турган миграция түрү.

– Уюшкан эмес (стихиялуу) миграция – бул ар кандай жолдор менен миграция жеке себептер жана жеке демилге менен ишке ашкан.

– Ыктыярдуу миграцияны адам өзүнө жараша ишке ашырат, муктаждыгына байланыштуу жакшыраак жумуш ордун, турак-жайды издөөдө, билим алууда ж.б. болот.

– Мажбур болуу миграциясы – бул адамдардын аймактык кыймылы согуштук аракеттерден улам башпаанек издөө, кээ бир табигый же антропогендик кырсыктардан качуу (жер титирөөнүн, селдин кесепеттери, өндүрүштүк кырсыктар ж.б.). Күчкө салуу менен болгон миграция, мисалы элдерди депортациялоо, согуштун таасиринен көчүү ж.б.

1991-жылдын аягында Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин коңшу өлкөлөрдөн келген кыргыздар (негизинен Тажикстан менен Ооганстандан), өз ыктыяры менен Кыргызстанга көчүрүлгөн. 90-жылдардагы көчүрүүнүн биринчи чоң толкуну (20 миңден ашык качкындар) 1990-жылдардын орто чениндеги Тажикстандагы

жарандык согуштан улам келип чыккан, анда Памирде негизинен кыргыз улутунун өкүлдөрү жашашкан.

Ошондон бери Кыргыз Республикасы «Качкындар жөнүндө» жана «Кыргыз Республикасына көчүп келген этникалык кыргыздарга мамлекеттик кепилдиктер жөнүндө» Мыйзамдарды кабыл алган (Юстиция министрлиги, 2023-ж.).

Миграция жарым-жартылай согуш (Ирактан, Босниядан, Афганистандан, Сириядан АКШга, Улуу Британияга жана Европага эмиграция), саясий чыр-чатактар (Зимбабведен АКШга эмиграция) жана табигый кырсыктар (Монсерраттан Улуу Британияга миграция) вулкандын атылышы сыяктуу себептерден улам болот).

Миграциянын себептери. Эл аралык миграциянын негизги себеби экономикалык: дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө бир эле жумуш үчүн алынышы мүмкүн болгон эмгек акынын деңгээлиндеги айырмачылык. Белгилүү бир аймакта белгилүү бир кесип боюнча адистердин жетишсиздиги бул кесиптин эмгек акысын жогорулатып, ошого жараша мигранттардын агымын стимулдайт. Эмгек ресурстарынын тышкы миграциясы анын курамында жогорку квалификациялуу адистердин үлүшүнүн өсүшү менен мүнөздөлөт. Миграциянын бул түрү 1930-жылдары АКШ нацисттик Германиядан качкын окумуштууларды тандап алгандан кийин башталган. Азыркы этапта Чыгыш Европа өлкөлөрүнөн АКШга, Канадага жана Батыш Европанын бир катар өлкөлөрүнө жогорку квалификациялуу адистердин миграциясынын негизги багыттары болуп саналат.

Кыргызстандын мигранттарынын 60% үлүшүн курагы 20 жаштан 40 жашка чейинкилер түзөт. Сурамжылоого катышкан кайтып келген эмгек мигранттарынын үчтөн биринен көбү (38%) орто билимдүү, жана ар бир төртүнчү кайтып келген эмгек мигрантынын (25%) жогорку билими бар (бакалавр даражасы же магистр даражасы).

Эмгек мигранттарынын 15% орто атайын билими бар, ал эми мигранттардын 14% толук эмес жогорку билим алышкан.[4]

Кыргызстандан миграциянын себептеринин арасында респонденттер төмөндөгүлөрдү белгилешти: өз каржылык абалын жакшыртуу каалоосу жана көбүрөөк акча табуу (36,9%), жумуш табуу жана карьера куруу каалоосу (15,9%), үй-бүлөлүк шарттар боюнча (13%), балдарга жакшы билим берүүнү каалоо (11,6%) жана жакшыраак билим алууну каалагандар (11,1%).[5]

2022-жылдагы Кыргыз Республикасындагы эл каттоо жүргүзүлгөн учурда, 1,1 миллион жаран убактылуу туруктуу (кадимки жашаган жери боюнча) жок болгон экенин көрсөттү, алардын 80%ы (876 883 адам) Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары, калган 20%ы (217 631 адам) өлкөнүн ичинде жайгашкан. [3]

Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитетинин 2024-жылдын январь айына карата маалыматы боюнча Кыргызстандын жарандары үчүн эң популярдуу беш өлкөнүн катарына (эл аралык миграция агымы): Россия Федерациясы (870 304 адам), Казакстан (2 158 адам), Түркия Республикасы (1 828 адам), Германия (336 адам) жана Түштүк Корея (240) кирет.[5]

Өлкөдөн миграциянын негизги себептери болуп Кыргызстандагы эмгек акыга нааразычылык (26%), жумушка орношуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу (17%), каржылык кыйынчылыктар жана карыздар (16%), ошондой эле өз өлкөсүндөгү бакубаттуулуктун жетишсиздиги (10%) саналат. (Улут статком 2024)[5]

Кыргыз өкмөтү жумушчу күчүнүн баруучу өлкөлөрүн активдүү диверсификациялоого аракет кылууда, Кыргызстандан мигранттар Россия Федерациясынан тышкары, эки тараптуу өкмөттөр аралык келишимдердин жардамы менен башка мамлекеттерге – Түштүк Корея,

Улуу Британия, Германия жана Японияга барууга мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө. Өкмөттөр аралык макулдашуу башталгандан бери жалпысынан 5 миңден ашык эмгек келишими түзүлгөн, алардын көбү тамак-аш жана целлюлоза-кагаз өнөр жай ишканаларында иштөө, жумуш берүүчүнүн эсебинен жатакана жана тамак-аш менен камсыз кылуу каралган.[6]

Кыргызстандыктар Улуу Британияга 2022-жылы 1500 адам, ал эми 2023-жылы Кыргызстандан келген жумушчулар үчүн 8000 орунга көбөйтүлгөн квота боюнча иштөө үчүн барууга мүмкүнчүлүк алышкан. [5]

Кыргызстандыктар чет өлкөлөрдө иштеген экономиканын негизги тармактары болуп: соода (17%), курулуш жана архитектура (8%), мейманканалар жана ресторандар (6,9%), билим берүү жана илим (6,5%), логистика жана кампалар (5,5%) жана маалымат технология (IT), программалоо, дизайн (4,8%) саналат. [3]

Климаттык миграция деген соңку кезде актуалдуу болуп жаткан маселе. Миграцияда десе элдин көбү эле экономикалык миграцияны түшүнөт, ошол факторго көңүл бөлүшөт. Соңку кезде экологиялык миграция да өз ордун таап атат. Себеби, экология алмашып, ар кандай табигый кырсыктар болуп жатат.

Кыргызстанда миграцияга кетүүнүн негизги себептери калктын ден соолугуна жана айыл чарба өндүрүшүнө терс таасирин тийгизген климаттык жана табигый кырсыктар (сел, жер титирөөлөр) болгон. Демек, ички мигранттарды сүрүп чыгаруунун негизги себептери болуп, климаттык шарттар (бийик тоолуу, суук, ысык), жашоо шарты (ичүүчү суунун жетишсиздиги), табигый кырсыктар менен байланышкан чечилгис көйгөйлөр, кырсыктар (жер титирөө, сел, суу ташкындары), экология (радиация, абанын булганышы) саналат. Кыргызстандын түштүгүндө Ош, Жалал-Абад облусунда сел,

көчкүлөрдүн кесепетинен ондогон үй-бүлө коопсуз жактарга көчүрүлгөн.

Миграциянын социалдык-экономикалык кесепеттери.

Миграция өтө татаал жана талаштуу процесс. Кабыл алуучу жана жөнөтүүчү өлкөлөрдүн өнүгүүсү үчүн бир катар артыкчылыктарга жана оң натыйжаларга ээ болуу, бул Кыргызстандын бюджетине акча которуулар.

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын маалыматы боюнча, 2022-жылы акча которуулардын таза агымы 2021-жылга салыштырмалуу 15%га кыскарган (2021-жылы 2193,5 млн. доллар жана 2022-жылы 1873,0 млн. доллар). Бирок 2023-жылы таза агым 2022-жылга салыштырмалуу 272 миллион АКШ долларына көбөйүп, 2144,9 миллион долларды түзгөн. Акча которуулардын көбү Россия Федерациясынан, жалпы көлөмүнүн 93,5%ын түзөт (2 531,5 млн. АКШ доллары), андан кийин АКШ - 2,0% (45,3 млн. АКШ доллары), Түркия - 0,6% (1,4 млн. АКШ доллары) жана Казакстан - 0,6% (0,2 млн. АКШ доллары). [3]

Өлкөнүн калкы миграциялык процесстерге канчалык көп тартылса, анын кесепеттери ошончолук курч болот. Мисалы, миграция үй-бүлөлөрдүн материалдык жыргалчылыгын жогорулатууга жардам берет, бирок ошол эле учурда ата-эненин биринин же экөөнүн тең жоктугунан үй-бүлөнү багуу жана балдарды тарбиялоо кыйынга турат. Ата-эне мээриминен ажыраган мигранттардын балдарын “социалдык жетим” деген да термин пайда болду. Тууган, кошуналардын колунда

калган балдар зомбулукту көрүп, каза болгон учурлар дагы катталган. Өлкөдө мигранттардын тирүүлөй жетим калган балдарынын саны канча статистикада так маалымат жок. Мисалы, мамлекеттик статистика боюнча 72 миңге жакын бала белгиленсе, ЮНИСЕФтин маалыматы боюнча ата-энесинин бирөөсү жок мигрант болгон балдардын саны 199 миңге чамалайт, ал эми ата-энеси экөө тең миграцияга кеткен балдардын саны 299 миңге жетет. Бул Кыргызстандагы жалпы жашы жете электердин 15% түзөт.[1]

Саясий, демографиялык жана экономикалык кесепеттерден тышкары, масштабдуу миграция санитардык-эпидемиологиялык кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Мигранттардын көбү медициналык көзөмөлдөн өтпөй башка мамлекеттерге оорулардын кай бир түрлөрүн жайылтууга себеп болушат, алар ар кандай өпкө жана тери оорулары ж.б.

COVID-19 пандемиясы чек аралардын жабылышынан улам эл аралык миграцияны кескин чектеди жана миллиондогон адамдарды өз өлкөлөрүнө кайтып келүүгө мажбурлады. Миграциялык агымдардын толугу менен бөгөт коюу иш менен камсыз кылуу секторунда өзгөрүүлөр болуп, жөнөтүүчү мамлекеттердин гана эмес, ошондой эле кабыл алуучу өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык абалына терс таасирин тийгизген.

Жалпысынан миграциялык процесстер коомдун өнүгүшү менен катар, ал көптөгөн анын кесепетинен жабыркаган адамдардын армиясын да түзүп келүүдө.

Адабияттар

1. Лукьянец А.С., Тышкевич А.И. Миграционные процессы в Кыргызстане как фактор усиления интеграции на постсоветском пространстве // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2022. – № 11-1. – С. 130-138;
2. Вернер Г.С. Экономическая интеграция и миграция труда. Трудовая миграция: Материалы международной конференции. - Бишкек, 1996.

3. Ситуационный отчет по миграции в Кыргызстане. По состоянию на декабрь 2023 г. 2024 Международная организация по миграции (МОМ)
4. Трудовая миграция и продуктивное использование человеческих ресурсов Кыргызская Республика. Бишкек, 2019.
5. Кыргыз Улуттук статистика комитети, «Кыргыз Республикасынын калкынын миграциясы», Бишкек 2024.
6. Отчет Министерства труда, занятости и миграции за 2023 год. www.google.kg.

Рецензент: г.и.к., доцент Солпиева Д.Т.

УДК 338.33

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Рысбаева А. К.,¹ Назаралиев С. А.², Айткулов К. М.¹

Ж. Баласагына атындагы КУУ¹,

«Элсис» ЖЧК²

Рысбаева А.К., Назаралиев С. А., Айткулов К. М.

КНУ им. Ж. Баласагына,

ОсОО «Элсис»

Rysbaeva A.K., Nazaraliev S. A., Aitkulov K. M.

KNU named after J. Balasagyn,

Elsist LLC

ORCID 0000-0003-2196-2615¹ SPIN-код: 3385-4644; AuthorID: 938989¹

ИНЖЕНЕРДИК КЫЗМАТТАРДЫН ДҮЙНӨЛҮК ЖАНА АТА МЕКЕНДИК РЫНОГУ: ӨНҮГҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ ЖАНА ЧЕКТӨӨЛӨРҮ

МИРОВОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ РЫНОК ИНЖИНИРИНГОВЫХ УСЛУГ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ОГРАНИЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ

GLOBAL AND DOMESTIC ENGINEERING SERVICES MARKET: PROSPECTS AND LIMITATIONS OF DEVELOPMENT

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз Республикасынын курулуш секторунда инжинирингдик кызмат көрсөтүүлөр рыногун өнүктүрүүнү изилдөөнүн жыйынтыктары каралды. «Элсис» ЖЧК ири компаниясынын мисалында инжиниринг кызматтарын өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү жана келечеги каралды.

Аннотация. Рассмотрены результаты исследования развития рынка инжиниринговых услуг в строительном секторе Кыргызской Республике. На примере крупной компании ОсОО «Элсис» рассмотрены проблемы и перспективы развития инжиниринговых услуг.

Abstract: The results of the study of engineering services market development in the construction sector of the Kyrgyz Republic are considered. On the example of a large company Elsist Ltd. problems and prospects of engineering services development are considered.

Негизги сөздөр: инженердик; инженердик кызматтар; курулуш; жашыл технология; анализ; көйгөйлөр жана сунуштар.

Ключевые слова: инжиниринг; инжиниринговые услуги; строительство; зеленые технологии; анализ; проблемы и рекомендации.

Keywords: engineering; engineering services; construction; green technologies; analysis; problems and recommendations.

Усиление конкурентной борьбы, привели к развитию инновационной модели экономики. Одним из способов инновационного перехода, является развитие инжиниринговой деятельности в различных отраслях экономики, в том числе и в строительстве. Факторами укрепления конкурентоспособности, повышения ресурсо- и энергоэффективности, являются снижения затрат (ресурсосбережение), модернизация и рост производительности. [1]

К числу основных программных документов, которые оказывают влияние на процесс инновационного развития можно отнести: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018–2040 гг., Закон Кыргызской Республики «Об инновационной деятельности» (от 23 марта 2023 года № 65), Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2026 года, и другие.

Европейской экономической комиссией ООН, предложена классификация, при которой выделяются 4

вида инжиниринга: консультационный, общий (или строительный), технологический и комплексный (включает 3 все виды инжиниринга).

Основным отличием инжиниринговых компаний является поиск инновационных решений, технологий и внедрение их в производство. Изменения климата усиливает значимость инжиниринговых услуг. Поэтому творческий потенциал, ноу-хау, технологии и финансовые ресурсы всего общества необходимы для достижения ЦУР в любом контексте.

Обзор ключевых показателей мирового рынка инжиниринговых услуг, отражает значительный рост объема рынка и увеличение доли электромонтажного инжиниринга в структуре строительного рынка. Наблюдается рост внедрения новых «зеленых» технологий и научных решений.

Региональное распределение долей рынка представлено на рис. 1 [2]. Значительную долю мирового рынка занимает Северная Америка.

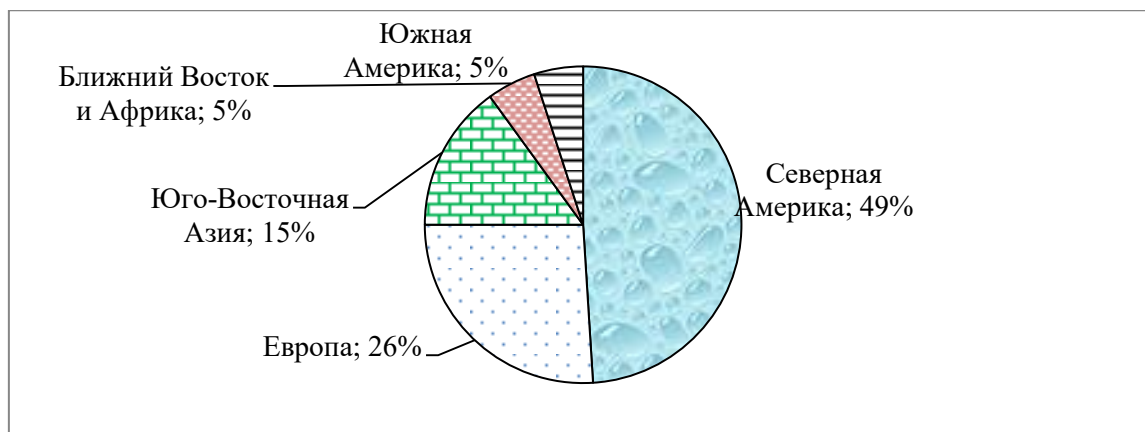

Рисунок 1. Распределение долей рынка инжиниринговых услуг по регионам мира, % от общего объема (млрд долл. США)

Соотношение отраслей в процентах от общего объема мирового рынка инжиниринговых, представлено на рис. 2 [2].

Рис. 2. Удельный вес отраслей мирового рынка инжиниринговых услуг, %

В структуре отраслей мирового рынка инжиниринговых услуг, наибольший удельный вес (29 %) занимает инжиниринг в разрезе расходных и основных материалов, энергетика и промышленная электроника.

Пока доля и темпы роста рынка инжиниринговых услуг в Кыргызской Республике являются крайне низкими. Кыргызстан в Глобальном инновационном индексе 2023 опустился во вторую сотню стран. Следует заметить, что КР потерял позиции в общем рейтинге, и в рейтинге среди государств Центральной и Южной Азии.

По статистическим данным НСК КР, результаты обследования 849 промышленных предприятий показали, что их активность в сфере инноваций в 2023 году составила 1,8 процента (в 2022г. - 3,8 процента)[3]. В структуре отечественного рынка, преобладает инжиниринговые услуги в строительном секторе, а именно это инжиниринг внутренних и внешних систем жилых, общественных и производственных зданий и сооружений.

Активность на строительном рынке связано с благоприятной экономической ситуацией в стране, это также означает, что есть оборотный капитал. При этом строительная отрасль подтягивает за собой сотни других смежных отраслей экономики.

Климатическая повестка, системные вызовы и мировые тенденции оказывают значительное влияние на состояние и перспективы развития экономики Кыргызской Республики.

Изменение климата усиливает переход к развитию инновационной модели решения стратегических задач социально - экономического развития, основанное на применении «зеленых» технологий. Зеленые технологии позволяют снизить выбросы CO_2 и пыль, которые негативно влияют на здоровье населения, вызывая респираторные заболевания и другие проблемы со здоровьем. [4]

Инжиниринг предлагает инновационные, наукоемкие и высокотехнологичные «зеленые» решения в ответ на актуальные вызовы экономического

развития и сохранения природной экосистемы.

Анализ отраслевой структуры экономики КР показывает, что за последние 3 года на долю строительного сектора КР

приходится примерно 7,3 % от ВВП (рис.3) . Пока строительный сектор еще не является важнейшим источником роста экономики Кыргызской Республики.

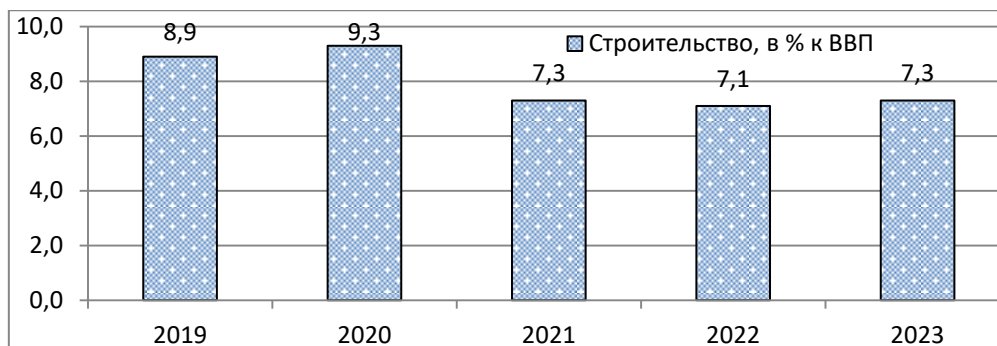

Рис. 3. Удельный вес строительства в КР, процентах к ВВП

Источник: по материалам НСК КР. Структура ВВП Кыргызской Республики по видам экономической деятельности в текущих ценах (в процентах к итогу) <https://stat.gov.kg/ru/opendata/category/2314/>

Понимая приоритетность строительного сектора в экономике Кыргызской Республики, следует отметить, что:

- объем выполненных строительных работ увеличивается (рис. 4);
- сегодня жилья строится, действительно, очень много, однако при этом инвесторами строительства, как правило, являются его будущие владельцы квартир;
- строительная отрасль Кыргызстана по сравнению с предыдущим годом, объем строительных работ за январь-июнь 2024 года вырос на 44,5%; [5]
- в тоже время у Беларуси и Казахстана показатель 8,6%, у Российской Федерации – 3,9%, у Армении – 2,1%.

Особое значение для Кыргызской Республики в условиях зеленого роста

имеют инновации и структурные изменения в экономике, ведущие к появлению новых секторов, продуктов, услуг. Развитие инжиниринговых услуг позволяет расширить бизнес-возможности и минимизировать проблему технологического «тупика», особенно в отношении инфраструктуры.

Потребность в инжиниринговых услугах превышает в несколько раз возможности местных производителей. Наблюдения показывают, что практически 2/3 промышленных предприятий в Кыргызской Республике не имеют собственных инженерно-проектировочных подразделений, что с учетом возможностей оказания деловых услуг онлайн создаёт спрос на инженерно-проектировочные услуги в формате аутсорсинга.

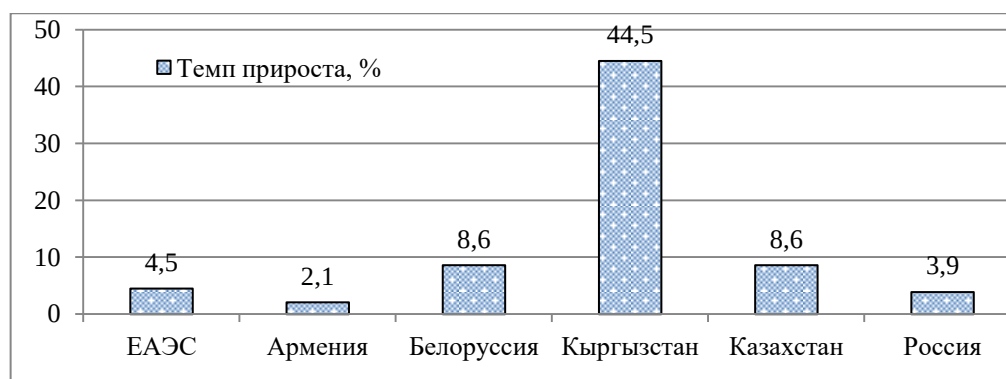

Рис. 4. Объем выполненных строительных работ (январь-июнь 2024 год)

Источник: Согласно информации, строительная отрасль Кыргызстана показала хорошие результаты в первом полугодии <https://gosstroy.gov.kg/ru/news/430/show>

Высока роль международного научно-технического сотрудничества в развитии и углублении интеграционных процессов государств-членов ЕАЭС для достижения устойчивого экономического роста. [6]

Далее рассмотрим опыт развития инжиниринговой деятельности на примере ОсОО «Элсист». ОсОО «Элсист» относится к числу субъектов крупного бизнеса. Компания специализируется на оказании полного цикла оказания инжиниринговых услуг, начиная от проектирования внутренних и внешних инженерных систем до их полной реализации. Данный вид услуг является взаимовыгодным для обеих сторон, так как развивается сама инжиниринговая компания, рационально используются ресурсы, а также на 30–40% сокращается срок реализации проекта.

Лидер в сфере инженерных решений ОсОО «Элсист» является членом комитета МДС по недвижимости и строительству, [7] работает более 16 лет (с 2008 г.), относится к крупным налогоплательщикам Кыргызской Республики и зарекомендовала себя на рынке как ответственный партнер, удовлетворяющий самые высокие требования заказчиков на проектные и монтажные работы различных систем. Компания на сегодняшний день привлекает лучших специалистов в отрасли и постоянно внедряет все более и более высокие

стандарты работы, благодаря чему имеет внушительный список успешно реализованных проектов.

ОсОО «Элсист» соблюдает требования, инструкции и регламенты НАASP, имеет международный опыт сотрудничества по проектам (OSCE, AUCA), имеет надежных поставщиков (Schneider Electric, DAIKIN, Legrand) и другие.

Основными услугами ОсОО «Элсист» являются: проектирование, монтаж, автоматизация и диспетчеризация именно крупных и сложных внутренних и внешних инженерных систем, а также производство электрощитового оборудования до 1 кВ; установка систем безопасности, охранными системами видеонаблюдения и управления доступом; управление системами освещения, кондиционирования, отопления, водоснабжения, видеонаблюдения. Исследуемая компания предоставляет полный спектр услуг по проектированию и монтажу силовых и слаботочных систем, сантехнических работ и другие.

ОсОО «Элсист» успешно реализовала более 50 проектов в сферах строительства, ЖКХ, энергетики и промышленности. Каждый проект компании является уникальным в своем роде. К наиболее крупным, завершённым проектам компании, с полным циклом выполненных научно-

технических и опытно-конструкторских работ относятся следующие объекты:

- птицефабрика «Agrokush», включающий 22 здания, общей площадью - 30 000 м², проведена автоматизация инкубаторов и систем кондиционирования (2020–2021);
- КПП «Ак Жол» (2020–2021), проведена модернизация наружных сетей до 10 кВ, установка ТП 400 кВА;
- проекты по модернизации инженерных систем на крупных объектах, таких как торговые центры (например, Asia Mall (г. Бишкек), Nurzaman Plaza (г. Ош), Tommi Mall (г. Бишкек)) (2020–2021).
- создание энергоэффективных решений для промышленных объектов, таких как заводы «Тойбосс»;
- Цех стерильных лекарственных средств, строительство, разработано и внедрено «умное» электроснабжение и пожарная сигнализация (2022);
- ЖК «Малина», разработано и внедрено комплексное оснащение здания внутренними и внешними инженерными системами (с 2021);
- международная школа «Сапат», проведены электромонтажные работы, системы вентиляции и другие (с 2021);
- комплекс работ в здании АУЦА, впервые внедрена инновационная для Центральноазиатского региона геотермальная система охлаждения и отопления. Компания выполнила монтаж инженерных систем отопления, вентиляции и охлаждения, а затем - работы по проектированию и монтажу целого раздела внутреннего электрооборудования.

В настоящее время повышаются требования к обеспечению жилых зданий и офисов едиными энергоэффективными системами управления. Одновременно осуществляются поставки энергосберегающего и электротехнического

оборудования европейских и азиатских производителей.

Энергосбережение и повышение энергетической эффективности являются ключевыми приоритетами в управлении многоквартирными домами в Кыргызской Республике. Установка приборов учета тепловой энергии играет важную роль в оптимизации потребления ресурсов, снижении расходов жильцов и общем повышении экологической устойчивости жилищно-коммунального хозяйства. С сильными изменениями климата усиливается необходимость проведения инжиниринговых работ по рациональному сберегающему использованию водных ресурсов. [8]

Активное финансирование крупных инфраструктурных проектов, включая строительство жилья, медицинских и образовательных учреждений, стало мощным драйвером развития ОсОО «Элсист» и всего рынка в целом. Одним из ключевых показателей эффективности реализации плана мероприятий в области инжиниринга является доля контрактов на комплексный инжиниринг в общем объеме оказанных инжиниринговых услуг.

Успех любого проекта, а также компании основан на непрерывном стремлении к инновациям и высочайшему качеству оказания услуг. В ОсОО «Элсист» за последнее время практически не производились затраты на приобретение новых «зеленых» технологий, производственное проектирование, маркетинговые исследования, связанные с инновациями, что не отвечает современным требованиям инновационного развития экономики.

Рынок инжиниринговых услуг Кыргызской Республики значительно уступает в темпах развития мировому. В то же время растет спрос на проекты, соответствующие экологическим стандартам, что сочетается с инициативами государства по модернизации изношенной

инфраструктуры страны, увеличение инвестиций в инфраструктурные проекты, станет важным драйвером развития рынка. Все это говорит о востребованности и перспективах развития высокотехнологичного сектора данного вида услуг.

Большинство предприятий Кыргызской Республики и в том числе и ОсОО «Элсист», в целях жесткой оптимизации производственных затрат, в первую очередь экономят на развитии, откладывая расходы на научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, инновационные проекты и перевооружение. Следует отметить, что наиболее значительный объем затрат предприятий, осуществлявших инновации (90,1 %), приходился на сферу обеспечения электроэнергией, паром и кондиционированным воздухом.

Разработка новых инновационных проектов позволило бы отечественным компаниям получать дополнительный производственный опыт, использовать в дальнейшей производственной деятельности новые технологические решения (или их элементы), а также повышать профессиональную квалификацию своих работников.

Заключение.

На основании проведенного исследования были сформулированы следующие выводы.

1. Инновационный переход, на международном и на национальном уровне связано с реализацией инжиниринговой деятельности в любой отрасли экономики. Это связано с тем, что продуктом инжиниринга являются наукоемкие и высокотехнологичные решения, отвечающие современным вызовам экономического и экологического развития. При этом строительный рынок, является важным источником дохода и внутренним

потенциалом роста национальной экономики.

2. Значительный рост инжинирингового рынка в мире является отражением растущей востребованности инжиниринговых услуг, что означает о возрастающей необходимости внедрения новых технологических решений и наукоемких производств.

3. Одна из ведущих крупных инжиниринговых компаний Кыргызской Республики является ОсОО «Элсист». Компанией был осуществлен полный цикл работ от стадии проектирования до стадии полного завершения монтажных работ в более чем 50 проектах. Компанией впервые внедрена инновационная для Центральноазиатского региона геотермальная система охлаждения и отопления.

4. Современные темпы роста кыргызского рынка инжиниринговых услуг уступают мировым. Растущий спрос на инжиниринговые услуги обусловлен необходимостью модернизации и расширения производственных мощностей, а также внедрения новых технологий для повышения эффективности и конкурентоспособности предприятий. [9]

5. Основными проблемами являются, прежде всего, нехватка собственных финансовых ресурсов, высокая стоимость нововведений, недостаточная бюджетная поддержка инноваций, экономические риски, длительные сроки окупаемости инвестиций и, одновременно, зависимость от импорта в виде инновационной техники и технологий.

6. Необходимо на каждом предприятии добиться принятия экологически обоснованного управления: значительно сократить распространение отходов, загрязнение воздуха, воды и почвы с целью минимизации их негативного воздействия на здоровье человека и окружающей среды.

Список использованной литературы:

1. Тяглов С. Г., Шевелева А. В. Формирование зеленых кластеров: опыт европейских стран и Российской Федерации // Современная Европа. – 2022. – №. 2 (109). – С. 100-116.
2. Шеварин П.Г. Мировой и российский рынок инжиниринговых услуг. Инжиниринг в химической промышленности. НИР. Экономика (№ 2 (68), 2024). 62:42–51.
3. НСК КР: промышленность КР (2019-2023 годы). – Режим доступа: <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/0a590bd0-91e8-43ac-be02-2c8ee4316db5.pdf>
4. Рысбаева, А. К. Анализ результатов деятельности компании «Кумтор Голд» / А. К. Рысбаева, Э. К. Мусаева, А. А. Апитова // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. – 2024. – № 2(118). – С. 248-256. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-2(118)-248-256. – EDN OVRGNN.
5. Статистика Евразийской экономической комиссии. – Режим доступа: <https://gosstroy.gov.kg/ru/news/430/show>.
6. Бертош Е. В., Данильченко А. В. Развитие международного научно-технического сотрудничества в условиях евразийской экономической интеграции. – 2022.
7. МДС: компания «Элсис» запустила новый цех. – Режим доступа: https://ibc.kg/ru/news/members/2229_kompaniya_elsist_zapustila_novyi_cех
8. Рысбаева, А. К. О состоянии управления водными и лесными экосистемами в Кыргызской Республике / А. К. Рысбаева, А. К. Карабекова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2024. – № 2(45). – С. 206-213. – EDN FEWTVK.
9. Объем рынка инжиниринговых услуг показал значительный рост за последние пять лет. – Режим доступа: <https://marketing.rbc.ru/articles/14557/>

Рецензент: к.э.н., доцент Имангазиева О.У.

УДК 338.33

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Рысбаева А.К.¹, Ержанова Ш.Д., Джумабаева М.М.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Рысбаева А.К., Ержанова Ш. Д., Джумабаева М.М.

КНУ им. Ж.Баласагына

Rysbaeva A.K., Erzhanova Sh. D., Djumabaeva M.M.

KNU named after J. Balasagyn

ORCID 0000-0003-2196-26151 SPIN-код: 3385-4644; AuthorID: 938989¹

КЫРГЫЗСТАНДА КИРЕШЕ САЛЫГЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПОДОХОДНОГО НАЛОГА В КЫРГЫЗСТАНЕ PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INCOME TAX IN KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз Республикасынын экономикасында киреше салыгынын ролу, анын социалдык адилеттүүлүккө тийгизген таасири, ошондой эле өнүгүү келечеги

каралууда. Кыргызстанда жана башка өлкөлөрдө (Казакстан, Россия, Өзбекстан, Тажикстан жана Армения) киреше салыгына салыштырмалуу талдоо жүргүзүлөт. Салыктарды башкарууну жакшыртуу жана калктын финансылык сабаттуулугун жогорулатуу маселелери козголот.

Аннотация: Рассматривается роль подоходного налога в экономике Кыргызской Республики, ее влияние на социальную справедливость, а также перспективы развития. Дан сравнительный анализ подоходного налога в Кыргызской Республике и других странах (Казakhstan, Россия, Узбекистан, Таджикистан и Армения). Затрагиваются вопросы улучшение администрирования налогов и повышение финансовой грамотности населения.

Abstract: The article considers the role of income tax in the economy of the Kyrgyz Republic, its impact on social justice, as well as development prospects. A comparative analysis of income taxes in Kyrgyzstan and other countries (Kazakhstan, Russia, Uzbekistan, Tajikistan and Armenia) is carried out. The issues of improving tax administration and increasing financial literacy of the population are discussed.

Негизги сөздөр: жеке киреше салыгы; салыктык система; салык реформасы; финансылык сабаттуулук; социалдык адилеттүүлүк.

Ключевые слова: подоходный налог; налоговая система; реформа налогообложения; финансовая грамотность; социальная справедливость.

Keywords: income tax; tax system; tax reform; financial literacy; social justice.

Система налогообложения играет ключевую роль в развитии экономики любой страны, и Кыргызстан не исключение. Подоходный налог является одним из основных источников поступлений в государственный бюджет и оказывает непосредственное влияние на благосостояние граждан. В Кыргызстане действует единая ставка подоходного налога для всех физических лиц – 10%. Ставка применяется ко всем категориям доходов, таким как заработная плата, доходы от предпринимательской деятельности и другие. Несмотря на то, что такая система проста и понятна, она вызывает ряд вопросов, связанных с ее эффективностью и справедливостью.

Единая ставка подоходного налога упрощает налоговую систему, однако вопросы о необходимости ее изменения остаются актуальными. Одной из причин обсуждения является то, что единая ставка подоходного налога не учитывает различия в доходах граждан, а также в полной мере не оказывает регулирующую функцию.

Например, для людей с низким доходом 10% может быть ощутимой нагрузкой, в то время как для состоятельных граждан — это не такая большая сумма. С другой стороны, система с единой ставкой подоходного налога выгодна тем, что она проста в администрировании и снижает риск коррупции, так как не требует сложных вычислений и проверок.

В январе 2023 году доля подоходного налога в общих поступлениях государственного бюджета Кыргызстана составила около 12% [1]. При этом доля подоходного налога к ВВП страны составляет около 2%. Это не очень высокий показатель. Это связано как с низким уровнем заработной платы большей части населения, а также высоким уровнем неофициальной экономики. Неспособность эффективно улавливать доходы у источника выплаты приводит к несоответствию между заработанными доходами и потребительскими расходами. Речь идет о том, что наиболее полного учета доходов физических лиц не ведется у налогового

агента, а осуществляется при несении потребительских расходов налогоплательщика (покупка дорогостоящих объектов недвижимости, поездки за границу, товаров роскоши и другие). Работники с относительно высокими доходами уходят от налогообложения и так далее.

Доля социальных взносов составляет около 5 % (рис. 1). Наряду с другими

налогами, такими как налог, на добавленную стоимость (НДС) и акцизы, подоходный налог занимает 3 место среди общегосударственных налоговых источников пополнения доходной части бюджета. Поэтому для государства важно не только поддерживать стабильность ставки, но и повышать эффективность сбора этого налога.

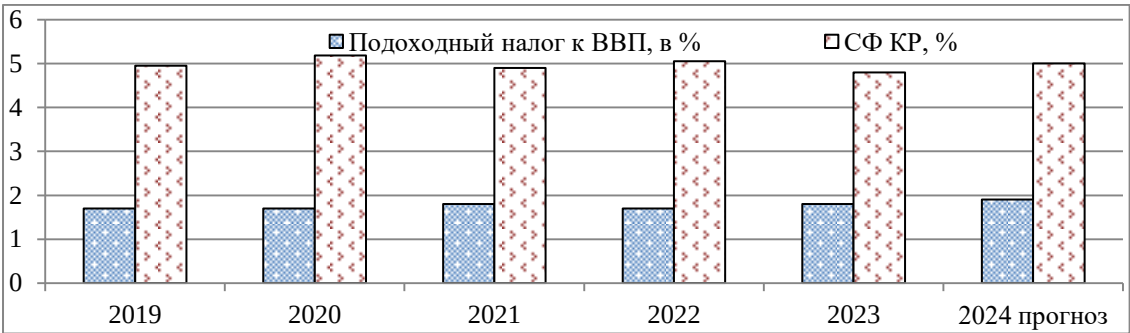

Рис. 1. Доля подоходного налога и взносов в СФ КР к ВВП страны, в % [6, с.228]

Как подоходный налог в Кыргызстане соотносится с налоговыми системами других стран? Чтобы понять это, полезно рассмотреть примеры из стран СНГ и других развивающихся государств, где подоходный налог имеет свои особенности. Например, в Казахстане также применяется ставка в 10%, в России ставка составляет 13-15% (до 2025 года), в Узбекистане и Таджикистане 12%, в Армении 20%. В отдельных странах ставка налога может варьироваться в зависимости от уровня дохода, что способствует более справедливому распределению налогового бремени [2].

Таблица 1. Ставки подоходного налога в разных странах

Страна	Ставка налога	Примечания
Кыргызстан	10%	единая ставка для всех физических лиц
Казахстан	10% 20%	единая ставка для всех физических лиц для нерезидентов
Россия	13%- 22 %	с 2025 года нововведением стала пятиступенчатая прогрессивная шкала налога на доходы физических лиц с

		максимальной ставкой 22% [3]
Узбекистан	12%	единая ставка с возможными льготами для социально уязвимых категорий
Армения	20%	единая ставка для всех физических лиц
Таджикистан	12%	единая ставка для всех физических лиц

В Кыргызстане ставка в 10% является одной из самых низких среди стран СНГ, что создает определенные преимущества для бизнеса и привлекает инвесторов. Это также помогает улучшить налоговую дисциплину, так как предприниматели и граждане легче воспринимают систему с низкими ставками. Однако, несмотря на привлекательность низкой ставки, в Кыргызстане существует проблема уклонения от уплаты налогов, особенно среди индивидуальных предпринимателей. Это связано с недостаточно развитой системой предупредительных мер и налогового контроля страховых взносов, стимулирования страхования, слабой автоматизацией процессов выставления счетов физическими лицами, что затрудняет

сбор налогов и повышает риски коррупции в налоговых органах.

В Кыргызстане, как и в других исследуемых странах, облагаемая база по подоходному налогу рассчитывается в целом

как разница между совокупным годовым доходом, полученным в виде заработной платы и вычетами или необлагаемыми (освобожденными) доходами (таблица 2).

Таблица 2. Особенности формирования налоговой базы и виды вычетов по подоходному налогу

Страна	Налоговая база (НБ)	Особенности
Кыргызстан	Подоходный налог. Доход = (совокупный годовой доход - необлагаемые доходы) – вычеты.	Вычеты: стандартные: персональный вычет, взносы в социальный фонд КР, на иждивенца и вычет в негосударственный пенсионный фонд; социальные вычеты: на образование самого работника и его детей; имущественные вычеты: уплаченные проценты по ипотечному кредиту.
Казахстан [7]	Индивидуальный подоходный налог. Объектами являются облагаемый доход физического лица у источника выплаты; при самостоятельном налогообложении.	Налоговые вычеты: в виде обязательных пенсионных взносов; по взносам на обязательное социальное медицинское страхование; стандартные налоговые вычеты; налоговый вычет для многодетных семей; прочие налоговые вычеты.
Россия [8]	НДФЛ. НБ определяется по каждому виду доходов. НБ = доходы, подлежащие налогообложению - налоговые вычеты	Вычеты: стандартные; социальные; имущественные; профессиональные.
Узбекистан [9]	НДФЛ. для физических лиц (резидентов) - совокупный доход с учетом применения налоговых льгот; нерезидентов - совокупный доход без применения налоговых льгот	В совокупный доход включаются: 1) доходы в виде оплаты труда; 2) имущественные доходы; 3) доходы в виде материальной выгоды; 4) прочие доходы.
Армения	Подоходный налог. Разница между годовым доходом и доходом, освобожденным от налогообложения	Зарплатные налоги в 2024 году не изменились. Ставка подоходного налога одинакова для резидентов и нерезидентов страны с января 2023 года - 20%.
Таджикистан [10]	Налог у источника выплаты по налогу с доходов в виде заработной платы. Разница между валовым доходом и вычитаемыми расходами.	личный вычет; личный вычет для отдельных категорий физических лиц-резидентов; допускается один наибольший по размеру личный вычет на основе подтверждающих документов.

Важным направлением реформы подоходного налога в Кыргызстане является улучшение администрирования и стимулирования уплаты подоходного налога и страховых взносов. Внедрение и

упрощение электронных систем отчетности, улучшение взаимодействия налогоплательщиков с налоговыми органами и страховыми организациями может повысить прозрачность и снизить количество

нарушений и случаев уклонения от уплаты налогов и страховых взносов. Необходимо отметить, что индивидуальные предприниматели пенсионного возраста освобождены от уплаты взносов в Социальный фонд КР, однако от предоставления нулевых отчетов по страховым взносам не освобождены. Причина состоит в том, что отчетность по страховым взносам и по подоходному налогу является единой. Поэтому многие индивидуальные предприниматели пенсионного возраста опасаются регистрироваться в качестве ИП, чтобы не тратить время на заполнения дополнительной налоговой отчетности.

Для Кыргызстана важным шагом должно стать увеличение размеров стандартных вычетов. В особенности это касается стандартных вычетов для определенных категорий граждан, таких как многодетные семьи, пенсионеры или инвалиды, что позволит сделать систему более справедливой.

Например, вычет на одного иждивенца (дети школьного возраста, студенты) по налоговому кодексу страны составляет всего лишь 1 расчетный показатель или 100 сомов (на 1.01.25 года 1 доллар США = 87,4 сомов). Соответственно экономия от применения данного вида стандартного вычета на иждивенца составляет всего лишь 10 сомов один раз в месяц (или $100 \text{ сом.} * 10\%$). Для сравнения можно отметить, что на 10 сомов на рынке для ребенка, что то купить невозможно. Другой пример, для сравнения: проезд школьника в общественном транспорте составляет при наличной оплате 20 сомов, а при безналичной оплате 17 сомов, стоимость 1 булочки в школьной столовой в среднем 30-40 сомов. Получается, что, несмотря на то, что ставка подоходного налога, низкая (10%), является достаточно высокой.

Необходимо повысить размер персонального вычета, который в настоящее

время в стране составляет всего лишь 6,5 расчетных показателей или 650 сомов. Налоговая экономия составляет всего лишь 65 сомов в месяц ($650 \text{ сомов} * 10\%$) или менее 1 доллара США. Размер персонального вычета и вычетов на иждивенца должен быть не ниже прожиточного минимума. Подоходный налог в Кыргызстане выполняет исключительно фискальные интересы государства, что приводит к росту неучтенных доходов, нарушению принципа справедливости и равномерности налогообложения.

Исследования показывают, что наблюдается очень низкий уровень заработной платы у научных сотрудников и у работников в системе образования, которая даже не достигала уровня среднегодовой заработной платы по нашей стране. Основные должностные оклады научных сотрудников и у работников в системе образования крайне низкие. За счет различных надбавок (бывают надбавки за стаж, статус научного или образовательного учреждения) уровень заработной платы немного повышается. Здесь следует отметить, что надбавки к заработной плате за стаж или ученую степень должны стимулировать активность работников, а не применять их в качестве выравнивающих доплат к заработной плате [12].

Важным направлением по нашему мнению является введение регрессивной шкалы налогообложения, [4] при которой ставка страховых взносов и налога снижается с увеличением дохода. Этот подход активно используется в ряде стран и позволяет активизировать налоговые поступления. Регрессивная шкала по страховым взносам позволит предпринимателям не скрывать реальные доходы в виде заработной платы и тем самым увеличить поступления по подоходному налогу в бюджет страны. Это потребует усиления механизмов налогового администрирования.

В Кыргызстане ранее применялась прогрессивная шкала налогообложения, [5] однако на практике она себя не оправдала, оказалась мало эффективной, сдерживало рост поступлений подоходного налога за счет роста сокрытия реальных размеров начисленной заработной платы. Для внедрения прогрессивной ставки подоходного налога, необходимо обеспечить внедрение развитой системы безналичных расчетов и платежей абсолютно во всех сферах деятельности и для всех субъектов рынка и населения.

Важным аспектом по-прежнему является повышение уровня финансовой и налоговой грамотности граждан. В Кыргызстане многие люди не до конца понимают, как работает система налогообложения, и какие преимущества они могут получить от уплаты налогов. Это ведет к слабой налоговой дисциплине и отсутствию желания платить налоги. Повышение финансовой грамотности, проведение разъяснительных кампаний, а также создание удобных и доступных способов уплаты налогов может улучшить ситуацию и повысить доверие граждан к налоговой системе.

Примером успешной налоговой реформы является Грузия, где в начале 2000-х годов была проведена крупная реформа налоговой системы, в том числе снижение числа налогов и упрощение процедур. Это позволило значительно увеличить налоговые поступления и улучшить бизнес-климат. Подобные меры могут быть полезны для Кыргызстана, где налоговое законодательство также требует упрощения и улучшения администрирования. Размер ставки подоходного налога в Грузии 20% (плоская ставка). [5]

В ближайшее время ожидается рост поступлений по подоходному налогу. Рост этого налога связан с реализацией Указа президента Кыргызской Республики «О создании благоприятной налоговой среды

для субъектов предпринимательства и повышении заинтересованности застрахованных лиц в государственном социальном обеспечении», которым определена новая ставка страховых взносов в размере 12.25% вместо прежней ставки 27.25%.

В связи с увеличением показателя ВВП на душу населения в Кыргызской Республике доноры усиливают финансовые условия и увеличивают долю кредитных средств в портфеле страны. Поэтому с 2024 года можно наблюдать увеличение доли кредитных средств во внешнем финансировании проектов государственных инвестиций.

Снижения налоговой нагрузки на республиканский бюджет, будет осуществляться путем привлечения внешнего финансирования для реализации национальных инвестиционных программ и проектов больше будет направлено на экономический блок: транспорт, развитие инфраструктуры, энергетику и поддержку экономики. Реализация проектов обеспечит возвратность кредитных ресурсов.

ГНС КР призвана усилить организацию налогового планирования, анализа и оценки рисков, составлением отчетности, мониторингом и методологией. Деятельность аналитического центра ГНС КР направлена на повышение качества исполнения им основных функций, выявлению резервов по налогам и страховым взносам. Налоговый анализ и мониторинг всех отраслей национальной экономики и видов налогов, а также осуществлять контроль за работой пунктов учета товаров в рамках торговли с государствами-членами ЕАЭС. Аналитическая работа по раскрытию теневых схем сокрытия налогов и страховых взносов основана на оценке и анализе информационных баз данных налогоплательщиков в рамках фискализации налоговых процедур.

Подходный налог - это важный инструмент, который помогает финансировать государственные программы и социальные нужды. Этому будут способствовать расширение реестра добросовестных предпринимателей в Кыргызской Республике и повышение информативности в области налогообложения [11].

К основным выводам и предложениям можно отнести:

- необходимо продолжить внедрение современных электронных технологий в налоговом администрировании, упрощение и оптимизация налоговой отчетности;
- важно увеличение размеров стандартных вычетов, речь идет о персональном вычете и вычете на иждивенца (до уровня

прожиточного уровня на самого работника и его детей);

расширения применения регрессивной шкалы налогообложения для стимулирования роста подоходного налога; активизировать работу по улучшению финансовой грамотности граждан, что поможет повысить уровень налоговой дисциплины и доверие к налоговым органам; усилить налоговую аналитику, методы прогнозирования и планирования в налогообложении, налоговые органы страны должны всё больше полагаться на цифровые инструменты для мониторинга и сбора налогов.

Налоговая система должна быть прозрачной, справедливой и стимулировать рост экономики, обеспечивая устойчивое финансирование социальных программ.

Источники:

1. Государственная налоговая служба. Аналитический обзор доходной части госбюджета. https://sti.gov.kg/stsStorage/websti/2023/11/27/stidocument_99cafb3d-4f20-48b0-a84a-73af65b372aa.pdf
2. ТАСС-ДОСЬЕ. Плоская шкала налогообложения. <https://tass.ru/info/20931007>
3. Федеральная налоговая служба России. С 2025 года начнет действовать прогрессивная шкала НДФЛ с максимальной ставкой 22% https://www.nalog.gov.ru/rn05/news/activities_fts/15068109/?ysclid=m5flfqjbh639439073
4. Регрессивная шкала налогообложения. Регрессивное налогообложение. <http://surl.li/vcoztk>
5. Налоговая система Грузии. Раздел «действующие налоги и ставки». https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%B8
6. НСК КР: Публикации Кыргызстан в цифрах. Таблица 26.1. Государственный бюджет Кыргызской Республики. <https://stat.gov.kg/ru/publications/sbornik-kyrgyzstan-v-cifrah/>
7. Кодекс Республики Казахстан О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2025 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637&pos=10061;-49#pos=10061;-49
8. Налоговый кодекс Российской Федерации (НК РФ). Глава 23. Налог на доходы физических лиц (ст. 207 - 233). <http://nalog.garant.ru/fns/nk/>
9. Налоговый кодекс Республики Узбекистан (Утвержден Законом РУз от 30.12.2019 г. N ЗРУ-599). Глава 52.

10. Налоговый кодекс Республики Таджикистан от 23.12.2021 года № 1844 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.06.2024 г.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35313328

11. Налоговое стимулирование как фактор развития малого и среднего бизнеса в Кыргызской Республике / А. К. Рысбаева, Д. Н. Эсенгулова, Ж. Сыргабекова, А. У. Кадыралиева // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. – 2024. – № 4(120). – С. 382-389. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-382-389. – EDN MXXVCK.

12. Рысбаева, А. К. Зарубежный опыт и состояние налогообложения научных учреждений Кыргызстана / А. К. Рысбаева, М. К. Ражапбаев // Евразийское Научное Объединение. – 2020. – № 1-3(59). – С. 244-249. – EDN TSKDJZ.

Рецензент: к.э.н., доцент Карабекова А.К.

УДК 336.1

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Саякбаева А.А., Имаралиева Т.С.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Саякбаева А.А., Имаралиева Т.С.

КНУ им.Ж.Баласагына

Saiakbaeva A.A., Imaraliev T.S.

KNU named J. Balasagyn

ORCID 0009-0008-1821-1734; SPIN-код 6213-3782¹

ORCID 0009-0009-9927-6640; SPIN-код 9243-2438²

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК КАРЫЗЫНЫН АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА ФИНАНСЫЛЫК КООПСУЗДУК

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

SOME ASPECTS OF THE NATIONAL DEBT OF THE KYRGYZ REPUBLIC AND FINANCIAL SECURITY

Кыскача мүнөздөмө: макалада финансылык коопсуздуктун айрым аспектилери каралат, анткени тигил же бул мамлекеттин жашоосунун башка көптөгөн чөйрөлөрүнүн абалы финансылык коопсуздуктун деңгээлинен көз каранды. Финансылык коопсуздук – өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн туруктуулугун аныктоочу, улуттук кызыкчылыктарды коргоого көмөктөшүүчү эң маанилүү экономикалык категориялардын бири. Ааламдашуу процесстеринин күчөшүнүн шартында эл аралык финансы системасынын өнүгүшү бир катар өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө карыздык жүктүн олуттуу өсүшү менен мүнөздөлөт. Тышкы кредиттерди тартуу мамлекеттин экономикасын өнүктүрүү үчүн ички ресурстарды көбүртүп-жабыртып, ошол эле учурда карызды тейлөө көйгөйүн жаратат, ошондой эле мамлекеттик финансылардын дүйнөлүк фондулук жана валюта рынокторунун

абалынан көз карандылыгын жогорулатат, финансылык коопсуздуктун тобокелдиктерин жогорулатат.

Аннотация: в статье рассмотрены отдельные аспекты финансовой безопасности, так как от уровня финансовой безопасности зависит состояние многих других сфер жизнедеятельности того или иного государства. Финансовая безопасность является одной из наиболее значимых экономических категорий, определяющая стабильность социально-экономического развития страны, способствуя защите национальных интересов. В условиях усиления процессов глобализации развитие международной финансовой системы характеризуется значительным ростом долговой нагрузки по ряду развивающихся стран. Привлечение внешних займов преувеличивает внутренние ресурсы экономического развития государства, но в то же время создает проблему по обслуживанию долга, а также усиливается зависимость государственных финансов от состояния мировых фондовых и валютных рынков, повышается риски финансовой безопасности.

Abstract: The article examines individual aspects of financial security, since the level of financial security determines the state of many other spheres of life of a particular state. Financial security is one of the most significant economic categories that determines the stability of the country's socio-economic development, contributing to the protection of national interests. In the context of increasing globalization processes, the development of the international financial system is characterized by a significant increase in the debt burden in a number of developing countries. Attracting external loans exaggerates the internal resources of the state's economic development, but at the same time creates a problem of debt servicing, and the dependence of public finances on the state of global stock and currency markets increases, and the risks of financial security increase.

Негизги сөздөр: финансылык коопсуздук; тышкы карыз; ички мамлекеттик карыз; финансылык глобализация; улуттук экономика; тышкы коркунучтар; ички коркунучтар.

Ключевые слова: финансовая безопасность; внешний долг; внутренний государственный долг; финансовая глобализация; национальная экономика; внешние угрозы; внутренние угрозы.

Keywords: financial security; external debt; internal public debt; financial globalization; national economy; external threats; internal threats.

Финансовая глобализация, экономика в условиях глобализационных процессов. характерная для современного мира, способствует возрастанию зависимости национальной экономики Кыргызской Республики от мировой системы и внешнеэкономических угроз, которые несомненно ее сопровождают. Изучению проблем экономической безопасности, включающая в себя и финансовую безопасность государства, посвящены научные работы и исследования многих ученых – экономистов [5,6,7,8,9,10,11,12], актуальность которых обуславливается рисками и угрозами для рыночной	Основными причинами таких рисков и опасностей являются движущие силы, которые способны создать опасность и в дальнейшем привести к значительным потерям, убыткам. Источниками опасности являются условия и факторы, деформирующие систему, на сегодняшний день эти факторы оказывают влияние на финансовую политику государства. Все факторы риска и угрозы группируются по различным классификационным признакам, наибольшую распространенность среди которых в науке имеет признак выделения
---	---

опасностей и угроз в сфере экономики в зависимости от сферы их возникновения, то есть внешние и внутренние угрозы финансовой безопасности.

Внешними угрозами являются такие опасности и угрозы, связанные с неблагоприятными процессами, происходящими в мировой экономике, в таких как международных финансовых или валютных отношениях, международной торговле, на мировом рынке капитала. Внутренние угрозы характеризуются деятельностью властвующих государственных органов в сфере макроэкономической и микроэкономической политики, направленной на управление нестабильностью рыночного хозяйства (например, бюджетная политика, налоговая политика, соблюдение законодательства в целом и т.д.)

Международный валютный фонд активно исследует внешние угрозы финансовой безопасности государств и уделяет внимание как краткосрочным факторам, так и долгосрочным рискам. Эти исследования важны для разработки стратегий макроэкономической политики, предупреждения кризисов и поддержания глобальной экономики. Ключевые направления, на котором основы комплексные исследования МВФ относительно угрозы финансовой безопасности, подразделяются на несколько групп, каждая из которых характеризуется определенным экономическим или финансовым явлением. Основные группы внешних угроз и их проявление наглядно представлены на рисунке 1.

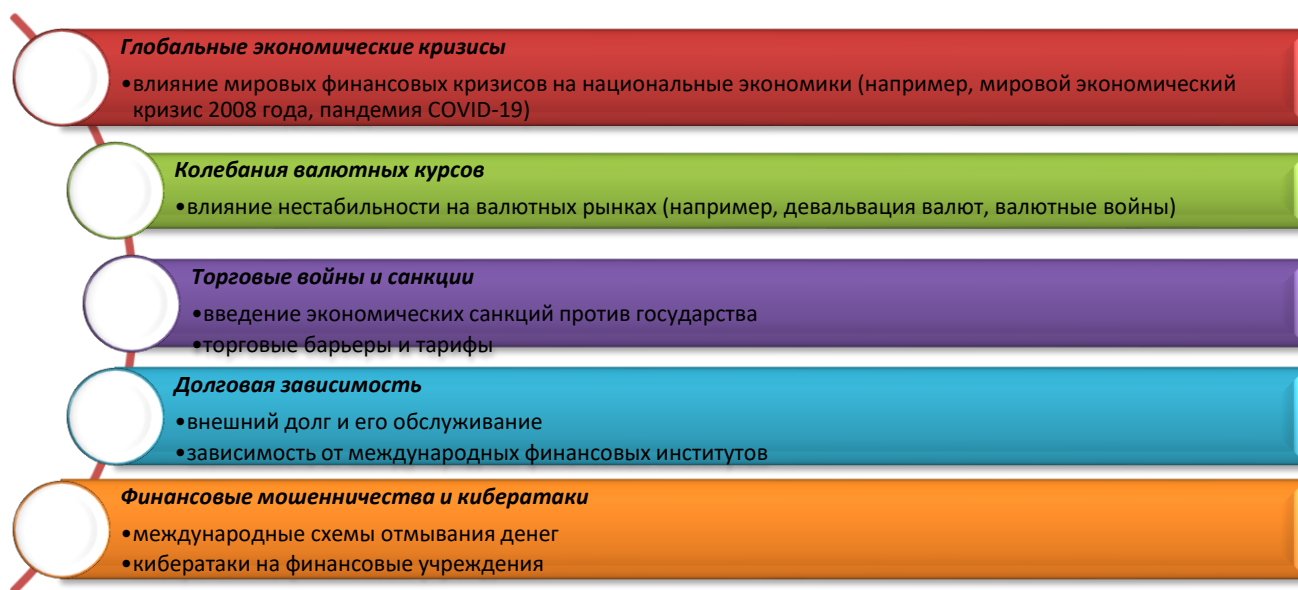

Рисунок 1. Внешние угрозы финансовой безопасности

Источник: составлено автором по данным исследовательских работ МВФ, <https://www.imf.org/ru>

В рамках данной работы мы детально рассмотрим долговую зависимость как одну из основных групп системы показателей внешних угроз финансовой безопасности.

Итак, долговая зависимость характеризуется такими показателями, как внешний долг и его обслуживание и

зависимость от международных финансовых институтов.

Государственный внешний долг – это составная часть государственного долга, представляющая собой сумму освоенных и непогашенных государственных внешних займов или других долговых обязательств Кыргызской Республики на определенную

дату, перед кредиторами – нерезидентами Кыргызской Республики. [1]

То есть, внешний долг – это сумма всех задолженностей государства перед иностранными кредиторами, включая правительства других стран, международные финансовые институты, частные банки и инвесторы. Выплаты по процентам и погашение основной суммы долга называется обслуживанием внешнего долга. Управление внешним долгом должно быть основано на конкретно разработанной стратегии, так как оно имеет критически важное значение для финансовой

стабильности и экономического развития страны.

Международный валютный фонд рассматривает влияние внешнего долга на финансовую безопасность государства как главную проблему, особенно для бедных государств. Внешний долг может как положительно, так и отрицательно сказаться на экономической и финансовой стабильности страны. Некоторые ключевые моменты, которые МВФ приводит в своих докладах и рекомендациях, показаны на рисунке 2.

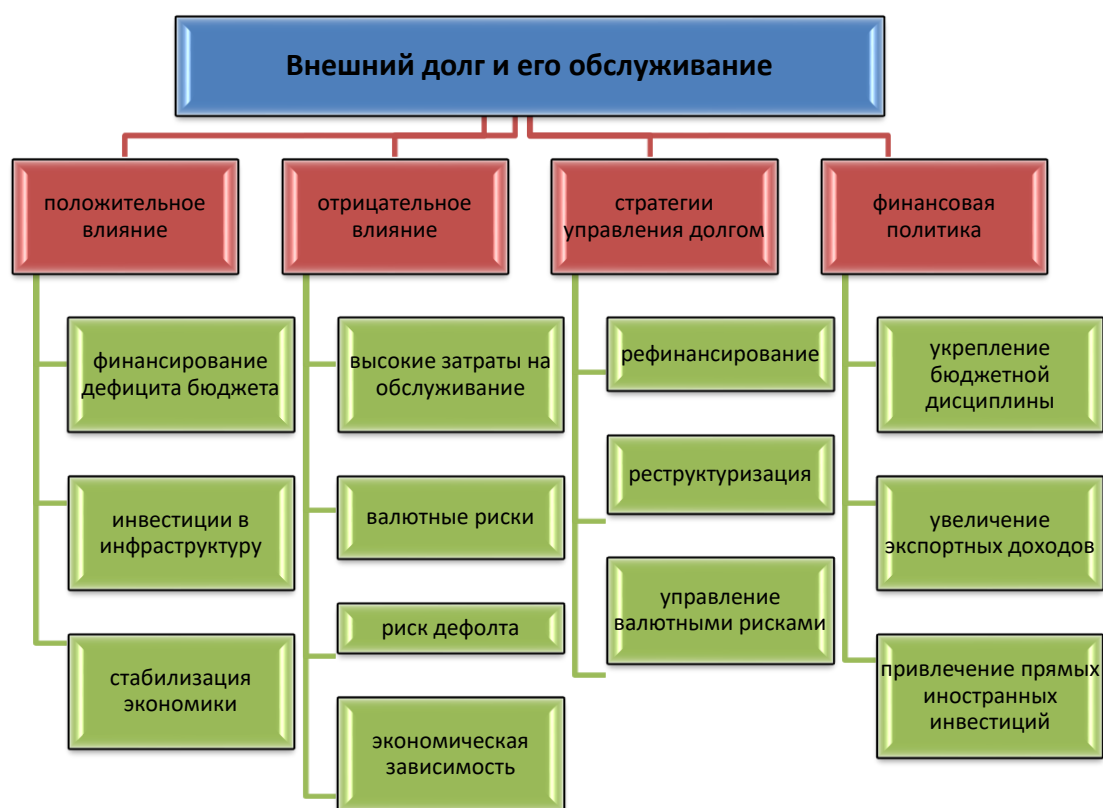

Рисунок 2. Влияние внешнего долга на финансовую безопасность

Источник: составлено автором по данным исследовательских работ МВФ, <https://www.imf.org/ru>

По официальным данным Министерства финансов Кыргызской Республики по состоянию на 31 декабря 2023 года общий размер государственного долга страны составил 6 280,5 млн. долларов США или же 559 503,6 млн. сом, в том числе размер внешнего долга составил 4 652,7 млн. долларов США или 414 490,2 млн. сом, внутренний долг – 1 627,8 млн. долларов

США или 145 013,4 млн. сом. [2] В общем объеме государственного долга 74,1% являются внешними заимствованиями и 25,9% - внутренний долг Кыргызской Республики. На рисунке 3 представлена информация об общем объеме государственного долга в разрезе внешних и внутренних заимствований за период 2019 – 2023 годы (на конец года).

Несомненно, внешний долг оказывает положительное влияние на экономику государства, так как они могут использоваться для покрытия бюджетного дефицита или финансирования государственных программ, направляться на

инвестиции в различные инфраструктурные проекты, которые способствуют экономическому росту, а также внешние займы могут оказать помощь в стабилизации экономики в период кризиса

Рисунок 3. Структура и объем государственного долга Кыргызской Республики за 2019 – 2023 годы, млн долларов США

Источник: составлено автором по отчетным данным Министерства финансов КР о государственном долге, <https://www.minfin.kg>

Отрицательное влияние внешнего долга выражается следующими факторами: внешний долг требует регулярных выплат по процентам и погашения основной суммы, а это оказывает существенную нагрузку на бюджет страны. Обычно внешние займы предоставляются в иностранной валюте, а нестабильность и колебания валютных курсов также могут увеличить долговую

нагрузку. Если же страна – заемщик не может выполнить свои долговые обязательства, то ухудшается ее кредитный рейтинг на мировом рынке и тем самым ограничивается доступ к внешним рынкам капитала. Необходимо также учитывать и то, что высокий уровень внешнего долга может привести к экономической и политической зависимости от кредиторов.

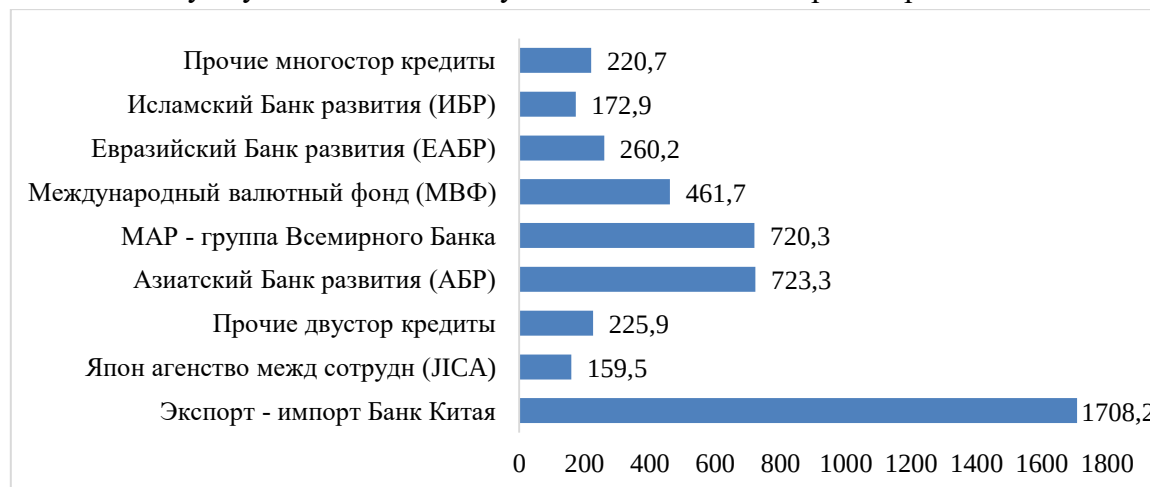

Рисунок 4. Структура внешнего долга КР, млн. долларов США

Источник: составлено автором по отчетным данным Министерства финансов КР о государственном долге, <https://www.minfin.kg>

На рисунке 4 показана структура внешнего долга Кыргызской Республики по состоянию на 31 декабря 2023 года в млн. долларах США. Среди двусторонних кредитов особо выделяются кредиты, полученные в Экспортно-импортном банке Китае и Японском агентстве JICA, другие крупные заимствования осуществлены в рамках многосторонних кредитов. По итогам 2023 года доля внешних многосторонних кредитов составила 55%, а двусторонних – 45%. Крупной страной кредитором является Китай (36,7% всего внешнего долга КР), далее Япония – 3,4%. По многосторонним кредитам лидирующие позиции занимают Азиатский Банк развития (15,6%), группа Всемирного Банка МАР (15,5%) и Международный валютный фонд (9,9%).

Немаловажное значение имеет и обслуживание внешнего долга, которое должно проводиться по разработанной стратегии управления долгом и определенной финансовой политике. Стратегия управления долгом должна основываться на рефинансировании, подразумевающей замену существующих долгов новыми займами на более выгодных условиях, на реструктуризации, то есть необходимо вести переговоры с кредиторами о пересмотре условий долга по снижению процентных ставок и продлению сроков. Также хеджирование валютных рисков должно осуществляться с помощью финансовых инструментов.

Основными нормативными правовыми актами, регулирующими управление государственным долгом в Кыргызской Республике, являются Бюджетный кодекс (действует с 16 мая 2016 года), Основные направления фискальной политики на 2022-2024 годы (утверждена 15 сентября 2021 года), Стратегия управления государственным долгом на 2022-2024 годы (утверждена 1 июля 2022 года), Положение о выпуске, размещении, обращении и

погашении государственных ценных бумаг (утверждена 2 октября 2008 года).

Согласно нормам Бюджетного кодекса КР, заимствования должны использоваться на финансирование дефицита республиканского бюджета, на рефинансирование государственного долга, на развитие рынка государственных ценных бумаг, на развитие экономики и финансирование инвестиционных и инфраструктурных проектов и погашение бюджетных обязательств.

Касательно государственного долга в Основных направлениях фискальной политики КР определены следующие важные направления:

увеличение внутренних заимствований путем развития рынка долгосрочных государственных ценных бумаг, что способствует сокращению удельного веса госдолга в иностранной валюте; обеспечение стабильного экономического роста и сохранение устойчивости государственного бюджета, что позволит создать баланс между ростом, устойчивостью долговой нагрузки и социальными целями; соблюдение строгой дисциплины по обслуживанию внешнего долга, недопущение просрочек по платежам и сохранение 35% минимального льготного уровня по новым внешним займам.

Стратегия управления государственным долгом Кыргызской Республики на 2022-2024 годы установила такие цели и задачи по управлению государственным долгом, как:

обеспечить потребности Кабинета Министров в финансировании путем заимствования с наименьшими затратами и разумным уровнем риска;

- развивать рынок ценных бумаг в КР;
- поддерживать устойчивость государственного долга. [3]

Управление внешним долгом и его обслуживание являются важными аспектами экономической политики, требующими тщательного планирования и стратегического подхода. Оптимизация структуры долга, эффективное управление валютными рисками и привлечение инвестиций могут способствовать Кыргызской Республике минимизировать негативные последствия высокой долговой нагрузки и обеспечить устойчивость экономического роста.

Зависимость от международных финансовых институтов, таких как Международный валютный фонд, Всемирный Банк и региональные банки развития, является важным аспектом экономической политики многих государств, особенно с развивающимися экономиками.

Последствия такой зависимости также выражаются двояко: как блага и как угрозы для развивающихся стран. Преимуществами мы считаем финансовую поддержку, техническую помощь и улучшение макроэкономической стабильности. Однако такие негативные аспекты, как жесткие условия кредитования, экономическая зависимость и социальные последствия требуют тщательного управления и адаптации экономической и финансовой политики. Оптимальная стратегия заключается в использовании поддержки международных институтов для проведения необходимых реформ и укрепления экономической самостоятельности, что обеспечит укрепление национальной финансовой безопасности.

Список использованной литературы:

1. Бюджетный кодекс Кыргызской Республики от 16 мая 2016 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.04.2024г.) <https://cbd.minjust.gov.kg/>
2. Отчет Министерства финансов Кыргызской Республики по государственному долгу и государственным гарантиям за 2023 год <https://www.minfin.kg>
3. Стратегия управления государственным долгом Кыргызской Республики на 2022 – 2024 годы, утверждённая Постановлением Кабинета Министров КР от 1 июля 2022 года №357 <https://cbd.minjust.gov.kg/159314/edition/1277828/ru>
4. Основные направления фискальной политики Кыргызской Республики на 2022-2024 годы, утвержденная Постановлением Кабинета Министров КР от 15 сентября 2021 года №169 <https://cbd.minjust.gov.kg/158734/edition/1110088/ru>
5. Зорька Е.И. Экспресс-оценка состояния финансовой экономической безопасности Кыргызской Республики// Вектор экономики. 2023. № 8 (86).
6. Саякбаева А.А., Омурова С.К. Некоторые теоретические аспекты экономической безопасности страны // Актуальные вопросы современной экономики. 2021. № 2. - С. 217-225.
7. Саякбаева А.А., Омурова С.К. Элементы финансовой системы Кыргызской Республики в современных условиях // Евразийское Научное Объединение. - М.: ЕНО, 2018. Т. 2. № 1 (35). - С. 137-140.
8. Саякбаева А.А., Омурова С.К. и др. Отдельные аспекты обеспечения экономической безопасности Кыргызской Республики// Известия Иссик-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2021. № 2 (33). - С. 319-325.
9. Саякбаева А.А., Саякбаев Т.Д., Таалайбек Т. Состояние торгового баланса Кыргызской Республики в период пандемии COVID-19 (как возможный фактор угрозы экономической безопасности) // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2021. № 6. С. 175-180.

10. Саякбаева А.А., Таалайбек Т. и др. Влияние пандемии COVID-19 на уровень жизни населения государств-членов ЕАЭС как фактор угрозы социально-экономической безопасности // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2022. № 2 (37). С. 104-111.

11. Саякбаева А.А. Некоторые аспекты государственного бюджета Кыргызской Республики: до- и послековидный период// Общество. 2023. № 4-1 (31). С. 10-14.

12. Саякбаева А.А. и др. Некоторые теоретико-методические и финансовые аспекты государственного бюджета как платформы развития социального сектора// Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2022. № 4 (39). С. 177-183.

Рецензент: д.э.н., профессор Алыбаев Дж.Б.

УДК 338.24

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Толысбаева М.Б., Жолдубай кызы Н.

"Алихан Бөкейхан университети", окуу мекемеси Казакстан,
Ж.Баласагын атындагы КУУ,

Толысбаева М.Б., Жолдубай кызы Н.

Учреждение образования «Alikhan Bokeihan University», Казакстан,

Tolysbaeva M. B., Zholdubai kyzy N.

Educational Institution "Alikhan Bokeihan University" Kazakhstan,
KNU named after J. Balasagyn

АЗЫК-ТҮЛҮК ПРОДУКЦИЯЛАРЫНА БААЛАРДЫ ТҮЗҮҮГӨ ИННОВАЦИЯЛЫК МАМИЛЕ

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ ЦЕН НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ТОВАРЫ

INNOVATIVE APPROACH TO FOOD PRICE SETTING

Кыскача мүнөздөмө: Макалада азык-түлүк товарларына бааларды түзүү маселелери каралат. Азык-түлүк товарларына баа түзүүнүн маңызын изилдөөнүн жыйынтыктары келтирилди. Акыркы керектөөчүгө чейин жеткирүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен азык-түлүк рынокторунда сатылуучу азык-түлүк товарларынын топторунун классификациясы берилген. Азык-түлүк товарларына баа түзүүнүн факторлору изилденди. Азык-түлүк товарларына бааны калыптандыруунун инновациялык ыкмалары сунушталды.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования цен на продовольственные товары. Приведены результаты изучения сущности ценообразования на продовольственные товары. Представлена классификация групп продовольственных товаров реализуемых на продовольственных рынках с учетом особенности их доставки до конечного потребителя. Изучены факторы ценообразования продовольственных товаров. Предложены инновационные методы формирования цены на продовольственные товары.

Abstract: The article discusses the issues of price formation for food products. The results of studying the essence of pricing for food products are presented. The classification of groups of

food products sold in food markets is presented, taking into account the specifics of their delivery to the end consumer. The factors of pricing of food products have been studied. Innovative methods of pricing food products are proposed.

Негизги сөздөр: баа; баа түзүү; азык-түлүк; азык-түлүк рыногу; товар кыймылы; маалымат агымы.

Ключевые слова: цена; ценообразование; продовольственные товары; продовольственный рынок; товародвижение; информационный поток.

Keywords: price; pricing; food products; food market; commodity movement; information flow.

В настоящее время известны множество методов ценообразования ориентированные на затраты производства и реализации товаров. Так как данные методы в основном направлены на установления цены путем суммирования затрат и прибыли. Таким образом на рынке отпускная цена товара устанавливается путем добавления наценки продавца. В рамках данной зависимости существует несколько подходов ценообразования, которые различаются между собой методами формирования базовых затрат. Анализ данных методов позволил выделить основные подходы формирования продажной цены товара. Основываясь на полученных результатах исследования нами предложено продовольственные товары условно разделить на три группы:

- первая группа – это товары, которые производятся на территории реализации. В данном случае отпускная цена товара в основном устанавливается производителем. Данная цена формируется на покрытие производственных затрат и на получения планируемой прибыли. Доставка товаров до потребителей может осуществляется без посредников;

- вторая группа – это товары, которые производились в других регионах государства. Доставка товаров до потребителя осуществляется одним или несколькими посредниками. Деятельность посредников в основном направлена на покрытие логистических затрат доставки;

- третья группа – это товары, которые производились в зарубежных странах. Доставка товаров до потребителя осуществляется множеством посредников. Деятельность посредников в основном направлена на получение прибыли на основе международной торговли.

Исследователи, работающие в области логистики утверждают, что именно посредники работающие между покупателями и потребителями повышают конечную продажную цену на товар, причем данное повышение по отдельным видам и цепи поставок достигает примерно: от 40% до 80%. В частности, представители оптовой торговли повышают цены на 20-40%, а представители розничной торговли на 10 - 20% [1]. Из вышеизложенного видно, что цена на продовольственные товары формируется на этапах доставки до потребителя. Поэтому в цепи поставок товаров участвуют множество посредников. Именно посредники повышают цену товара путем добавления наценок. Исходя из этого регулировку цены товара можно осуществлять путем оптимизации цепи поставок. Исходя из этого можно сказать, что в настоящее время нет метода эффективного регулирования цен продовольственных товаров. По нашему мнению, эффективный метод должен относиться к минимизации прямых и косвенных затрат на производство и доставки товаров. Этого можно достичь путем управления затратами этапа

производства, распределения и доставки. Во многих литературных источниках, описываются модели управления производством на основе управления затратами [2, 3, 4]. Суть нами предлагаемой модели заключается в совершенствовании калькуляции с полным распределением логистических затрат и установлении системы контроля над ними по каждому виду продукции, работ и услуг. Отмечаем в модели главным фактором

конкурентоспособности успеха является производство инновационных продуктов. Именно инновационные продукты оживляет товарный рынок, так как производители не могут долгое время производить одно ассортиментные товары, полагаясь на относительно стабильные рынки. Исходя из сказанного нами предложена принципиально новая модель формирования цен на продовольственные товары (рисунок 1).

Традиционная модель формирование цены	Инновационная модель формирование цены
Канал распределения: Производитель $\Longrightarrow$ Потребитель	
Цена = Себестоимость + Прибыль	Себестоимость = Цена – Прибыль
Канал распределения: Производитель $\Longrightarrow$ Посредник $\Longrightarrow$ Потребитель	
Цена посредника = Цена производителя + Наценка посредника	Логистические затраты = Цена производителя – Наценка посредника

Рис. 1. Схема формирования цены на продовольственные товары на основе инновационного подхода

Сама идея, положенная в основу инновационной модели формирования цен на продовольственные товары проста и принципиально новая одновременно. Инновационная модель в инновационный модель от традиционной модели формирования цен на продовольственные товары отличается сущностью ценообразования, так как в инновационной модели себестоимость товара проектируется исходя из предварительно установленной цены реализуемого товара. Причем цена реализуемого товара будущего времени определяется с помощью маркетинговых исследований [5].

Проектирование целевых затрат направлено для получения прибыли от реализации товаров при фиксированной цене. Это достигается следующим образом:

производитель или посредник получает прибыль путем вычитания своих общих затрат из продажной рыночной цены. Другие участники цепи поставок канала распределения сами формируют величину планируемой прибыли путем минимизации логистических затрат.

Преимуществом предлагаемой модели формирования цен заключается в интерактивном подходе к разработке нового товара или услуг, где обеспечивается поэтапное осмысление логистических затрат в цепи поставок товаров. Участники цепи поставок товара, стремясь приблизиться к целевой себестоимости, часто находят новые, нестандартные решения в ситуациях, требующих инновационного мышления. Также необходимость минимизации фактической себестоимости товара или услуг

по сравнению с целевым значением вынуждает участников цепи товародвижения применять новые методы проектирования и формирования.

Таким образом, весь бизнес-процесс товародвижения, начиная с замысла производства нового товара или оказываемой услуги до реализации, приобретает инновационный характер, не выходя за рамки заранее установленных затратных ограничений. Данная модель управления формированием цены на продовольственные товары составлена на основе целевых значений логистических затрат.

Исходя из концепции ценообразования можно утверждать, что этот процесс обусловлен установлением цены на конкретный продукт между производителем и потребителем. Нами, в выше предлагаемой модели формирования цен на продовольственные товары, предложена двухканальная цепь поставок. Особенность канала состоит, в том, что в канале продаж участвуют потребитель, производитель и один оптово-розничный продавец. При этом розничный продавец в лице оптово-розничного центра занимает доминирующую позицию в цепочке поставок товародвижения. Предлагаемая инновационная модель формирования цен представлена следующими двумя каналами распределения:

- традиционный канал, где производитель продает продукт оптовому или розничному продавцу по отпускной цене, а розничной продавец, в лице оптово-розничного центра в свою очередь, продает продукт конечному потребителю с добавлением своей наценки;

- прямой канал, где производитель продает продукцию напрямую конечному потребителю по отпускной цене.

В целях упрощения разрабатываемой инновационной модели приняты следующие допущения:

- 1) производитель и оптово-розничный продавец принимают решения самостоятельно, и каждый стремится получить максимальную прибыль;

- 2) на рынках существует конкуренция между каналами сбыта, где формируется рыночная цена товаров или услуг;

- 3) рыночный спрос, существует в двух типах клиентов: предпочитающие прямой канал продаж и предпочитающие традиционный канал продаж.

В цепи поставок товародвижения целью каждого участника является получение максимальной прибыли. В то же время в цепи поставок доминирующую роль играет розничный продавец, он имеет приоритет при принятии решений покупателя о покупке товара или услуг. Воспользуемся понятием «Асимметрия информации», которое описывает природу получения неполной информации хотя бы одного из участников цепи поставок товародвижения. Более точнее асимметрия информации – это разная осведомленность участников рынка об условиях сделки и намерениях друг друга. Это – проявление неравномерного распределения информации между участниками рынка: производителя, посредников и потребителей [6].

Нами предполагается, что розничный продавец использует метод ценообразования по принципу «издержки плюс», так как он реализует товар потребителю по цене, равной оптовой цене, плюс надбавка. Рассмотрим несколько сценариев реализации инновационной модели формирования цен продовольственные товары:

- Сценарий 1. Формирование цены на товар участниками цепи поставок товародвижения в ситуации, когда розничный продавец имеет превосходство во владении информацией о себестоимости продукта. В данной ситуации розничный продавец знает о своих затратах и затратах производителя. А производитель знает только о своих затратах, но понятия не имеет

о затратах розничного продавца. Реализация сценария заключается в том, что в данной ситуации розничный продавец является лидирующим участником в цепи поставок, а также имеет превосходство во владении информацией о себестоимости продукта.

- Сценарий 2. Формирование цены на товар, когда производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах в каналах продаж. В данной ситуации сценария производитель знает о своих затратах, а также о затратах розничного продавца. Розничный продавец знает только о своих затратах, о затратах производителя понятия не имеет. Решение ситуации, когда розничный продавец является лидирующим членом в цепи поставок, но только производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах в каналах продаж, производителю выгодно повышать цены о затратах на производимый им продукт для увеличения прибыли.

- Сценарий 3. Формирование цены на товар в ситуации, когда производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах во всех каналах продаж. В этом

случае производитель располагает информацией о своих расходах, а также о расходах розничного продавца. Однако розничный продавец знает только о своих расходах. Он может принимать решение о цене товара только согласно заявленной производителем информации об издержках на данный товар. Реализация сценария: розничный продавец является лидирующим членом в цепи поставок, но только производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах в канале продаж. В данном случае у производителя нет оснований предоставлять искаженную информацию о затратах и отпускной цене товара.

Из вышесказанного видно, что, когда производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах, он будет предоставлять искаженную информацию розничному продавцу, для того чтобы максимально увеличить свою прибыль. Ниже мы проанализируем, как такое поведение производителя может повлиять на ценовую политику и прибыль обеих сторон. Результаты анализа ценовой политики товарного рынка показаны в таблице 1.

Таблица 1 - Формирование ценовой политики на продовольственные товары

Показатели	Сценарий 1	Сценарий 2	Сценарий 3
Лидерство в формировании цены на товар	Розничный продавец является лидером	Производитель является лидером	Попытатель является лидером
Отпускные цены производителей продовольственного пояса	Данный сценарий исключен	Цена производителя является основным фактором	Цена розничного продавца является основным фактором
Отпускные цены оптовых и розничных посредников (товары поставляемые из разных регионов Казахстана)	Цена розничного продавца является основным фактором	Данный сценарий исключен	Цена оптово-розничного продавца является основным фактором
Отпускные цены оптовых и розничных посредников (товары поставляемые из зарубежных стран)	Цена розничного продавца является основным фактором	Данный сценарий исключен	Цена оптово-розничного продавца является основным фактором
Примечание – Составлено автором			

Согласно вышеприведенной таблицы можно сделать следующие заключения:

- в ситуации, когда розничный продавец является лидирующим членом

цепи поставок, но производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах, производитель может предоставлять искаженную информацию о цене товара. Такое поведение производителя приведет к повышению оптовой цены, увеличению спроса в прямом канале поставок и уменьшению спроса в традиционном канале продаж.

- в ситуации, когда розничный продавец является лидирующим членом цепи поставок, но производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах, предоставление производителем искаженной информации о затратах в традиционном канале не повлияет на ценообразование в прямом канале продаж, так как предоставленный производителем не точная информация о затратах в прямом канале приведет к снижению цены, что является выгодным для конечного потребителя.

- в ситуации, когда розничный продавец является лидирующим членом цепи поставок, но производитель имеет превосходство во владении информацией о затратах, предоставление производителем неверной информации о затратах в традиционном канале поставок приведет к повышению цены у розничного продавца, тогда как предоставление такой информации в прямом канале повлечет понижение цены у розничного продавца.

Каждый предприниматель ищет новизну товара, оригинальность, которая не была до этого изобретена. Но этот товар постоянно надо усовершенствовать, чтобы он всегда был востребован среди потребителей. Известный миллиардер Аристотель Онассис высказался о предпринимательстве так: «Весь секрет

бизнеса в том, чтобы знать что-то такое, чего не знает больше никто». [7]

В заключении можем сказать, что нами предложена инновационная модель формирования цен на продовольственные товары показала свою жизнеспособность. Надо отметить, что из-за неэффективной организации информационных потоков по управлению товародвижением на практике используются сложные маршруты доставки продовольственных товаров до конечных потребителей. Основной причиной появления таких ситуаций является не доступность информации о товарах к потребителям. Мы основываясь на теоретические положения распределительной логистики получили форму организации информационных потоков по управлению товародвижением. В частности, нами предлагается организовать работу единого оператора по информационному обеспечению. Основной задачей данного подхода заключается в том, что информация о цене и ассортименте товара будет доступна потребителям и посредникам. Данный подход обеспечивает производителю всегда быть в курсе об изменении рыночных цен товаров по всем точкам цепи поставок. Исходя из этого, производитель не будет заинтересован в повышении отпускной цены, а напротив будет заинтересован в уменьшении производственных затрат на этапах создания товара. Самое главное у конечного потребителя будет возможность выбора покупки товара у розничного покупателя по сходной цене, так как он будет проинформирован о величине наценки посредников за доставку товара. Все это позволяет создать конкурентную среду на рынке логистических услуг по доставке товаров.

Список литературы

1. Лубенцова В.С. Математические модели и методы в логистике: учебное пособие. В.С. Лубенцова. Под редакцией В.П. Радченко – Самара. Самар. гос. техн. ун-т, 2008, - 157 с
2. Японский след в стратегическом управлении затратами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iteam.ru/publications/strategy/section_17/article_1805/
3. Пахомов А. В. Некоторые методы оценки финансового состояния предприятия / А. В. Пахомов // Экономика и математические методы. – 2002. – Т.38.-№ 1.-С. 57-65.
4. Ларионова И. А. Оценка логистических затрат и управление ими: учеб. пособие / И. А. Ларионова, Ю. Г. Лебедев, А. Д. Руденко. – М. : Учеба, 2002 50 с.
5. Толысбаева М.Б. Анализ роста цен на продовольственные товары в Республике Казахстан. Матер. между-нар. науч.-прак. конф. «Сейткасимовские чтения - 2020». ИПЦ КазУЭФМТ. 2020, Астана, Казахстан. С. 275-280.
6. Трофимова Н.В. Асимметрия информации и ее влияние на экономический выбор. [Электронный ресурс]– URL: <https://scienceforum.ru/2015/article/2015017942> (дата обращения: 22.01.2024).
7. Осмонова А.Д., Наркулова Л. Э. Вестник КНУ -2021. №1. (105). стр.144

Рецензент: доктор философии PhD Кадыров Б.К.

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

УДК 910.911.6

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Абдрахманова Г.У.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Абдрахманова Г.У.
КНУ им. Ж. Баласагына
Abdrakhmanova G.U.
KNU named after J. Balasagyn

ЛЕЙЛЕК РАЙОНУНУН ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЗОНАСЫНЫН ТОПУРАКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН АЗЫРКЫ КЕЗДЕГИ АБАЛЫ

ПОЧВЫ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ ЗОНЫ ЛЕЙЛЕКСКОГО РАЙОНА И ИХ СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

SOILS OF THE AGRICULTURAL ZONE OF THE LEILEK DISTRICT AND THEIR CURRENT STATE

Кыскача мүнөздөмө: Лейлек районунун дыйканчылык зонасынын топурактарынын таралуу закон ченемдүүлүктөрү, алардын айыл чарбасынын негизги тармагы болгон - дыйканчылыкта пайдаланылышы жана азыркы кездеги абалы каралды. Бул аймактын дыйканчылык зонасында негизинен туран боз топурактары таралган. Алардын гумустуулугунун төмөндүгүн жана аймактын климатынын кургакчылдыгын эске алсак, атайын сугат системаларын түзүү сыяктуу топурактын түшүмдүүлүгүн жогорулатуучу агротехникалык иш чаралар жүргүзүү зарыл, анткени жаңы жер реформасынан кийин жер иштетүүдө көптөгөн көйгөйлөр келип чыкты.

Аннотация: Рассмотрены закономерности распространения почв Лейлекского района и их сельскохозяйственное использование. В земледельческой зоне данного района в основном распространены сероземы туранские. Учитывая очень низкой гумусности этих почв и засушливости климата этого региона необходимо создать специальную оросительную систему, проводить агротехнические мероприятия по повышению плодородия почв, так как после новой земельной реформы возникли множество проблем по рациональному использованию и повышению плодородия почв.

Abstract: In this paper, regularities of soil distribution in Leilek region and their agricultural use are considered. In the arable lands of this region, Turanian gray soils are mainly widespread. Considering the very low humus content of these soils and the aridity of the climate of this region, it is necessary to create a special irrigation system, to carry out agrotechnical measures to increase soil productivity, since after the new land reform many problems arose for the rational use and increasing the soil productivity.

Негизги сөздөр: топурак; туран боз топурактары; дыйканчылык; айдоо жерлер; Лейлек району; топурактын түшүмдүүлүгү; Түркестан кырка тоосу; айыл чарба.

Ключевые слова: почва; туранские серозёмы; земледелие; пашни; Лейлекский район; плодородия почв; Туркестанский хребет; сельское хозяйство.

Keywords: soil, turanian grey soil, arable farming, arable land, Leilek rayon, soil productivity, Turkestan mountain range, agriculture.

Лейлек - түштүк жана түштүк-батышынан Тажикистандын Исфара, Канибадам, Ходжент, Пролетарск жана Айни райондору менен чектеш Баткен облусунун эң четки району. Райондун жалпы аянты - 4,6 миң км², деңиз деңгээлинен 401-5500м чейинки абсолюттук бийиктиктерде орун алган. Анын түндүк тарабы Фергана өрөөнүнүн түздүктөрүнөн башталып, Арка жана Кулунду өрөөндөрүнө өтүп, акырындык менен тоолорго туш болот, андан ары райондун бүткүл түштүк бөлүгүн ээлеп жаткан Түркестан бийик тоо кыркасына өтөт.

Бул аймактын топурактары Г.И. Ройченко, А.М. Мамытов сыяктуу белгилүү топурак таануучулардын эмгектеринде топурактарды классификациялоо боюнча Түркестан-Алай топурак провинциясынын Түркестан топурак округуна киргизилет [1].

Райондун жаратылыш шарттары климатынын кургакчылдыгы, субтропиктик алкакта жайгашуусу, тоо капталдарынын шамалдарга ачыктыгы, рельефтин тилмелениши менен түшүндүрүлөт.

Түркестан кырка тоосунун түндүк капталынын тоо этегиндеги түздүктөрүндө ачык, кадимки, күңүрт туран боз топурактары таралган. Топурак катмарынын жана топурак пайда кылуучу тектеринин таштак болушу мүнөздүү. Туран боз топурактары субтропиктик климатына жакын, кургакчыл, континенттик климаттык шартта ыраң, жылгын, эфемерлүү жарым чөл өсүмдүктөрү өсүүчү карбонат тектүү үбөлөндү кыртышта өөрчүйт. Анткени, бул аймакта жаан-чачындын нымы жетишсиз, нымдуулуктун коэффициенти 0,2-0,4төн ашпаган шартта калыптанат. Топурактын асылдуулугу төмөн, андагы чириндинин саны 1,5-3,5%ти түзөт. Азот, фосфор, калий жана башка пайдалуу микроэлементтер жетишсиз.

Туран боз топурактары гипс горизонтунун болушу, гумустуулугунун төмөндүгү, жогорку карбонаттуулук менен айырмаланат жана чопо сымал профиль

мүнөздүү. Туран боз топурактар биоклиматтык шарттарга жана рельефинин формаларына ылайык ачык, кадимки жана күңүрт болуп үч типчеге бөлүнөт [2].

Ачык боз топурактар салыштырмалуу аябай ысык, кургак климат үстөмдүк кылган жапыз 400-800м чейинки абсолюттук бийиктиктердеги түздүктүү жарым чөл зонасында тарлган. Жылдык жаан-чачындын саны 180-200 мм ден ашпайт, буулануунун саны 500-600 мм ден жогору. Топурак пайда кылуучу тектердин үстүн майда үбөлөндү менен капталган таш-шагылдуу чөкмөлөр түзөт. Механикалык курамы чандуу, жеңил жана орто чополуу болуп саналат. СО₂ туздарынын саны 5-7%, топурак реакциясы жегичтүү, рН=7,7-8,7, гумустуулугу 1-1,5%. Азот, фосфор аз болгондуктан, кошумча минералдык жана органикалык жер семирткичтерге муктаж. Өсүмдүктөрү чөлдүн кургакчыл шартына ылайыкташкан, алардын арасында эфемер, шыбак сыяктуу өсүмдүктөр басымдуулук кылат. Органикалык заттары өсүмдүктөрдүн тамырларынын чириндилеринен түзүлөт. Бул топурактарды сугат иштерин жөнгө салганда гана айыл чарба өндүрүшүнө пайдаланса болот [2].

Кадимки туран боз топурактары адырларда, жапыз тоо этектеринде 800-1300м абсолюттук бийиктиктерде түздүктүү-адырлуу жарым чөл зонасында таралат. Бул топурактар жаан-чачындын саны 350мм ден ашпаган, июлдун орточо температурасы 23⁰С, январдыкы -30⁰С, ал эми орточо жылдык температура 11-12⁰С түзгөн кургак климаттык шарттарда пайда болот. Топурак пайда кылуучу тектери болуп, байыркы төртүнчүлүк жана неогендик конгломераттар жана чоподон турган чөкмөлөр эсептелет. Негизинен кадимки боз топурактар лёсс сымал чополордо өнүгөт жана механикалык курамы өтө чаң, орточо чополуу келет. Дың жерлерде кадимки боз топурактар чөлдүү-талаа өсүмдүктөрүнүн, шыбак жана баялыштардын астында өөрчүйт. Топурак профилинин негизги морфологиялык

өзгөчүлүгү болуп, 60-150 см тереңдиктерде гипс горизонтунун шордонуусу эсептелет. Гумустуулугу 1,8-2,5%, кээде 3%ке чейин жетет. Топурактын реакциясы жегичтүү, $pH=8-8,5$. Карбонат туздарынын саны үстүңкү горизонттордо 5-8%, ал эми гумус-иллювиалдык горизонтто 10-13%ке чейин жогорулайт [2]. Белисынык жана башка ушу сыяктуу адырлардагы тик капталдардын топурактары жуулган жана айыл чарба тармагында маданий өсүмдүктөрдү себүүгө жараксыз болгондуктан, алар түшүмдүүлүгү аз эрте жазгы жана кеч жазгы жайыт катары пайдаланылат. Көптөгөн жапыз тоолордун жантайыңкы беттери жана адыр аралык өрөөндөр(ойдундар) айдалган жана негизинен мындай кайрак жерлерди буудай жана арпа аянттары ээлеп жатат.

Күнүрт туран боз топурактары 1200-1500м абсолюттук бийиктиктерде түздүктүү-адырлуу талаа зонасында таралган. Механикалык курамы боюнча оор чополуу жана ири кесектүү. Азот менен фосфوردун өлчөмү дагы салыштырмалуу жогору. Топурак реакциясы жегичтүү, $pH=8,3-8,4$, CO_2 карбонаттары топурактын төмөнкү катмарында көп топтолгон [3].

Лейлек районунда таралган боз топурактардын бардыгы кургакчыл чөл зонасында таралгандыктан, сугат иштерин эффективдүү пайдаланганда гана дыйканчылыкка пайдаланууга болот, ошондо негизги жер фонду боло алат.

Жергиликтүү администрациянын маалыматына ылайык райондун жалпы жер фондусунун аянты 2000-жылы 466,1 миң ганы түзгөн. Алардын ичинен айыл чарбасына жарактуу жерлер 253 миң га (жеринин бетинин 54,3%), айдоо жерлердин аянты 34,2 миң га, чабындылар 6,6 миң га, жайыттар 207,6 миң га аянтты ээлеген.

2020-ж.1-январына карата Лейлек районунун жерлерди каттоо бөлүмүнүн маалыматтары боюнча жер фондусунун жалпы аянты - 465,7 миң га, айыл чарбага жарактуу жерлер 252,9 миң га, айдоо жерлер 33,4 миң га, көп жылдык өсүмдүктөр 3,7 миң

га, чабындылар 6,5 миң га, жайыттар 206,8 миң га.

Район аймагындагы айыл-кыштактардагы сугат жерлердин көбүнө капуста, жүгөрү, жашылча-жемиштер (помидор, бадыран ж.б.) жана кайрак жерлерге негизинен дан эгиндеринен буудай, май алынуучу зыгыр сыяктуу техникалык өсүмдүктөр айдалат. Биоклиматтык шарттарына, топурак типтерине жараша Кулунду, Арка өрөөндөрүндө жүзүмчүлүк, анар сыяктуу мөмө-жемиштерди өстүрүүгө болот.

Топурактын түшүмдүүлүгүн (өндүрүмдүүлүгүн) жогорулатуу дыйканчылыктын негизги максаты болуп саналат. Топурактын түшүмдүүлүгү – атайын уюштуруучу – чарбачылык жана техникалык иш аракеттердин натыйжасында түзүлгөн оптималдуу деңгээлдердин, топурак касиеттеринин (физикалык, химиялык, физико-химиялык, суу жана азыктандыруу режимдеринин) жыйындысы. Топурактын түшүмдүүлүгүн жогорулатуунун жолдоруна которуштуруп айдоо, минералдык жана органикалык жер семирткичтерди туура, белгилүү өлчөмдө чачуу, эрозиядан сактоо иш чаралары кирет.

Бул аймактын топурактары түшүмдүүлүгүнүн өтө ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Дыйканчылык зонасындагы айдоо аянттарында гумустун саны 0,9-4%, азоттун өлчөмү 0,05-0,25%, калий 2-3% түзөт. Дыйканчылык зонасындагы топурактар негизинен азотко жарды келет. Ал эми кыймылдуу фосфوردун өлчөмү орточо, кээде жогору көрсөткүчкө жетээри байкалган [4].

Шордонуунун процесси топурактын курамында сууда бат эрүүчү туздарга (7-10%) бай, туздуу гипс тектеринин болушу менен түшүндүрүлөт. Шордонгон топурактарды туздан арылтуу үчүн бир нече агротехникалык жана гидротехникалык ыкмаларды колдонуу сунушталат. Мындай ыкмалардын негизгилерине топуракты терең айдоо, тез-тез сугарып туруу, тузга

чыдамдуу маданий өсүмдүктөрдү айдоо, грунт сууларынын деңгээлин көзөмөлдөө, ачык (тереңдиги 3 метрден кем эмес) жана жабык дренаждык торчолорду куруу кирет.

Сугаруу - дыйканчылыкта пайдаланылган жерлерди өтө бири-бири менен тыгыз байланыштагы агротехникалык, гидромелиоративдик жана уюштуруучу иш чараларды талап кылат. Аймактын жаратылыш шарттарын жана чарба шарттарын эске алуу менен уюштурулуучу иш аракеттерге сугаруунун ыкмалары, техникасы, режимдери жана топурактын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу ж.б. кирет.

Жөөктөп сугарганга караганда, жаадырып сугарган агрегаттар менен сугаруу жакшы, топурак кыртышын эрозиядан сактайт. Топурактын механикалык курамына жараша сугаруу зарыл. Антпесе саздануу, шордонуу жана эрозия процесстеринин таасири күчөйт.

Топурактын эң үстүңкү гумустуу горизонттун эриген кар, жаан-чачындын жана ирригациялык суулардын жууп кетиши дыйканчылык тармагы үчүн чоң зыян алып келет. Топурактагы суу эрозиясын жөнгө салууда топурактагы нымдуулуктун термелүүсү негизги ролду ойнойт.

Жер семирткичтерди пайдаланууда аймакта аз гумустуу кадимки, ачык боз топурактарга азот жер семирткичтеринин өлчөмүн көбүрөөк чачуу зарыл. Көп жылдык буурчактуу жана буурчактуу-кылканактуу чөптөр органикалык заттарды, азотту топуракка топтойт. Айыл чарба өсүмдүктөрүнөн жогорку, туруктуу түшүмдү алууда өсүмдүк өстүрүүчүлүккө чоң зыян келтирүүчү зыянкечтерден, отоо чөптөрдөн арылтуу эгиндерди коргоонун туура уюштурулган системасынын мааниси зор [5].

Таштак топурактардын негизги өзгөчөлүгү болуп, генетикалык горизонттунун жукалыгы, өтө таштак, жеңил механикалык курамы, нымга начар каныккандыгы жана суу өткөрүмдүүлүгүнүн жогору болушу эсептелет. Таштак топурактарга жүзүм жана бакча

өсүмдүктөрүн отургузуудан мурда чункур казып, казылган жердин бөлүгүн тамыр системасы жакшы өөрчүш үчүн токойдун гумустуулугу жогору топурактары менен толтуруу керек. Ал эми азыраак таштуу аймактарга көп жылдык чөптөрдү, жүгөрүнү жана тоют өсүмдүктөрүн өстүрүүгө болот [4].

Кайрак жерлер адырлардын жайык, эңкейиш беттеринде жазгы-күзгү жаан-чачындан, кар сууларынан ным алып, нымдуулук менен камсыз болот. Мындай жерлерге көбүнчө беде, арпа, буудай жана башка дан эгиндери эгилет. Кайрак жерлерди иштетүүдөгү негизги эске алынуучу - аткарылуучу эрежелерге терең кыйгач айдоо, 12см тереңдетүү менен топуракты жумшартуу, жалчаларды тартуу, чуңкурчаларды пайда кылуу кирет. Азот жер семирткичинин негизги формалары - аммонийдин сульфаты, аммиак селитрасы, суюк аммиак болуп саналат. Фосфор жер семирткичи катары пахтага нитрофос, аммофос, диаммофос, ал эми техникалык жана дан өсүмдүктөрү үчүн - нитрафос, аммофос, диаммофос колдонууга болот. Орточо, күчтүү туздашкан топурактарга аммонийдин сульфатын жана жөнөкөй суперфосфатты чачуу натыйжалуу.

Жогорудагы маалыматтардан райондун аймагында жер фондусунун аянты, айыл чарбага жарактуу, айдоо жерлердин жана жайыттардын аянтынын азаюусун байкоого болот. Аймактын дыйканчылык зонасындагы жерлерди иштетүүдөгү агротехникалык иш чаралардын, сугат системасынын жана айыл чарба техникаларынын жетишсиздигинен ушул жагдай келип чыгууда. Ал маселелерди чечүү үчүн которуштуруп айдоо, топурактарды дайыма азыктандырып туруу, зыянкечтер менен күрөшүү, шор баскан топурактарды жакшыртуунун абалы, таштак топурактарды таштан арылтуу, эрозияга каршы жана сугат иштерин жөнгө салуу иш чараларын жүргүзүү талап кылынат.

Топурак ресурстарын сарамжалдуу пайдалануунун төмөнкү деңгээлде болушу кийинки жер реформасынын илимий негизде жүргүзүлбөшү, жеке менчикке өткөрүүдөгү баш аламандык, айдоо жерлердин тартыштыгы, айыл чарба шаймандарынын жетишсиздиги, үрөөн чарбасынын иштебей

калышы ж.б. тыгыз байланыштуу. Жер иштетүү, мал чарбачылык менен алектенүү калктын жашоо деңгээлин көтөрүүгө салымы төмөн. Ошондуктан, жергиликтүү калктын көпчүлүгү сырткы жана ички миграцияга дуушарланышты.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Мамытов А.М. Классификация и плодородие почв Киргизии. Ф.:1976.
2. Ройченко Г.И. Почвы северного склона Туркестанского хребта. Почвоведение. Ф.:1952.
3. Кадыркулов М.К. Физическая география Кыргызстана. Бишкек.2012.
4. Научно-обоснованная система земледелия Ошской области Киргизской ССР. Ф.:1984.
5. Жумабеков Э.Ж. Почвы Кыргызстана и повышение их плодородия. Бишкек. 2019.
6. Мамытов А.М. Почвенные ресурсы и вопросы земельного кадастра КР. Бишкек-1996.

Рецензент: г.и.к., доцент Солпиева Д.Т.

УДК 91:551.4

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Анкашов Ы.Б.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Анкашов Ы.Б.

КНУ им. Ж. Баласагына

Ankashov R.B.

KNU named after J. Balasagyn

КИЧИ НАРЫН ДАРЫЯСЫНЫН АЛАБЫНЫН ЛАНДШАФТТЫК СТРУКТУРАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

ОСОБЕННОСТИ ЛАНДШАФТНОЙ СТРУКТУРЫ БАСЕЙНА РЕКИ МАЛЫЙ НАРЫН

PECULIARITIES OF THE LANDSCAPE STRUCTURE OF THE RIVER BASIN SMALL NARYN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттык структурасынын өзгөчөлүгү, алардын таралуу мыйзам ченемдүүлүгү жана ошондой эле аймактын ландшафттык структурасынын калыптануу жана өнүгүү шарттарына тийгизген негизги факторлор жөнүндө кеңири маалымат берилген.

Аннотация: В данной статье представлена подробная информация об особенностях ландшафтной структуры бассейна реки Кичи Нарын, закономерности их распределения, а также об основных факторах, влияющих на формирование и развитие ландшафтной структуры региона.

Abstract: This article provides detailed information on the features of the landscape structure of the river basin Small Naryn, the regularities of their distribution, as well as the main factors influencing the formation and development of the landscape structure of the region.

Негизги сөздөр: ландшафттын структурасы, жаратылыш территориялык комплекс, климат, морфотектоника, экспозиция, бийиктик зоналуулук, рельеф.

Ключевые слова: ландшафтная структура, природный территориальный комплекс, климат, морфотектоника, экспозиция, высотная поясность, рельеф.

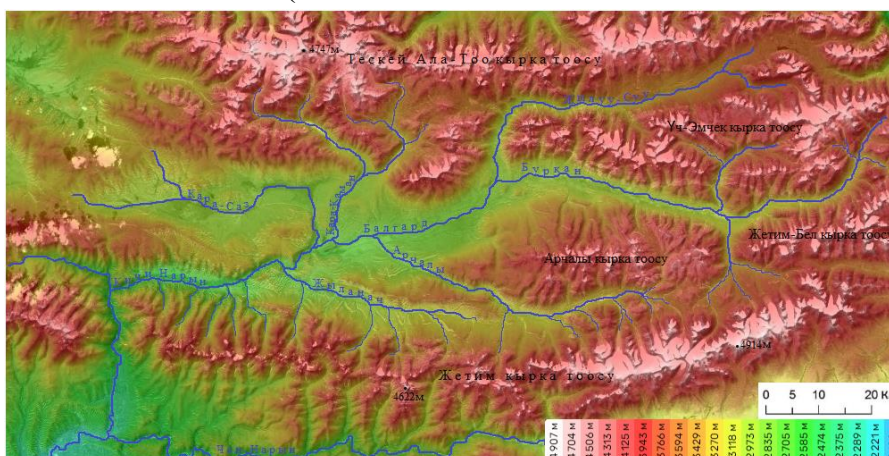
Keywords: landscape structure, natural territorial complex, climate, morphotectonics, exposure, altitudinal belt, relief.

Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттары өзүнүн жалпы бир түрдүүлүгү, аз контрастуулугу жана мозаикалуулугу менен мүнөздөлөт. Ал климаттык шарттардын жалпысынан кургакчыл (ариддик) жана бийик тоолуу болушу менен аныкталат. Ландшафттык мозаикалык бийиктик жана экспозициялык, ошондой эле геоморфологиялык өзгөчөлүктөрдөн пайда болот.

Жанаша жаткан Чоң Нарын өрөөнүнө салыштырганда Кичи Нарындын кургакчыл болушу батыш аба массаларынан Капка-Таш кырка тоосу менен далдаланышы жана өйдөлөп жылган абанын кууш капчыгайды өрдөбөй, үч капчыгайга бөлүнүп жайылып көтөрүлүшү интенсивдүү конденсацияга шарт түзбөйт.

Ландшафттын структурасынын татаалдыгы геологиялык түзүлүштүн өнүгүү тарыхы, орографиясы, климаттын жалпы кургакчылыгы, бийиктиктин чоң амплитудалары менен шартталган. Ар кандай экспозициялык багыттагы (ным алып

келүүчү аба массаларына жана инсоляцияга карата) шарттары ар түрдүү болгон тоо кыркаларынын капталдарында бийиктикке жараша өзгөрүп турган ар кандай типтеги ландшафттардын пайда болушуна алып келген жана өнүгүп жатат. Ошондой эле Кичи Нарындын алабынын ландшафттык структурасынын батыштан чыгышты карай айырмачылыктарын да байкоого болот, ал атмосфералык циркуляциянын жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө жана бийиктикке байланыштуу (батыштагы өрөөндөргө жарым чөл, кургак талаа, саздактуу талаа, Кичи Нарындын тар капчыгайында бир аз бадалдуу шалбаа жана токой кездешсе, ал эми чыгыш бөлүгүндө талаа, субальп шалбалуу талаа, альп шалбалуу талаа таралган). Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттык структурасынын татаалданышына аймактагы ойдуңдуу өрөөндөрдүн ар кандай абсолюттук бийиктикте жатышы да өзүнүн таасирин тийгизет. [2],[3].

Кичи Нарын дарыясынын алабынын физгеографиялык карта-схемасы

Жогоруда көрсөтүлгөндөй Кичи Нарын дарыясынын алабы бийиктиктин өзгөрмөлүүлүгүнө, рельефинин татаалдыгына, климаттын, өсүмдүктөрдүн жана топурак катмарынын ар түрдүүлүгүнө алып келген карама-каршылыктардын аймагы. Демек, бул жерде жаратылыш территориялык комплекстердин таралышынын мыйзам ченемдүүлүктөрү ар түрдүү жана татаал болуп чыгышы табигый нерсе жана мунун бир нече себеби бар:

- аймактын батыштан чыгышка карай кеңдик багытында созулуп жатышы;

- негизги тоо кыркаларынын жана алардын каптал тилкелеринин жайгашуусунун ар түрдүүлүгү;

- топурактын жана өсүмдүктөрдүн вертикалдуу таралышын аныктоочу жогорку гипсометриялык амплитуда;

- тоо тектердин ар-кандай литологиялык курамы - тоо аралык ойдуңдуу-өрөөндүү аймактардын жана тоо кыркаларынын капталдарынын топурак-өсүмдүк катмарынын субстратынын ар түрдүүлүгү;

- жергиликтүү жаратылыш территориялык комплекстердин пайда болушун аныктоочу сандык жана сапаттык жактан ар түрдүү геохимиялык айырмачылыктардын пайда болушуна алып келген ар кандай геохимиялык процесстер.

Натыйжада, аймактын бийик тоолуу өрөөндөрүн курчаган тоо капталдары айрым жалпы жана жеке мүнөздөмөлөргө ээ, бул ар кандай даражадагы жаратылыш территориалдык комплекстердин жайгашуу өзгөчөлүктөрүнөн жана бийиктик зоналарынын түзүлүшүндө чагылдырылат. Аймактын тоолорунда бийиктик зоналуулуктун пайда болушу өтө ар түрдүү, анткени түздүк аймактарга мүнөздүү нымдуулуктун жана жылуулук режиминин аздыр-көптүр акырындык менен өзгөрүшүнүн көрсөткүчү тоолу аймактарда каптал беттердин караган багытына жана

рельефинин татаалдыгына жараша кескин түрдө өзгөрүүнүн натыйжасында табигый чөйрөдөгү өзгөрүүлөр көбүнчө дискреттүү, кескин термелүүчүлүк мүнөзгө ээ болот, бул өзгөчө ар кандай гипсометриялык деңгээлдеги же ар кандай экспозициядагы тоо капталдарында жакын жайгашкан ландшафттарды салыштырганда ачык-айкын байкалат.

Тоолу аймактарда климаттык факторлор негизинен бийиктик зоналуулуктун мыйзам ченемдүүлүгүнө баш ийет, анткени көптөгөн табигый процесстердин жылуулук-энергетикалык базасы күн радиациясынын режими менен тыгыз байланышкан. Радиациялык жылуулук алмашуунун мүнөзү бул жерде өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ: кеңдик зоналуулуктун көрсөткүчү адатта экинчи планга жылат, анткени Кичи Нарын дарыясынын алабында түндүктөн түштүккө карай созулуп жаткан тоо кыркалары кезикпейт жана аймактагы жалпы радиациянын жылдык мааниси 1° кеңдикте 3% гана өзгөрөт. (Будыко 1971).

Тоолуу аймактарда радиациялык жана жылуулук балансы атмосферанын тунуктугунун жогорулашына жана абанын температурасынын төмөндөшүнө байланыштуу бийиктеген сайын өзгөрөт. Демек Кичи Нарын дарыясынын алабынын деңиз деңгээлинен бир кыйла бийиктикте жатышы жана аймактын тоолорунун кыркаларына жакын жайгашкан абанын тунуктугу күн радиациясынын жогорку интенсивдүүлүгүн жана ачык күндөрдүн көрсөткүчүнүн көп болушун (жыл ичиндеги булутсуз ачык күндөрдүн узактыгы 2500 сааттан ашат) шарттайт жана каралып жаткан аймактын ландшафттык структурасы өзгөчө радиациялык режимдин шартында (радиациялык баланстын чоң маанилери жана анын бийиктикке жараша тез өзгөрүшүнүн негизинде) түзүлөт жана бул аймактагы ландшафттын контрастуулугунун негизги себептеринин бири болуп эсептелет.

Ландшафттардын өнүгүшүнө таасир этүүчү дагы бир маанилүү климаттык фактор бул абанын температурасы. Кичи Нарын дарыясынын алабында кырка тоолордун капталдарынын түндүк экспозицияларындагы жылдын жылуу мезгилиндеги температуралык градиенти ар бир 100мге 0,6дан 0,8° чейин жетет. (Справочник по климату СССР, 1966). Бирок айрым кууш ойдуңдуу-өрөөндүү аймактардын таманында кыш айларында муздак аба топтолуп температуранын инверсиясына алып келет, ал эми жылуу мезгилде тоо капталдарынын экспозициянын күңгөй беттен тескей бетти карай температуранын төмөндөшү байкалат.

Нымдуулук менен камсыз болуу шарттарын карай турган болсок В.Л. Шульц (1943) Орто Азия боюнча берилген илимий материалдардын негизинде атмосфералык жаан-чачындын көрсөткүчүнө жана анын таралышына таасир этүүчү жаны факторлорду аныктаган. Бул факторлорго абсолюттук бийиктик, аймактын нымдуу аба массалардын таралуу багытына карата алган оорду, нымдуу аба массаларынын жеткиликтүүлүгү кирет жана максималдуу эффект бардык үч фактордун жагымдуу өз ара аракеттенүүсү менен жетишилет. Мындай жагымдуу климаттык шарт Кыргызстандын ички борбордук бөлүктөрүнө, анын ичинде каралып жаткан аймака мүнөздүү эмес.

Кичи Нарын дарыясынын алабындагы атмосфералык жаан-чачындын жылдык орточо көрсөткүчү 300-400мм жана жаан-чачындын айлар боюнча бөлүштүрүлүшүнүн так мезгилдүүлүгү байкалат: жалпы көрсөткүчү боюнча жылуу мезгилдин жаан-чачыны басымдуулук кылат. Тактап айтканда июль жана август айларында жаан-чачын көп жаайт жана ушул эле эки айдын ичинде жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү, жылдык атмосфералык жаан-чачындын өлчөмүнүн 60% түзөт. Жазгысын жааган атмосфералык жаан-

чачындын өлчөмү 25%, күзүндө жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү 10%, а.э. кыш мезгилинде жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү жылдык атмосфералык жаан-чачындын өлчөмүнүн 5% гана түзөт. Аймакта жайгашкан кырка тоолордун кыр бөлүктөрүндө жаан-чачын көп учурда жайында да катуу түрдө түшөт.

Кичи Нарын дарыясынын алабындагы рельефтин төмөнкү ярусунда буулануунун көрсөткүчү жаан-чачындын жылдык көлөмүнөн жогору болушунун негизинде нымдуулуктун жетишсиздиги байкалат жана бул өз кезегинде жарым чөл жана кургак талаа ландшафттарынын басымдуу болушун, ал эми рельефтин ортоңку жана жогорку ярустарында тескерисинче нымдуулуктун көрсөткүчү жетишээрлик же жогору болушу менен талаа, шалбаа жана шалбалуу талаа ландшафттарынын таралуусун шарттайт.

Аймактын ландшафттык структурасындагы болуп жаткан азыркы өзгөрүүлөр негизинен эндогендик рельеф түзүүчү процесстердин жана антропогендик аракеттердин таасири астында жүрүүдө.

Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттары негизинен анын аймагындагы жогорку сейсмикалык активдүүлүктүн фонунда калыптанган. Тоо кыркаларынын активдүү көтөрүлүшү бүгүнкү күнгө чейин уланууда жана анын натыйжасында ландшафттардын литогендик негизи тынымсыз кайра түзүлүп жаткан мезгилде аймактын жаратылыш комплекстери өзүнүн динамикалуулугун сактап келет. Бирок азыркы кезде Кичи Нарын дарыясынын алабында тынымсыз жүрүп жаткан талкалануу жана эрозия процесстери, мөңгүлөрдүн иш-аракети, кар көчкүлөр, селдер, жер көчкүлөр сейсмикалык активдүүлүк менен айкалышып жаратылыштагы үзгүлтүксүз кайра түзүлүү процессин жандандырып турганын байкоого болот.

Эндогендик процесстердин таасири астында пайда болгон заттын жана

энергиянын активдүү кыймылы табигый комплекстерди функционалдык динамикалык системаларга (тоонун капитал бети менен түздүктүү-өрөөндүү аймактарды) бириктирет. Бул процесстердин көрүнүшүнүн чегинде зоналар жана алардын келип чыгуусу, заттын ташылуусу менен анын топтолуу көрсөткүчтөрү бири-биринен обочолонуп турат. Жогорудагыдай көрсөткүчтөрдү эске алуу менен Кичи Нарын дарыясынын алабындагы ландшафттарды өздөрүнүн динамикалык абалына жараша көптөгөн процесстердин келип чыгуу (бийик тоолуу нивалдык жана субнивалдык), транзиттик (тоо капиталдарындагы токой, шалбаа, талаа) жана аккумуляциялык зоналарына (тоо этектери, тоо аралык өрөөндүү-ойдуңдуу түздүктөр, жарым чөл) бөлүштүрүүгө болот.

Морфотектоникалык көрсөткүчтөрүнүн өзгөчөлүктөрү менен кеңдик жана бийиктик боюнча дифференциациялоонун негизинде каралып жаткан аймактын жалпы ландшафттык структурасын тоо ландшафттарынын классына кирген 5 подкласска: бийик тоолуу, орто бийик тоолуу, тоо этеги-бөксө тоолуу-адырлуу, тоо-өрөөндүү жана тоо аралык ойдуңдуу түздүк деп классификациялоого мүмкүндүк берет. Биринчи үч подкласс тоо капиталдарынын ландшафттарына кирет, аларга литогендик негиздин өйдө

көтөрүлүүсү, талкалануу процесстеринин басымдуу болушу, түпкү тектердин жер бетине жакын жатышы, инсоляция жана циркуляциялык экспозиция менен байланышкан көп түрдүүлүк, ошондой эле рельефтин кескин тилмелениши мүнөздүү. Ландшафттардын экинчи тобу (тоо өрөөндөрүнүн төмөнкү бөлүктөрү жана тоо аралык ойдуңдардын таманы) негизинен калың аккумулятивтик тектердин тектоникалык чөгүүсүнөн түзүлгөн жана алар дифференциациянын аз түрдүүлүгү жана бөлчөктүүлүгү менен мүнөздөлөт.

Аймактын ландшафттарынын бөлүштүрүлүшү бийиктик зоналуулуктун мыйзамына так баш ийет. Ландшафттардын бийиктик структурасын талдоо Кичи Нарындын алабынын ар кайсы аймактарынын бийиктик зоналуу спектрлеринин олуттуу айырмачылыгын көрсөтөт. Тактап айтканда спектрдин эки түрү бар: Ички Теңир-Тоо жана Борбордук Теңир-Тоо. Бул спектрлерде өз алдынча тилкелер негизинен ландшафттын беш гана түрүн түзөт: жарым чөл-куркак талаа, талаа, тоолуу шалбаа, тоолуу шалбалуу талаа жана гляциалдык-нивалдык.

Калгандары профилдердин салыштырма бөлүктөрүндө (Кичи Нарын дарыясынын айрым жерлеринде саздактуу талаа, бадалдуу шалбаа, токой жана тундра) локалдык түрдө гана таралууга ээ. [1],[2],[5].

Колдонулган булактар:

1. Атлас Кыргызской ССР. М., 1987.
2. Благообразов В.А. Бассейн реки Нарын /Физико-географическая характеристика. Фрунзе, 1960.
3. Благообразов А.Н., Костромин С.А., Чупахин В.М. О речных террасах в районе слияния Большого и Малого Нарына. Фрунзе, 1959.
4. Топографическая карта. Масштаб 1:100 000.
5. Чупахин В.М. Внутренний Тянь-Шань. Фрунзе, 1959.

Рецензент: г.и.к., доцент Бакиров К.Б.

Ашурмахматов С.И., Комилова Н.К., Махмудов Б.Х.

Шарафа Рашидова атындагы Самарканд мамлекеттик университети, экология жана жашоонун коопсуздугу кафедрасы, докторант, Самарканд, Ўзбекистан.

Мирзо Улугбек атындагы Ўзбекистан улуттук университети, профессор, Ташкент, Ўзбекистан.

Мирзо Улугбек атындагы Ўзбекистан Улуттук университети, PhD, окутуучу, Ташкент, Ўзбекистан.

Ашурмахматов С.И., Комилова Н.К., Махмудов Б.Х.

Самаркандский государственный университет им. Шарафа Рашидова, кафедра экологии и безопасности жизнедеятельности, докторант, Самарканд, Узбекистан,

Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, профессор, Ташкент, Узбекистан.,

Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, д.ф.г.н, (PhD), преподаватель, Ташкент, Узбекистан.

Ashurmakhmatov S.I., Komilova N.K., Makhmudov B.Kh.

Samarkand State University named after Sharaf Rashidov, Department of Ecology and Life Safety, PhD student, Samarkand, Uzbekistan.

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Professor, Tashkent, Uzbekistan.

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Doctor of Philosophy and Geography (PhD), Lecturer, Tashkent, Uzbekistan.

ЫЗЫ-ЧУУНУН ЗЫЯНДУУ ТААСИРИ ЖАНА АНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ВРЕДНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ШУМА И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

HARMFUL EFFECTS OF NOISE AND ITS SOCIO-ECOLOGICAL PROBLEMS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала ызы-чуу менен шартталган урбанизацияланган аймактардын экологиялык абалы менен социалдык чөйрөнүн ортосундагы байланыш маселелерине арналган. Ири шаарлардын экологиялык көйгөйлөрү заманбап цивилизациялык процесстердин продуктусу катары региондордун экономикасына таасир этүүчү маанилүү аспектилердин бири болуп саналат. Айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизген шаарлардын жалпы экологиялык көйгөйлөрүнө калктын ашыкча көбөйүшү, оорулардын күчөшү, шаарлардагы ызы-чуу көйгөйлөрү, абанын стационардык жана көчмө булактардан катуу булганышы, жер үстүндөгү жана жер астындагы суулардын булганышы, жашыл мейкиндиктердин кыскарышы ж.б. факторлор эсептелинет. Макалада ArcGIS программасы аркылуу иштелип чыккан Ташкент облусунун ызы-чуу картасы берилген жана угуу органына ызы-чуунун таасиринен келип чыккан оорулардын көрсөткүчтөрүнүн түздөнтүз табигый, экономикалык жана социалдык шарттардан жана айлана-чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүнөн көз карандылыгы көрсөтүлгөн.

Аннотация: Данная статья посвящена вопросам взаимосвязи экологического состояния урбанизированных территорий, обусловленных шумом, и социальной сферой. Экологические проблемы крупных городов, как продукт современных цивилизационных процессов, являются одними из важнейших аспектов, влияющих на экономику регионов.

Среди распространенных экологических проблем городов, оказывающих неблагоприятное воздействие на окружающую среду можно отметить перенаселение, рост вспышек болезней, проблема шума в городах, резкое загрязнение воздуха от стационарных и мобильных источников, загрязнение поверхностных и подземных вод, сокращение зеленых насаждений и т.д. В статье представлена шумовая карта Ташкентской области, разработанная с помощью программы ArcGIS, приведена зависимость показателей заболеваний, вызванных шумовыми воздействиями на орган слуха, обусловленных непосредственно природными, экономическими и социальными условиями, особенностями экологической обстановки окружающей среды.

Abstract: This article is devoted to the relationship between the ecological state of urban areas caused by noise and the social sphere. Environmental problems of large cities, as a product of modern civilizational processes, are one of the most important aspects affecting the regional economy. Some of the common environmental problems of cities that have an adverse impact on the environment include overpopulation, increasing disease outbreaks, noise problem in cities, severe air pollution from stationary and mobile sources, pollution of surface and groundwater, reduction of green spaces, etc. The article presents a noise map of the Tashkent region, developed using the ArcGIS program, and shows the dependence of indicators of diseases caused by noise exposure on the organ of hearing, caused directly by natural, economic and social conditions, and the peculiarities of the ecological situation of the environment.

Негизги сөздөр: урбанизация, ызы-чуу, экологиялык абал, калктын жалпы оорусу, айлана-чөйрө, экологиялык факторлор, калктын саламаттыгы, акустика.

Ключевые слова: урбанизация, шум, экологическая ситуация, общая заболеваемость населения, окружающая среда, факторы окружающей среды, здоровье населения, акустика.

Keywords: urbanization, noise, environmental situation, general morbidity of the population, environment, environmental factors, public health, acoustics.

Введение. В рамках 11-й цели повестки устойчивого развития ООН до 2030 года “Обеспечение открытости, безопасности, жизнеспособности и экологической устойчивости городов и поселков” поставлены задачи по созданию более стабильной, безопасной и комфортной городской среды для жизни населения с учетом социально-экономических условий [1].

В связи с этим на повестку включены проблема городского шума, загрязнение атмосферного воздуха, изменение климата, широкое использование энергосберегающих источников энергии, загрязнение водных ресурсов, состояние почвенного слоя, сохранение биоразнообразия, снижение уровня шума, предотвращение загрязнения городской территории промышленными и

бытовыми отходами и укрепление здоровья населения. Проблемы изучения влияния шума и климатических условий окружающей среды на жизнь человека являются сложными, многогранными, поэтому на сегодняшний день их решение является одним из чрезвычайно сложным и нерешенной проблемой.

Важными аспектами изучения влияния климатических и экологических условий окружающей среды на жизнь человека связаны не только с вопросами о сохранении здорового общества, но и в значительной степени с природной, социальной и антропогенной средой. Экологическое состояние урбанизированных территорий характеризуется многими факторами и зависит от общей социально-экономической ситуацией в стране, возможностей

государства по реализации мер градостроительной, дорожной и жилищной политикой [2,3].

Анализ литературы по теме. В последние десятилетия, в результате расширение масштабов техногенной и антропогенной нагрузки на окружающую среду, освещение этих проблем нашло отражение в научных исследованиях зарубежных ученых. Выявление взаимосвязи между факторами окружающей среды и здоровьем человека требует применения различных методов оценки, основанных на комплексном анализе комфортности жизнедеятельности человека.

Экологические проблемы современных городов неразрывно связаны с интенсивностью процессов урбанизации, а также с воздействием шума на окружающую среду. В связи с этим проблема возникновения шума в процессе урбанизации и дальнейшего развития городских агломераций, столкнувшихся в настоящее время с экологическими угрозами, остается актуальной и ныне [4,5].

Согласно концепции М. Кастельса, глобальный город - это не только место обитания большого количества людей, но и “развитые” центры производства и потребления услуг, а также процесс, который играет вспомогательную роль в местном обществе. Ученый также подчеркнул, что по мере развития городов экологические проблемы также приобретают все более острый характер [6,7].

Основная часть. Экологические проблемы шума в крупных городах являются одними из важных аспектов, влияющих на экономику регионов в связи с процессами “современной цивилизации”. Среди распространенных экологических проблем таких городов можно перечислить: перенаселение, вспышки болезней цивилизации, резкое загрязнение воздуха от стационарных и мобильных источников, загрязнение поверхностных и подземных

вод, ухудшение плодородности почвы, сокращение зеленых насаждений, неблагоприятное воздействие шума и вибрации на организм человека и на окружающую среду.

Показатели здоровья населения и заболеваемости напрямую зависят от природных, экономико-социальных условий, особенно, от экологической обстановки окружающей среды. Сегодня с изменением экологической обстановки в крупных городах, в том числе в столице Республики Узбекистана в Ташкенте, возникает ряд проблем, связанных со здоровьем населения. Это обстоятельство, вызывающее проведение экологического мониторинга урбоэкосистем, обусловлено воздействием на различные социально-экономические и демографические факторы постоянных и непостоянных шумов, исходящих от промышленных предприятий в густонаселенных районах, создаваемых автотранспортом, и на автомагистралях, находящихся в непосредственной близости от населенного пункта.

В конце XX века в связи с научно-техническим прогрессом в научных источниках появился термин “болезни цивилизации”. В словаре экологических терминов данному понятию дано определение: “болезни цивилизации - это болезни человека, возникшие в результате промышленной и научно-технической революции, сопровождающиеся изменениями окружающей среды в результате разрушения природных экосистем”. В некоторых отчетах такие заболевания называются расстройствами образа жизни. Рост таких заболеваний отмечается в очень многих развитых странах и крупных, миллионных городах мира. Таким болезням относятся: болезнь Альцгеймера, атеросклероз, рак, хроническое заболевание печени, хроническая обструктивная болезнь легких, диабет второго типа, сердечно-сосудистые

заболевания, нефрит или хроническая почечная недостаточность, остеопороз, инсульт, депрессия и ожирение. Список таких болезней можно продолжать, так как согласно современным представлениям, именно этот список составляет основную часть болезней, обусловленных экологическими причинами.

Особенности, характерные для урбанизированных регионов. Шум, плотность населения и транспортной сети, высокий уровень загрязнения атмосферного воздуха, питание, большая информационная нагрузка, низкая физическая активность (гиподинамия), излишний вес при определенных видах заболеваний (эндокринных, в том числе ожирение, сахарный диабет, опухоли, болезни сердца и сосудов), срочность-спешка, хронический стресс, депрессия, психические расстройства и т. д.

Шум - это совокупность звуков, особенно громких, неприятных, раздражающих вызывающий дискомфорт. Шум окружающей среды определяется как вредные звуки, возникающие в результате деятельности человека, включая автомобильного, железнодорожного, воздушного транспорта, а также деятельности производство. Люди, которые подвергаются высокому уровню шума, могут испытывать стресс, заболевания органов слуха, нарушения режима сна и другие биологические эффекты. В свою очередь, эти эффекты могут привести к серьезным проблемам со здоровьем, таким как инсульт и ишемическая болезнь сердца, которые могут привести к сердечному приступу. Тот факт, что снижение уровня шума может снизить риск этих неблагоприятных заболеваний подробно описан в исследованиях ученых.

По мере того, как процессы урбанизации становятся все более интенсивными, постоянное шумовое загрязнение окружающей среды в городских

районах находится в центре различных исследований и наблюдений, поскольку доказано значительное влияние шума на здоровье человека и производительность труда. Из этого следует, что негативное влияние шума на человека возрастает. Если не разработать меры по его нормализации, может нанести социально-экономический ущерб не только на окружающей среде но и обществу. Все научные разработки, их достижения должны служить на благо общества.

Время, регулирующее шум, в соответствии со статьей 122 Трудового кодекса Республики Узбекистан, установлено - с 22:00 до 06:00, в соответствии со статьей 192 Кодекса об административных правонарушениях - с 23:00 до 06:00, "Санитарные правила и нормы, налагаемые на обеспечение не превышения допустимых норм шума в жилых помещениях, общественных зданиях и на территориях жилищного строительства" ЕКА в соответствии с (СанПиН № 0267-09)-с 23:00 до 07:00. Следует отметить, что во многих других зарубежных странах тоже борьба с шумом регулируется специальными законодательными актами. Например, в Японии действуют законы о регулировании шума 1968 года, в США законы о контроле шума 1972 года, в Великобритании законы о шуме 1996 года [8,9].

В Германии в борьбе с дорожным шумом активно используется оборудование для определения уровня шума на обочинах дорог.

Во Франции автоматические фото и видеокамеры оснащены шумовым радаром, способным распознавать автомобиль с сильным уровнем шума, автоматически делать снимки и считывать его номер, эта система автоматически отправляет владельцу автомобиля письмо о необходимости уплаты штрафа [10].

В настоящее время шумовое загрязнение находится в центре различных

исследований и наблюдений, так как доказано его большое влияние на здоровье человека и производительность труда. Шум в больших городах сокращает продолжительность жизни человека. Чрезмерный шум может привести к нервному истощению, депрессии, вегетативным неврозам, язвам, нарушениям со стороны эндокринной и сердечно-сосудистой систем. Шум мешает труду и отдыху людей, снижает производительность труда.

В ходе исследовательской работы на территории города Ташкента и его районов в

сентябре и октябре 2024 года было проведено 4 исследования, выполнен расчетный анализ с помощью программы ArcGIS и разработана карта с помощью программы Macromedia Flash (рис.2). В ходе исследования были проанализированы уровни источников городского шума и проведены измерения шума на дорогах, где шум будет постоянным с различной интенсивностью и плотностью движения транспортных средств. При этом показатель шума определяли с помощью следующего технического оборудования (рис. 1):

Assistant SIU 30 V3RT

**Alarm Sound Level Meter
SL-5868P**

TASI TA750

Рисунок 1. Шумомеры, используемые для определения уровня шума

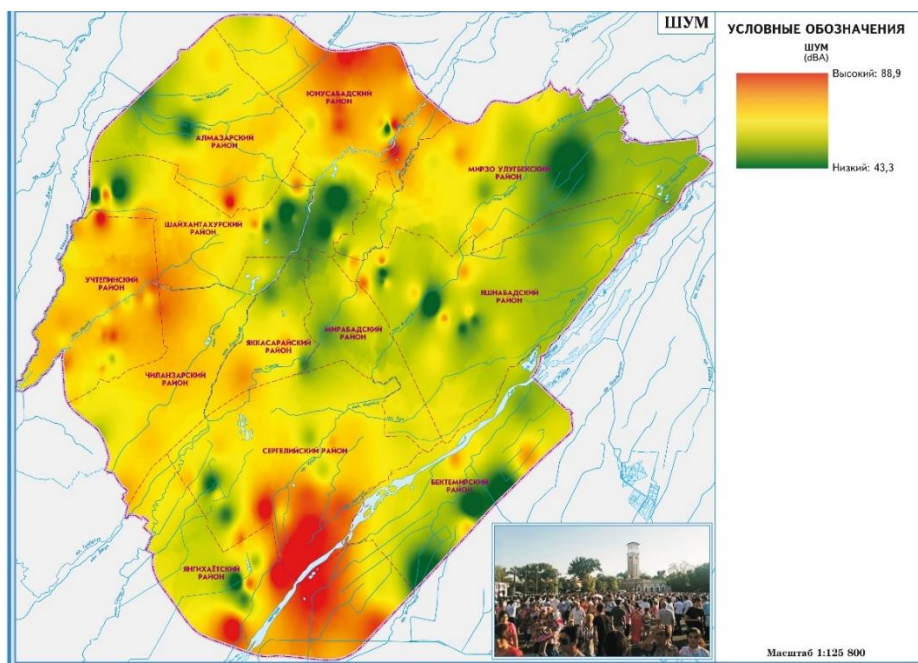

Рисунок 2. В Ташкенте разработана карта с помощью программы Macromedia Flash, рассчитанная с помощью программы ArcGIS

Анализ показал, что в Сергелийском, Янгихаетском районах Ташкента показатели шума значительно выше, чем в других соседних районах города.

Каждый раз, когда проводился тест, прибор измерителя шума подвергался калибровке, а затем проводили исследование. Шумомер располагали на расстоянии 7,5 метров от проезжей части автотранспорта, на высоте 1,5 метра над землей, за 50 метров до или после светофора, перекрестка или поворота транспорта. Лицо, производящее измерение, должно находиться на расстоянии не менее 0,5 м от микрофона, если рабочее место не известно,

измерение проводится не менее 3 раз, в течение 10-15 минут, а также в течение 5 минут были получены результаты сравнительного анализа с использованием методов, определяющих уровень шума автотранспорта на основе выбранных контурных точек в городе Ташкенте [11].

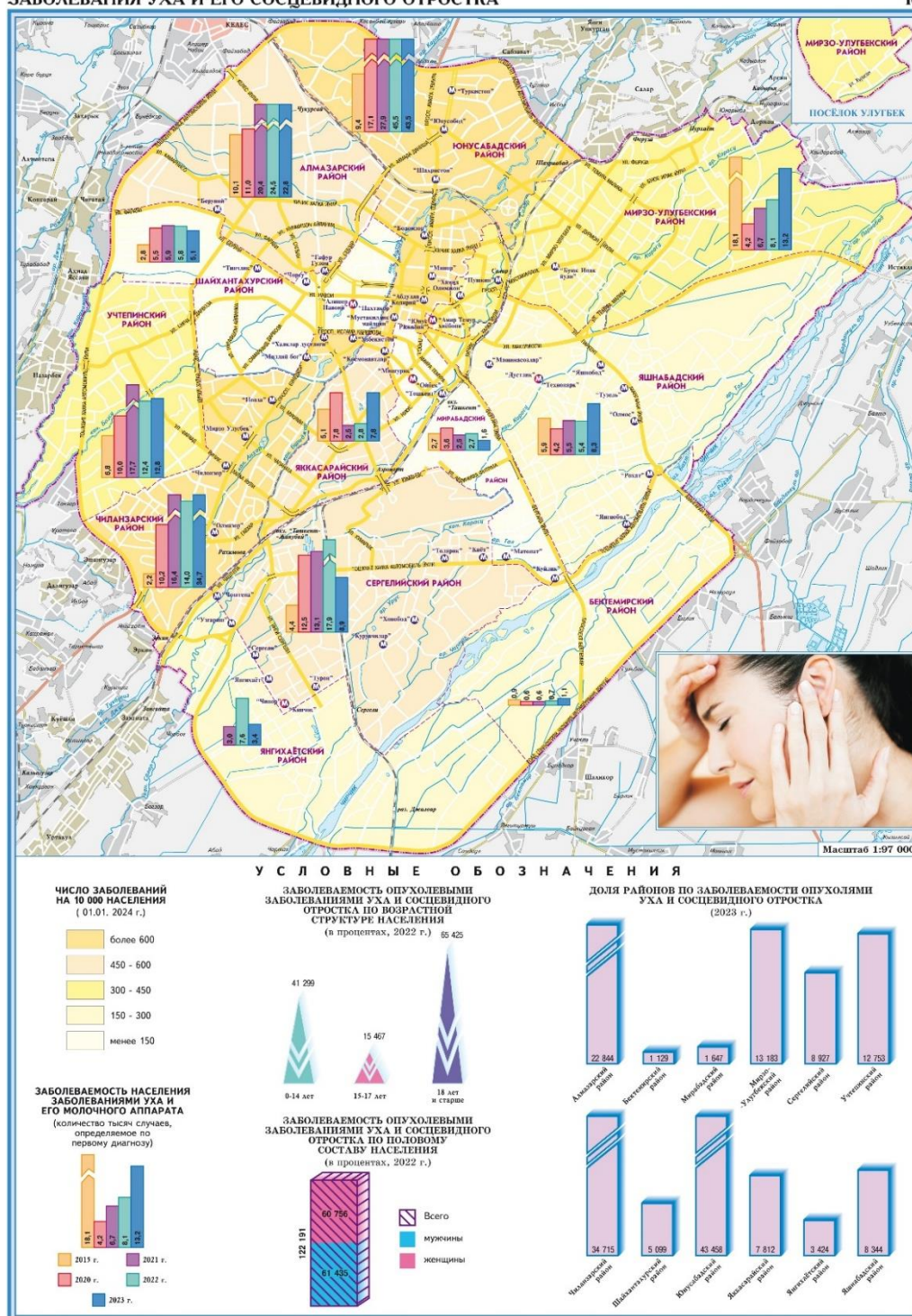
Заболевания, связанные с органом уха, могут быть отнесены к группе заболеваний, непосредственно связанных с шумом. При анализе динамики изменений в районах города Ташкента за период с 2015 по 2023 год можно увидеть рост заболеваемости практически во всех районах (табл.1).

Таблица 1.

Заболеваемость болезнями органов слуха и сосцевидного отростка среди населения г. Ташкента (количество тысяч случаев с впервые установленным диагнозом)

Район	2015	2020	2021	2022	2023
Алмазар	10,1	11	20,4	24,5	22,8
Бектемир	0,9	0,6	0,6	0,7	1,1
Мирабад	2,7	3,6	2,5	2,7	1,6
Мирзо Улугбек	18,1	4,2	6,7	8,1	13,2
Сергели	4,4	12,5	13,1	17,9	8,9
Учтепа	6,8	10	17,7	12,4	12,8
Чиланзар	2,2	10,2	16,4	14	34,7
Шайхантахур	2,8	5,5	5,9	5,8	5,1
Юнусабад	9,4	17,1	27,9	45,5	43,5
Яккасарай	5,1	7,8	2,5	2,8	7,8
Яшнобод	5,9	4,2	5,5	5,4	8,3
Янгихаёт	0	0	3	7,6	3,4

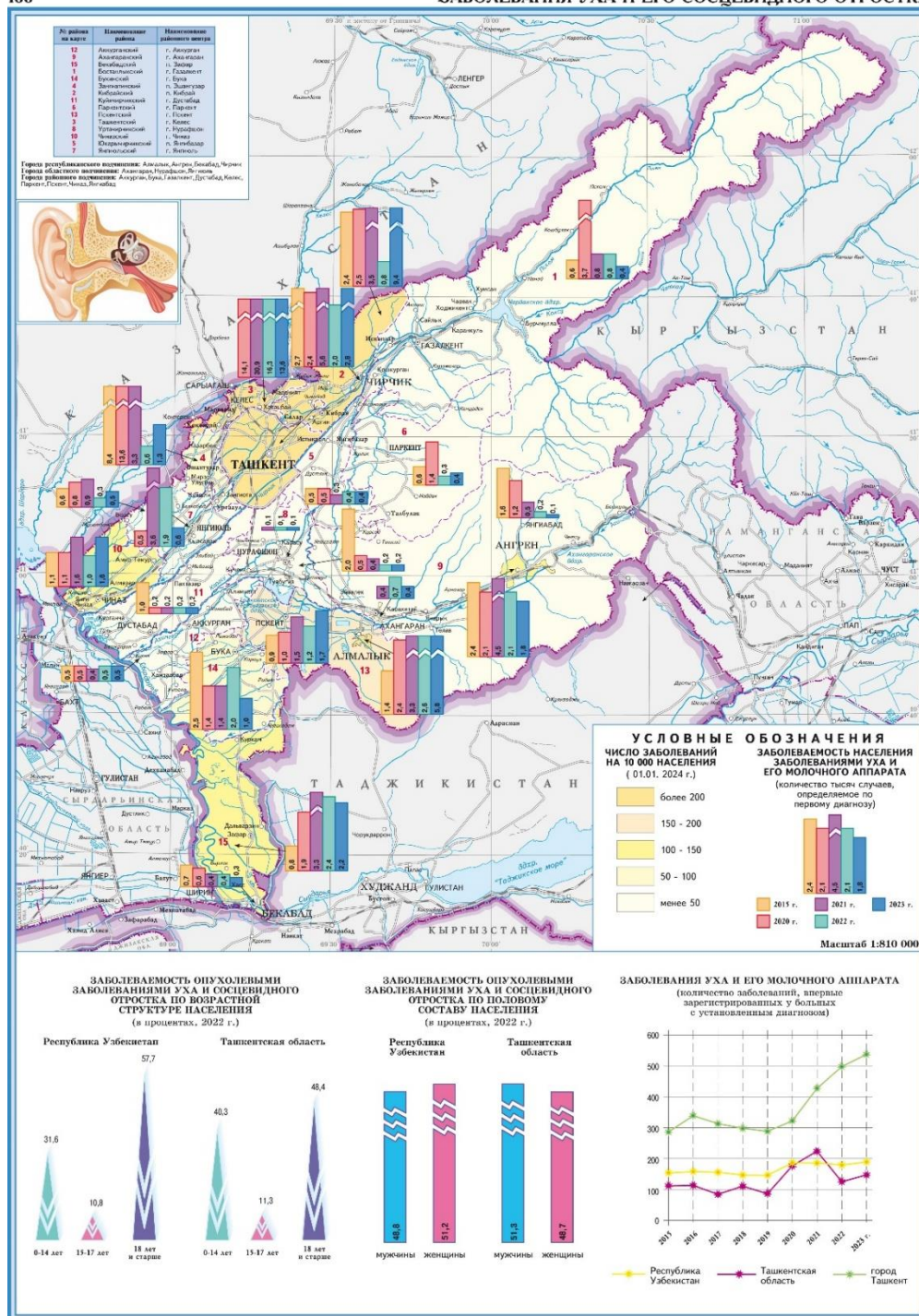
Источник: данные агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан.

3-рисунок. Заболевания органа слуха и его сосцевидного отростка

Аналогичные случаи заболевания органов слуха наблюдаются в промышленно развитых районах Ташкентской области

(Ангрен, Алмалык и др.).к.) и видно, что показатели в Ташкенте высокие.

4-рисунок. Заболевания органов слуха и его сосцевидного отростка

Вывод. В целом вопросы экологической обстановки и здоровья населения являются существенно проблематичными в высокоурбанизированных районах и требуют разработки строгой системы мер. В частности, город Ташкент заинтересован в улучшении экологической ситуации: усилении контроля за выполнением градостроительных работ с

соблюдением санитарных норм, озеленении, то есть расширении зеленых насаждений в городе и вокруг него, подборе древесных пород с учетом его природных условий, расширении системы общественного транспорта, велодорожек, организации отдельных тротуаров для автобусов от центральной части дороги и т.д., желательно провести и другие мероприятия.

Список литературы

1. Цель 11: Обеспечение открытости, безопасности, жизнестойкости и экологической устойчивости городов и населенных пунктов. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/cities/>
2. Блинов Л.Н., Перфилова И.Л., Юмашева Л.В., Соколова Т.В. Экологические проблемы мегаполисов // Здоровье – основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. 2013. Т. 8, № 2. С. 837-845.
3. Боднарук М.Н., Попов С.М., Козлов О.В. Современные проблемы обращения городских отходов в природопользовании // Горный информационно аналитический бюллетень (научно-тех.еский журнал). 2012. № 4-10. С. 3-8.
4. Сассен С. Глобальные города: пост-индустриальные производственные площадки //Прогнозис. 2005. № 4. Режим доступа: <http://les-ur-banistes.blogspot.ru/2009/01/blog-post.html>
5. Плотникова Л.В. Экологическое управление качеством городской среды на высокоурбанизированных территориях: дис. д-ра экон. наук. М., 2009.376 с.
6. Карпова Н.В. Устойчивое эколого-экономическое развитие города: теория, практика и перспектива // Экономика и экология территориальных образований. 2018. Т. 2, № 4. С. 66-73.
7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М., 2001. Режим доступа: http://polbu.ru/kastels_in-formepoch/ch50_all.html
8. Ашурмахматов С.И. Влияние источников шума на здоровье человека. Сборник материалов 78-й Международной научно-практической конференции “Достижения фундаментальной, прикладной медицины и фармации”. Самаркандский государственный медицинский университет, Самарканд-2024. 144-145 ст.
9. Ashurmahmatov S.I., Komilova N.K., Qobilov E.E. Environmental assessment of transport noise in the city of Samarkand and its impact on the human body. Central asian journal of medical and natural sciences <https://cajmns.centralasianstudies.org/index.php/CAJMNS> Volume: 5 Issue: No 4 (2024): October 2024 ISSN: 2660-4159. Address: Las Palmas de Gran Canaria, Spain. Ispaniya 2024 yil. 502-508 pp.
10. Shamatov I.Y., Shopulotova Z.A., Abdukadirova N.B., Khaetova Sh.T. Comprehensive audiological studies sensory neural hearing loss of noise genesis. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. (ISSN – 2771-2141). Volume 03 issue 10 pages: 128-132. <https://theusajournals.com/index.php/ajsshr>
11. Кулагина Т.А., Зайцева Е.Н., Кобиллов Э.Э, Ашурмахматов С.И. Альтернативные шумопоглощающие экраны из вторичных материальных ресурсов. Интернет-журнал “Отходы и ресурсы” Russian Journal of Resources, Conservation and Recycling, <https://resources.today> 2024, Том 11, № 3 / 2024, Vol.
12. Iss. 3 <https://resources.today/issue-3-2024.html> URL статьи: <https://resources.today/PDF/02NZOR324.pdf> DOI: 10.15862/02NZOR324 (<https://doi.org/10.15862/02NZOR324>) Издательство “Мир науки” \ Publishing company “World of science” <http://izd-mn.com>. 1-10 ст.
13. E. E. Kobilov, Kh. F. Batirov, E. M. Ozdamirova. Urban Ecosystems of Uzbekistan and Ways of Their Ecologization. BIO Web of Conferences 63, 03002 (2023) ASE-2023 <https://doi.org/10.1051/bioconf/20236303002>

Рецензент: д.м.н., профессор Кобиллов Э.Э.

Джантаева Г.А., Жакыпова Г.Ж., Шаршеева Б.К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Джантаева Г.А., Жакыпова Г.Ж., Шаршеева Б.К.

КНУ им. Ж. Баласагына

Dzhantaeva G.A., Jakypova G.J., Sharsheeva B.K.

KNU named after J. Balasagyn

**КЫРГЫЗСТАНДА БОЙГО ЖЕТКЕН КАЛКЫНЫН ЗААРА БӨЛҮП ЧЫГАРУУ
СИСТЕМАСЫНЫН ФУНКЦИЯСЫНЫН БУЗУЛУШУНДА ЗААРАНЫН
КЛИНИКАЛЫК ЖАНА БИОХИМИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮНҮН
САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗИ**

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КЛИНИКО-БИОХИМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ
МОЧИ У ВЗРОСЛОГО НАСЕЛЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА ПРИ НАРУШЕНИИ
ФУНКЦИЙ МОЧЕВЫДЕЛИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ**

**COMPARATIVE ANALYSIS OF CLINICAL AND BIOCHEMICAL PARAMETERS OF
URINE IN THE ADULT POPULATION OF KYRGYZSTAN WITH DYSFUNCTION OF
THE URINARY SYSTEM**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада 18-70 жаштагы жана андан улуу эркектердин заарасынын клиникалык жана биохимиялык көрсөткүчтөрү талданат. Бул изилдөөдө курактык факторлор эске алынган, анткени бөйрөктүн иштеши жана зааранын курамында өзгөрүүлөр жаш курак менен байланышта болот. Диагнозду жана ден соолукту көзөмөлдөөнү жеңилдетүү үчүн бир нече жаш топтору аныкталган, алардын ар бири зааранын клиникалык жана биохимиялык анализинде өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Жаш топторуна бөлүү анализдердин натыйжаларын так чечмелеп, физиологиялык өзгөрүүлөрдү жана ар кандай ооруларга ыктуулукту эске алууга жардам берет.

Аннотация: В статье проводится анализ клинико-биохимических показателей мочи у взрослых мужчин в возрасте 18-70 лет и старше. В рамках данного исследования учитывались возрастные особенности, поскольку с возрастом происходят изменения в функции почек и в составе мочи. Для удобства диагностики и мониторинга здоровья было выделено несколько возрастных групп, каждая из которых имеет свои особенности в клинико-биохимическом анализе мочи. Разделение на возрастные группы помогает более точно интерпретировать результаты анализов, учитывать физиологические изменения и предрасположенность к различным заболеваниям.

Abstract: The article analyzes clinical and biochemical parameters of urine in adult men aged 18-70 years and older. Age-related factors were taken into account in this study because changes in kidney function and urine composition occur with age. For ease of diagnosis and health monitoring, several age groups were identified, each of which has its own characteristics in the clinical and biochemical analysis of urine. Dividing into age groups helps to more accurately interpret test results, take into account physiological changes and predisposition to various diseases.

Негизги сөздөр: зааранын жалпы анализи, «куркак химиялык» ыкмалар, сандык анализдин натыйжалары, жаш куракка байланыштуу мүнөздөмөлөр.

Ключевые слова: общий анализ мочи, методы «сухой химии», количественные результаты анализа, возрастные особенности.

Keywords: general urine analysis, «dry chemistry» methods, quantitative analysis results, age-related characteristics.

Клинико-лабораторный анализ мочи является важным инструментом для диагностики нарушений функций не только мочевыделительной системы, но и некоторых других систем организма, например, нарушения углеводного обмена, миеломную болезнь [1].

В Кыргызстане, как и в других странах, он широко используется для выявления различных заболеваний, связанных с почками, мочевым пузырем и другими органами мочевыделительной системы. Ранняя диагностика и регулярные обследования, включая анализ мочи, играют ключевую роль в предупреждении и своевременном лечении заболеваний почек и мочевых путей. Особенно важно учитывать изменения в анализах мочи в контексте других клинических данных для более точной диагностики.

Половые различия являются важным фактором, который может оказывать влияние на многие показатели мочи. Понимание этих различий помогает более точно интерпретировать результаты лабораторных исследований и учитывать физиологические особенности мужчин и женщин при диагностике и лечении заболеваний. Влияние пола на показатели мочи связано с различиями в анатомии, гормональном фоне и распространенности заболеваний мочевыводящих путей у мужчин и женщин [2]. Особенности и факторы, влияющие на анализ мочи.

Климат: в жарком климате Кыргызстана (особенно в южных районах) может наблюдаться обезвоживание, что влияет на удельный вес мочи и концентрацию веществ. Жители горных районов также могут сталкиваться с гипоксией, что может оказывать влияние на обмен веществ и биохимический состав

мочи. В высокогорных районах, таких как Нарын или Ош, люди могут сталкиваться с обезвоживанием, что может влиять на концентрацию мочи и удельный вес.

Питание: традиционное питание в Кыргызстане часто включает мясо, молочные продукты и хлеб. Это может привести к кислой реакции мочи. Кроме того, высокое содержание соли в пище может повышать риск развития заболеваний почек и мочевыводящих путей.

Этнические особенности: этнические различия могут влиять на восприимчивость к различным заболеваниям почек, например, к диабету или гипертонии, которые могут отражаться в биохимическом составе мочи.

Материалы и методы исследования

Для определения различных элементов мочевого осадка, таких как эритроциты и лейкоциты, действительно широко используются методы "сухой химии". Эти методы представляют собой технологии, которые позволяют быстро и эффективно проводить анализы, не требуя жидких реактивов или сложного лабораторного оборудования.

Суть метода сухой химии заключается в использовании твердых реактивов, которые могут быть нанесены на тест-полоски или другие носители. Когда моча контактирует с таким носителем, происходят химические реакции, и изменения в цвете могут быть использованы для количественного или качественного анализа. [3,4].

Тест-полоски для определения белка, глюкозы в моче часто содержат реагенты, которые могут взаимодействовать с компонентами мочи, такими как клетки, микроорганизмы или химические соединения [5].

Статистическая обработка данных проводилась с применением t- критерия Стьюдента.

Исследования проводились в Национальном госпитале при Министерстве здравоохранения Кыргызской Республики, в клиничко-диагностической лаборатории, в летний период времени. Были обследованы лица мужского пола в возрасте 18-70 лет и старше. В качестве предмета исследования послужила 533 пробы мочи взрослых мужчин из них получены 279 (52,3%) положительных результатов пробы мочи, находящихся на стационарном лечении в вышеуказанном лечебном учреждении.

Результаты исследования

Среди наиболее распространённых заболеваний мочевыделительной системы, характерных для взрослого населения

Кыргызстана можно выделить следующие: инфекции мочевыводящих путей (ИМП), такие как цистит и пиелонефрит, что часто проявляется в анализах мочи через наличие лейкоцитов, нитритов и гноя; хронические заболевания почек, связанные с хронической почечной недостаточностью (особенно у людей с диабетом и гипертонией), что проявляется в появлении белке в моче (протеинурия), повышении уровня креатинина и мочевины; камни в почках, мочевом пузыре и мочевыводящих путях, обусловленные высокой концентрацией солей в моче, например, оксалатов и фосфатов.

Таблица 1

Биохимические показатели мочи у мужчин в возрасте 18- 70 лет и старше

Показатель	Нормативные значения	Возрастные группы			
		18-30 лет (п=43)	31-50 лет (п=89)	51-70 лет (п=75)	70 лет и старше (п=72)
Протеинурия (белок)	< 0,14 г/л	2,08±0,49 (п=8)	1,58±0,48 (п=9)	1,66±0,31 (п=18)	1,17±0,30 (п=24)
Глюкоза	отсутствует	24,05±4,04 (п=6)	19,32±3,22 (п=10)	19,60±1,64 (п=31)	29,63±4,43 (п=8)

Молодые взрослые мужчины (18-30 лет), эта группа включает людей с оптимальной функцией мочевыделительной системы, когда почки работают на высоком уровне и имеют хорошую способность к фильтрации и концентрации мочи. Протеинурия в этой возрастной группе может указывать на проблемы с почками при диабетической нефропатии или гломерулонефрите (2,08±0,49). Наличие глюкозы в моче (глюкозурия) может свидетельствовать о нарушении углеводного обмена и сахарном диабете (24,05±4,04).

Средний возраст (31-50 лет). В этом возрасте многие люди начинают сталкиваться с факторами, которые могут повлиять на здоровье почек, такими как гипертония, начальная стадия диабета, повышенный уровень холестерина, а также ослабление функции почек, что может начать сказываться на показателях анализа

мочи. При гипертонии или диабете может увеличиться уровень белка, что указывает на начало нефропатии, а также повышенный уровень глюкозы при нарушении углеводного обмена и диабете (19,3±3,2).

Возрастная группа (51-70 лет). У людей старше 50 лет начинаются возрастные изменения в функции почек. Они могут страдать от хронических заболеваний, таких как гипертония, диабет, атеросклероз, что может оказывать влияние на клиничко-биохимические показатели мочи. Процесс старения почек сопровождается снижением их фильтрационной способности.

Протеинурия может становиться более выраженной, особенно если присутствуют хронические заболевания почек или диабет. Уровень белка >0,14 г/л требует внимательного обследования. Наличие глюкозы в моче может быть признаком диабета.

Возрастная группа 70 лет и старше. У людей старше 70 лет почечная функция существенно снижается. Они более подвержены заболеваниям почек, мочевыводящих путей и системным заболеваниям, которые могут повлиять на состав мочи.

Протеинурия становится более выраженной, что связано с хроническими заболеваниями почек, такими как хроническая почечная недостаточность (ХПН) или диабетическая нефропатия. Наличие глюкозы в моче может свидетельствовать о нарушении углеводного обмена и сахарном диабете ($29,6 \pm 4,4$).

Таблица 2

Микроскопическое исследование осадка мочи у мужчин в возрасте 18-70 лет и старше

Показатель	Нормативные значения	Возрастные группы			
		18-30 лет (n=43)	31-50 лет (n=89)	51-70 лет (n=75)	70 лет и старше (n=72)
Эритроциты	≤ 3 в поле зрения	$20,55 \pm 6,51$ (n=38)	$14,64 \pm 3,75$ (n=76)	$15,63 \pm 4,13$ (n=57)	$34,44 \pm 11,44$ (n=68)
Лейкоциты	≤ 5 в поле зрения	$6,86 \pm 2,32$ (n=36)	$8,40 \pm 1,81$ (n=36)	$7,51 \pm 3,31$ (n=61)	$34,23 \pm 9,81$ (n=60)
Цилиндры	$\leq 1-2$ в поле зрения	$1,0 \pm 0,0$ (n=6)	$14,75 \pm 9,42$ (n=8)	$2,0 \pm 1,22$ (n=8)	$4,05 \pm 0,6$ (n=6)

Анализ микроскопии осадка в возрастной группе (18-30 лет): наличие эритроцитов может быть признаком хронического воспаления; обнаружение лейкоцитов может свидетельствовать о наличии инфекций мочевыводящих путей.

При микроскопии осадка мочи в возрастных группах 31-50 лет и 51-70 лет было обнаружено незначительное количество эритроцитов и лейкоцитов, что может свидетельствовать о наличии воспаления и инфекций мочевыводящих путей. При этом в группе пациентов 31-50

лет обнаружено значительное количество цилиндров, это может указывать на наличие у пациентов гипертонии, диабета и хронических заболеваний почек ($14,7 \pm 9,4$).

Микроскопия осадка мочи в возрастной группе 70 лет и старше: обнаружено значительное количество лейкоцитов и эритроцитов ($34,2 \pm 9,8$ и $34,4 \pm 11,4$ соответственно), что может быть признаком хронического воспаления, инфекций мочевыводящих путей, или мочекаменной болезни.

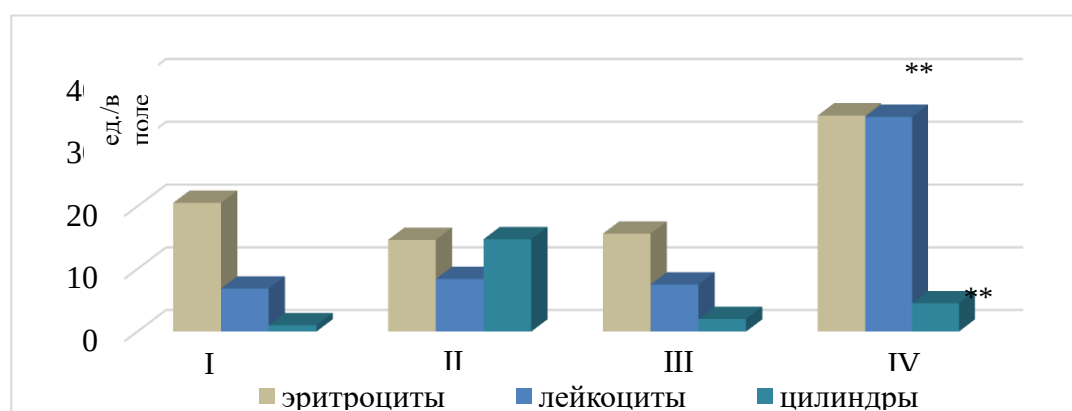

Рис. 1. Сравнительный анализ микроскопии осадка мочи у взрослых мужчин (18-70 лет и старше).

Примечание: I – группа обследованных в возрасте 18-30 лет; II- группа обследованных в возрасте 31-50 лет; III- группа обследованных в возрасте 51-70 лет; IV- группа в возрасте 70 лет и старше.

** - $p \leq 0,002$, достоверное различие от I группы.

Сравнительный анализ микроскопии осадка мочи выявил, что у мужчин в возрастной группе 70 лет и старше обнаружена значительная гематурия, которая ассоциируется с заболеваниями простаты, мочевого пузыря, а также с мочекаменной болезнью.

В этой же возрастной категории была выявлена лейкоцитурия, причины которой могут быть связаны с инфекциями предстательной железы (простатит), а также мочевого пузыря и мочевыводящих путей, при этом обнаружена достоверное различие от возрастной группы 18-30 лет.

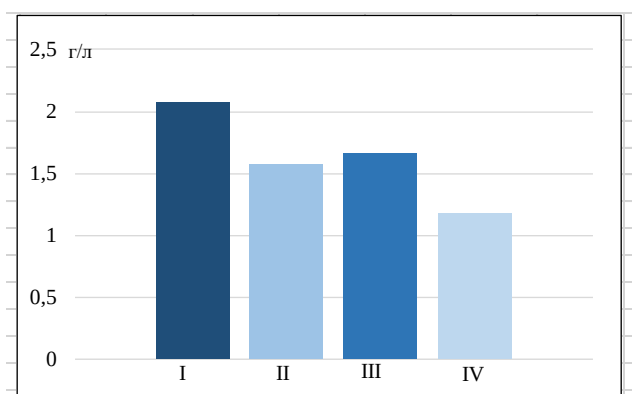

Рис.2. Сравнительные показатели уровня белка в моче у взрослых мужчин (18-70 лет и старше)

Примечание: I – группа обследованных в возрасте 18-30 лет; II- группа обследованных в возрасте 31-50 лет; III- группа обследованных в возрасте 51-70 лет; IV- группа в возрасте 70 лет и старше.

Определение белка является одним из наиболее важных тестов в анализе мочи, так как его появление в определяемых количествах связано с нарушением работы почек, высокой концентрацией низкомолекулярных белков в крови или попаданием белка в мочу из очагов воспаления, кроме того повышенное выведение белка с мочой – является признаком дисфункции канальцев или клубочков. Повышение уровня белка в моче

может быть связано и с неблагоприятными экологическими факторами, например, загрязнением воды и воздуха.

Незначительные повышение белка в анализе мочи обнаружены во всех возрастных группах обследованных мужчин.

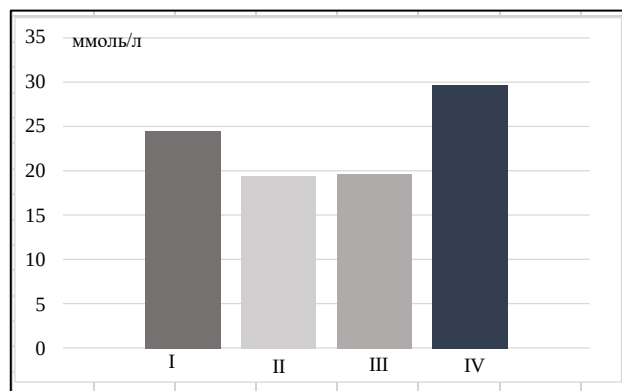

Рис.3. Сравнительные показатели уровня глюкозы в моче у взрослых мужчин (18-70 лет и старше).

Примечание: I – группа обследованных в возрасте 18-30 лет; II- группа обследованных в возрасте 31-50 лет; III- группа обследованных в возрасте 51-70 лет; IV- группа в возрасте 70 лет и старше.

Гликозурия может быть следствием не только повышения концентрации глюкозы в крови (в основном при сахарном диабете, а также при остром панкреатите, гипоталамическом синдроме, алиментарной глюкоземии, повышенной физической нагрузке), но и снижения реабсорбционной способности почечных канальцев (почечный диабет, стероидный диабет, вторичная ренальная глюкозурия при хронических заболеваниях почек). Обнаружено значительное повышение глюкозы в моче у мужчин всех возрастных групп.

Выводы

1. Из 52,3 % положительных проб мочи выявлено наличие эритроцитов в моче при микроскопии.
2. Из них наличие общего белка в моче характерно для всех групп пациентов.

3. Для всех возрастных групп еще одним высокая концентрация глюкозы в моче. диагностическим показателем выступает

Список использованной литературы

1. Павлова В. Ю., Денисенко В. Е., Чеснокова Л.Д., Анешина И.И. Диагностические возможности исследования мочи (лекция). //Фундаментальная и клиническая медицина, 2022, т. 7, № 4, С.122–135.
2. Рагузина В.И., Бородулин В.Б. Клинико-лабораторные показатели и скрининговые исследования крови и мочи у больных мочекаменной болезнью. // Естественные науки, 2010, № 4. С.95–97.
3. Волкова И.А. Общий анализ мочи на современном этапе развития клинической лабораторной диагностики. // Лаборатория ЛПУ, 2014, Спецвыпуск № 5, С. 59–63.
4. Куриляк О.А., Шибанов А.Н. Анализ мочи в лаборатории современной поликлиники. // Поликлиника, 2018, Спецвыпуск № 12, «Лаборатория ЛПУ» С. 24–30.
5. Шибанов А.Н., Куриляк О.А., Цыганова А.В., Стариков П.А., Елькина И.М. Количественное определение показателей состава и свойств мочи методом «сухой химии» (принципы метода, аналитические характеристики) //Медицинский алфавит, 2018, т. 2, №19, Современная лаборатория, С. 31–36.

Рецензент: к.б.н., доцент Раимкулов К.М.

УДК 517.968.74

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Жапарова З.А., Бекешова А. А., Чоробек у. Т.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Жапарова З.А., Бекешова А.А., Чоробек у. Т.

КНУ им. Ж.Баласагына

Japarova Z.A., Bekeshova A.A., Chorobek u. T.

KNU named after J. Balasagyn

**МОНОТОНДУУ ЧЕКТЕЛГЕН КОЭФФИЦИЕНТТҮҮ ЭКИНЧИ ТАРТИПТЕГИ
СЫЗЫКТУУ БИР ТЕКТҮҮ ВОЛЬТЕРРА ТИБИНДЕГИ ИНТЕГРО-
ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕРДИН ЧЫГАРЫЛЫШЫНЫН
СПЕЦИФИКАЛЫК ЭМЕС АСИМПТОТИКАЛЫК ТУРУМДУУЛУГУ**

**НЕСПЕЦИФИЧЕСКАЯ АСИМПТОТИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ РЕШЕНИЙ
ЛИНЕЙНОГО ОДНОРОДНОГО ВОЛЬТЕРРОВА ИНТЕГРО-
ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ВТОРОГО ПОРЯДКА
С МОНОТОННЫМИ ОГРАНИЧЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ**

**NON-SPECIFIC ASYMPTOTIC STABILITY OF SOLUTIONS
OF A LINEAR HOMOGENEOUS VOLTERRA INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATION
OF THE SECOND ORDER WITH MONOTONE BOUNDED COEFFICIENTS**

Кыскача мүнөздөмө: В. Вольтерра тибиндеги тендемелерди өзгөртүп түзүү ыкмасын, А.Крупниктин методу менен, Ю.А.Вед менен З.Пахыровдун интегралдык барабарсыздык

леммасын жана Люстерник-Соболев леммасын колдонуу менен жарым октогу монотондуу коэффициенттүү Вольтерра тибиндеги экинчи тартиптеги сызыктуу бир тектүү интегро-дифференциалдык теңдеменин чыгарылыштарынын асимптотикалык турумдуулугунун жетиштүү шарттары түзүлөт. Иллюстративдик мисалдар келтирилген.

Аннотация: Развитием метода преобразования уравнений В. Вольтерра, методом А. Круупника, применением леммы об интегральном неравенстве Ю.А.Ведь и З.Пахырова, и леммы Люстерника-Соболева устанавливаются достаточные условия асимптотической устойчивости решений линейного однородного интегро-дифференциального уравнения второго порядка типа Вольтерра с монотонными коэффициентами на полуоси. Приводится иллюстративный пример.

Abstract: By developing the method of transforming V. Volterra equations, by using A. Kruupnik's method, by applying the lemma on the integral inequality of Yu. A. Ved' and Z. Pakhyrov, and the Lyusternik-Sobolev lemma, sufficient conditions for the asymptotic stability of solutions of a linear homogeneous integro-differential equation of the second order of the Volterra type with monotone coefficients on the semiaxis are established. An illustrative example is given.

Негизги сөздөр: Интегро-дифференциалдык теңдеме, теңдемелерди өзгөртүп түзүү, коэффициенттердин монотондуулугу, коэффициенттердин чектелиши, асимптотикалык турумдуулук.

Ключевые слова: Интегро-дифференциальное уравнение, преобразование уравнений, монотонность коэффициентов, ограниченность коэффициентов, асимптотическая устойчивость.

Keywords: Integro-differential equation, transformation of equations, monotonicity of coefficients, boundedness of coefficients, asymptotic stability.

В конце XIX - начале XX века во многом благодаря великому итальянскому математику В. Вольтерра появились работы, в которых изучены общие и качественные свойства решений интегро-дифференциальных и интегральных уравнений, содержащие интегралы с переменными верхними пределами интегрирования. Впоследствии эти уравнения получили названия: “Интегро-дифференциальные уравнения типа Вольтерра”, “Интегральные уравнения типа Вольтерра” в знак признания заслуг В.Вольтерра. В этих работах заложены основы общей и качественной теории интегро-дифференциальных и интегральных уравнений типа Вольтерра. Отметим, что многие исследования В. Вольтерра проведены в связи с изучением биологических и механических процессов с учетом их предыстории и оказали благотворное влияние на формирование современной общей и качественной теории уравнений типа Вольтерра. Исследования показали что уравнения типа Вольтерра являются наиболее удобными математическими моделями для описания и изучения многих процессов с учетом их предыстории. Поэтому появилась необходимость всестороннего изучения свойств решений уравнений типа Вольтерра.

«Под специфическим признаком для решений интегро-дифференциальных уравнений имеется в виду такой признак, утверждение которого не имеет места для решений соответствующего дифференциального уравнения. Таким образом, специфические признаки-это такие теоремы и следствия, утверждения которых верны только при наличие интегральных возмущений (членов)». Следовательно, специфический признак-это особый критический случай влияния интегральных возмущений.

Все фигурирующие функции являются непрерывными и соотношения имеют место при $t \geq t_0, t \geq \tau \geq t_0; I = [t_0, \infty)$; ИДУ-интегро-дифференциальное уравнение, ДУ-дифференциальное уравнение; под асимптотической устойчивостью решений линейного однородного ИДУ типа Вольтерра понимается стремление к нулю при $t \rightarrow \infty$ всех его решений и их первых производных; асимптотическая устойчивость называется неспецифической для ИДУ второго порядка, если асимптотическая устойчивость сохраняется для решений соответствующего ДУ второго порядка.

Задача 1. Установить достаточные условия асимптотической устойчивости решений линейного однородного ИДУ второго порядка вида:

$$x''(t) + a_1(t)x'(t) + a_0(t)x(t) + \int_{t_0}^t K(t, \tau)x(\tau)d\tau = 0, \quad t \geq t_0 \quad (1)$$

в случае, когда асимптотическая устойчивость соответствующего ДУ второго порядка:

$$x''(t) + a_1(t)x'(t) + a_0(t)x(t) = 0, \quad t \geq t_0. \quad (2)$$

Для решения этой задачи развивается метод преобразования уравнений В.Вольтерра [1, с. 194 – 217], а именно этот метод развивается в статье А. Круупника [2], в результате устанавливаются достаточные условия для $x^{(k)}(t) \in L^2(I)$ ($k = 0, 1$), затем в силу монотонности и ограниченности на I коэффициентов $a_0(t), a_1(t)$ и при дополнительном условии на ядро $K(t, \tau)$, получается, что $x''(t) \in L^2(I)$. Следовательно, в силу леммы Люстерника-Соболева [3, с. 393 – 394; 4] обеспечивается утверждение: $\lim_{t \rightarrow \infty} x^{(k)}(t) = 0$ ($k = 0, 1$), что равносильно асимптотической устойчивости решений ИДУ (1). В этом состоит методика решения поставленной задачи.

Приступаем к получению основного результата работы.

Для любого решения, $x(t) \in C^2(I)$ с любыми начальными данными $x^{(k)}(t_0)$ ($k = 0, 1$), ИДУ (1) умножаем на $x'(t)$, проведем интегрирование в пределах от t_0 до t , в том числе по частям, аналогично как в [5, с. 83 – 85]. Тогда получаем тождество:

$$\begin{aligned} (x'(t))^2 + 2 \int_{t_0}^t a_1(s)(x'(s))^2 ds + a_0(t)(x(t))^2 - \int_{t_0}^t a'_0(s)(x(s))^2 ds + \\ + 2 \int_{t_0}^t x'(s) \left[\int_{t_0}^s K(s, \tau)x(\tau)d\tau \right] ds \equiv c_*, \end{aligned} \quad (3)$$

где $c_* = (x'(t_0))^2 + a_0(t_0)(x(t_0))^2$.

Переходя от тождества (3) к интегральному неравенству, применяя лемму 1 Ю.А. Веды и З.Пахырова [6], доказывается следующая

Теорема 1. Пусть 1) $a_1(t) \geq a_{10} > 0$, $a_0(t) \geq a_{00} > 0$, $a'_0(t) \leq 0$;

$$2) A = \int_{t_0}^{\infty} \left[\int_{t_0}^s |K(s; \tau)| d\tau \right] ds < \infty.$$

Тогда для любого решения $x(t)$ имеем следующие утверждения:

$$x^{(k)}(t) = O(1) \quad (k = 0, 1), \quad (4)$$

где $O(1)$ – символ Э. Ландау, означающий $|O(1)| \leq M < \infty$ ($M = \text{const} > 0$),

$$x'(t) \in L^2(I). \quad (5)$$

Далее следуя [2], для любого решения $x(t)$ ИДУ (1) умножаем на $x(t)$, затем интегрируем в пределах от t_0 до t , в том числе по частям,

$$\int_{t_0}^t x(s)x''(s)ds = \left| \begin{array}{l} u = x(s) \Rightarrow du = x'(s)ds, \\ dv = x''(s)ds \Rightarrow v = x'(t) - x'(t_0) \end{array} \right| = x(t)x'(t) -$$

$$-x(t_0)x'(t_0) - \int_{t_0}^t (x'(s))^2 ds,$$

и будем иметь следующее тождество:

$$\begin{aligned} & x(t)x'(t) - \int_{t_0}^t (x'(s))^2 ds + a_1(t)(x(t))^2 - \int_{t_0}^t a_1'(s)(x(s))^2 ds + \\ & + 2 \int_{t_0}^t a_0(s)(x(s))^2 ds + 2 \int_{t_0}^t x(s) \left[\int_{t_0}^s K(s, \tau)x(\tau) d\tau \right] ds \equiv c_{**}, \end{aligned} \quad (6)$$

где $c_{**} = x(t_0)x'(t_0) + a_1(t_0)(x(t_0))^2$.

Из тождества (6) непосредственно вытекает

Теорема 2. Пусть 1) выполняются все условия теоремы 1; 2) $a_1'(t) \leq 0$. Тогда для любого решения $x(t)$ ИДУ (1) справедливо утверждение

$$x(t) \in L^2(I). \quad (7)$$

При доказательстве этой теоремы следует учесть, что $x^{(k)}(t) = O(1)$ ($k = 0, 1$), $x(t)x'(t) = O(1)$; $A < \infty$.

Из теорем 1, 2 вытекают, что $a_k(t) = O(1)$ ($k = 0, 1$), а также в силу неравенства Коши – Буняковского верно соотношение:

$$\left(\int_{t_0}^t K(t, \tau)x(\tau) d\tau \right)^2 \leq \left(\int_{t_0}^t K^2(t, \tau) d\tau \right) \left(\int_{t_0}^t x^2(\tau) d\tau \right). \quad (8)$$

Тогда возведя в квадрат обе части ИДУ, записанное в виде:

$$x''(t) = -a_1(t)x'(t) - a_0(t)x(t) - \int_{t_0}^t K(t, \tau)x(\tau) d\tau,$$

после чего интегрируя в пределах от t_0 до t получаем:

$$\int_{t_0}^t (x''(s))^2 ds = \int_{t_0}^t [a_1(s)x'(s) + a_0(s)x(s) + \int_{t_0}^s K(s, \tau)x(\tau) d\tau]^2 ds. \quad (9)$$

Отсюда, оценивая на основании неравенства

$(u_1 + u_2 + u_3)^3 \leq 3(u_1^2 + u_2^2 + u_3^2)$ для $\forall u_k$ ($k = 1, 2, 3$) и неравенства Коши – Буняковского, имеем

$$\begin{aligned} & \int_{t_0}^t (x''(s))^2 ds \leq 3 \int_{t_0}^t \left[a_1^2(s)(x'(s))^2 + a_0^2(s)(x(s))^2 + \left(\int_{t_0}^s K(s, \tau)x(\tau) d\tau \right)^2 \right] ds \leq \\ & \leq 3 \int_{t_0}^t \left[a_1^2(s)(x'(s))^2 + a_0^2(s)(x(s))^2 + \left(\int_{t_0}^s K^2(s, \tau) d\tau \right) \left(\int_{t_0}^s x^2(\tau) d\tau \right) \right] ds. \end{aligned}$$

Из этого неравенства получается справедливость следующей теоремы.

Теорема 3. Пусть 1) выполняются все условия теоремы 2;

2) $B = \int_{t_0}^{\infty} \int_{t_0}^s K^2(s, \tau) d\tau ds < \infty$.

Тогда для любого решения $x(t)$ ИДУ (1) справедливы утверждения:

$$x^{(k)}(t) \in L^2(I) \quad (k = 0, 1, 2), \quad (11)$$

т.е.

$$\lim_{t \rightarrow \infty} x^{(k)}(t) = 0, \quad (k = 0, 1), \quad (12)$$

что равносильно асимптотической устойчивости любого решения ИДУ (1).

Для доказательства этой теоремы применяется

Лемма Люстерника-Соболева [3, с. 393 – 394; 4]. Если

$x^{(k)}(t) \in L^2(I)$ ($k = 0, 1$), то

$\lim_{t \rightarrow \infty} x(t) = 0$.

Насколько нам известно, результаты теоремы 3 являются новыми.

Из теоремы 3 можно получить следующий результат для ДУ (2).

Теорема 4. Пусть $a_k(t) \geq a_{k0} > 0$, $a'_k(t) \leq 0$ ($k = 0, 1$). Тогда для любого решения $x(t) \in C^2(I)$ справедливы утверждения:

$$x^{(k)}(t) \in L^2(I) \quad (k = 0, 1, 2),$$

т.е.

$$\lim_{t \rightarrow \infty} x^{(k)}(t) = 0 \quad (k = 0, 1),$$

т.е. любое решение ДУ (2) асимптотически устойчиво.

Значит, асимптотическая устойчивость любого решения ИДУ (1) неспецифическая.

Пример: Для ИДУ второго порядка:

$$x''(t) + \left(2 + \frac{1}{\sqrt{t+1}}\right)x'(t) + \left(3 + \frac{1}{t+2}\right)x(t) - \int_0^t \frac{5 \sin(t\tau - 9)}{(t+4t+7)^3} x(\tau) d\tau = 0,$$

$t \geq 0$ выполняются все условия теорем 1, 2, 3 и для соответствующего ДУ второго порядка:

$$x''(t) + \left(2 + \frac{1}{\sqrt{t+1}}\right)x'(t) + \left(3 + \frac{1}{t+2}\right)x(t) = 0, \quad t \geq 0$$

выполняются все условия теоремы 4.

Следовательно, мы нашли класс ИДУ вида (1), для которого задача 1 решается.

Список литературы

1. Вольтерра В. Математическая теория борьбы за существование: Пер. с. фр./ Под ред. Ю.М. Свирижева. – М.: Наука, 1976. – 288 с.
2. Kroopnick A. L^2 -solutions to $y'' + c(t)y' + a(t)b(y) = 0$ // Proc. Amer. Math. Soc. – 1973. – Vol. 39, No. 1. – P. 217 – 218.
3. Люстерник Л. А., Соболев В.И. Элементы функционального анализа. – М.: Наука, 1965. – 520 с.
4. Искандаров С. Об одном нестандартном методе исследования асимптотической устойчивости решений линейного вольтеррова интегро-дифференциального уравнения четвертого порядка // Исслед. по интегро-дифференц. уравнениям. – Бишкек: Илим, 2012. – Вып. 44. – С. 44 – 51.
5. Искандаров С. Метод весовых и срезающих функций и асимптотические свойства решений интегро-дифференциальных и интегральных уравнений типа Вольтерра. – Бишкек: Илим, 2002. – 216 с.
6. Вельд Ю. А., Пахыров З. Достаточные признаки ограниченности решений линейных интегро-дифференциальных уравнений // Исслед. по интегро-дифференц. уравнениям в Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1973.

Рецензент: д.м.-м.н., профессор Бараталиев К.Б.

Козубаева В.Т., Аманкулов Р.М., Супатаев Т.А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Козубаева В.Т., Аманкулов Р.М., Супатаев Т.А.

КНУ им. Ж. Баласагына

Kozubaeva V.T., Amankulov R.M., Supataev T.A.

KNU named after J. Balasagyn

БЕШ-АРАЛ КОРУГУНУН БИОАРТУРДУУЛУГУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

ОСОБЕННОСТИ БИОРАЗНООБРАЗИЯ БЕШ-АРАЛЬСКОГО ЗАПОВЕДНИКА

FEATURES OF THE BIODIVERSITY OF THE BESH-ARAL RESERVE

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөө Чаткал өрөөнүн географиялык абалынын жана физикалык-географиялык шарттарынын Беш-Арал мамлекеттик коругунун биоартүрдүүлүгүнө тийгизген таасири каралды. Ошондой эле, физикалык-географиялык райондордун жартылышынын өзгөчүлүгү коруктагы өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын таралышы, алардын түрдүк курамы, ар түрдүүлүгүнө тийгизген таасири изилденип, алардын геоэкологиялык абалына да кыскача мүнөздөмө берилди. Корук аймагынын экологиялык туруктуулугун сактоо үчүн сунуштар дагы айтылды.

Аннотация: В данной статье рассматривали вопрос влияния географического положения и физико-географических условий на биоразнообразие Беш-Аральского государственного заповедника. Также кратко исследован и анализирован влияние особенностей природы физико-географических районов на особенности распространение растений и животных заповедника, на их видовое разнообразие и дан краткий анализ их геоэкологическому состоянию. Кроме этого, даны рекомендации по сохранению экологической устойчивости заповедника.

Abstract: This article examined the influence of geographic location and physical-geographical conditions on the biodiversity of the Besh-Aral State Reserve. The influence of the natural features of physical-geographical areas on the distribution of plants and animals of the reserve, on their species diversity is also briefly studied and analyzed, and a brief analysis of their geo-ecological state is given. In addition, recommendations were given to maintain the environmental sustainability of the reserve.

Негизги сөздөр: Биоартүрдүүлүк, корук, географиялык абал, физикалык-географиялык шарттар, флора, фауна, өсүмдүгү, жаныбарлар, коргоо маселелери, экологиялык туруктуулук.

Ключевые слова: Биоразнообразие, заповедник, географическое положение, физико-географические условия, флора, фауна, растительность животные, проблемы охраны, экологическая устойчивость.

Keywords: Biodiversity, reserve, geographical location, physical and geographical conditions, flora, fauna, vegetation, animals, conservation problems, environmental sustainability.

Коруктар – биологиялык ар келтирүүчү аймак. Кыргыз Республикасы түрдүүлүктү жана экологиялык жаратылышты коргоо боюнча негизги эл туруктуулукту сактоочу, калыбына аралык, анын ичинен биологиялык ар

түрдүүлүк жөнүндө конвенцияларга кошулган. Биологиялык ар түрдүүлүктү жана экологиялык туруктуулукту сактоодо үчүн Беш-Арал мамлекеттик коругу 1979-жылы Чаткал өрөөнүнүн батыш бөлүгүнүн уникалдуу жаныбар жана өсүмдүк дүйнөсүн коргоо үчүн уюштурулган. 112 018 га аянтты ээлеп жатат. Беш-Арал коругунда өсүмдүктөрдүн 388 түрү кезигип, анын ичинен 13чү Кызыл Китепке киргизилип, 17си даарылык касиетке ээ болсо, жаныбарлардын 224 түрү кезигип, анын экиси реликт, 20сы эндемик.

Чаткал өрөөнүнүн географиялык абалы, жаратылыш шарттарынын өзгөчөлүгү биоартүрдүүлүгүнүн калыптанышына чоң таасирин тийгизди. Жаратылыш шарттары Кыргызстандын башка аймактарынан айырмаланган Чаткал өрөөнү, Чаткал жана Пскем кырка тоосунун аралыгында деңиз деңгээлинен 900–2500 м бийиктикте жайгашкан орто бийиктиктеги өрөөн, Тектоникалык структурасы боюнча синклиналь болгон Чаткал өрөөнүнүн төр жагы кууш келип, Чаткал, Чандалаш суулары кошулган жеринде өрөөн түштүк-батышты көздөй кеңейип жазы түздүккө айланат. Түздүк акырындап тоо этектеринде конус шилендилерине, тоо капталдарына өтөт. Өрөөндө антропоген жашындагы шагыл, кум, чоподон турган, суулардын нуктары менен тилмеленген 4 тектир даана байкалып турат. Бардык тарабынан бийик тоолор менен курчалган, салыштырмалуу жабык өрөөн болгондуктан, климаты мелүүн континенттик, жайы салкын, кышы суук. Январдын орточо температурасы $-10-13,5^{\circ}\text{C}$, июлдуку $16-18^{\circ}\text{C}$. Жылдык жаан-чачыны өрөөндүн таманында 250–500 мм, жогору жагында 700–800 мм. Негизги дарыя тармагы–Чаткал жана анын куймалары өрөөндү жана экспозициясы ар кандай болгон тоо капталдарын ар кандай тереңдикте тилмелеп, биоартүрдүүлүккө таасирин тийгизет. Негизинен жаратылыш

шарттары Түштүк–Батыш Теңир–Тоого окшош болгону менен, бардык тарабынан бийик кырка тоолор менен курчалып турушу, климатынын аридүү болушуна шарт түзүп, жазы жалбырактуу токойлор дээрлик кезикпейт. Өрөөндүн таманынан 2500м бийиктикке чейин шыбак–трагакант–төө тамандуу чөл, шыбак дүңгөлүү кургак талаа, 2000–3000мде шыбак дүңгөлүү талаа, бадал аралаш шалбаалуу талаа, сейрек арча токою таралып, 3000–3500мде бетегелүү, дүйүм чөптүү, өлөң–шалбаалуу талаа, субальп, альп шалбаасы, шалбаалуу талаасы, субнивалдык, гляциалдык–нивалдык ландшафттар таралган. 3000м бийиктикке чейин аюу чач, шашырдын кеңири таралышы Түштүк–Батыш Теңир Тоого окшоштугун көрсөтөт. Беш-Арал коругунун Найза жана Арап массивинде келип чыгышы боюнча антропогендик болгон жаңгак токойлорунун анча чоң эмес массивдери кезигет. Кара–Тоодо Семёновдун көк карагайынан турган токой ландшафттары таралган. М. Койчиев (2005-ж) Чаткал дарыясынын алабынын чегинде 6 физикалык-географиялык районго бөлөт, алар бири-биринен жаратылыш шарттарнын өзгөчөлүктөрү менен айырмалана тургандыгын белгилеп кеткен [3]. Биз дагы изилдөө учурунда физикалык-географиялык шарттардын өзгөчөлүгүн, анын биоартүрдүүлүккө тийгизген таасирин эске алып, алардын таралышын изилдөөнү физикалык-географиялык райондор боюнча кароону туура деп таптык.

Баркырак-Беш-Арал физикалык-географиялык району коруктун борбордук бөлүгүн ээлейт. Аймакта мезозой жашындагы тектер кезигип, ал эми анын көпчүлүк бөлүгү палеоген–неоген жашындагы конгломерат, кумдук

жана чопо тектеринен турат. Райондо капталдары айдөш келген орто бийиктиктеги тоолор, байыркы пенепленге учураган тегиз жерлер, түштүгүндө кең, тилмеленген Баркырак-Беш-Арал өрөөндөрү жайгашкан. Январь айында абанын орточо температурасы $-14,9^{\circ}\text{C}$, июлдуку $15,7^{\circ}\text{C}$ (Ангрен метеостанциясы). Абсолюттук максималдык температура 35°C , минималдык $-37,7^{\circ}\text{C}$. Орточо жылдык жаан-чачындын өлчөмү 347 мм, негизги бөлүгү кыш жана жаз мезгилине түшүп, эң кургак айлар август–сентябрь. Биоартүрдүүлүккө жаратылыш шарттарынын, адамдын тиричилигинин тийгизген таасири даана байкалып турат. Дарыя жайылмаларында тугай токойлору таралып, бадал жана дарактар басымдуулук кылат. Негизин терек, ак кайың, тикенектүү табылгы, шилби, ыргай, чычырканак, Альберттин ит муруну, бөрү карагат, түлкү куйруктай жылган өсөт. Токой массивдеринин ачык жерлеринде шалбаа-талаа өсүмдүктөрү жунгар шалбаа жылгамы, түлкү куйругу, ит агростиси, түркөстан ыраңы, түбү бош, сойлок уй беде, беде, каз таман, кургагыраак аймакта арпа, сойлок будайык өсөт.

Тоо капталдарынын төмөнкү бөлүктөрүндө шыбак-дүңгөлүү кургак таалаалар каптап, өсүмдүктөрдөн шыбак, таракбаш, кылкандуу ак кылкан, эбелек, чыгыш каз таманы кеңири кезигет. Жазында эфимер жана эфимероиддер басымдуулук кылат. Абсолюттук бийиктиктин жогорулашы менен нымдуулуктун өсүшү талаа өсүмдүктөрүнүн таралышына шарт түзүп, бетеге, кан токтоткуч кызыл от, ак кылкан, чайыр, тоют аюу чачы өсөт. Анализ көрсөтүп тургандай жаратылыш шарттары салыштырмалуу ыңгайлуу эмес болгон ландшафттардын типтеринде өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын түрдүк курамы жарды, кээде анын курамына ландшафттардын калыптануу тарыхы да таасирин тийгизиши мүмкүн. Мисалы, шыбак-дүңгөлүү талааларда жогоруда

көрүнгөндөй өсүмдүк курамы жарды, ага байланыштуу жаныбарлардын курамынын дагы жардылыгы байкалып, сүт эмүүчүлөрдөн түркистан келемиши, үй жана талаа чычканы, арс чычкан жашайт. Канаттуулар да аз санда кезигип, чоң торгой, кекилик, сойлоп жүрүүчүлөрдөн талаа кара чаар жыланы, кескелдирик, сары жылан кезигет. Мындан тышкары жарларда, кургак сайларда тугай токойлорунда түлкү, кашкулак, коён, токой чычканы, суу ыланы, бака, өрдөк, тоо эчки мааралы ж.б. жашайт. Аймактын дагы бир айырмачылыгы шыбак–дүңгөлүү талаалардын жаныбар дүйнөсү кургак талааларга караганда байыркыраак. Азыркы учурда корукка алынган аймактын кээ бир бөлүктөрүнүн өсүмдүк жана жаныбар дүйнөсүнө жергиликтүү калк дээрлик таасирин тийгизбейт, бирок мурда жайыт, чабынды катары пайдаланып, дарактарды кыйган учурлары дагы катталган.

Кызыл-Жар-Текеташ физикалык-географиялык району Терс дарыясынын алабынын түндүк бөлүгүн ээлеп, тектоникалык түзүлүшү жана рельефи менен башка аймактардан айырмаланат. Райондун негизги орографиялык бирдиги болуп кеңдик боюнча созулуп жаткан Кумбел кырка тоосу, Чаткал кырка тоосунун аябай тилмеленген, суу бөлгүч тармактары саналат[3]. Кырка тоолор палеозой жашындагы тектерден туруп, мезозой, палеоген жашындагы тектер чыгыштагы тоолордо кезигет. Кырка тоолор ири тектоникалык жаракалар, дарыя капчыгайлары менен тилмеленип, 3400мден жогору бийиктикте жайгашкан тоолордо анча чоң эмес мөңгү, фирн жана көп жылдык карлар жатат. Алардан Чон–Кызылжар дарыясынын куймалары башталат. Тик тоо капталдары шагыл таштар менен капталган, байыркы тегизделген беттер дагы кезигет. Кумбел кырка тоосунун түштүк капталы түндүк жана түндүк-батыш аба массаларынын

таасирине көбүрөөк кабылгандыктан, нымдуу шарттарда өсүүчү өсүмдүктөрдүн кеңири таралышына шарт түзөт.

Жаратылыш шарттарынын ыңгайлуу болушу өсүмдүк, жаныбар дүйнөсүнүн курамынын байыраак болушуна шарт түзөт. Дарыя жайылмаларындагы токойлордо ак кайың, тал, терек, шилби, жылгын, ит мурун, бөрү карагат өсөт. Чөп өсүмдүктөрүнүн курамы бай, дүңгө-дүйүм чөптүү шалбаалар таралган. Тоо капталдарынын экспозициясынан көз каранды алардын өсүмдүктөрү да бири-биринен айырмаланып турат. Арча сейрек токойлору тоонун түндүк тик капталдарында кеңири аянттарды ээлеп жатат. Тайпак-Сай, Жолду-Сай ж.б. суу алаптарында таралып, анын арасында дүңгөлүү-дүйүм чөптүү өсүмдүктөр таралып, анын негизин шалбаа жылгамы, топтолушкан ак сото, шалбаа Жунгар түлкү куйругу, жалбырактуу бетоника, арпа, каз таман, ат конок, тоо элик балтырканы ж.б. түзөт.

2600–3500м бийиктиктерде тоонун түштүк капталдарында да карагай арча токойлору таралган. Тоонун бул экспозициясына жаан-чачын салыштырмалуу аз түшүп, жылуулук көп болгондуктан, кургакчыл шартка ылайыкташкан, жапыз өскөн бадалдардан Альберттин ит муруну, ыргай, шилби, тоо шимүүрү, бетеге, тянь шань ак кылканы өсөт. Субальп шалбаалары бийик тоолуу зонада таралып, өсүмдүк катмарынын түрдүк курамынын ар түрдүүлүгү менен айырмаланат [2]. Альп шалбаа, шалбалуу талаа зонасында жалган түктүү доңуз сырт, Литвинов ыраңы, альпы жылганы, бетеге, альпы түлкү машагы каз таман, эдельвейс, примула, альпы соссюреясы фергана каз таманы, басымдуулук кылат. Бийик тоолуу субальп жана альп

зонасында тоо теке жана Мензбир сууру, коён, карышкыр, түлкү, кыр чеке момолой, канаттуулардан мала эжеке бээ саа, улар, бүркүт, кара куш кезигет.

Ормош-Сай-Музтөр физикалык-географиялык району Терс дарыясынын алабынын түштүгүн, эң бийик бөлүгүн ээлейт. Негизги орографиялык бирдиги болуп Чаткал кырка тоосу жана анын тармактары эсептелинет. Рельефи жапыз тоо-адырлуу келип, салыштырмалуу жердин бети азыраак тилмеленип, сланец, алевролит, аки таш, гипс, кумдук, конгломерат тектеринен турат. Негизинен бор жана палеоген жашындагы тектер кеңири таралган. Терс дарыясынын жайылмасынын кеңдиги 700–900 мге чейин жетип, топурак-өсүмдүк катмары начар өнүккөн. Климаты куркачыл болгондуктан, талаа өсүмдүктөрү тоо этектеринен баштап тоолордун экспозициясынан көз каранды 3000 м бийиктикке чейин таралган. Тоонун түштүк капталдарында пияз түптүү арпа, буудайык, түбү бош, беде, ат конок, чайыр, аюу чач, жер буурчак, көкөмерен, шыбак, сары чай чөп өссө, тоонун түндүк капталдарында нымды көбүрөөк талап кылган ак сокто, жер буурчак, шалбаа жылганы, түлкү куйругу, ашаткыч кымыздык, каз таман, ат конок, алай алчасы, шилби, долоно, ит мурун, ыргай басымдуулук кылып, дарыя жайылмаларында тал-терек токойлору таралган.

Изилденип жаткан аймакты бардык тарабынан бийик тоо кыркалар курчап тургандыктан, республиканын башка аймактарынынын талааларында кеңири кезиккен кош аяк кезикпейт. Бирок жырткыч жаныбарлардан түлкү, карышкыр, кемирүүчүлөрдөн ач күзөн, кум чычкан ж.б. кезигет[1]. Бул аймактын жаныбар дүйнөсүнүн даагы бир өзгөчөлүгү жылуу мезгилдин узагыраак созулушу сойлоп

жүрүүчүлөрдүн кеңири таралышына шарт түзүп, айрыкча алардын ичинен кескелдирик жана жылан басымдуулук кылат. Канаттуулардан кеклик ачык жерлерде жашайт. Жырткыч канаттуулардан талаа кулаалысы басымдуулук кылат.

Жошо-Казан-Булак физикалык-географиялык району Чаткал дарыясынын оң бийик, коруктун түндүк-чыгыш бөлүгүндө жайгашкан. Негизги орографиялык бирдиги болуп изилденип жаткан аймактын түндүгүндө жайгашкан Пскем кырка тоосу жана анын тармактары саналат. Тоолордо келип чыгышы боюнча деңиздик болгон палеозой жашындагы тектер басымдуулук кылса, төрлөрдө Миң-Токум жана Калбек сууларынын төмөнкү агымында антропоген жашындагы тектер кезигет. Рельефи неотектониканын, эрозиялык процесстердин таасиринен калыптанып, негизги кырка тоолор аябай тилмеленип, тоо капталдары тик жана аска-зоокалуу келсе, алардан таралган тоо тарамдарынын беттери салыштырмалуу жантайынкы, алардын арасында терең дарыя капчыгайлары жайгашкан. Татаал рельефи климаттын калыптанышына таасирин тийгизип, муздак аба массалардын келишине тоскоолдук кылып, ал эми батыштан келген нымдуу аба массаларга илилденип жаткан аймак ачык. Мындай климаттык шарттар жапыз тоолуу аймакта талаа, ал эми орто жана бийик тоолуу аймактарда шалбаа өсүмдүктөрүнүн таралышына мүмкүнчүлүк берет. Талаа жана талаа шалбааларда түктүү будайык, карындыз, арпа, шыбак, шалбааларда ашаткыч кызымдык, өрүк арчалуу сейрек токойлор басымдуулук кылат.

Тоо капталдарынын чыгыш, батыш жана айрыкча түштүк экспозицияларында арча тойкойлору, кээде сейрек токой катары кезигет.

Арчанын бир нече түрү, анын ичинен карагай, кара жана өрүк арчалары өсөт. Ал эми тоонун түндүк тик капталдарында Шренк карагайынан турган токойлор таралып, арасында бадалдар ири аянттарды ээлеп жатат. Дарыя жайылмаларында чычырканак-талдуу тугай токойлору менен бийик дүйүм-дүңгө чөптүү шалбаалар таралган. Бадалдардын негизин бөрү карагат, шилби, табылгы, ыргай, түзөт.

Калбек, Мин-Токум, Жошо дарыяларынын төмөнкү агымдарында, тоолордун түштүк капталдарында талаа басымдуулук кылып, сойломо жылгамы, сойломо будайык, жука жалбырактуу жер буурчак, шалфей, сары чай чөп, аюу чач өсөт. Түндүк, түндүк-батыш тоонун капталдарында шалбаа таралып, өсүмдүк катмарында топтолушкан шалбаа жылгамы, ак сокто, каз таман басымдуулук кылат. Субнивалдык зонада топурак-өсүмдүк катмары начар өнүгүп, аралча түрүндө Альберт сагсифрагасы, жылгам, ыраң, астра, эңилчек, мамык чөп өсөт. Жаныбар дүйнөсү жарды жогоруда каралган физикалык-географиялык райондорго окшош.

Мухтар-Сай-Пийгек физикалык-географиялык району коруктун түндүк-батышында, Чаткал дарыясынын төмөнкү агымын ичине камтып негизги бөлүгү деңиз деңгээлинен 800-2200 м бийиктикте жайгашкан. Геологиялык түзүлүшү татаал келип, Харгуш, Чок-Камыш сууларынын алаптарынын баш жагында юралык кумдук, конгломерат, алевролит тектери, борбордук бөлүгүндө карбондук кумдук, аки таш, сланец тектери таралган. Рельефи татаал келип, жеринин бети тилмеленген. Тоонун беттери ар кандай туруктуулукка ээ болгон тектерден туруп, суу нуктары менен терең тилмеленип, корум таштар кеңири кезигет. Климаты нымдуураак болгондуктан, анча чоң эмес мөңгүлөр кезигип, ал менен байланышкан рельефтин

формалары кеңири кезигет. Райондун эң төмөн жагын талаалар ээлеп, бетеге, кылкандуу ак кылкан, будайык, шыбак, жер буурчак, жылгам, карындыз, өсүп, арча токойлору дагы кезигет. Арча токойлорунда топтолушкан ак сокто, шалбаа жылгамы, каз таман, кой жалбырак тоо элик балтырканы өсөт. Абсолюттук бийиктик жогорулаган сайын токойлордон жогору субальп шалбаалары таралган. Төмөн жагыда доңуз сырт, ыраң-дүйүм жапыз чөптүү шалбаа, андан жогору тундра өсүмдүктөрү мамык чөп, эңилчек, жер жаздык жана альп дүңгөлүү өсүмдүктөрү тараган. Жаныбар дүйнөсү Жошо-Казан-Булак физикалык-географиялык районуна салыштырмалуу бай. Токой жаныбарларынын түрдүк курамы бай. Сүт эмүүчүлөрдөн арс, суусар, сүлөөсүн, канаттуулардан мала эжеке бээ саа, кооз мыймыт, сары барпы жашайт. Кыр чеке момолой бийик тоолуу шалбааларда, андан жогору теке, кызыл суур жашайт.

Найза-Сай-Шаврез физикалык географиялык району Найза-Сай, Араб-Сай, Нурсам-Сай, Кыштак-Сай и Шаврез сууларын алаптарын ичине камтыйт. Тоолор Терс менен Чаткал сууларынын алаптарын бөлүп турат. Кырка тоолор палеозой жашындагы алевролит, кумдук, конгломерат, сланец, акиташтан турса, бийик тоолуу аймакта, капчыгайларда антропоген жашындагы келип чыгышы ар кандай болгон тоо тектеринен турат. Тоо капталдарын суу нуктары терең тилмелеп, корум таштар кезигет. Өрөөндөр тик капталдуу келип, асимметриялык түзүлүшкө ээ. Климаты континенттик, башка райондорго салыштырмалуу суук, жаан-чачындуу. Ошол себептен шалбаа, шалбаалуу талаа өсүмдүктөрү басымдуулук кылып, жылгам, тоо сулусу, топтолушкан ак сокто, каз таман, беде, каз таман ж.б өсөт. 2600–2800м сейрек арча токойлору өсүп, андан жогору субальп, альп шалбаалары таралган. Ал эми дарыя

жайылмаларында башка райондорго салыштырмалуу тугай токойлору чоң аянтты ээлеп жатат. Терек, тал, ак кайың, шилби, чычыпканак, ит мурун өсөт. Райондун дагы бир өзгөчөлүгү тоо текесинин, кызыл суур, илбирстин көп кезиккендигинде.

Корук уюштурулганга чейин бул райондор интенсивдүү айыл чарбасы үчүн пайдаланылып келгендиктен, биоартүрдүүлүгү жабыркап, кээ бир жаныбар жана өсүмдүктөрдүн түрлөрү жоголуп кетүү коркунучунда болгон, азыркы учурда Беш-Арал мамлекеттик коругунун кызматкерлери алардын кайра калыбына келишине чоң салым кошууда. Өсүмдүктүн түрдүк курамы калыбына келип, Мензбир суурунун, кызыл суурдун, аюунун, бүркүттүн, сүлөөсүндүн, илбирстин санынын өсүшү байкалууда. Чаткал өрөөнүнүн географиялык абалы жана физикалык географиялык шарттары, Беш-Арал коругунун бай биоартүрдүүлүгүн калыптандырууга маанилүү шарт түзөт.

Беш-Арал корук аймагынын экологиялык туруктуулугун сактоо үчүн бир нече сунуштарды берүүгө болот. Бул сунуштар экосистеманын жогорулашы жана коруктун экологиялык маанисинин сакталуусуна багытталган.

1. Беш-Арал коругунун өсүмдүктөрү терең изилденүүсү зарыл себеби өнүгүү тарыхы, жаратылыш шарттары окшош болгон коңшу аймактарда өсүмдүктөрдүн 1500 түрү аныкталса, бул аймакта алардын 388 түрү гана белгилүү.

2. Эндемик жана сейрек кезиккен, жоголуп кетүү коркунучундагы өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн ариалдарын аныктап коргоо жана калыбына келтирүү үчүн иш чараларды жүргүзүү жана экологиялык мониторинг жүргүзүү сунушталат.

3. Аймакта жоголуп кетүү коркунучу бар жаныбарларды коргоо үчүн мыйзамдар

жана программа иштеп чыгуу зарыл жана алардын миграциясын жана популяциясын көзөмөлдөө иштерин күчөтүү керек.

4. Адам баласынын чарбалык ишинен жабыркаган ландшафттарды калыбына келтирүү

5. Жергиликтүү калктын, туристтердин жана студенттердин

биологиялык ар түрдүүлүктү сактоонун маанилүүлүгү жөнүндө маалымдуулугун жогорулатуу. Экосистемадагы көйгөйлөр боюнча маалымдуулукту жогорулатуу жана туруктуу туризмди колдоо үчүн экологиялык билим берүү иш-чараларын өткөрүү, маалыматтык материалдарды чыгаруу жана экотурларды уюштуруу.

Адабияттар

1. Аманкулов Р. Распределение и динамика численности копытных и волка на территории Беш-Аральского государственного заповедника. Труды заповедников Кыргызстана-2005-С.194-196.

2. Кадыркулов М.К. Кыргызстандын физикалык географиясы. -2012-С.155-169.

3. Койчиев М. Природно-географическое районирование Беш-Аральского заповедника. Труды заповедников Кыргызстана-2005-С.161-184.

Рецензент: г.и.к., доцент Чогулдуров М.Д.

УДК 91:551,4

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Кулматов Т. Н.

Ж. Баласагын атындагы

Кулматов Т. Н.

КНУ им. Ж. Баласагына

Kulmatov T. N.

KNU named after J. Balasagyn

ТЯНЬ-ШАНЬ ТООЛУУ ӨЛКӨСҮНҮН БАТЫШ БӨЛҮГҮН ФИЗИКАЛЫК-ГЕОГРАФИЯЛЫК РАЙОНДОШТУРУУНУН КЭЭ БИР ТАЛАШТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

НЕКОТОРЫЕ ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЙОНИРОВАНИЯ ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ТЯНЬ-ШАНЬСКОЙ ГОРНОЙ СТРАНЫ

SOME DEBATABLE ISSUES OF PHYSICAL-GEOGRAPHICAL ZONING OF THE WESTERN PART OF THE TIEN SHAN MOUNTAIN COUNTRY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Тянь-Шань тоолу өлкөсүнүн батыш бөлүгүн физико-географиялык райондоштуруу боюнча айрым талаштуу маселелери каралган. Автор Тянь-Шань тоо системасынын бардык аймагын бирдиктүү тоолу өлкө катары карап аны эки физико-географиялык областка, Батыш Тянь-Шанды бир нече провинцияларга бөлөт. Макалада Кыргызстандын айрым аймактарынын башка физико-географиялык өлкөлөргө таандыктыгы тууралуу туура эмес көз караштар сынга алынып Кыргызстандын аймагын физико-географиялык райондоштуруу боюнча башкача схемасы сунушталган.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые дискуссионные вопросы физико-географического районирования западной части Тянь-Шаньской горной страны. Автор всю

территорию Тянь-Шаньской горной системы рассматривает как единую физико-географическую горную страну и подразделяет её на две области, а Западный Тянь-Шань на несколько провинций. В статье справедливо критикуется необоснованные взгляды отдельных ученых о принадлежности некоторых регионов Кыргызстана к другим физико-географическим странам и предлагает иную схему физико-географического районирования территории Кыргызстана.

Abstract: The article examines some controversial issues of physical and geographical zoning of the western part of the Tien Shan mountain country. The author considers the entire territory of the Tien Shan mountain system as a single physical and geographical mountain country and divides it into two regions, and the Western Tien Shan into several provinces. The article fairly criticizes the unfounded views of individual scientists about the belonging of some regions of Kyrgyzstan to other physical and geographical countries and proposes a different scheme of physical and geographical zoning of the territory of Kyrgyzstan.

Негизги сөздөр: физико-географиялык райондоштуруу, өлкө, область, провинция, округ.

Ключевые слова: физико-географическое районирование, страна, область, провинция, округ.

Keywords: physical-geographical zoning, country, region, province, district.

Физико-географическое районирования есть выявление существенных индивидуальных природных территориальных различий, обусловленных воздействием на земную поверхность зональных (климатических) и аazonальных (геолого-геоморфологических) факторов географической дифференциации. Являясь одним из видов систематики географических объектов, физико-географическое районирования представляет научную основу комплексного учета природных условий и ресурсов той или иной территории.

Вопросами физико-географического районирования западной части Тянь-Шаня занимались ведущие географы: Э.М. Мурзаев, Б.А. Лунин (1960), В.М. Чупахин (1964), Н.А. Гвоздецкий (1971), С.У. Умурзаков (1987), А.О. Осмонов (2003) и другие. Несмотря на тавтологические различие в наименовании таксономических единиц районирования, все они единодушно выделяют самые крупные региональные единицы - Северный Тянь-Шань, Иссык-Кульская котловина, Центральный, Внутренний, Юго-Западный Тянь-Шань. Но

есть и некоторые различия в определении границ провинций.

Например, С.У. Умурзаков (1987) равнинные части Чуйской, Таласской и Ферганской долины относит к Среднеазиатской равнинной стране, а их горное обрамление Среднеазиатской горной стране.

Также выделяет Алай-Туркестанскую провинцию, а в юго-западную Тянь-Шаньскую провинцию включает все северное Приферганье и бассейн реки Чаткал.

Под названием сыртовая область Тянь-Шаня все южные и юго-восточные районы Кыргызстана (протягивающееся от Алайской долины до бассейна реки Сары-Жаз включительно) включает в страну Центрально-азиатских нагорий, подразделяя ее на две провинции Аксай-Верхненарынскую и Центрально-Тянь-Шаньскую (бассейн реки Сары-Жаз).

Главная ошибка данной схемы заключается в том, что различные части Тянь-Шаньской горной страны из-за схожести их природы с соседними

равнинными и горными территориями включается в их состав, искусственно отрывая их от единой горной страны, составными частями которых они являются. При этом игнорируется принцип, что составные части регионов могут быть глубоко различными, но представлять генетически единое целое по определенным признакам. Он, а также А. Осмонов в состав Юго-западного Тянь-Шаня включает Чаткалскую долину, а южное горное обрамление Ферганской долины (Алай-Туркестан) включают в состав Памиро-Алайской горной страны, что является неправильным.

Трудность физико-географического районирования такой очень разнообразной по своей природе территории Кыргызстана заключается в том, что нужно одновременно отразить различия в геолого-геоморфологическом строении и климатических условиях - как ведущих факторах, определяющих региональные особенности регионов.

Не обращая внимание на принадлежность отдельных ее частей к различным государствам, всю Тянь-Шаньскую горную систему правильно будет считать как Тянь-Шаньской физико-географической страной, целостной горной территорией по своему происхождению и развитию, а также по географическому положению - обусловивших континентальность и общую засушливость климата. Эта единая по важнейшим природным признакам, страна подразделяется на два: Восточно и Западно Тянь-Шаньские физико-географические области и граница между ними проходит по Меридиональному хребту. Территория Восточного Тянь-Шаня полностью находится в пределах КНР, а Западного Тянь-Шаня принадлежит Кыргызстану, Казахстану и Узбекистану.

В природном отношении территория Западного Тянь-Шаня не представляет

единое целое, характеризующийся общностью важнейших природных компонентов. Неоднороден происхождение, структура, внешний облик многих крупных участков территории, им присущи глубокие региональные различия. Контрастность природных условий обусловлена различными абсолютными высотами горного края, его сложным орографическим и геологическим строением, географическим положением в южной части умеренного пояса в центре Евразии и окружении обширных пустынь. Отсюда такие явные региональные различия, как общий суббореальный облик ландшафтов Северного Тянь-Шаня, центрально-азиатские черты в природе Внутреннего и Центрального Тянь-Шаня, субтропические черты в Приферганье и южной части Западного Тянь-Шаня в пределах Узбекистана.

Западно-Тянь-Шаньскую область предлагается подразделить на следующие физико-географические провинции: Северный Тянь-Шань, Иссык-Кульская котловина, Центральный Тянь-Шань, Внутренний Тянь-Шань, Юго-Западный Тянь-Шань (Ферганская долина с горным обрамлением), Южный Тянь-Шань (территория Китая - с южными отрогами Какшаал-Тоо), Западный Тянь-Шань (большая часть в пределах Узбекистана), Северо-Западный Тянь-Шань (Территория Казахстана между хребтами Пскемский и Кара-Тоо). Некоторые сложные по внутреннему разнообразию провинции рекомендуется подразделять на подпровинции. Например, Юго-Западный Тянь-Шань подразделяется на Северо-Ферганскую (склоны Чаткал-Кураминского хребта с прилегающими подгорными равнинами), Восточно-Ферганскую, Южно-ферганскую (Алтай-Туркестанские хребты с отрогами и подгорными равнинами) и Центрально-Ферганскую (центральная равнина Фергана) подпровинции.

Северо-Тянь-Шаньская провинция отличается преобладанием каледонских геологических структур, бореальных черт климата и европейско-казахстан-монгольских элементов в растительном покрове. Отличительной особенностью Иссык-Кульской провинции является наличие глубоководного незамерзающего озера, различиями в природе западной и восточной частях котловины. Центральный Тянь-Шань характеризуется наибольшей общей приподнятостью региона, суровыми чертами природы из-за больших абсолютных высот, максимальным для всего Тянь-Шаня оледенением. Внутренний Тянь-Шань характеризуется своеобразным сочетанием разновысотных межгорных долин, общей замкнутостью территории и засушливости климата, преобладанием центрально-азиатских элементов в растительном покрове. Юго-Западный Тянь-Шань отличается полным господством герцинских геологических структур, широким распространением мезозойских и палеоген-неогеновых осадочных пород, наличием субтропических черт климата, преобладанием переднеазиатских элементов в растительности, включая наличие больших массивов орехово-плодовых лесов. Западный Тянь-Шань отличается господством

герцинских структур, преобладанием среднегорно-низкогорных форм и типов в рельефе гор, переднеазиатских элементов в растительности.

Физико-географические подпровинции и многие провинции далее подразделяются на природные округа, а последние на физико-географические районы. Например, Северо-Ферганскую подпровинцию можно разделить на Чаткальский и Кураминский отрезки отличающиеся друг от друга абсолютными высотами и степенью засушливости климата. А Северо-Тянь-Шаньская провинция подразделяется на Чуйский, Таласский, Кеминский и др. округа без подразделения на подпровинции. Также Иссык-Кульская котловина подразделяется на Западно и Восточно-Иссыккульские округа. Следует отметить что большинство округов в нашем физико-географическом районировании совпадают с отдельными межгорными долинами (Кетмен-Тюбинский, Чаткальский и др), а их различные горные обрамления и днища соответствует физико-географическим районам. В некоторых округах (Чуйской, Ат-Ойнок – Баубашатинской и др.) можно выделять и подокруга - промежуточную между округом и районом единицу.

Литература:

1. Гвоздецкий Н.А. Физическая география СССР. М. 1971г
2. Лунин Б.А. О физико-географическом районировании Кыргызской СССР Известия КГО №1.1960г.
3. Осмонов А.О. Физическая география Кыргызстана. Бишкек 2003г.
4. Умурзаков С.У. Атлас Киргизской СССР. Т.1 1987г.
5. Чупахин В.М. Физическая география Тянь-Шаня Алма-Ата 1964 г.

Рецензент: д.г.н., и.о. профессора Акматов Р.Т.

Кулматов Т. Н., Самаков Р.С.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Кулматов Т. Н., Самаков Р.С.

КНУ им. Ж. Баласагына

Kulmatov T.N., Samakov R.S.

KNU named after J. Balasagyn

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ӨНДҮРГҮЧ КҮЧТӨРҮН РАЦИОНАЛДУУ ЖАЙГАШТЫРУУ
ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ****НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЦИОНАЛЬНОГО РАЗМЕЩЕНИЯ
И РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ КЫРГЫЗСТАНА****SOME PROBLEMS OF RATIONAL PLACEMENT AND DEVELOPMENT
OF PRODUCTIVE FORCES OF KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргызстанда кара жана түстүү металлургиянын базасын түзүүнүн зарылчылыгы жана келечеги каралган. Макалада кара жана түстүү металлургиялык ишканаларды куруунун керектиги. Республика өзүндө металлургия өнөр жайын өнүктүрүүгө чоң мүмкүнчүлүктөрү бар болсо да металл продукцияларын көп өлчөмдө импортогондугу менен негизделген. Алар өлкөнүн аймагында кара жана түстүү металлдардын бай кендери, арзан энергиянын булактары, жумушчу күчүнүн көптүгү, керектүү инфраструктуранын бардыгы, кара жана түстүү металлдарды, алардан жасалган буюмдарды экспорттоо мүмкүнчүлүктөрү менен аныкталат.

Аннотация: В статье рассматривается необходимость и перспективы создания в Кыргызстане базы черной и цветной металлургии. В статье обосновывается необходимость создания предприятий черной и цветной металлургии тем, что республика импортирует большое количество металлургической промышленности в то время располагает большими предпосылками для создания собственной металлургической промышленности. Это наличие на территории страны богатых месторождений черных и цветных металлов, источников дешевой энергии избыточной рабочей силы и необходимой инфраструктуры возможности экспорта черных и цветных металлов и изделий из них.

Abstract: The article discusses the need and prospects for creating a ferrous and non-ferrous metallurgy base in Kyrgyzstan. The article substantiates the need to create ferrous and non-ferrous metallurgy enterprises by the fact that the republic imports a large amount of metallurgical industry at the same time has great prerequisites for creating its own metallurgical industry. This is the presence of rich deposits of ferrous and non-ferrous metals on the territory of the country, sources of cheap energy, excess labor and the necessary infrastructure for the possibility of exporting ferrous and non-ferrous metals and products made from them.

Негизги сөздөр: Кара жана түстүү металлургия, импорт, мүмкүнчүлүк, өнөр жай.

Ключевые слова: черные и цветные металлы, металлургия, предпосылки промышленность.

Keywords: ferrous and non-ferrous metals, metallurgy, industrial prerequisites.

В развитых странах мира промышленность составляет ведущую отрасль экономики, а промышленное производство пока ещё широко использует продукцию черной и цветной металлургии. И это при значительной доле использования синтетических материалов и заменителей металлов в машиностроении, строительстве и других важнейших отраслях экономики. Поэтому роль черных и цветных металлов в экономике большинства стран еще велика. В народном хозяйстве Кыргызстана их роль неоспоримо значительна. Страна располагая достаточными природными ресурсами и предпосылками для развития черной и цветной металлургии, тем не менее импортирует весь объем черных и цветных металлов (за исключением сурьмы и ртути, а также золота) и изделий из них. Объем импорта продукции черной металлургии и изделий из них за 2023г. составил 94,4тыс.т. а из России-61,4тыс.т.(на 250млн.долларов) а изделий из алюминия 669 т. на сумму 3,8 млн. долларов. [2]

В советское время не было особой необходимости создания в Кыргызстане предприятий черной металлургии, так как при отсутствии таможенных барьеров между республиками импорт продукции металлургической промышленности был относительно недорогим. Но в связи с развалом СССР и возникновением таможенных барьеров с экспортно-импортными пошлинами, а также удорожанием транспортных перевозок импорт продукции черной и цветной металлургии и изделий из них стал очень дорогим и экономически невыгодным для нашей республики. Поэтому возникает острая необходимость создания собственного металлургического производства, включающего добычу, обогащение руд черных и цветных металлов и их выплавку, прежде всего железа, титана, олова и алюминия. Предпосылкой для создания в Кыргызстане черной и цветной

металлургии является наличие на территории республики богатых месторождений черных и цветных металлов, таких как Жетимское месторождение железных руд (с запасами железа 2,4 млрд.тон), Бала-Чычканское месторождение железо- титановых руд, Кызыл-Омполское месторождение титано-магнетитовых руд, Сандыкское месторождение алюминиевых руд, Сары-жазское месторождение оловяно-вольфрамовых руд и др. О перспективности освоения этих месторождений свидетельствует сообщения в СМИ о планах экспорта руд черных и цветных металлов. Но экспорт продукции металлургии и изделий из них экономически намного выгоднее, чем простой экспорт руд, пусть даже обогащенных. Появился даже сообщение о планах китайцев добывать ежегодно до 10-тыс.т. титана из Кызыл-Омполского месторождения. Для отделения титана из титано-магнетитовых руд китайцы планируют также построить металлургическое предприятие в Кыргызстане, т.к. извлечь титан из руды механическим способом невозможно. [4]

Предприятия черной металлургии целесообразно размещать в Таласской долине, используя как основной сырьевой базы Бала-Чычканское месторождение железно – титановых руд с его выгодным экономико-географическим положением. Месторождение расположено всего в 30км, от города Талас в относительно доступной местности (обнажается в подножье Таласского хребта) и где добычу руды можно вести дешевым открытым способом.

Основной рудный минерал – титано магнетит в котором содержатся промышленные концентрации железа, титана, ванадия и кобальта. Подсчитанные запасы железа Fe_2O_3 -472млн.т., Титан – TiO_2 -126,9 млн.т. Ванадия – V_2O_3 - 3,694млн.т. Эксперты отмечают, что «Бала-Чычкан» весьма перспективное месторождение, освоение которого должен

начаться самое ближайшее время. Месторождение расположенное на абсолютной высоте 2000 м, доступен к освоению. [1]

При необходимости в качестве второй сырьевой базы черной металлургии страны можно приступить к разработке крупнейшего Жетимского месторождение железных руд после строительства железной дороги Балыкчы-Кара-Кече, а также Кызыл-Омполское месторождение титано - магнетитовых руд, расположенных на благоприятном в географическом отношении районе, хотя и с меньшими запасами руды. Металлургическое предприятия рекомендуем разместить на северо-востоке Таласской долины между железнодорожной станцией Маймак и Кара-Буринском водохранилищем, т.к. для выплавки чугуна необходим кокс и его экономичнее транспортировать железно-дорожным транспортом из Караганды (откуда мы импортируем уголь для топливо). Нужно импортировать именно готовый кокс, а не коксующийся каменный уголь т.к. коксохимическое производство довольно сложное и экологически очень вредное дело. А вода забираемое из Кара-Буринского водохранилища и употребляемая для охлаждения, вновь может быть использована для ирригационных целей. Целесообразность размещения металлургического предприятия в предлагаемом районе диктуется еще и тем, что это даст толчок к развитию этой слабо заселенной и экономически отсталой части Таласской долины, до сих пор использующийся только как зимне-весеннее пастбища в сельском хозяйстве. В перспективе после завершения начатого строительства железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан можно использовать коксующие угли Узгенского бассейна, т.к. железная дорога будет проходит по территории Узгенского района Ошской области. [5]

Разработку Бала-Чычканского месторождения как основной сырьевой базы черной металлургии необходимо осуществлять комплексным способом: - извлекать из руды не только железо, но и титан, ванадий, кобальт, промышленные концентрации которых имеются в месторождении. Разработку Бала-Чычканского месторождения предлагает и председатель республиканской ассоциации геологов и горняков Д.Камчыбеков (4) для получения титановых губок. Он подчеркивает, что в этом месторождении более 100млн.т. титана и около 400млн.т. магнетита. На Кызыл-Омполском месторождении всего около 13 млн.т. титано-магнетита разбросанных на 5 участках. Тем не менее руководство республики настаивает на освоении этого месторождения. [4]

В связи с санкционным запретом титана, никеля из Российской Федерации в США и другие страны запада экспорт титана из Кыргызстана в развитые страны будет иметь большое экономическое значение. Ведь титан является стратегическим сырьем для аэрокосмической промышленности, особенно в ракетостроении. [5]

В осуществлении проекта по созданию Таласского металлургического предприятия может принять активное участие и Узбекистан т.к. у него также отсутствует черно-металлургическая база для развития машиностроения и строительства. Беговадский завод передельной металлургии производящий сталь из металлического лома далеко не покрывает потребности страны и она вынуждена импортировать большой объем продукции черной металлургии. Приняв активное участие в создании металлургического производства Узбекистан получить соответствующую долю продукции и тем самым заменить дорогой импорт более дешевой продукцией совместного производства.

При необходимости в качестве второй сырьевой базы черной металлургии страны можно приступить к разработке крупнейшего Жетимского месторождение железных руд после строительства железной дороги Балыкчы - Кара-Кече, а также Нижне-Кеминское месторождение магнетитовых руд, расположенных на благоприятном в географическом отношении районе, хотя и с меньшими запасами руды.

Жетимское месторождение расположено на северных склонах Жетимского хребта, в 60км к востоку от г.Нарын. Здесь обнаружены 6 отдельных железорудных участков. Линзо – и пластообразные рудные тела залегают среди темно- серых и зеленых сланцев. Руды в основном состоят из гематита и магнетита, мощность рудных тел 10-20 м, вредных примесей нет. Содержание железа в руде 15,4-46,3%. Общие запасы железных руд по категории С2 – 5,5 млрд.т. (железа – 1,74 млрд.т.) Также можно разработать небольшие месторождения Надыр, Гава расположенных на экономически освоенных территориях. [1]

Создание базы черной металлургии в Кыргызстане даст толчок развитию в стране машиностроения, почти полностью исчезнувшего за последнее время. Если, в советское время машиностроение в Кыргызстане функционировало за счет импорта металлов и изделий из них, то в новых условиях из-за удорожания этого импорта из России и Казахстана развитие машиностроения в нашей стране возможно только при наличии собственной металлургической базы, производящей относительно дешевую продукцию. Наиболее рациональным является производство части импортируемой машиностроительной продукции, прежде всего несложных в техническом отношении изделий, а также некоторых комплектующих тех изделий, сборку которых планируется организовать на наших

машиностроительных предприятиях. Прежде всего следует начать производство арматуры, угольников, балок, металлических пластин, и других изделий в которых остро нуждается бурно развивающиеся в республике строительная промышленность, и стальных рельсов для строительства железных дорог. В дальнейшем, по мере развития машиностроения и её металлургической базы, можно будет расширить список выпускаемой продукции.

В Кыргызстане сейчас начался масштабное энергостроительство: планируется и возводится множество ГЭС, электростанции на альтернативных источниках энергии. Все это требует большого количества продукции цветной металлургии, прежде всего алюминия. Благодаря низкому удельному весу, высокой электропроводимости, механической прочности, устойчивости против коррозии алюминий нашел широкое применение почти во всех отраслях промышленности, особенно в электротехнической. Из алюминия изготавливают обмотку моторов, трансформаторов, кабель, провода высоковольтных линий передач и другие. Алюминий и его сплавы нашли широкое применение для изготовления предметов домашнего обихода (посуда, мебель). Алюминий мы импортируем, из-за нехватки сырья простаивает Каиндинский кабельный завод. Чтобы избавиться от импорта Республика может построить завод по выплавке алюминия на ПГТ Мин-Куш Жумгалского района , на базе дешевой электроэнергии Кокомеренского каскада ГЭС (строительство которых запланировано) и Сандыкского месторождения алюминиевых руд (нефелиновых сиенитов) на границе Жумгалского и Кочкорского районов Нарынской области .Месторождение с запасом руды 349 млн.т.(глинозема203млн.т.)расположено на восточной оконечности Джумгалского хребта в сравнительно доступной местности

и состоит из трех участков: Кумбель, Сандык-Суу, Чечекти. Наиболее перспективным является участок Чечекти, полностью сложенный из нефелиновых сиенитов, где подсчитаны запасы нефелиновых руд. Нефелиновые породы – комплексное сырье для производства глинезема, цемента и содопродуктов. При полной реализации побочных продуктов (цемента, соды, поташа и др.) переработка их выгодна. По своему вещественному составу, содержанию вредных примесей, пределу содержащихся щелочей – нефелиновые сиениты Сандыка отвечают требованиям технологии глиноземного производства, а условия залегания массива нефелиновых сиенитов позволяют отработать все запасы руды дешевым открытым способом. При нехватке сырья из Сандыкского месторождения можно использовать руды месторождения «Зардалы», с запасом 201 млн. т. в Баткенской области, благодаря строительству железной дороги Балыкчы-Мин-Куш и далее по железной дороге Китай – Кыргызстан – Узбекистан. Транспортировка сырья оттуда будет относительно недорогим. Но учитывая необходимость развития промышленности Баткенской области, более предпочтительным является создание не крупного алюминиевого комбината, включающего горнорудный карьер, глиноземное производство и алюминиевого завода использующего дешевую электрическую энергию. Для этого необходимо построить крупную гидроэлектрическую станцию на реке Сох совместно с Узбекистаном. Комбинат может производить порядка 500 тыс. т. алюминия в год. Российская компания «Ринко-Холдинг» планирует это строительство. [3]

Нужно подчеркнуть, что изолированное освоение только нефелиновых руд из месторождений Сандык и Зардалы для производства глинезема не даст ощутимую экономическую выгоду, т.к. содержание окиси алюминия в рудах

небогатое. Поэтому необходимо комплексное освоение этих месторождений, попутно извлекая другие виды минерального сырья, включая строительные материалы, что представляет безотходное и относительно маловредное с экологических позиций освоение месторождений.

Следует также изучить проект более расширенной разработки Сары-Жазского оловяно-вольфрамового месторождения в связи с планом строительства Сары – Жазского каскада ГЭС и организации выплавки металлов из их руд. На базе оловяно-вольфрамового месторождения «Трудовое» начало работать Сары-Жазское рудоуправление, а оловянное месторождение Ат-Жайлоо разрабатывается старательской артелью «Энильчек». Эти предприятия производят лишь 140 т 30-40% концентрат олова (концентрат отправляется на Новосибирский оловяно-металлургический завод). Но возможности получения большого количества олова и дополнительно вольфрама велика. В настоящее время оловяно-вольфрамовые месторождения: Трудовое, Ат-Жайлоо (на Энильчекском хребте), Уч-Кошкон, Сары-Булак (на южном подножье Ак-Шыйракского массива) разведаны детально, запасы подготовлены для освоения. На месторождении Трудовое подсчитанные запасы олова составляет 149135 т, вольфрама – 95620, а на месторождении Ат-Жайлоо запасы олова – 1338 т, Уч-Кошкон – 60656 т, Сары-Булак – 10004 т. [1]

Благодаря таким промышленно значимым запасам олова и сопутствующих других ценных металлов возникает необходимость создания Сары-Жазского металлургического комбината производящий не только концентраты руд, но и выплавки металлов. Это и будет комплексным освоением месторождений черных и цветных металлов, которыми так богата недра нашей Республики.

Литература:

1. Доолоталиев С.Д. Полезные ископаемые республики Кыргызстан и их использование. Бишкек 1992г
2. Центральная Азия: Собственный взгляд: Экономика Кыргызской Республики, Глава-1. Стр.219. Бишкек 2003г.
3. Баетов Б. «Шанс Киргизии – не золото, а алюминий». 11.20.27.07. Бишкек 2007г.
4. Камчыбеков Д. Кызыл–Омплодо айтылган миллиарддар чындыкка дал келбейт. Азия- News, № 35.03.10. 2024г.
5. Стратегия инновационной модернизации экономического развития Кыргызской Республики на период до 2020г. Бишкек, 2008г.
6. Кыргызстан в цифрах 2022г. Бишкек 2023г.

Рецензент: к.э.н., доцент Джылкычиева Ж.Т.

УДК: 556.06

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Момуналиев Р.К.¹, Донбаева Г.Ч.², Загинаев В.В.³

Кыргыз Республикасынын ирригация илимий-изилдөө институту¹,
Ж.Баласагын атындагы КУУ, физикалык жана экономикалык география кафедрасы
география илимдеринин кандидаты, доцент²,
Борбордук Азия университети, Тоо коомчулугун изилдөө институту³

Момуналиев Р.К., Донбаева Г.Ч., Загинаев В.В.

Кыргызский научно-исследовательский институт ирригации,
КНУ им. Ж.Баласагына,
Университет Центральной Азии, Институт исследований горных сообществ

R. Momunaliev, G. Donbaeva, V. Zaginaev

Kyrgyz Scientific Research Institute of Irrigation
KNU named after J. Balasagyn

University of Central Asia, Mountain Societies Research Institute,

ЧАТКАЛ ДАРЫЯСЫНЫН ГИДРОЛОГИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭНЕГОСЕКТОРУН ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ МААНИСИ

ГИДРОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ Р. ЧАТКАЛ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ ЭНЕГОСЕКТОРА КЫРГЫЗСТАНА

HYDROLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE CHATKAL RIVER AND THE SIGNIFICANT IN THE DEVELOPMENT OF THE ENERGY SECTOR OF KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз Республикасынын Чаткал районунун дарыяларынын гидрологиялык мүнөздөмөлөрүн изилдөө Чаткал дарыясынын энергетикалык потенциалын электр энергиясына болгон муктаждык шартында пайдаланууга өзгөчө кызыгуусун жаратат. Бул изилдөө Чаткал дарыясындагы жаңы гидротехникалык курулуштарды куруу зарылдыгы багытында, климаттын өзгөрүп жаткан шарттарынын негизинде мөңгүлөрдүн эришине тийгизген таасири, жаан-чачындын көлөмү жана алардын дарыянын агымына жана суунун гидрологиялык агымын изилдөөгө арналган. 92 жылдык байкоо жүргүзүү мезгилинде

изилденген аймактын агымынын өзгөрүшү, негизинен, дарыя агымынын пайда болушуна таасир этүүчү климаттык факторлорго көз каранды. Температура жана жаан-чачын агын сууга таасир этүүчү негизги климаттык мүнөздөмөлөрү болуп эсептелинет. Климаттык факторлор менен агын суулардын ортосундагы байланышты температурага, жаан-чачынга байкоо жүргүзүүнүн циклдик мүнөзүнөн билүүгө болот.

Аннотация: Изучение гидрологических характеристик рек Чаткальского района Кыргызской Республики представляет особый интерес в плане использования энергетического потенциала р. Чаткал в условиях необходимости в электроэнергии. Для этих целей необходимо строительство новых гидротехнических сооружений и тем более в условиях меняющегося климата, когда происходят изменения в количестве выпадающих осадков и их влияния на сток реки и таяния ледников. Данное исследование посвящено изучению гидрологических расхода воды реки Чаткал. Изменение стока в изучаемом районе за период наблюдений за 92 года, главным образом зависит от климатических факторов, оказывающих влияние на формирование стока рек. Температура и осадки являются основными климатическими характеристиками, влияющими на сток. О взаимосвязи между климатическими факторами и стоком можно судить по цикличности наблюдений за температурой, количеством осадков.

Abstract: The study of hydrological characteristics of the rivers of Chatkal region is of particular interest to the use of the energy potential of the Chatkal River in conditions of need for electricity. For these purposes, it is necessary to build new hydraulic structures and especially in conditions of changing climate, when there are changes in the amount of precipitation and its impact on the river flow and glacier melting. This study is devoted to the study of hydrological flow rates of the Chatkal River. Changes in runoff in the study area for the observation period of 92 years, mainly depends on climatic factors that influence the formation of river runoff. Temperature and precipitation are the main climatic characteristics affecting runoff. The relationship between climatic factors and runoff can be judged from the cyclicity of observations of temperature, precipitation.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Чаткал, дарыянын агымынын өзгөрүшү, дарыянын агымы, климаттын өзгөрүүсү, катарды калыбына келтирүү.

Ключевые слова: Кыргызстан, Чаткал, изменения стока рек, речной сток, изменение климата, восстановление рядов.

Keywords: Kyrgyzstan, Chatkal, river runoff changes, river runoff, climate change, reconstructing hydrological series.

Введение. Реки Кыргызской Республики имеют разнообразные источники питания, которые обуславливают их гидрологический режим. Основным источником питания большинства рек являются ледники, расположенные в горных массивах Тянь-Шаня и Памира. Эти ледники обеспечивают стабильный приток воды даже в засушливые периоды. Вторым значительным источником является талая вода от весеннего снеготаяния, которая наполняет речные русла. Атмосферные осадки, включая дождь и снег, также способствуют пополнению водных ресурсов, особенно в предгорных и равнинных областях. Кроме того, в некоторых районах подземные воды вносят вклад в речной сток, особенно в местах, где гидрографическая сеть связана с подземными водоносными слоями [8]. Основными источниками питания р. Чаткал являются талые воды сезонного снега и ледников [14].

В последние десятилетия наблюдается деградация ледников в Кыргызской Республике; по данным последней инвентаризации ледников, наибольший процент сокращения площадей ледников зафиксирован в Таласской области – 47% [5]. В общем по республике площадь оледенения сократилась на 14 % [14].

Река Чаткал, протекающая в западной части горного массива Тянь-Шань, преодолевает территорию страны в направлении запада и впоследствии пересекает границу с Узбекистаном. На северном берегу реки располагается одноименная горная цепь Чаткал, имеющая протяженность около 120 км. Напротив, на

южном берегу, находится горная цепь Чандалаш, которая формирует климатическую границу региона.

Место исследования. Чаткальский район расположен в северо-западной части Джалал-Абадской области Кыргызской Республики. Административный центр находится в с.Каныш-Кыя, Чаткальского района, Джалал-Абадской области по прямой линии около 400 км от столицы города Бишкек.

Истоки реки Чаткал и его притоки расположены на территории Кыргызстана. Чаткальский бассейн находится на северной окраине горных хребтов Ферганской долины (рис. 1).

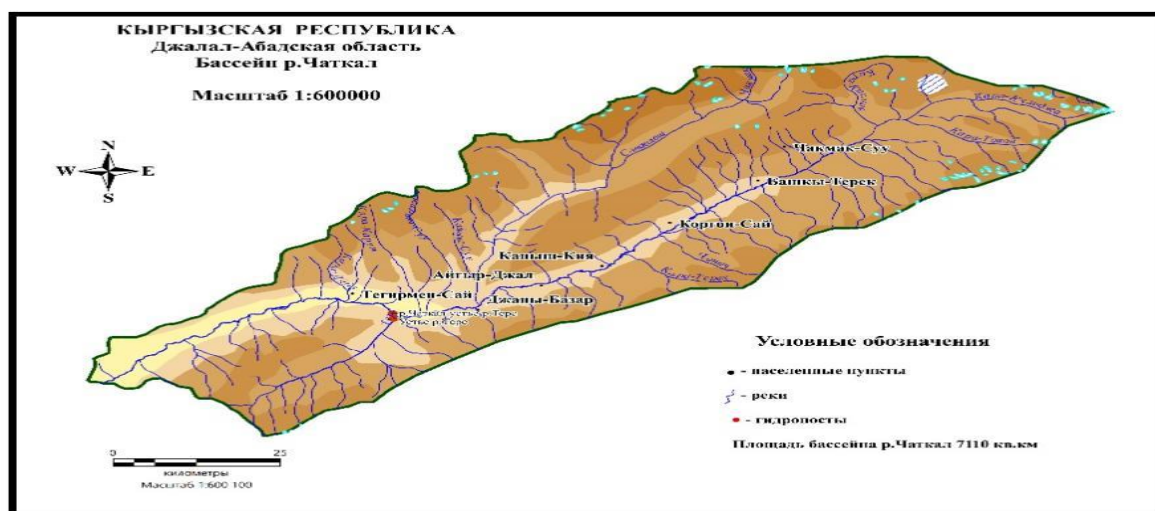

Рис. 1. Карта бассейна реки Чаткал.

Река Чаткал берет свое начало со западных склонов хребта Таласского Ала-Тоо и в большей части течет на запад через самую западную часть Тянь-Шаня между хребтами Коксуйским на севере и Чаткальским на юге. Чаткал, главная составляющая Чирчика, в верховье проходит по широкой древней ледниковой долине. Приняв справа крупный приток Сандалаш, Чаткал становится многоводным, а после впадения слева реки Терс течет в теснине и у кишлака Бурчмулла вливает свои воды в Чарвакское водохранилище на территории Республики Узбекистан. Длина реки Чаткал

составляет 217 км, а площадь ее бассейна на территории Кыргызстана 5700 км²

Расход реки Чаткал составляет на территории Узбекистана примерно 126 м³/с в устье, а максимальный расход достигает 180 м³/с. По данным гидропоста реки Чаткал в устье реки Терс площадь водосбора реки составляет 4 290 км², средняя высота водосбора 2780 м, норма стока реки составляет $Q_0 = 67.7$ м³/с, средний уклон реки составляет в устье реки Терс приблизительно 18%, средневзвешенный уклон 9.2 ‰, площадь ледников менее 1 %.

Река Чаткал имеет более 80 основных больших и маленьких притоков, как с правого, так и с левого берега. Для оценки расходов воды в этих притоках были применены гидроморфометрические расчеты, основанные на формуле для мгновенных расходов воды дождевых

паводков. Результаты этих расчетов представлены ниже [16].

Крупными притоками Чаткала являются слева: река Терс (8.1% от бассейна) Акбулак (11.9% от бассейна); справа: Сандалаш (16.8% от бассейна) и Коксу (5.9% от бассейна). Данные отображены в таблице 1.

Таблица 1

Площади водосборов и расходы воды основных притоков реки Чаткал

№	Название притоков	Площадь (А) км ²	Расход (Q _{max}), м ³ /с	Название притоков	Площадь (А), км ²	Расход (Q _{max}), м ³ /с
	Правые притоки реки Чаткал			Левые притоки реки Чаткал		
1	Ак-Таш	9	17,8	Ак-Суу	66	84
2	Курама-Тер	26	40,7	Кокуй-Бель	30	45,5
3	Алтымыш	7,6	15,6	Кара-Токой	72	90,2
4	Кара-Кысмак	146,5	156	Терек-Сай	59	77,2
5	Тегерек	12	22,3	Арта-Тектуу	66	84,2
6	Бугарга	9,5	19,9	Аюу-Чачы	170	176,2
7	Сулуу-Тегерек	19	31,9	Курлырдуу	102	118,3
8	Куру-Тегерек	13	23,7	Карагайлуу	49	66,8
9	Чакмак-Суу	23	37,0	Кара-Суу	27	41,9
10	Талды-Булак	20	33,2	Ак-Суу	59	77,2
11	Беш-Терек	34	50,2	Кайнар-Суу	9	17,8
12	Орто-Терек	64	82	Коргон-Сай	20	33,2
13	Аяк-Терек	48	65,7	Ургедей-Сай	23	37,0
14	Мурза-Булак	12	22,3	Чанач	78	96
15	Кум-Бель	12	85,2	Кара-Арча Сай	18	30,6
16	Тере-Тау	10	19,3	Кара-Терек	152	161,5
17	Эне-Ичке-Сай	9,5	18,6	Каныш-Кыя Сай	80	97,9
18	Кичи-Кумбел	26	40,7	Тиллеберди Сай	45	62,5
19	Ичке	9	17,8	Чон-Чар-Таш	32	47,9
20	Чукурчак	21	34,5	Тюз-Ашуу Сай	87	104,5
21	Кайын-Суу	37	53,6	Узун Булак	16	27,9
22	Шамалды-Суу	9	17,8	Мазар Башы	25	39,5
23	Чунур-Сай	17	29,2	Жыргал Тал Сай	32	51,4
24	Сандалаш	1208	813,3	Каран-Кел	44	61,4
25	Жардуу-Суу	114	129,0	Жылга-Тал-Чаар Сай	19	31,9
26	Каракорум	139	150,6	Кучечек	5,6	12,3
27	Мусабек	12,9	23,6	Кызыл-Суу	15	26,5
28	Салык-Булак	45,1	62,6	Таш-Сай	20,2	33,4
29	Кара-Добо	55,2	73,3	Бокту-Кайын	23	37,0
30	Куруч-Коргон	34	50,2	Алан Сай	15	26,5
31	Испара-Сай	47	64,6	Катта Кум Бель	45	62,5
32	Коль-Бек	11,2	21,1	Баркыраурк	50	67,8
33	Каллакыз-Сай	2,5	6,6	Кёок-Кам	23	37,0
34	Кен-Жайлобай-Сай	6	12,9	Кыйшык Арча	7	14,6
35	Майданек-Сай	5	11,3	Жолгу-Кам	7	14,6
36	Чонкамыш-Сай	6,5	13,8	Найза Токой	40	57
37	Харгуш-Сай	31,5	47,3	Молдо Колон Сай	10,5	20,1
38	Пайпак-Сай	12	22,3	Араб Сай	15	26,5
39				Нурсан Сай	23	37,0
40				Кышлак Сай	15	26,5

Климат в районе исследования характеризуется как резко континентальный. Лето, в Сыр-Дарьинском бассейне, в районе реки Чаткал обычно довольно жаркое и сухое. Средние летние температуры могут достигать 30-35⁰С, а иногда и более высоких значений. Средние зимние температуры могут опускаться до -10⁰С и ниже. Зимой выпадает мало осадков в виде снега. Метеостанция Чаткал расположена в бассейне реки Чаткал, в среднем его течения.

По данным станции Чаткал самая холодная температура была зафиксирована в январе 2008 года и составила -19,3⁰С, а самый жаркий промежуток времени август 1999 г. составил +21,6⁰С.

Самый дождливый период был зафиксирован в 1969 году, годовая сумма осадков составила 723,8 мм., с максимальным количеством осадков весной 1969 - 112 мм., летом 1954 - 72 мм., осенью 1951 - 107 мм. и зимой 1978 - 104 мм.

Самое сухое время года в бассейне реки было зарегистрировано весной (март) 1991 года, когда осадки не выпадали, летом (июль) 1976 - 0 мм., осень (октябрь) 1964 г. - 0 мм., зимой (январь) 1976 - 0,3 мм. и годовая сумма осадков самого засушливого года (1976) составила 76 мм.

Температурный режим и его изменения. В формировании температурного режима Чаткальского бассейна большую роль имеют его приподнятость и замкнутость, а его характерными особенностями является четко выраженные закономерные изменения температурных характеристик с высотой места, большая амплитуда межгодовых, годовых и суточных ее колебаний [15]. Оценка климатических изменений в Чаткальском бассейне позволит определить влияние температурных изменений на гидрологический режим рек, выработать определенные меры по адаптации населения, ведения сельского хозяйства и т.д.

Для климатической оценки были привлечены данные среднемесячных и среднегодовых температур на МС Чаткал за 89 лет с 1933 по 2022 гг. На их основе были построены линейные тренды годовых температур, температур за холодный и теплый периоды и различные сезоны года. Рассчитанные значения, характеризующие фактическое изменение температуры воздуха в бассейне р. Чаткал приведены на рис. 2,3,4.

На графике (рис.2) показан многолетний ход и линейный тренд средней годовой температуры на МС Чаткал. Как видно из графика наблюдается рост температуры за последней 89 лет и увеличение среднегодовой температуры составило +2,2⁰С.

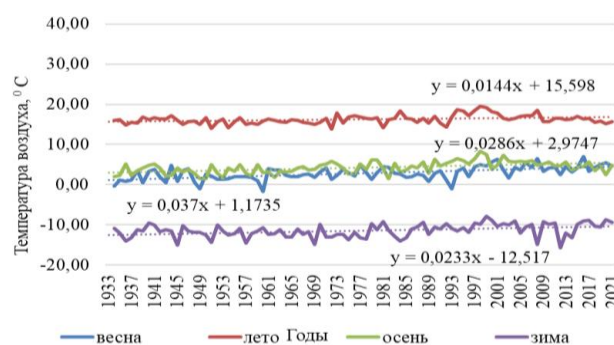

Рис. 2. Многолетний ход и линейный тренд средней годовой температуры на МС Чаткал.

Построена диаграмма среднемесячных значений тренда температур за 89 лет на МС Чаткал (рис.3). Как видно из рисунка рост температуры наблюдается в течение всего года, наибольшее увеличение наблюдается в марте, апреле и ноябре – на 3,8...4,3⁰С. Зимой увеличение составило 1,7...2,2⁰С. Наименьшие значения роста температуры наблюдаются с мая по октябрь – 1,0...1,9⁰С.

На рис.4 представлен многолетний ход температуры, осредненной за теплый и холодный периоды. Как видно, и в теплый, и в холодный периоды отмечается увеличение температуры. Более значительное увеличение наблюдается в холодный период года и составляет 3,1⁰С, что говорит о

потеплении поздней осени и зимы. В теплый же период года отмечается более слабое увеличение, всего на $1,5^{\circ}\text{C}$, т.е. температурный режим весны и лета изменился меньше.

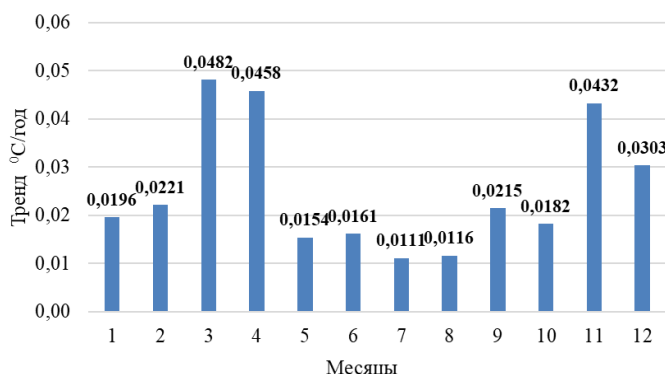

Рис. 3. Диаграмма среднемесячных значений тренда температур на МС Чаткал.

Сезонные изменения температуры воздуха.

На рисунке 4 показан ход температуры в различные сезоны года: зиму, весну, лето и осень. Как видно, наибольшее увеличение наблюдается весной и составляет $3,2^{\circ}\text{C}$. Осенью и зимой рост температуры одинаков и составляет $2,0\text{--}2,6^{\circ}\text{C}$. Летом наблюдается увеличение температур всего на $1,2^{\circ}\text{C}$.

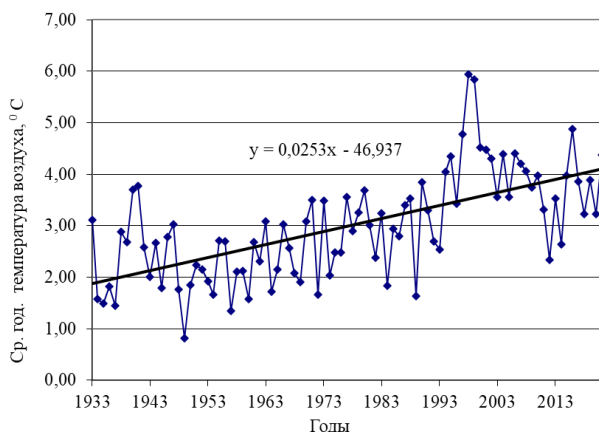

Рис. 4. Многолетний ход температуры по сезонам на МС Чаткал

Таким образом, анализ режима температуры воздуха за последние 89 лет в бассейне р.Чаткал показывает значительное увеличение температуры воздуха, во все месяцы года. Наибольшее увеличение наблюдается в весенний период ($3,2^{\circ}\text{C}$), менее значительное зимой и осенью ($2,0\text{--}$

$2,6^{\circ}\text{C}$), и наименьшее – летом ($1,2^{\circ}\text{C}$). Неоднородное изменение температур в течение теплого и холодного периода года будет неоднозначно влиять на формирование стока рек. Большее увеличение зимних и ранневесенних температур приведет к сокращению периода снегонакопления и быстрому его таянию, что уменьшит продолжительность половодья и стока в этот период. Незначительное повышение летних температур проявится в умеренном увеличении стока рек при условии достаточного снегонакопления и отсутствия оледенения в бассейнах рек.

Увеличение зимних температур приведет к формированию на изучаемой территории оттепелей с высокими дневными температурами и дополнительному иссушению почвы, а увеличение весенних и осенних температур будет способствовать более раннему наступлению вегетационного периода и увеличению его продолжительности.

Сезонные изменения количества осадков в районе бассейна реки Чаткал.

На основе данных подсчитанных средних за многолетние периоды количество осадков по МС Чаткал предоставленных в таблице ниже, можно сделать следующие выводы:

- в районе водного бассейна реки наблюдается тенденция к снижению количества осадков;
- наибольшее снижение количества осадков наблюдается в весенний и осенний периоды;
- наименьшее снижение количества осадков наблюдается в зимний период.

Среднее годовое количество осадков в Кыргызстане за 56 лет наблюдений составляет 380 мм. Количество осадков за последние 56 лет в районе бассейна постепенно снижалось. В 1936 году выпало 426 мм осадков, а в 1991 году – 323,6 мм осадков. Это значит, что за последние 56 лет количество осадков снизилось на 25%.

Снижение количества осадков наблюдается во всех сезонах, но наиболее выражено в весенний и осенний периоды. В весенний период количество осадков снизилось на 35,7%, а в осенний период - на

22,3%. В зимний период количество осадков снизилось до 0,89%.

Наблюдаемое снижение количества осадков (таблица 2 и рисунок 5) в Кыргызстане является частью глобального тренда к изменению климата.

Таблица 2

Среднее за многолетний период количество осадкой по МС Чаткал

Осадки, мм	Месяцы												Год
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
макс осадки	86	86	112	96	99	67	72	54	45	107	99	104	723,8
ср осадки	37,4	35,7	46,5	44,6	39,5	27,1	17,6	8,8	10,1	32,3	38,2	41,9	379,9
мин осадки	0,3	5	0	0	10	0	0	0	0	0	3	1	76,3
ТРЕНД	-0,24	-0,24	-0,19	-0,19	-0,01	-0,15	-0,19	-0,04	0,01	0,03	-0,24	-0,19	
тренд % ср	-35,7	-37,7	-22,3	-24	-0,89	-30	-59,2	-25,3	8,1	4,7	-35,2	-25,3	
за 56 лет	-13,3 6	-13,49	-10,39	-10,72	-0,35	-8,13	-10,40	-2,25	0,82	1,53	-13,44	-10,60	

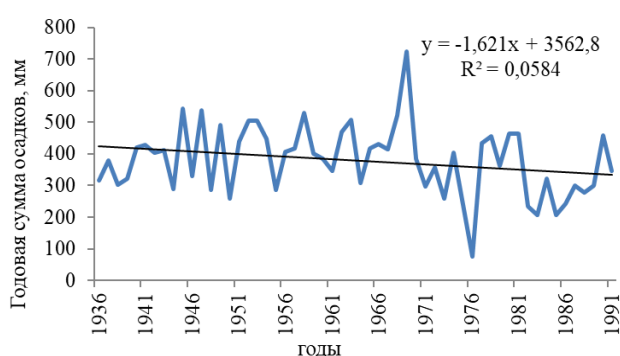

Рис. 5. График количества осадков за многолетний период.

Восстановление рядов гидрологических наблюдений. Данные среднегодовых расходов и внутригодовых на г/п Чаткал устье реки Терс с 1933 по 1991 годы взяты из каталога «ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ВОДНЫЙ КАДАСТР». При восстановлении гидрологических данных закрытых или прерывных рядов наблюдений использован метод гидрологической аналогии, который заключался в подборе рек аналога и в основе анализа был применен метод линейной корреляции между двумя переменными.

Такие корреляционные переменные линейные связи применяются в гидрологии, чтобы привести характеристики восстанавливаемого ряда реки к многолетним значениям для восстановления пропущенных данных для прогноза стока по данным стока реки-аналога в зависимости от двух переменных [1, 2, 3, 12, 15, 18].

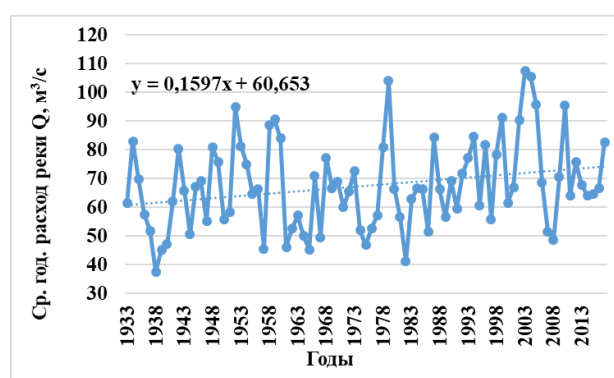

Рис. 6. Хронологический ход реки Чаткал.

Так с 1992 по 2017 годы среднегодовые данные были восстановлены методом гидрологической аналогии [7, 10, 12, 17], река-аналог для восстановления г/п реки Чаткал в устье реки Терс приняты данные г/п устье реки Терс с 1926 по 2017

годы, корреляция составила $K=0,92$ было восстановлено 35 лет пропущенных рядов за 1926-1932 гг, 1941,1969 и 1991-2017 годы.

Критерий достоверности восстанавливаемых рядов и соответствия им река-аналог рассчитаны согласно наставлений МСП 3.04-101-2005г. [1,16,18].

Первым этапом был произведен подбор реки-аналога. Для этой цели были использованы данные 31 гидропоста рек Сыр-Дарьинского бассейна, имеющих длинные ряды наблюдений [1,6,9,15]. Коэффициенты корреляции (R) среднегодовых расходов воды между

данными гидропостов р. Чаткал -устье р. Терс и р.Терс-устье и длиннорядных гидропостов Сыр-Дарьинского бассейна приведены в табл.4.

Таблица 3

**Критерий достоверности
восстанавливаемых рядов и соответствия
им река-аналог.**

Река, ГП	Река-аналог, ГП	n	R	Sr	r/Sr
Р.Чаткал-у.р. Терс	Р. Терс-устье	40	0,91	0,028	33,1

Таблица 4

Коэффициенты корреляции (R) среднегодовых расходов воды между данными гидропостов р. Чаткал - у.р. Терс и р.Терс-устье и длиннорядных гидропостов Сыр-Дарьинского бассейна

Наименование гидропоста	R для ГП Чаткал - у.р.Терс	R для ГП Терс - устье	Наименование гидропоста	R для ГП Чаткал - у.р.Терс	R для ГП Терс - устье
Гавасай - кишл.Гава	0.89	0.96	Карадарья - г.Узген	0.75	-
Чаткал - у.р.Терс	1.00	0.92	Абширсай - кишл.Уч-Терек	0.51	0.49
Терс - устье	0.92	1,00	Шанкол - кишл.Шанкол	0.38	0.67
Кассансай - кишл.Кызылтокой	0.83	-	Каракол - кишл.Косчан	0.46	0.66
Падшаата - у.р.Тосту	0.63	0.75	Киргизата - кишл.Киргиз-Ата	0.47	0.59
Майлису - у.р.Кайрагач	0.73	0.88	Аравансай - у.р.Каракол	0.42	0.56
Шайдансай - кишл.Шайдан	0.61	0.70	Аравансай - кишл.Янгинаукат	0.35	0.34
Тентяксай - кишл.Чарвак	0.69	0.85	Акбура - кишл.Тулукен	0.50	0.51
Чангет - кишл.Чангет	0.73	0.76	Акбура - кишл.Папан	0.44	0.58
Кураут - с.Михайловское	0.75	0.86	Акбура - у.р.Мынтеке	0.67	-
Куршаб - с.Гульча	0.48	0.63	Аксу - ущелье Дазгон	0.27	0.35
Зергер - кишл.Тассай	0.74	0.85	Ходжабакирган - кишл.Андархан	0.33	0.66
Донгузтоо - кишл.Донгуз-Тоо	0.73	0.84	Исфара - кишл.Таш-Курган	0.42	0.51
Колдук - кишл.Сары-Булак	0.71	0.86	Сох - кишл.Сарыканда	0.44	0.55
Яссы - с.Саламалик	0.68	0.82	Шахимардан - кишл.Джидалик	0.22	0.28
Каракульджа - кишл. Ак-Таш	0.74	0.79	Исфайрамсай - с.Уч-Коргон	0.63	0.71
Тар - кишл.Чолма	0.69	0.76		-	-

Из анализа данных табл. 4 следует, что корреляция более 0,65 наблюдается на нескольких гидропостах, по которым можно восстанавливать данные. Гидропост Гавасай - кишл.Гава имеет отличительную высокую корреляцию. На рисунке 7 представлен хронологический ход модульных коэффициентов расходов воды рек Гавасай - кишл. Гава, Чаткал - у.р.Терс, Терс – устье.

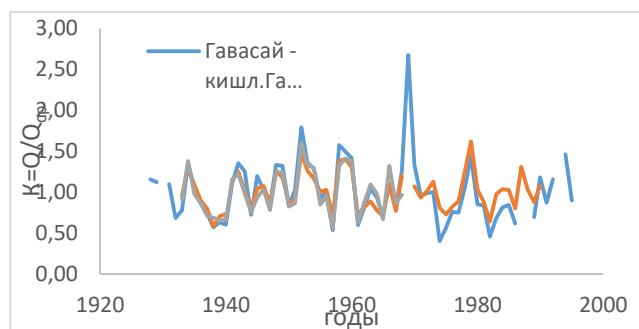

Рис. 7. Хронологический ход модульных коэффициентов воды р.Гавасай и р.Чаткал

На рис. 7 видно, что хорошо прослеживается синхронность в колебаниях стока р. Гавасай и р. Чаткал. Однако период наблюдений самый продолжительный на р. Гавасай только до 1995г.

Поэтому ряды подлежат восстановлению до 1995 г. В связи с закрытием ГП на р. Гавасай в 1995 г., восстановление рассматриваемых рядов не производилось.

Река Терс впадает в среднем течении реки Чаткал. Гидропост р.Терс-устье находится с левой стороны р.Чаткал и является крупным ее притоком. Имеется репрезентативный ряд наблюдений с 1926 г. по 1995 гг., который подвергся восстановлению пропущенных рядов наблюдений (восстановлен методом гидрологического аналогии всего за 70 лет). По расчету коэффициент изменчивости составил $C_v=0,20$, а коэффициент асимметрии $C_s=0,40$, что говорит о том, что имеется взаимосвязь с рекой Чаткал [1, 12, 17,18].

Циклы водности рек.

На рисунке 8 представлены интегрально-разностные кривые среднегодового стока рек Чаткальского бассейна, которые характеризуют циклы водности реки. Цикл водности состоит из одного периода пониженной и одного периода повышенной водности, график с циклами водности р.Чаткал представлен на рисунке 8. Периоды повышенной и пониженной водности приведены в таблице 5.

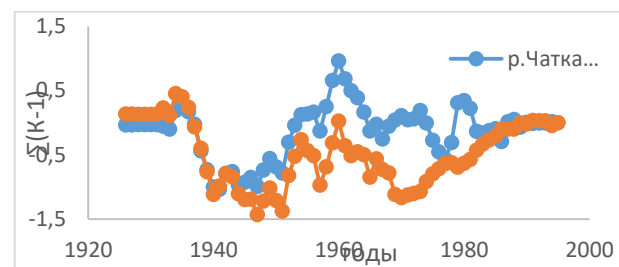

Рис. 8. Интегрально-разностные кривые среднегодового стока рек Чаткальского бассейна.

Таблица 5

Периоды повышенной и пониженной водности для среднегодового стока для характерных рек групп Сырдарьинского бассейна за период с 1931 по 2017 гг.

Характерная река (река - пункт наблюдений)	Период с пониженной водностью	Период с повышенной водностью
р. Чаткал - у.р. Терс	1935 - 1947 1961 - 1978	1948 - 1960 1979 - 1995
р. Терс-устье	1935 - 1947 1961 - 1969	1948 - 1960 1970 - 1995

Из анализа рисунка 8 можно отметить синхронность циклов для рек Чаткал и Терс. Однако сравнивая периоды водности для различных ГП, можно сделать вывод, что они не совпадают. Тем не менее это не так, имеется общая закономерность в циклах всех рек. Несовпадение в годах перехода от одного периода к другому, обусловлена тем, что водность часто колеблется возле среднего значения, поэтому нет четко

Таблица 6

**Тренды изменения стока рек
Чаткальского бассейна**

№ п.п	Река - пункт наблюдений	Q _{ср} , м ³ /с	тренд за год, м ³ /с	тренд за 70 лет года, м ³ /с	Тренд за 92 года в % от годового
1	р.Чаткал - у.р.Терс	67.7	0.159	11.13	16.4
2	р.Терс - устье	9.00	0.002	0.14	1.56

выраженного года перехода. Так же это можно объяснить, что режим стока рек различный и у них различные доли источников питания, участвовавших в формировании стока реки [7, 10].

Таким образом, выявляя обобщенную закономерность для рек в бассейне р.Чаткал, на рассматриваемых ГП, наблюдаются два цикла водности с 1935 г. по 1960гг. и с 1961г. по 1995 гг.

Тенденции изменения стока рек.

На рисунке 9, представлены многолетние гидрографы р. Чаткал и р. Терс, а в таблице 6 тренды стока рек.

Видно, что за период с 1926 по 1995 гг. сток рек увеличился. В целом с 1926 по 1995 гг. среднего-довой расход увеличился на р.Чаткал на 16,4%, на р.Терс на 1,56%.

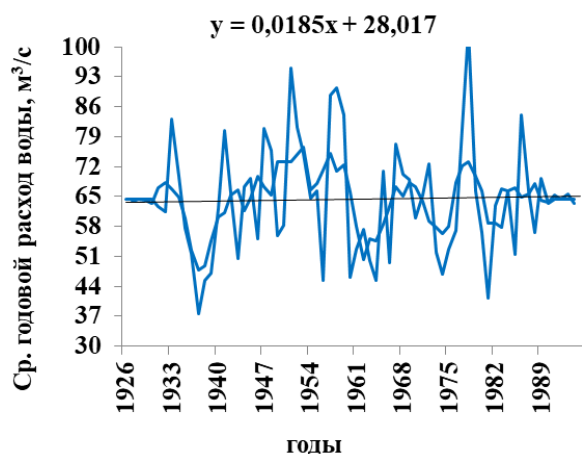

Рис. 9. Хронологический ход среднегодовых расходов воды для ГП р. Чаткал – устье р. Терс и его скользящая средняя за 5-летний период с 1926 по 1995 гг.

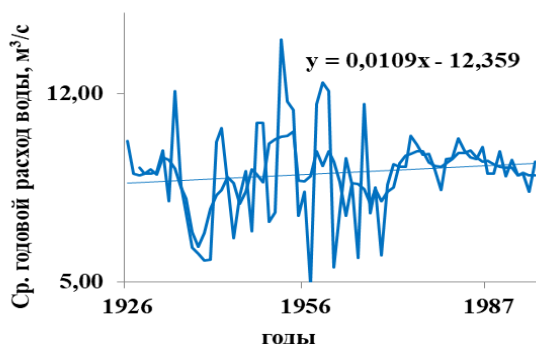

Рис. 10. Хронологический ход среднегодовых расходов воды для ГП р. Терс - устье и его скользящая средняя за 5-летний период с 1926 по 1995 гг.

В целом из анализа таблицы 6 видно, что за период с 1926 по 1995 гг. среднегодовой расход воды реки Чаткал увеличился на 16,4%, а реки Терс - на 1,56%.

Геоэкологическая обстановка. В последнее время, кроме известных антропогенных, возникла еще одна причина загрязнения регионов. Это природные стихийные явления, в частности, снегопады, обильные проливные дожди и как их результат – сели, оползневые процессы, резкое таяние снежного покрова и др. Активизация этих явлений, как показывает практика, приводит к массовым разрушениям, материальным и людским потерям, влияют на качественный состав водных ресурсов, изменяют поверхность ландшафта и ее компонентов. На территории выделены зоны опасности по ожидаемым сейсмическим, селе-паводковым, лавинным и оползневым процессам [2, 9, 13, 15]. Эти зоны по данным МЧС КР сосредоточены в центральной и южной частях района. По распространенности и частоте проявления среди опасных процессов и явлений в районе преобладают сели и паводки, на автодороге Ала-Бука-Каныш-Кыя – снежные лавины.

Все эти факторы значительно влияют на геоэкологическую ситуацию как территории в целом, так и ее речных бассейнов, которые проявляются в выбросах в речные системы, деградацию почвенного покрова, растительного мира и т.д. [4, 5,17].

В связи с вышеуказанными характеристиками, актуальным является

всестороннее исследование влияния природных и техногенных факторов на геоэкологию и водные ресурсы Чаткальского региона, а также их воздействие на гидротехнические сооружения, связанные с выработкой гидроэлектроэнергии.

Выводы

Для проектирования ГЭС необходимы расчеты для прогнозирования расходов воды. Важно учесть метеорологическую и гидрологическую составляющие [11,17]. По метеорологическим и гидрологическим данным, полученным от Кыргызгидрометслужбы были рассчитаны: температура за 89 лет и осадки за 56 лет, тренды максимальных, средних и минимальных значений, а так же рассчитаны значения по сезонным данным, построены графики температур, осадков и их сезонных колебаний, также проанализированы тренды; по данным метеостанции Чаткал уменьшился уровень осадков на 10-13%, с наибольшим снижением в августе и сентябре.

По гидрологии был произведен расчет по восстановлению пропущенных рядов и

выявлена река-аналог для реки Чаткал. Река-аналог устье реки Терс, в которой корреляция составила $K=0,92$. Восстановлен ряд ходов реки среднегодовых значений за 1926-1935, 1941,1969 и 1991-2017 гг. наблюдений. По расчёту выявлен тип питания реки, коэффициент изменчивости составил $C_v = 0,25$, коэффициент асимметрии составил $C_s = 0,49$ для реки Чаткал. Рассчитан аналитический и эмпирический расчеты расходов воды реки и их процентная обеспеченность расходов воды: $Q_{0.10\%} = 131,5 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{1\%} = 112,6 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{10\%} = 89,8 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{25\%} = 78,1 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{50\%} = 66,4 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{75\%} = 55,8 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{90\%} = 47,3 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{95\%} = 42,7 \text{ м}^3/\text{с}$, $Q_{99.9\%} = 27,5 \text{ м}^3/\text{с}$. Выявлены колебания стока по гидрографу.

В работе указывается многолетние колебания стока рек, которые являются интегральным показателем изменчивости стока к климату. Необходимо учесть влияние природных и техногенных факторов, их воздействие на гидротехнические сооружения, связанные с выработкой гидроэлектроэнергии на геоэкологию, водные ресурсы Чаткальского региона.

Литература:

1. Горошков И.Ф. Гидрологические расчеты. Л., Гидрометеиздат, 1979. - 431 с.
2. Большаков М.Н. Водные ресурсы рек Советского Тянь-Шаня и методы их расчета. Фрунзе, 1974г. -305 с.
3. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водно-энергетические ресурсы Киргизской ССР. Издательство Академия наук Киргизской ССР. Фрунзе, 1960. -254 с.
4. Донбаева Г.Ч. Геоэкологические аспекты водных ресурсов Западного и Юго-Западного Кыргызстана (на примере Талас-Чаткальского региона). Ош,2011. Вестник ОшГУ. № 2. – С.165-170.
5. Донбаева Г.Ч. Характеристика источников загрязнения водных ресурсов Талас-Чаткальского региона Кыргызстана. Узбекистан, Ташкент, 2013. Мат.респ.науч.-прак. конф. "Современная социально-экономическая география: достижения, проблемы и перспективы". –С.197-200.
6. Kalashnikova, O., Niyazov, J., Nurbatsina, A., Kodirov, S., Radchenko, Yu., Kretova, Z., (2023). Kyrgyz transboundary rivers' runoff assessment (Syr-darya and Amu-darya river basins) in climate change scenarios. Central Asian Journal of Water Research, 9(1), 59-88. <https://doi.org/10.29258/CAJWR/2023-R1.v9-1/59-88.eng>

7. Ляпичев П. А. Методика регулирования стока и водохозяйственных расчетов. Издательство литературы по строительству. Москва, 1972. -272 с.
8. Маматканов Д. М., Бажанова Л. В., Романовский В. В. Водные ресурсы Кыргызстана на современном этапе. - Бишкек: Илим, 2006. -276 с.
9. Мамедов М.А. Расчеты максимальных расходов воды горных рек. Ленинград. Гидрометеиздат, 1989. -183 с.
10. Россолимо Л.Л. Изменение лимнических экосистем под воздействием антропогенного фактора. Издательство «НАУКА». Москва, 1977. -143 с.
11. Савкин А.В., Фёдоров С.В. Гидрология. Министерство образования и науки РФ. Санкт-Петербургский государственный архитектурно-строительный университет. Учебное пособие. Санкт-Петербург, 2010. - 100 с.
12. Сарманов О.В., Сарманов И.О. Основы типы корреляции, применяемые в гидрологии. Издательство «Наука». Москва, 1983. -198 с.
13. Флейшман С. М. Сели. Гидрометеорологическое издательство Ленинград, 1970. - 351 с.
14. Шабунин А. Каталог ледников Кыргызстана. ЦАИИЗ, 2018г. www.caiag.kg/phocadownload/projects/Catalogue%20%20of%20glaciers%20Kyrgyzstan%202018.pdf
15. Гидрологическая изученность Т.14, вып.1. Средняя Азия. Бассейн р. Сырдарьи. Л., Гидрометеиздат. 1964. - 231 с.
16. Государственный водный кадастр. Многолетний данные о режиме и ресурсах поверхностных вод суши. Том XI. Киргизская ССР. – Л.: Гидрометеиздат, 1987. - 450 с.
17. КЛИМАТ КИРГИЗСКОЙ ССР. Под общей редакцией Рязанцевой З.А. Издательство «Илим». Фрунзе, 1965. -290 с.
18. Межгосударственный свод правил по проектированию и строительству, Определение основных расчетных гидрологических характеристик МСП 3.04-101-2005г. - МНТКС.

Рецензент: д.э.н., Чортомбаев У.Т.

УДК 004.4

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Мураталиева В.Т.¹, Дюшебеков А.Т.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Мураталиева В.Т., Дюшебеков А.Т.

КНУ имени Ж. Баласагына

Muratalieva V.T., Dushebekov A.T.

KNU named after J. Balasagyn

ORCID: 0000-0002-7246-7529¹

PYTHON ТИЛИНДЕ ВЕБ-САЙТ ҮЧҮН БЭКЭНДИ ИШТЕП ЧЫГУУ ЖАНА ИШКЕ АШЫРУУ

ПРОЕКТИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ БЭКЭНДА ДЛЯ ВЕБ-САЙТА НА PYTHON

DESIGN AND IMPLEMENTATION OF A BACKEND FOR A WEBSITE IN PYTHON

Кыскача мүнөздөмө: Макалa Python программалоо тилинде веб-сайт үчүн бэкенд иштеп чыгууга жана ишке ашырууга арналган. Өнүктүрүүнүн негизги этаптары, анын ичинде технологияларды тандоо, архитектуралык дизайн, RESTful API түзүү жана маалымат базасы менен интеграциялоо каралат. Колдонуучуларды аутентификациялоо жана уруксат берүү маселелерине, ошондой эле веб-тиркемелердин коопсуздук маселелерине өзгөчө көңүл бурулат. Макалада колдонгон Python кодунун мисалдары, ошондой эле оптималдаштыруу жана маалыматтарды коргоо боюнча сунуштар келтирилген.

Аннотация: Статья посвящена проектированию и реализации бэкенда для веб-сайта с использованием Python. Рассматриваются основные этапы разработки, включая выбор технологий, проектирование архитектуры, создание RESTful API и интеграцию с базой данных. Особое внимание уделено вопросам аутентификации и авторизации пользователей с использованием JWT, а также вопросам безопасности веб-приложений. В статье представлены примеры кода на Python с использованием Flask, а также рекомендации по оптимизации и защите данных.

Abstract: The article is devoted to the design and implementation of a backend for a website using Python. The main stages of development are considered, including the choice of technologies, architecture design, creation of a RESTful API and integration with a database. Special attention is paid to the issues of authentication and authorization of users using JWT, as well as security issues of web applications. The article provides examples of Python code using Flask, as well as recommendations for optimization and data protection.

Негизги сөздөр: веб-сайт, бэкенд, проектирлоо, маалымат базалары, маалымат коопсуздугу.

Ключевые слова: веб-сайт, бэкенд, проектирование, базы данных, безопасность данных.

Keywords: website, backend, design, databases, data security.

Разработка бэкенда для веб-сайта – ключевая часть создания современного веб-приложения. Бэкенд обеспечивает функциональность, отвечает за хранение и обработку данных, а также за взаимодействие с клиентом через API. Python, благодаря своей простоте и мощным библиотекам, является отличным выбором для реализации бэкенда. В данной статье будет рассмотрено, как спроектировать и реализовать бэкенд для веб-сайта на Python, начиная с проектирования архитектуры и заканчивая реализацией основных функций.

Бэкенд веб-сайта отвечает за такие важные задачи, как хранение и обработка данных, взаимодействие с базами данных, управление пользователями и их сессиями, а также обработку запросов от клиента. Python предоставляет множество инструментов для реализации этих функций, включая фреймворки, такие как Flask, Django и FastAPI. В этой статье будем использовать Flask – легкий и гибкий фреймворк для создания RESTful API, который подходит для большинства современных веб-приложений.[1]

Архитектура бэкенда

Проектирование бэкенда начинается с выбора архитектуры системы. В большинстве случаев для веб-сайтов используется архитектура клиент-сервер, где клиент – это веб-браузер, а сервер обрабатывает запросы и отвечает на них.

Для простоты рассмотрим базовую архитектуру:

API – интерфейс между клиентом и сервером, реализованный через RESTful сервисы. API управляет обменом данными, передаваемыми между клиентом и сервером.

База данных – хранилище данных. Бэкенд взаимодействует с базой данных для получения и хранения информации о пользователях, постах, комментариях и других сущностях.

Система аутентификации и авторизации – система, которая управляет

доступом пользователей к различным частям сайта.

Механизм обработки ошибок – для правильной обработки запросов и возврата ошибок в случае необходимости.

Основные компоненты

Сервер: Сервер отвечает за принятие запросов от клиентов и их обработку. Flask или Django позволяют организовать обработку HTTP-запросов, создание маршрутов и маршрутизацию данных.

База данных: База данных – это хранилище, в котором сохраняются все данные, включая информацию о пользователях, постах и комментариях. Для небольших проектов можно использовать SQLite, для более крупных – PostgreSQL или MySQL.

API: API отвечает за передачу данных между сервером и клиентом. В основном используется формат JSON для обмена данными.

Аутентификация и авторизация: Для обеспечения безопасности и разделения прав доступа между пользователями необходимо реализовать аутентификацию (проверку подлинности пользователя) и авторизацию (проверку прав доступа).

Механизм обработки ошибок: Важно правильно обрабатывать ошибки, чтобы предоставить пользователям понятные сообщения и логировать важные события для разработчиков.

Выбор технологий

Для создания бэкенда на Python можно использовать различные фреймворки и библиотеки. Рассмотрим несколько популярных вариантов:

Flask

Flask – это минималистичный веб-фреймворк, который позволяет быстро начать разработку. Он предоставляет необходимый функционал для создания REST API, работы с базами данных через SQLAlchemy и управления сессиями. [2]

Преимущества Flask:

Легкость и гибкость.

Хорошо подходит для небольших и средних проектов.

Широкая документация и большое сообщество.

Django

Django – более «тяжелый» фреймворк, который подходит для крупных проектов, требующих комплексной структуры. Он предоставляет множество встроенных решений, таких как системы аутентификации, административная панель, ORM и многое другое. [3]

Преимущества Django:

Быстрая разработка с минимальными усилиями.

Большая поддержка и множество готовых решений.

Встроенная система аутентификации и авторизации.

FastAPI

FastAPI – новый фреймворк, ориентированный на создание API с высокой производительностью. Он предоставляет возможности для автоматической генерации документации и быстрого написания высокоскоростных API.

Преимущества FastAPI:

Высокая производительность.

Поддержка асинхронных операций.

Автоматическая документация через OpenAPI.

В данной статье будем использовать Flask, так как он является хорошим выбором для небольших и средних проектов, где важна скорость разработки и простота использования.

Процесс проектирования

Проектирование базы данных

Для бэкенда веб-сайта нам нужно продумать структуру базы данных. База данных будет хранить информацию о пользователях, постах, комментариях и других сущностях. Для примера возьмем базу данных для сайта с блогом, где пользователи могут регистрироваться,

входить в систему и оставлять комментарии под постами. [4]

Пример структуры базы данных:

Users: таблица с информацией о пользователях (ID, имя, email, хэш пароля, дата регистрации).

Posts: таблица с постами (ID, заголовок, содержание, дата публикации, ID пользователя).

Comments: таблица с комментариями (ID, текст комментария, дата, ID поста, ID пользователя).

Пример структуры таблицы Users:

Поле	Тип данных	Описание
id	INT	Уникальный идентификатор
username	VARCHAR	Имя пользователя
email	VARCHAR	Электронная почта
password	VARCHAR	Хэш пароля
created_at	DATETIME	Дата регистрации

API будет основным интерфейсом для взаимодействия с клиентом. Веб-сайт будет взаимодействовать с клиентской частью через RESTful API. Примерный список эндпоинтов:

POST /api/register – регистрация нового пользователя.

POST /api/login – аутентификация пользователя.

GET /api/posts – получение списка постов.

POST /api/posts – создание нового поста.

GET /api/posts/<id> – получение информации о конкретном посте.

POST /api/comments – добавление комментария к посту.

Аутентификация и авторизация

Для аутентификации и авторизации пользователей можно использовать систему с JWT (JSON Web Tokens). JWT позволяет безопасно передавать данные между клиентом и сервером. Каждый раз, когда пользователь выполняет запрос, он передает

свой токен, и сервер проверяет его подлинность. [5]

Реализация API с использованием Flask

Для реализации API мы используем Flask, который позволяет быстро создать маршруты и обработать запросы. Сначала установим Flask и другие необходимые библиотеки:

```
bash
pip install Flask Flask-JWT-Extended
Flask-SQLAlchemy
```

Пример кода для создания простого API с Flask:

```
python
from flask import Flask, request, jsonify
from flask_sqlalchemy import SQLAlchemy
from flask_jwt_extended import JWTManager, create_access_token, jwt_required

app = Flask(__name__)
app.config['SQLALCHEMY_DATABASE_URI'] = 'sqlite:///site.db'
app.config['JWT_SECRET_KEY'] = 'supersecretkey'
db = SQLAlchemy(app)
jwt = JWTManager(app)
# Модель пользователя
class User(db.Model):
    id = db.Column(db.Integer, primary_key=True)
    username = db.Column(db.String(120), unique=True, nullable=False)
    email = db.Column(db.String(120), unique=True, nullable=False)
    password = db.Column(db.String(60), nullable=False)
# Регистрация нового пользователя
@app.route('/api/register', methods=['POST'])
def register():
    data = request.get_json()
    username = data['username']
    email = data['email']
    password = data['password']
```

```
new_user = User(username=username, email=email, password=password)
db.session.add(new_user)
db.session.commit()
return jsonify(message="User created"), 201
# Вход в систему
@app.route('/api/login', methods=['POST'])
def login():
    data = request.get_json()
    username = data['username']
    password = data['password']
    user = User.query.filter_by(username=username).first()
    if user and user.password == password:
        token = create_access_token(identity=username)
        return jsonify(access_token=token), 200
    return jsonify(message="Invalid credentials"), 401
# Пример защищенного маршрута
@app.route('/api/protected', methods=['GET'])
@jwt_required()
def protected():
    return jsonify(message="This is a protected route"), 200
if __name__ == '__main__':
    app.run(debug=True)
```

Безопасность и защита данных

Безопасность данных — важная часть разработки бэкенда. [6] Для защиты данных пользователей и предотвращения несанкционированного доступа следует использовать:

Шифрование паролей: Все пароли должны храниться в зашифрованном виде с использованием алгоритмов, таких как bcrypt.

JWT и безопасность токенов: Токены должны быть защищены, а срок их действия ограничен.

SSL/TLS: Для защиты данных в процессе передачи между клиентом и

сервером рекомендуется использовать протокол HTTPS.

Защита от атак: Использование техник защиты от SQL-инъекций, CSRF и других атак.

Заключение

Проектирование и реализация бэкенда для веб-сайта на Python с использованием Flask – это процесс, который требует внимательного подхода к архитектуре,

безопасности и организации взаимодействия между компонентами. Flask предоставляет удобный инструмент для быстрого создания API, а также гибкость для добавления различных функций. Системы аутентификации, авторизации и безопасности являются неотъемлемой частью разработки, обеспечивающей защиту данных пользователей и корректную работу веб-сайта.

Список литературы

1. Гринберг, М. Flask Web Development / М. Гринберг. – 2-е изд. – О’Рейли Медиа, 2018. – 500 с. – ISBN 978-1-4919-5241-1.
2. Форсье, Д. Python Web Development with Django / Д. Форсье, П. Биссекс, У. Чун. — Питер, 2008. — 624 с. — ISBN 978-0-321-53224-5.
3. Дуайер, Г. Flask By Example / Г. Дуайер. — Packt Publishing, 2018. — 350 с. — ISBN 978-1-78712-239-6.
4. Винсент, У. Django for Beginners / У. Винсент. — Self-published, 2020. — 180 с. — ISBN 978-1-68407-806-6.
5. Горелик, М., Озсвалд, И. High Performance Python / М. Горелик, И. Озсвалд. — O’Reilly Media, 2014. — 450 с. — ISBN 978-1-4493-7152-6.
6. Документация Flask / Flask Documentation. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://flask.palletsprojects.com/>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
7. Документация Django / Django Documentation. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.djangoproject.com/>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
8. Real Python. Building RESTful Web APIs with Flask. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://realpython.com/flask-connexion-rest-api/>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
9. Документация Django REST framework / Django REST Framework Documentation. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.django-rest-framework.org/>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
10. DigitalOcean. Python HTTP Servers for Web Applications. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.digitalocean.com/community/tutorials>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
11. Мигель Гринберг. The Flask Mega-Tutorial. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://blog.miguelgrinberg.com/post/the-flask-mega-tutorial-part-i-hello-world>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
12. OpenAPI Specification. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://swagger.io/specification/>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
13. OAuth 2.0 Authorization Framework. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tools.ietf.org/html/rfc6749>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.
14. JSON Web Tokens (JWT). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://jwt.io/introduction/>, свободный. — Дата обращения: 10.12.2024.

Рецензент: к.п.н., доцент Нуржанова С.А.

Солтонбеков Ж.Ж., Султанова Р.Д.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Солтонбеков Ж.Ж., Султанова Р. Д.

КНУ им.Ж. Жусуп Баласагына

Soltonbekov J.J., Sultanova R. D.

KNU named after J. Balasagyn

САНАРИПТЕШТИРҮҮ УЧУРДУН ТАЛАБЫ
ЦИФРОВИЗАЦИЯ – ТРЕБОВАНИЯ СОВРЕМЕННОСТИ
DIGITALIZATION IS THE NEED OF THE HOUR

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макалада Кыргызстандагы билим берүүдө санариптештирүү процессинин сүрөттөлүшү жана анализи берилген, «санариптештирүүнү» кантип өнүктүрүү жолдору көрсөтүлгөн. «Билим берүүдө санариптештирүүнүн» чектөөлөрү жана карама-каршылыктары аныкталган. Санариптештирүү маселелеринин негизги көйгөйлүү масалелери чагылдырылып, кантип өзгөрүү жолуна тушсө болоору белгиленди. Санариптик технологияларды билим берүүдө учурдун талабына ылайык туура пайдалана билүүнү милдеттендирүү керектиги баяндалган. Эгерде IT-технология адистиктерин окутуу сапаты жакшы деңгээлде болсо, санариптештирүү маселеси анча деле кыйынчылыктарды жаратпай тургандыгы анык экендиги жазылган.

Аннотация: В данной научной статье описывается и анализируется процесс цифровизации образования в Кыргызстане, и показывается, пути развития «цифровизации». Выявлены ограничения и противоречия «цифровизации образования». Были выделены основные проблемы цифровизации и отмечены пути реализации изменений. Констатируется, что необходимо обязать умение использовать цифровые технологии в образовании в соответствии с современными требованиями. Написано, что если качество обучения специалистов по IT-технологиям будет на должном уровне, то цифровизацией проблем никаких не должно возникать.

Abstract: This scientific article describes and analyzes the process of digitalization of education in Kyrgyzstan, and shows the ways of development of “digitalization”. The limitations and contradictions of “digitalization of education” are revealed. The main problems of digitalization were highlighted and the ways of implementing changes were noted. It is stated that it is necessary to oblige the ability to use digital technologies in education in accordance with modern requirements. It is written that if the quality of training of IT specialists is at the proper level, there should be no problems with digitalization.

Негизги сөздөр: санариптештирүү, санариптик билим берүү, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, санариптик банк системасы.

Ключевые слова: цифровизация, цифровизация в образовании, информационно-коммуникационные технологии, цифровая банковская система.

Keywords: digitalization, digitalization in education, information and communication technologies, digital banking system.

Билим берүүдө санариптештирүүнү иш жүзүнө ашырып, тездетүү бул өлкөбүздүн өнүгүп, өсүшүнө абдан чоң таасирин тийгизет. Бүткүл дүйнө жүзүндө “Маалыматтык жана интернет технологиялары” өтө тез ылдамдыкта өнүгүп жаткан учурда, санариптештирүү маселеси Кыргызстанда билим берүү жаатында эле эмес баардык тармактарда өтө курч маселе бойдон калууда. Бул айдан ачык эле көрүнүп турат. Массалык маалымат каражаттарынын ордуна (гезит, журнал, теле, радио ж.б.) Интернет аркылуу маалымат алуу учурдун талабына айланды. Азыркы өсүп жаткан жаш муундун балдар, кыздары мурдагыдай жаңылыктар менен таанышууну массалык маалымат каражаттары аркылуу эмес, интернет аркылуу гана пайдаланып калышты. Себеби түшүнүктүү, ашыкча убакыт, каражат корутуп, убара тартпай эле интернет аркылуу керектүү каалаган маалыматты издеп, таап алууга болоруун билишет.

Санариптештирүү Кыргызстанда мамлекеттик деңгээлде кагаз жүзүндө, сөз учугунда өтө көп козголгон менен иш жүзүндө акыбал начар. Билим берүүдө ар бир билим берүү мекемелеринин өздүк сайттарын иштеп чыгуу. Маалыматтарды санариптештирүү, электрондук китептерге өтүү. Сайттагы маалыматтарды улам-улам жаңылап туруу. Мугалимдердин маалыматтык технологияларды колдонуп, сабак өтүүнү өздөштүрүүсүн тездетүү. Окуу жылына санариптик окуу программаларын түзүп, окуу жайдын сайтына жайгаштырууга үйрөтүү жана милдеттендирүү учурдун талабы. Сайттагы маалымат так жана тастыкталып, учурга ылайык жаңыланып турган маалымат болушу керек. Сайтта күнүмдүк жаңылыктардын маанилүүсү гана жайгаштырылышы керек. Жадатма ал минтиптер, бул мындай иш жасады деген керексиз маалыматтан көрөчө окуу программалары жана сабактарга тиешелүү окуу материалдары камтылуусу керек.

Акыркы 10 жылдан бери маалыматтык технологиялар компьютер, ноутбук, планшет, смартфондор көп функциялуу деңгээлге жетишти. Ошол санариптик технологияларды колдонуп, пайдалана билүү мезгилдин талабына айланды. Информатика сабагынан мугалимдер жетишсиз. Көпчүлүк окуу жайларда, компьютерди чала бучук пайдалана алган мугалимдер эптеп сабак өтүшөт. Окуу программасы өтө начар. Министирлик тарабынан атайын комиссия түзүлүп, “Информатика сабагынын” окуу программасын кайрадан түзүп чыгуу керек. Компьютердик класстарда компьютерлерди карап, оңдоп, программалык камсыздоолорду жаңылап туруучу адистер өзгөчө жетишсиз. Web-баракчаларын түзүүгө кызыккан жаштар өтө көп. Мектеп курсунда офистик программаларды толук окутуу керек, Word, Excel, Access, Power Point себеби негизги иш кагаздары ушул программалар аркылуу жүргүзүлөт. “Информатика” сабагы жогорку окуу жайларында мурда биринчи жана экинчи курстарда 4 семестр окутулуучу. Жогорку билими бар адам “Офистик программаларды толук өздөштүрө билүүсү зарыл. Ошондуктан өзгөчө басым офистик программаларга жасалышы керек. Кайсы бир билерман мектеп курсунан балдар “Информатика” окуп келип атышат информатика сабагынын жогорку окуу жайларында кайталап окутунун кереги жок дегенинен сааттар кыскарган. Башка IT-технологияларына тиешелүү сабактар, кесиптерине жараша кененирээк окутулат. Кыргыз тилдүү мектепти бүтүрүп келген студентке кайрадан кыргыз тилин окутуунун кажети жок. Кыргыз тили сабагынын ордуна, кесиптик сабак кыргыз тилинде өтүлсө ошондо жакшы майнап чыкмак. Заманбап маалыматтык технологияларды колдоно билүү, учурдун эң биринчи талабы. Санариптештирүү үчүн, жетиштүү санариптик маалымат болушу керек. Кыргыз тилиндеги маалыматтар өтө жетишсиз. Ар

бир мекеменин өздүк сайтында тастыкталаган, улам жаңыланып турган жетиштүү маалымат каражаты, электрондук окуу китептери, окуу программалары, окуу-усулдук колдонмолор, өтүлгөн сабактар боюнча суроо-жооптор камтылышы керек. Маалыматтык технологияларды тейлеген кызматкерлердин айлыгы жогору болушу керек. Жалаң эле Windows операциондук системасын колдоно бербей, Linux операциондук системасын дагы өздөштүрүүгө өтүшүбүз учурдун талабы. Кыргызстандагы IT-технология боюнча эң актуалдуу адистиктерди даярдоого өзгөчө маани берилүүсү, азыркы учурдун өтө курч маселеси. Алар кайсылар: Системдик админдер, программисттер, маалымат коопсуздугу, сайт түзүүчүлөр, компьютерди оңдой турган адистер жана жогоруда айтылган “Информатика сабагынан” мугалимдери.

Системдик администраторлор баардык чөйрөлөрдө абдан жетишсиз. Системалык администратор – бул компьютердик жабдыктардын жана программалык камсыздоонун, мекеменин түйүнүн туура иштешин, ошондой эле маалыматтык коопсуздугуна жооп берген адис. Бардык коммерциялык компанияларды жана мамлекеттик мекемелерди активдүү технологиялаштыруу жана компьютерлештирүү менен системдик администратордун кесиби азыр эмгек базарында чоң суроо-талапка ээ.

“Маалымат жыйындысын” (База данных) - мекеменин керектүү тапшырмасын аткара ала турган программалык камсыздоолорду түзө турган программистер жетиштүү эмес. Ошондой программалык камсыздоолор менен жабдый ала турган программистерди окутуу үчүн, жогорку окуу жайларында программистерди окутуунун сапатын жакшыртуу.

Маалымат коопсуздугун чыңдоо - маалыматты уруксаты жок колдонуу, ачыкка чыгаруу, бурмалоо, өзгөртүү, изилдөө,

толуктоо же кыскартуу, же такыр жок кылынышын алдын алуунун чаралары. Бул, биринчи кезекте, негизги каражаттарды жана материалдык эмес активдерди, коркунуч булактарын, мүмкүн болуучу таасирлерди жана тобокелдиктердин мүмкүнчүлүктөрүн аныктоочу көп баскычтуу башкаруу процесси аркылуу ишке ашат. Бул процесс ар кандай тобокелдиктерден сактануу жана башкаруунун натыйжалуулугун баалоо менен коштолот. Маалыматтын тактыгы, тууралыгы, коопсуздугу баарынан жогору. Баардык мекемелер тиешелүү маалыматтын коопсуздук чараларын талап кылууда, ишканаларга санариптик технологияларды киргизүү боюнча демилгелердин саны тынымсыз өсүүдө, бул маалыматты коргоо үчүн маалыматтык технологиялар (IT) коопсуздук адистерин тартуу. Бул адистер маалыматтык коопсуздук технологияларын камсыз кылат.

Кыргызстандагы ишкана-мекемелердин көпчүлүгү дагы деле иш жүргүзүү ыкмасы кагазга негизделген. Кагаз бетиндеги маалыматты сактоо, издөө, көчүрүү, иликтөө, аныктоо ж.б. өзгөчө бир убакытты, кошумча каражат коротууну талап кылат. Азыркы заманбап компьютердик жана санариптик технологиялар өнүгүп, өсүп жаткан учурда санариптик технологияларды колдонууга өтүү мезгилдин эң маанилүү талабы. Санарипке өткөрүү үчүн билимдүү адистерди даярдоо, сапаттуу билим берүү жана ошол ишти калыптандыруу. Санариптик технологиялардын иштеп туруусун көзөмөлдөп, бузулса оңдой ала турган системщик адистер керек.

Мектептерде “Информатика” сабагын сапаттуу окута ала турган сабаттуу информатик мугалимдер өтө жетишсиз. Орто кесиптик жана жогорку окуу жайларында чыныгы “IT-технологиясын жакшы өздөштүргөн мугалимдер дагы деле жетишсиз. Көпчүлүк жогорку окуу жайларында Орусиянын даяр

программаларын алып, ачып алышкан чакан кесиптик адистиктерди кыскартуу маселеси курч бойдон калууда. Кыргызстанда акыркы “беш” жылдыкта “IT-технология” боюнча кайсы адистиктер жетишсиз экендигин анализдеп ошол адистиктерди даярдап окутууга басым жасалса жакшы иш болмок. Сан ариптештирүү үчүн мектеп, орто кесиптик жана жогорку окуу жайлардын окуу программаларынын стандарттары, Билим берүү жана илим министрлигинин сайтында ачык жарыяланып туруусу учурдун талабы.

Азырку учурда мейли басмаканаларбы же теле-радиобу баары компьютердик, сан ариптик технологиялар аркылуу иш жүргүзүлүп калганына бери жагы 10 жылдан толук ашты. Ошентсе да кагаз жүзүндөгү иштер азайбай эле тескерисинче көбөйүп кетти. Себеби жетекчиликтердин маалыматтык технологияларды жетиштүү өздөштүрө албаганында. Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан, мейли басмаканадан чыгабы, же теле-радиодон берилеби кыргыз тилиндеги басмалар менен берүүлөрдүн, котормолордун Кыргыз адабий тилинде болуусуна маани берилип, көңүл мыктап бөлүнүп, жоопкерчилик күчөтүлүшү зарыл болуп турган учур. Мамлекеттик деңгээлде адабий тилде иш жүргүзүүгө милдеттендирүү бул дагы өтө чоң таалим тарбия болмок жаш муундарга. Башка мамлекеттердин баарында Кыргызстандагы адабий Кыргыз тили деген сыяктуу, Кытайда “пунхуа”, Орустарда “современный литературный русский язык” ошолордун негизинде иш жүргүзүлөт.

Каалайбызбы, каалабайбызбы эртеби же кечпи санарипке өтүү боло турган иш. Ошондуктан учурдан артта калып калбаш үчүн, Билим берүү тармагында баардык сабактардан берген мугалимдер жаш курагына карабай “Офистик программаларды өздөштүрүүсү милдеттендирилиши керек. Себеби окуу

программасын жаңылап түзүү, ар бир окуу жылында керек. Окуу материалдарын санарипке өткөрүүнү тездетүү керек. Маалымат алуу, жөнөтүү, маалымат алмашуу санарип түрүндө болуп жатпайбы. Албетте керек. Бул маселе пилоттукпу же эксперименттик түрүндөбү 2015-жылдары эле кээ бир мектептерге, жогорку окуу жайларына киргизилиши керек болчу. Айла жок эми, кеч болсо да аракетти күчтөп кылуу керек.

Орто кесиптик жана жогорку окуу жайлар жөнүндөгү маалыматтар ошол окуу жайлардын сайттарында так жана толук эмес. Жаңылап, толуктап туруу - Кыргыз тилинде жокко эсе. Окуу жайлардын сайттарындагы окуу жай жөнүндөгү Кыргызча толук маалыматты толуктап, улам жаңылап туруу окуу жайдын жетекчилигине милдеттендирүүнү иш жүзүнө ашыруу керек кыска убаккыттын ичинде. Себеби абитуриенттерге жетиштүү маалымат жок, баягы эле ар бир окуу жайдын эшигин сүзгүлөмөй. Бул деген канча убакыт канча каражат сарптоону талап кылат. Ар кимдин көңүлүнө карап отуруп учурдун талабын аткарбай кою, келечек муундун алдында кечирилгис күнөө. Келечек муунга сапаттуу жакшы билим берүү, жаңылануу “Интернет жана маалымат технологиялары” жашоо турмуштун баардык чөйрөсүн камтыды. Колдонуу, пайдалана билүү учурдун эң жогорку талабы. Сан ариптештирүү билим берүү, өндүрүш, медицина деги эле баардык тармактарда өнүгүүсүнө шарт түзүү мамлекеттик бийликтин эң биринчи милдети. Билимдүү жаштар өлкөбүздүн келечеги. Билим берүү сапаттуу, жеткиликтүү деңгээлде жүргүзүлсө, сан ариптештирүү өтө деле курч маселе эмес. IT-технология адистигинен окуп билим алам деген, ЖРТ дан жогорку балл алган абитуриенттерге бюджеттик билим алууга орундар болушу керек. Бюджеттик орундар канча жаш муунду шыктандырмак.

“Жараткан колдоп, ийгилик коштосун Кыргыз элиндеги жакшы иштерди”!

Литература:

1. Strokov A.A. Digitalization of education: problems and prospects // Vestnik of Minin University. 2020. Vol. 8, no. 2. P. 15.

2. Никулина Т.В. Информатизация и цифровое образование: понятия, технологии, управление / Т.В. Никулина, Е.Б. Стариченко // Педагогическое образование в России. 2018. № 8. С. 108.

Рецензент: ф-м.и.д., профессор Байзаков А.Б.

УДК:574:502.5(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-7-13

Токторова Р.А., Айыбекова А.А., Каныбекова Б.К.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Токторова Р.А., Айыбекова А.А., Каныбекова Б.К.

КНУ им. Ж. Баласагына

Toktorova R.A., Ayybekova A.A., Kanybekova B.K.

KNU named after J. Balasagyna

ЫСЫК-КӨЛ БИОСФЕРАЛЫК РЕЗЕРВАТЫНЫН ЛАНДШАФТТАРЫНЫН ТАРАЛУУ МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДҮҮЛҮКТӨРҮ

ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЛАНДШАФТОВ ИССЫК-КУЛЬСКОГО БИОСФЕРНОГО РЕЗЕРВАТА

PATTERNS OF DISTRIBUTION OF LANDSCAPES OF THE ISSYK-KUL BIOSPHERE RESERVE

Кыскача мүнөздөмө: Ысык-Көл биосфералык резерват мамлекеттик мааниге ээ өзгөчө корголуучу жаратылыш аймагы. Аны уюштуруунун негизги максаты жаратылышын, анын ичинен ландшафттарын коргоо, калыбына келтирүү, ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу, анын негизинде аймактын экономикасын туруктуу өнүктүрүү, калктын социалдык абалын жакшыртуу. Биосфералык резерваттын башка корголуучу аймактардан дагы бир айырмачылыгы анын ландшафттарынын экологиялык абалын дайыма көзөмөлдөп турууга, илимий изилдөө иштерин жүргүзүү менен, жергиликтүү калкка экологиялык билим берүү мүмкүнчүлүгүндө. Жартылыш шарттары ар кандай болгон аймактардын резерваттын курамына кириши, аймактын ландшафттарынын түзүлүшүнүн, таралышынын ар түрдүүлүгүн, татаалдыгын аныктап турат. Негизинен аймакка тоо ландшафттары мүнөздүү, алардын калыптанышына табигый жана антропогендик факторлордун тийгизген таасири зор.

Аннотация: Иссык-Кульский биосферный резерват-особо охраняемая природная территория государственного значения. Основная цель его организации-сохранение и восстановление природы, в том числе ландшафтов, рациональное использование ресурсов и

на этой основе устойчивое развитие экономики региона и улучшение социального положения населения. Еще одним отличием биосферного резервата от других охраняемых территорий является возможность постоянного мониторинга экологического состояния ландшафтов, проведения научных исследований и экологического просвещения местного населения. Включение в состав резервата территорий с различными природными условиями обуславливает многообразие и сложность структуры и распределения ландшафта региона. Для региона характерны преимущественно горные ландшафты, на формирование которых большое влияние оказывают природные и антропогенные факторы.

Abstract: The Issyk-Kul Biosphere Reserve is a specially protected natural area of national importance. The main goal of its organization is the conservation and restoration of nature, including landscapes, rational use of resources and, on this basis, sustainable development of the region's economy and improvement of the social status of the population. Another difference between the biosphere reserve and other protected areas is the ability to constantly monitor the ecological state of landscapes, conduct scientific research and environmental education of the local population. The inclusion of areas with different natural conditions in the reserve determines the diversity and complexity of the structure and distribution of the region's landscape. The region is characterized mainly by mountainous landscapes, the formation of which is greatly influenced by natural and anthropogenic factors.

Негизги сөздөр: Биосфералык резерват; ландшафттар; тоо ландшафттары; таралуу мыйзам ченемдүүлүктөрү; бийиктик алкактуулук; физикалык-географиялык шарттары.

Ключевые слова: Биосферный резерват, ландшафты, горные ландшафты; закономерности распространения; высотная поясность; физико-географические условия.

Keywords: Biosphere reserve, landscapes, mountain landscapes; distribution patterns; altitudinal zonation; physical and geographical conditions.

Ысык-Көл биосфералык резерваты Ысык-Көл облусунун административдик-аймактык чегинде жайгашып, анын жалпы аянты 43,1 миң км². Ысык-Көл биосфералык резерваты Ысык-Көл өрөөнүн жана аны курчап турган кырка тоолорду, Борбордук Теңир-Тоону, ал эми Ички Теңир-Тоонун чыгыш бийик бөлүгүн гана камтыйт[1]. Башка өзгөчө корголуучу аймактардан айырмачылыгы, анын курамына бир гана корголуучу аймактар кирбестен, жеке менчик, мамлекеттик, муниципалдык ж.б. формаларындагы жерлер кирет. Ысык-Көл биосфералык резерваты мамлекеттик мааниге ээ өзгөчө корголуучу жаратылыш аймагы болгондуктан, уюштуруунун негизги максаты жаратылышын, анын ичинен ландшафттары өзгөчө жана маданий мурастарга бай жаратылыш аймактарын сактоо, калыбына келтирүү, ресурстарын

сарамжалдуу пайдалануу, анын негизинде аймактын экономикасын туруктуу өнүктүрүү, калктын социалдык абалын жакшыртуу болуп саналат. Биосфералык резерваттын башка корголуучу аймактардан дагы бир айырмачылыгы анын ландшафттарынын экологиялык абалын дайыма көзөмөлдөп турууга, илимий изилдөө иштерин жүргүзүү менен, жергиликтүү калкка экологиялык билим берүү мүмкүнчүлүгүндө.

Жаратылыш шарттары ар кандай болгон аймактардын резерваттын курамына кириши, аймактын ландшафттарынын түзүлүшүнүн, таралышынын ар түрдүүлүгүн, татаалдыгын аныктап турат. Негизинен аймакка тоо ландшафт классы мүнөздүү, алардын калыптанышына табигый жана антропогендик факторлордун тийгизген таасири зор. Бийиктик алкактуулуктун

өзгөчөлүгүн, геологиялык өнүгүү тарыхын ландшафттын классчалары чагылдырат: бийик тоолуу, орто бийик тоолуу, жапыз тоолуу жана тоо арасындагы өрөөндөр болуп бөлүнөт. Макалада негизинен ландшафттын тибине, мүнөздөмө берилип, ал ландшафттын зоналуулугун, биоклиматтык өзгөчөлүгүн чагылдырат. Кээ бир учурда ландшафттын түрүнө да мүнөздөмө берилди. Ландшафттын генезиси, аткарган функциясы жана эволюциясы салыштырмалуу бирдей, аны түзгөн компоненттердин курамы окшош болгон аймакты биз ландшафттын түрү катары бөлүп көрсөттүк.

Ысык-Көл биосфералык резерваттын Кыргызстандын ичкери тоолуу бөлүгүндө жайгашышы, чөлдөр жана бийик тоо системалар менен чектешип турушу, климаттын континенталдуу болушуна шарт түзүп, төрүнчүлүк мезгилдеги муз каптоо, генезиси, бийиктиги ар кандай болгон кырка тоолордун жана тоо аралык өрөөндөрдүн жайгашышы ландшафттарынын таралышына таасирин тийгизди. Кээ бир ландшафттардын типтери үзгүлтүксүз тилке катары таралса, кээ бири обочолонгон ариалды түзөт. Тоолуу рельефтин басымдуулук кылышы тоо аралык өрөөн ландшафттарына караганда тоо капталдарынын ландшафттарынын кеңири таралышына шарт түздү.

Ысык-Көл биосфералык резерваттын аймагындагы тоо кыркаларда ландшафттардын тектоникалык-денудациялык тобу кеңири таралган. Бийик тоо ландшафттары деңиз деңгээлинен 3300мден жогору таралып, алардын калыптанышына протерозой жана палеозой жашындагы чөкмө, метаморфоздук жана магмалык тектер, эксарациялык, эрозиялык-денудациялык процесстер, рельеф, климат таасирин тийгизет. Негизинен гляциалдык-нивалдык, субнивалдык, альп шалбаа жана шалбаалуу талаа, субальп шалбаа жана шалбаалуу талаа, жарым чөл, суук чөл ландшафттары таралган.

Изилденип жаткан аймакта гляциалдык-нивалдык ландшафттар бирдей эмес бийиктикте таралган, батыштан чыгышты көздөй анын бийиктиги, ээлеген аянтынын жогорулашы байкалат. Жергиликтүү физикалык географиялык шарттардан көз каранды кар сызыгы Ысык-Көл өрөөнүн курчап турган тоо кыркаларда 3300–3600 мде, Борбордук жана Ички Теңир-Тоодо 4200–4500 мден жогору жайгашкан [2]. Түндүк жана Түштүк Эңгилчек, Семенова, Мушкетова, Кайыңды ж.б. морфологиялык түзүлүшү ар кандай мүнгүлөр, фирн талаалары, көп жылдык тоң кеңири кездешет. Климаты жыл боюу ызгардуу-суук, радиациялык баланс терс мааниге ээ. Орточо суткалык минималдык температура -10° -15°C , абсолюттук минимум -45°C ге чейин. Абанын температурасы жыл боюу төмөн болгондуктан, абанын салыштырма нымдуулугу жогору. Жаан-чачын жыл боюу бирдей эмес таралган, анын негизги бөлүгү жылдын жылуу мезгилине туура келип, 300 ммден 900 ммге чейин жаайт. Мөңгүлөр, көп жылдык тоң ар кандай гляциалдык, криогендик рельефтин формаларын пайда кылат. Климаттын катаал болушу өсүмдүк-топурак катмарынын түзүлүшүнө шарт түзбөйт, андыктан кээде гана балырлар жана эңилчек кезигет. Субнивалдык ландшафттар тоонун тик аскалуу капталдарында, кыркаларында, жашы ар кандай болгон мореналарда 3700–4300 м бийиктикте аралча түрүндө таралган. Кышы суук ызгардуу, жайы кыска жана суук. Жылууулуктун жетишсиздиги, кыштын узактыгы, түбөлүк тоңдун кеңири таралышы, топурак-өсүмдүк катмарынын салыштырмалуу ыңгайлуу, муздак шамаалдардан далдоо жерлерде гана жайгашышына алып келет. Кривофиттик жаздык сымал өсүмдүктөр сейрек өсүп, кар сызыгына чейин кеңири таралган, ал эми түштүк капталдарында кар жок жерде бул сызыктан бир топ жогору көтөрүлөт. Ак-Шыйрак, Какшаал-Тоо, Борколдой ж.б.

кырка тоолордо алар көбүрөөк аянттарды ээлейт.

Ысык-Көл биосфералык резерваттын аймагында бийик тоолуу ландшафттын классы тоонун капталдарында альп шалбаа, шалбаалуу-талаа жана талаа ландшафттары деңиз деңгээлинен 3000–3400 м бийиктикте, аябай дислокацияланган протерозой, палеозой жашындагы метаморфоздук, магмалык тектердин, генезиси татаал рельефтин үстүндө пайда болот. Рельефтин калыптанышында эрозия процесстеринин ролу жогорулайт. Капталдардын кесилишинин тереңдиги 450–500 мге чейин жетет. Климаты бийик тоолуу. Кышы суук, жайы салкын. Жайкы орточо температура 4–10°C, январдыкы -20°C. Атмосфералык жаан-чачындын көлөмү Ички жана Борбордук Теңир Тоодо 250–300 мм, Тескей, Күнгөй Ала-Тоодо 500 ммге чейин жетип, анын негизги бөлүгү жылдын жылуу мезгилинде түшөт. Мындай шарттарда шалбаалуу-талаа, шалбаа жана талаа альп топурактары пайда болуп, чириндүүлүк 4–12%ке чейин жетип, бийиктиги 10–20 смге жеткен жалган түктүү доңуз сырттуу, флёмистүү, тогуз төбөлдүү өсүмдүк формациялары басымдуулук кылат.

Ички жана Борбордук Теңир-Тоонун климаты кургакчыл болгондуктан талаа ландшафттары изилденип жаткан аймактын жаратылыш шарттарынын өзгөчөлүгүнөн көз каранды деңиз деңгээлинен 3000–4300 м бийиктиктерге чейин кезигип, анын астында тоонун шалбаа-талаа топурактары пайда болуп, чириндүүлүк 5–12%. Топурак пайда болуу процесси жылуулуктун жетишсиз шартында жүрөт. Өсүмдүк катмарында тоо сулусу, бетеге, ак кылкан, арпа кеңири кезигет.

Ысык-Көл биосфералык резерватынын курамына кирген Ички жана Борбордук Теңир-Тоонун аймагына сырт ландшафттары мүнөздүү. Тоолуу талаа, чөлдүү талаа жана суук чөл ландшафттары деңиз деңгээлинен 3000 мден жогору

жайгашкан бийик тоолуу Жогорку Нарын, Ак-Сай, Арпа, Чатыр-Көл, Ара-Бел-Кум-Төр, Сары-Жаз өрөөндөрүндө кезигет. Сырттын климаты катаал, аридүү. Бийик тоолуу шалбаалуу талаа ландшафты суу жээктеринин жайылмаларында, тектирлерде таралып, шыбак, шыралжын, бетеге, , тулаң басымдуулук кылат. Лёсс сымал чопо, аллювий жана делювий чөкмөлөрүнүн үстүндө ачык коңур топурак пайда болгон, кээде шор топурак да кезигет. Дүңгөлүү жана тулаң өскөн талаада күңүрт күрөң топурак таралган. Чириндүүлүк 6–8%.

Бийик тоолуу суук чөл ландшафттары 3600–3900 м абсолюттук бийиктикте, көп жылдык тоң таралган, климаты өтө суук шартта өрчүп-өнүгөт. Июлдун орточо температурасы 5°Cден төмөн, январдыкы -20–22°C, жаан-чачынын өлчөмү 200–300 мм. Ушундай шарттарда такыр сымал карбонаттуу топурак пайда болуп, доңуз сырт, жаздык сымал өсүмдүктөр, бадалчалар өсөт.

Тундра сымал ландшафттар сырттарда деңиз деңгээлинен 3900–4000 м бийиктеги денудациялык түздүктөрдө таралган. Аябай суук климаттык шартта үбөлөнүү процесстери байыркы мөңгүнүн аракетинен пайда болгон экзарация жана аккумуляция формаларынын басымдуу болуусу мүнөздүү жана мындай шартта тоонун кыртышы жука тундра топурагы пайда болот. Ал чириндиге жарды. Өсүмдүктөрдөн рихтерия, мамык чөп, жер жаздык, эңилчек, чайыр гүл, таш жаргы басымдуулук кылат.

Жарым чөл ландшафттары тоонун тик, орточо тик эрозиялык процесстердин таасири астында ар кандай деңгээлде тилмеленген беттеринде 2000–3000 м бийиктиктерде таралган. Климаты аридүү, жыл, сезон жана сутка ичинде температуранын кескин өзгөрүшү байкалып, анын натыйжасында жука ачык куба күрөң жарым чөл топурагы чөл жана чөл-талаа

өсүмдүктөрүнүн астында (баялыш, шыбак, чекенди, төө куйрук, ит мурун) пайда болот.

Субальп шалбаа жана шалбаалуу-талаа ландшафттары 2700–3200 м бийиктиктеги тоо капталдарынын келип чыгышы гравитациялык, солифлюкциялык, делювиалдык жана элювиалдык кумай топурак, майда таштактуу тектерден турган тик беттерин элейт. Химиялык үбөлөнүү менен бирге агын суулардын эрозиясынын ландшафттын калыптанышына тийгизген таасири күчөйт. Андыктан энкейиштерде жер көчкү, сел, кар көчкүнүн таасиринде пайда болгон конустар кеңири таралган. Жогоруда каралган ландшафттардын типтерине салыштырмалуу климаты жулуураак келип, июлдун отрточо температурасы 7-10° С, январдыкы -15 -19 °С. Жылына 300–600 ммге чейин жаан-чачын түшөт [4]. Топурак катмарынын калыптанышына салыштырмалуу жакшы шарттар түзүлгөн, субальп шалбаа, шалбаалуу талаа топурактары пайда болуп, чириндүүлүк 15–20% чейин жетет. Өсүмдүк катмарында доңуз сырт, бетеге, ак кылкан басымдуулук кылат. Бийик тоолуу аймактын, альп, субальп жана сырт ландшафттары негизинен жайыт катары пайдаланылат.

Орто бийик тоо зонасында жаратылыш шарттарынын ыңгайлуу боло башташына байланыштуу шалбаа, шалбаалуу талаа, талаа, токой-шалбаа талаа, токой-шалбаа ландшафттары өрчүгөн. Токой ландшафттары Тескей, Күңгөй Ала-Тоолорунда кеңири, Ички жана Борбордук Теңир-Тоодо кырка тоолорунун капталдарында анча чоң эмес аянттарды ээлеп жатат. Карагай токойлору тик тоо капталдарынын тескей, ал эми шалбаалуу-талаа, талаа ландшафттары күңгөй беттеринде өсөт. Сары-Жаз суусунун жайылмасында да сейрек өскөн карагай, ак кайың токойлору кезигет. Карагай токойлорунун астында тоонун кара топурак сымал топурагы пайда болуп, анын

чириндүүлүгү 10–12%. Карагай токойлору жана алардын арасындагы шалбаалуу талаа ландшафттарынын топуракты эрозиядан сактап, дарыя агымына таасирин тийгизип, суу топтоочу ролду ойнойт. Сейрек өскөн арча токой ландшафттары ар кандай экспозициядагы тоолордун капталдарында кезигет. Арча токойунун астында арча топурактары пайда болот. Токойлордун экологиялык абалынын начарлашы малдын көп жайылышына жана туристтердин санынын өсүшүнө байланыштуу. Бирок, акыркы жылдары токой ландшафттарын кайра калыбына келтирүү максатында көчөт отургузуу, ж.б мелиорация иштерин жүргүзүү жолго салынууда.

Климаттын кургакчыл болушу талаа ландшафттарынын жапыз тоодон бийик тоо зонасына чейин кеңири таралышына (1660–3400 м) шарт түзөт. Бул ландшафттар таралган аймактарда айрыкча вегетация учурунда нымдуулуктун жетишсиздиги, жылуулуктун көптүгү байкалат. Жайы жылуу, кышы суук, жаан-чачындын өлчөмү 250–400 мм, негизинен жай мезгилинде түшөт. Шыбак-көдөө, бетеге-көдөө, шыбак-бетеге ж.б. өсүмдүк формацияларфы басымдуулук кылып, анын астында ачык, кадимки коңур топурактар пайда болот.

Ысык-Көлдүн батышындагы жапыз тоолуу чөл жана жарым чөл ландшафттары деңиз деңгээлинен 1630–2400 м бийиктикте таралган. Кайназойдун палеоген-неоген чөкмөлөрүнөн турган адырлар кезигет. Климаты кургакчыл континенттик, жылдык жаан-чачын 110–200 мм, анын негизги бөлүгү жай мезгилине туура келет. Кургакчыл климат жылаңач адырлуу, жапыз тоолуу, чөлдүү жана жарым чөлдүү талаа ландшафттарынын таралышына шарт түзөт. Бозомтук күрөң топурак таралып, тикендүү бадал жана теңир-тоо шыбагы басымдуулук кылат.

Жапыз тоо талаа ландшафттары 1800 м абсолюттук бийиктиктен башталып, неоген-антропогенде пайда болгон туздуу

кумдак тек, конгломераттардан туруп, көпчүлүк аймактарда бедленд тибиндеги ландшафтты пайда кылат. Жылдык жаан-чачындын өлчөмү 300–500 мм, анын негизги бөлүгү жай жана жаз мезгилинде жаайт [3]. Дүңгөлүү талааларда коңур жана күңүрт коңур топурак пайда болуп, аларга бетеге, тулан, шыбак ж.б. өсүмдүктөр мүнөздүү. Бадалдардан ит мурун, табылгы, төө куйрук кездешет. Чириндүүлүк 4–9%. Жапыз тоолордун түзөң жерлери гана кайрак дыйканчылык үчүн, калган аймактары чабынды, жазгы-күзгү жана эрте жайкы жайыт катары пайдаланылат. Малды ирээтсиз жаюунун натыйжасында ландшафттар эрозияга учураган.

Жапыз тоолуу шалбаалуу талаа ландшафты Тескей жана Күнгөй Ала-Тоонун 1650 – 2400 м бийиктиге тоо капталдарына мүнөздүү. Жайы салкын, кышы жумшак, мелүүн. Жылдык жаан-чачындын өлчөмү 500–600 ммге жакын. Тоонун кара топурагы пайда болуп, чириндүүлүк 9–12%. Кылкандуу-дан жана ар кыл чөп шалбаа өсүмдүктөрү кеңири тараган. Түзөң жерлери дыйканчылыкка, айдөш беттери чөп чабынды жана жайыт катары пайдаланыдууда.

Тоо аралык өрөөн тектоникалык-аккумулятивдик ландшафттардын классчасы изилденип жаткан аймакта орто жана бийик тоолуу өрөөндөргө мүнөздүү. Алардын эң ириси Ысык-Көл өрөөнү деңиз деңгээлинен 1600–2300 м бийиктикте жайгашкан. Ландшафттарынын калыптанышына анын борборунда жайгашкан тоңбогон, терең Ысык-Көлдүн тийгизген таасири зор. Жайы салкын, жаанчыл (июлдун орточо температурасы 15 –18°C), кышы мелүүн, жумшак. Тектоникалык түзүлүшү боюнча өрөөн синклиналдык ойдуң. Таманы жана тоо этектери ар кандай борпоң чөкмө тектерден турат. Борборунда жайгашкан Ысык-Көлдү түздүктөр курчап, ичке жээк тилкелерин кум, майда жумуру таштар, камдашкан кумдук, саздак жерлер ээлеп

жатат. Өрөөндү курчап турган кырка тоолордун этектери мезозой-кайнозой жашындагы чөкмөлөрдөн түзүлүп, убактылуу жана туруктуу суу агындары менен тилмеленген. Климаттык шарты батыштан чыгышты көздөй өзгөрүп, батышы кургакчыл, жаан-чачын аз жаайт (110–200 ммге чейин), чыгышы нымдуу (500–600 мм). Температуралык көрсөткүчкө тоңбогон терең көлдүн таасири байкалып турат, айрыкча жээке жакын аймакта, андыктан кышы мелүүн, жайы салкын. Январдын орточо температурасы Балыкчыда –3,9° Чолпон-Атада –2,2° С, Тамгада –2,0°C, Караколдо –6,1°C, июлдуку батышында 17,5°C, чыгышында 16,4°C [3]. Мындай жергиликтүү физикалык-географиялык шарттар чөл, жарым чөл, талаа, эң чыгыш бүлүгүндө гана анча чоң эмес аянттарды шалбалуу талаа ландшафттары ээлеп жатат.

Чөл ландшафттары өрөөндүн батышындагы көл жээгиндеги түздүктү, көлдү курчап турган кырка тоолордун этектерин камтып, 1600-000 м бийиктикке чейин таралган. Жаз мезгилине эфемер жана эфемероид өсүмдүктөрү мүнөздүү. Мындан тышкары шыбактын түрлөрү, регель симпемасы, каспий күүдүрөгү, боз терескен, кыргыз төө куйругу, көп жалбырактуу чекенде, федченко чекендиси, жалтырак чий, вишняков пиязы ж.б. өсөт.

Жарым чөл ландшафттары өрөөндүн батышынан ортоңку бөлүгүнө чейин таралып, кээде 2200 мге чейин көтөрүлүп, негизинен шыбак, топ жалбырактуу баялыш, баштыкчалуу эбелек, теңир тоо күрмөңгү, түркстан ыраңы, кадимки кызыл от, төө куйрук, Вишняков пиязы жана тоо пиязы, ак кабыктуу жана кыргыз тоо куйругу, чекенде, тыкыз шыбак жана теңир тоо шыбагы өсөт.

Деңиз деңгээлинен 1600–2700 м бийиктикте талаа ландшафттары таралып, өсүмдүк катмарынын негизин көп жалбырактуу алтыгана, кавказ ак кылканы, тарак баш, бетеге, куугадай арпакан, каз таман ж.б. түзөт. Талаа ландшафттарынын

төмөн жагы кургак талаа, жогорку жагы субальп менен чектешет. Кургак талаа менен чектешкен жеринде дүнгөлүү өсүмдүктөр, субальп алкагына жакын ар кыл чөп менен бирге бетеге, айрыкча бадалдар басымдуулук кылат.

Ысык-Көл биосфералык резерваттын курамына кирген Борбордук жана Ички Теңир-Тоонун чыгыш бөлүгүнүн ландшафттарынын таралышы татаал мүнөзгө ээ жана кээ бир жалпы жана жергиликтүү жаратылыш шарттарынан көз каранды жекече өзгөчөлүктөрү бар. Аймактын чегинде протерозой, палеозой жана мезозой-кайнозой жашындагы, келип чыгышы жана курамы ар түрдүү болгон кембрийге чейинки кристаллдык сланец тектеринен баштап азыркы борпоң төртүнчүлүк мезгилдин тоо тектери таралган. Изилденип жаткан аймактын геологиялык түзүлүшүнүн дагы бир өзгөчөлүгү Тянь-Шань негизги структуралык сызыгынан түндүктү көздөй негизинен кембрийге чейинки жана төмөнкү палеозой жашындагы метоморфизм процессине кабылган тектер, магмалык гранит, гранодиорит чөкмө тектерден, ал эми ал сызыктан түштүктү көздөй ортоңку палеозой жашындагы тоо тектерден турат, кембрийге чейинки жана төмөнкү палеозой жашындагы тектердин дээрлик кезикпегени менен айырмаланат. Кайнозой жашындагы континенталдык тектер тоо арасындагы өрөөндөрдө таралган. Климаттык шарттары бийиктик алкактуулукка баш ийет. Абсолюттук бийиктиктин жогорулашы, тоо капталдарынын экспозициясынын өзгөрүшү климаттын элементтеринин өзгөрүшүнө алып келет. Аймактын бардык тараптан бийик кырка тоолор менен курчалып турушу, чөлдөр менен коңшу жайгашышы, абсолюттук бийиктиктин, амплитуданын жогору болушу, ачык күндөрдүн басымдуулук кылышы, жаан-чачындын көлөмүнүн аздыгы континенттик климаттын калыптанышына алып келди. Климаттык шарттары бийиктик алкактуулукка баш ийет,

тоо капталдарынын экспозициясынын өзгөрүшү климаттын элементтеринин өзгөрүшүнө түрткү берет.

Аймактын батыштан чыгышка карай созулуп жатышы, негизги тоо кыркаларынын жана алардын тармактарынын жайгашуу өзгөчөлүгү, абсолюттук бийиктиктин амплитудасы, климаттын ар түрдүүлүгү, топурак-өсүмдүк катмарынын бийиктик боюнча таралышына алып келсе, литологиялык түзүлүшүнүн татаалдыгы топурак катмарынын калыптанышына таасирин тийгизип, ландшафттардын татаал курамынын түзүлүшүнө алып келди.

Жапыз тоо-өрөөн чөл, жарым чөл жана талаа ландшафттары деңиз деңгээлинен 1700–2800м бийиктиктерде жайгашып, салыштырмалуу ири дарыялардын өрөөндөрүнүн таманын, чектеш кырка тоолордун капталдарынын төмөнкү бөлүктөрүн ээлейт. Рельеф татаал түзүлүшү менен мүнөздөлөт. Климаты кургакчыл, жаан-чачындын өлчөмү 240ммден ашпайт. Кээде булактардан пайда болгон «кара-суулар» аккан жана жер астындагы суулар жакын жайгашкан жерлерде саздуу шалбаалар жана бадалдар кездешет. Негизинен жазгы-күзгү жайыт катары пайдаланылат.

Сары-Жаз суусунун алабында байыркы тегизделген сырт жана гляциалдык рельефтин формалары кеңири таралган. Өрөөндө палеоген, неоген мезгилдеринде пайда болгон кызыл түстүү кумдук, чопо, конгломерат чөкмө тектери, антропогендин мөңгү-суу, аллювий чөкмөлөрү жатат. Климаты континенттик. Январдын орточо температурасы -20° -22° С, июлдуку $4-6^{\circ}$ С. Жылдык жаан-чачын тоо капталдарында 500–900 мм. Таманынан 3500 – 3600 мге чейин альп (доңуз сырты, өлөң чөп, күңгөй беттеринде бетеге, төө куйрук, караган ж.б. өсүмдүктөр өсөт), 3700–3900 м бийикте тоо субнивалдык, андан жогору субнивалдык, гляциалдык-нивалдык ландшафттар таралган. Дарыя жайылмаларында анча чоң

эмес аянтты токой ландшафттары ээлеп жатат. Негизинен сырт аймактары кышкы жайыт катары пайдаланылат.

Жогорку Нарын өрөөнүнүн таманы деңиз деңгээлинен 2600–3600м бийиктикте жайгашып, түндүгүнөн Жетим кырка тоосу, Тескей Ала-Тоо, чыгышынан Ак-Шыйрак кырка тоосу, түштүгүнөн, ал эми түштүк - чыгышынан Нарын кырка тоосу, Улан, Чакыр-Корум, Борколдой тоолору курчап жатат. Өрөөндүн таманы батышында антропоген чөкмөлөрүнөн, неогендин кум, шагыл таштарынан турат. Тоолордун каптал беттери палеозойдун гранит, гранит-диорит ж.б. интрузия тектеринен туруп, тектоникалык жаракалар менен тилмеленген. Климаты континенттик, январдын орточо температурасы -19-22°C, июлдуку 6-9°C. Жылдык жаан-чачыны 300 мм ашпайт. Негизинен альп шалбаасы, талаа ландшафттары басымдуу, айрым тик беттерде алар муздак чөлдөр менен алмашат. Тоо кырларында нивалдык-гляциалдык, субнивалдык ландшафттары таралган

Жогоруда көрүнүп тургандай, Ысык-Көл биосфералык резерваты-Кыргызстандагы эң маанилүү экологиялык аймактардын бири. Бул аймакта тоо

ландшафттары басымдуу, резерваттын уюштурулушу аларды коргоого өбөлгө түзөт. Ысык-Көл биосфералык резерватынын өзгөчөлүктөрүнүн бири-анын курамында бир гана корголуучу аймактар эмес, ошондой эле жеке менчик, мамлекеттик, муниципалдык жерлердин болушу. Ландшафттары менен айырмаланган бийик, орто жана жапыз тоолор, жана тоо аралык өрөөндөр жайгашып, аларда жаратылыш жана антропогендик ландшафттардын айкалышы байкалат. Бул, өз кезегинде, аймактагы жаратылышты жана экосистемаларды сактоо, кайра калыбына келтирүү жана сарамжалдуу пайдалануу боюнча комплекстүү башкаруу мүмкүнчүлүктөрүн берет. Резерватта экологиялык билим берүү, илимий изилдөөлөр жүргүзүү, жана жергиликтүү калкка экологиялык таасирлер жөнүндө түшүнүк берүү негизги багыттардын бири болуп саналат. Бул да резерваттын маанилүүлүгүн жана анын келечекте аймактын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн маанилүү факторлордон. Ысык-Көл биосфералык резерваты өлкөнүн экологиялык мурасын сактоо жана аны келечек муундарга өткөрүп берүү үчүн маанилүү платформа болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Асыкулов Т.Сапарбаев Э.Т.Проблемы создания и развития биосферных резерватов в Кыргызстане. -2014 - С.46-47.
2. Кадыркулов М.К.Кыргызстандын физикалык географиясы. -2012-С.133-138
3. Токторова Р.А. Бектурсун уулу Д., Мамбетова М.Н. Агроклиматические условия Иссык-Кульской долины// Известия Вузов. - 2022 - №. 3. - С. 45-47
4. Токторова Р.А., Женишбекова М.Ж. Климат Бишкека и его экологическое состояние.// Вестник КНУ. - 2023. -С. 87-93

Рецензент: г.и.к., доцент Бокоева Э.Т.

Токторова Р.А., Калыбекова А.К., Каныбекова Б.К.

Баласагын атындагы КУУ

Токторова Р.А., Калыбекова А.К., Каныбекова Б.К.

КНУ им. Ж. Баласагына

Toktorova R.A., Kalybekova A.K., Kanybekova B.K.

KNU named after J. Balasagyn

**АЛА-АРЧА ЖАНА АЛАМИДИН ДАРЫЯЛАРЫНЫН АЛАБТАРЫНЫН
ЛАНДШАФТТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА АЛАРДЫН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК
АБАЛЫ**

**ОСОБЕННОСТИ ЛАНДШАФТОВ БАССЕЙНОВ РЕК АЛА-АРЧА И АЛАМИДИН
И ИХ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ**

**FEATURES OF THE LANDSCAPES OF THE ALA-ARCHA AND ALAMIDIN RIVER
BASINS AND THEIR GEOECOLOGICAL CONDITION**

Кыскача мүнөздөмө: Ала-Арча жана Аламидин дарыяларынын алаптары Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталынын борбордук бөлүгүндө жайгашкан ландшафттарынын таралышынын өзгөчөлүгү менен айырмаланган аймак. Кыргызстандын башка аймактарындай эле Ала-Арча жана Аламидин дарыяларынын алабтарынын ландшафттары тоо классына кирет жана алардын таралышы бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүгүнө баш ийет. Изилденип жаткан аймактын ландшафттарынын калыптанышына көптөгөн факторлор, анын ичинен аймактын геологиялык өнүгүшү жана түзүлүшү, рельефи, климаты, суулары, топурагы, өсүмдүгү, жаныбар дүйнөсү, акыркы жылдары адамдын чарбалык иш-аракеттери дагы зор таасир тийгизүүдө. Жогорудагы факторлордун таасиринин натыйжасында изилденип жаткан аймакта Чүй өрөөнүнүн чегинде чөл, жарым чөл жана талаа, тоо капталдарында ар кандай абсолюттук бийиктикте талаа, шалбалуу талаа, токой-шалбаа-талаа, альп жана субальп шалбаалары, шалбалуу талаалары, субнивалдык, гляциалдык-нивалдык ландшафттар таралган. Глобалдык климаттын өзгөрүшүнүн жана антропогендик факторлордун таасири астында аймактын ландшафттарынын геоэкологиялык абалы начарлоодо жана ал абалды жакшыртуу максатында белгилүү бир иш-чараларды жүргүзүү зарыл. Ландшафттардын климаттын өзгөрүшүнө жана адамдын таасирине туруктуулугун жогорулатуу, башкача айтканда биоартүрдүүлүктү сактоого жардам берген өсүмдүктөрдү, жаныбарларды калыбына келтирүү, топурактын эрозиясын басаңдатуу. Жерди пайдаланууну башкарууда аймакты жайыт, дыйканчылык, токой жана корголуучу, рекреациялык зоналарга бөлүп алуу дагы ландшафттарга болгон басымды азайтууга жардам берет.

Аннотация: Бассейны рек Ала-Арча и Аламидин расположены в центральной части северного склона горы Кыргызского Ала-Тоо, отличающейся своеобразием распространения ландшафтов. Как и другие регионы Кыргызстана, ландшафты бассейнов рек Ала-Арча и Аламидин относятся к горному классу, и их распространение подчиняется закономерностям высотной поясности. Большое влияние на формирование ландшафта изучаемой территории оказывают многие факторы, в том числе геологическое развитие и строение региона, рельеф, климат, воды, почвы, растительность, животный мир, а в последние годы также

хозяйственная деятельность человека. В результате влияния вышеперечисленных факторов сформировались в пределах Чуйской долины пустыни, полупустыни и степи, на разных абсолютных высотах на склонах гор, степи, лугостепи, лесо-лугово-степные, альпийские и субальпийские луга, лугостепи, субнивальные, гляциально-нивальные ландшафты. Под влиянием глобального изменения климата и антропогенных факторов геоэкологическое состояние ландшафтов региона ухудшается, и для его улучшения необходимо провести определенные мероприятия. Для повышения устойчивости ландшафтов к изменению климата и воздействию человека, надо восстановить характерных для этого региона растений и животных, способствующих сохранению биоразнообразия, уменьшению эрозии почв. Для управления землепользованием разделение территории на пастбищные, сельскохозяйственные, лесные и охраняемые, рекреационные зоны также помогает снизить нагрузку на ландшафт.

Abstract: The Ala-Archa and Alamidin river basins are located in the central part of the northern slope of the Kyrgyz Ala-Too mountain, which is distinguished by the uniqueness of the distribution of landscapes. Like other regions of Kyrgyzstan, the landscapes of the Ala—Archa and Alamidin river basins belong to the mountain class, and their distribution is subject to the laws of altitudinal zonation. Many factors have a great influence on the formation of the landscape of the studied area, including the geological development and structure of the region, relief, climate, water, soil, vegetation, fauna, and in recent years, also human economic activity. As a result of the influence of the above factors, deserts, semi-deserts and steppes have formed within the Chuya Valley, at different absolute altitudes on the slopes of mountains, steppes, meadow-steppes, forest-meadow- steppes, alpine and subalpine meadows, meadow-steppes, subnival, glacial-nival landscapes. Under the influence of global climate change and anthropogenic factors, the geoecological state of the region's landscapes is deteriorating, and certain measures must be taken to improve it. To increase the resilience of landscapes to climate change and human impact, it is necessary to restore plants and animals characteristic of the region that contribute to the preservation of biodiversity and the reduction of soil erosion. For land use management, dividing the territory into pasture, agricultural, forest, and protected, recreational zones also helps to reduce the load on the landscape.

Негизги сөздөр: Ландшафттар, тоо классынын ландшафттары, ландшафты пайда кылуучу факторлор, тоо капталдарынын ландшафттары, геоэкологиялык абалы, жакшыртуу жолдору

Ключевые слова: Ландшафтты, класс горных ландшафтов, факторы формирующие ландшафты, ландшафты горных склонов, геоэкологическое состояние, пути улучшения.

Keywords: Landscapes, class of mountain landscapes, factors forming landscapes, landscapes of mountain slopes, geoecological state, ways of improvement.

Ала-Арча жана Аламидин жагыда эң бийик, тик капталдуу, үстү дарыяларынын капчыгайлары Кыргыз тайпак келген, кар, мөңгү менен Ала-Тоосунун түндүк капталынын капталган Аламидин чокусу (4875 м) борбордук бөлүгүндө жайгашкан орун алган. Кыргызстандын башка ландшафттарынын таралышынын аймактарындай эле Ала-Арча жана өзгөчөлүгү менен айырмаланган аймак. Аламидин дарыяларынын алабтарынын Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк-батышты ландшафттары тоо классына кирет жана көздөй кеткен тармагында Ала-Арча алардын таралышы бийиктик менен Аламидин капчыгайларынын баш

алкактуулук мыйзам ченемдүүлүгүнө баш ийет [1].

Изилденип жаткан аймактын ландшафттарынын калыптанышына көптөгөн факторлор таасирин тийгизет. Анын ичинен аймактын геологиялык өнүгүшү жана түзүлүшү. Изилденип жаткан аймак негизинен Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталында, алардын төмөнкү жагы гана Чүй өрөөнүндө жайгашкан. Кыргыз Ала-Тоосунун негизги тектоникалык структураларынын калыптанышы байкал тоо катталышында башталып, каледондо толук калыптанып бүткөн, ал эми герцен тоо катталыш учурунда өзгөрүүгө дуушар болуп, мезозойдо жана кайнозойдун башында кырка тоо талкаланып платформалык абалга ээ болгон. Кайнозойдун неогенинде башталган неотектоника аймактын азыркы түзүлүшкө алып келген. Кыргыз Ала-Тоосу каледон Улутуу-Түндүк Тянь-Шань структуралык-фациалык зонада жайгашып, кембрийге чейинки жана палеозой жашындагы, келип чыгышы чөкмө жана эффузивдик болгон тоо тектеринен турат. Тоо тектердин ичинен метаморфоздук сланец, гранит, хлоритүү, кремнийлүү тектер, кумдук, конгломерат басымдуулук кылат. 2000–3500м бийиктиктерде келип чыгышы боюнча мөңгүлүк болгон жашы бирдей эмес мореналар кеңири кезигет. Ал эми капчыгайлардын таманында аллювиалдык-пролювиалдык, аллювиалдык тектер басымдуулук кылат.

Ала-Арча жана Аламидин дарыяларынын капчыгайлары деңиз деңгээлинен 1000–4875м чейин жайгашкан. Ала-Арча өрөөнү 3800 м бийиктиктен башталып, төмөн жагы Байтик өрөөнүндө 1600 мде жайгашкан. Рельефи тоолуу келип, капчыгай экиге бөлүнөт. Өрөөндүн жогору бөлүгү кууш, курчап турган тоолордун капталдары 40–

45°түзүп, тик, дарыя нуктары 800 мге чейин жердин бетин тепши формасында тилмеленген. Өрөөндүн жогорку бөлүгүнүн рельефи төртүнчүлүк мезгилиндеги байыркы жана азыркы мөңгүлөрдүн эрозиялык аракеттеринин натыйжасында пайда болгон. Аламидин капчыгайы 1000–4000 м. бийиктиктерде жайгашып, 800–1000 м тереңдикке чейин дарыя нуктары менен тилмеленген. Капчыгайдын башы кууш келип, үч айрыкка бөлүнүп, акырындап алар бири-бирине кошулуп, төртүнчүлүк мезгилиндеги мөңгүлөр кенейткен жайыгыраак төргө өтөт. Төмөн жагында кайра кууш болуп келип, тоонун капталдарынын тиктиги 30–60°. Ал акырындап Чунурчак өрөөнүнө өтүп Аламүдүн жана Ала-Арча капчыгайларынын аралыгында деңиз деңгээлинен 1300 м бийиктикте, андан төмөн 1000м бийиктикте жайгашкан. Аймактын рельефи ар түрдүү келип, тоо капталдарынын тиктиги, экспозициясы, тилмелениши, өрөөндөрдүн тереңдиги, кеңдиги ар кандай ландшафттардын таралышына шарт түзөт. Тоонун тик түндүк, батыш, түндүк-батыш капталдарында карагай токойлору кезигет

Ала-Арча жана Аламидин дарыяларынын алаптарынын климаты бийиктик алкактуулукка баш ийип, анын элементтери бийиктик боюнча өзгөрүп, жогоруда каралган факторлор менен бирге ландшафттардын таралышына таасирин тийгизет. Изилденип жаткан аймактын климаты мелүүн континенттик. Күн тийип турган убакыттын узактыгы 1600–2600 саат. Абанын жылдык орточо салыштырмалуу нымдуулугу 60%. Кышы мелүүн суук, январдын орточо температурасы -4 ° -7°С. С, жайы жылуу, июлдуку 16–20°С. Рельефи тоолуу болгондуктан жаан-чачындын негизги бөлүгү жаз жана жай мезгилдерине жаап,

жылдык орточо жаан-чачыны 500 - 1000 мм, негизинен жылдын жылуу мезгилинде март-июнь айларында, Чүй өрөөнүндө Ала-Арча суусунун куймасы Адыегененин аймагы Кыргызстандын эң нымдуу жери, 1050ммге чейин жаан-чачын түшөт[2]. Ала-Арча капчыгайы Аламиндинге салыштырмалуу нымдуу, ошол себептен токой-шалбаа-талаа, шалбаа, шалбаа-талаа ландшафттары басымдуулук кылып токойлордун көпчүлүгү келип чыгышы боюнча антропогендик. Түштүк, чыгыш тоо капталдарына жаан-чачын азыраак түшүп, бирок жылуулук көп болгондуктан сейрек арча токойлору гана кезигип, шалбаа-талаалар аз аянтты ээлеп, талаа ландшафттары басымдуулук кылат. Жайында ири мөңгүлөр таралган аймактарда мөңгү, ал эми көпчүлүк аймактарда тоо-өрөөн шамалы согот.

Топурак-өсүмдүк катмары бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүккө баш ийип тарап, анын калыптанышына аймактын өнүгүү тарыхы, физикалык географиялык, акыркы учурда антропогендик факторлордун тийгизген таасири зор. Адырларда, өрөөндөрдүн тамандарындагы түздүктөрдүн топурагы абсолюттук бийиктигине жана гидротермиялык шарттарга, башкача айтканда нымдуулук менен жылуулуктун катышына жараша өзгөрүп, ачык-коңур, коңур, кара-коңур, кээде кара топурак таралып, ал эми Чүй өрөөнүндө түндүктүн боз, жер астындагы суулар жакын жайгашкан жерлерде шалбаалуу саз топурактары кезигет. Түндүктүн аз карбонаттуу боз топурагы тоо этегиндеги түздүктөрүндө лёсс сымал чополуу тектердин үстүндө пайда болуп, анын ачык жана күңүрт типчелери кеңири кездешет. Механикалык курамы оор, жеңил жана кумдук чополуу. Чириндилүүлүк төмөн, 1,7%ке чейин.

Ачык боз топурак минералдык заттарга бай, бирок азык заттарга жарды. Күңүрт боз топурак таштак-кумдук чополордун үстүндө өөрчүгөндөктөн механикалык курамы скелеттүү кумдуу, оор чополуу. Топурактын чириндиси жогоруураак ачык боз топуракка салыштырмалуу жана 1,5–2,5%ти түзөт. Жер алдындагы суулардын жердин бетине жакын жайгашышына байланыштуу саздуу-шалбаа, шалбаалуу- саздук, шалбаалуу боз жана саздук чым көндүү шор топурактары пайда болот. Ала- Арча жана Аламиндин капчыгайларын курчап турган тоо капталдарында нымдуулук жана жылуулук бирдей эмес таралгандыктан, топурактын таралышынын бийиктик алкактуулугунун структурасы тоонун географиялык абалына, абсолюттук бийиктигине, бетинин тилмеленишине, экспозицияларына, климаттык шарттарына байланыштуу. Тоо этектеринде ачык жана күңүрт коңур, ал эми бөксө тоо беттеринде кара топурактар таралган. 1700–2200 мден 2400мге чейин тоонун коңур топурактары өөрчүп, профили жука, таштак, андыктан эрозияга көбүрөөк дуушарланат. Чириндүүлүк ачык коңур топуракта 2,5–3,5%, күңүрт коңур топуракта 4,5–6,5. Орто бийик тоолуу аймакта карагай токойлорунда күңүрт каралжын түстөгү, же тоонун кара топурак сымал токой топурактары, андан жогорку бийик тоо беттеринде тоонун шалбаалуу талаа, шалбаалуу субальп жана альп топурактары кеңири таралган.

Топурак талкаланган катуу тектердин үстүндө калыптанып, ийне жалбырактардын чала чириген катмарчасынан, чиринди жана ачык күрөң түстүү иллювий горизонттордон турат. Топурак жука, калыңдыгы 50–60 см. Чириндинин өлчөмү 6–17%. 2500–3500 м бийиктигинде субальп шалбаалуу

талаа, шалбаа топурактары делювий жана элювий чөкмөлөрүнүн үстүндө калыптанган. Субальп шалбаалуу талаа топурагы тоонун күнгөй беттеринде кезигип, чымдуу келет. Субальп тоо-шалбаа топурагы тескей беттерден орун алып, чириндилүү 8–15%. Чириндүүлүк шалбаалуу талаа топурагында 6–10%. 3200 мден жогору жайгашкан бөлүктөрүндө татаал биоклиматтык шарттарда альп шалбаалуу талаа жана тоо-шалбаа топурактары пайда болгон. Альп шалбаалуу талаа топурагы чириндиге бай, жылуу режими басымдуулук кылат. Жылуулуктун жетишсиздиги, көп жылдык тондун таралышы топуракка топтолгон өсүмдүктөрдүн калдыктары чала чиринди түрүндө топтолот жана чымдуу келет. Топурактардын үстүнкү жука катмарында чириндүүлүк 10–15%ке чейин.

Изилденип жаткан аймактын Чүй өрөөнүнө чейинки бөлүгү тоолуу аймакта жайгашкандыктан өсүмдүктөрүнүн таралышында бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүк даана байкалат. Чөй өрөөнүнүн таманында чөл жана жарым чөл таралып, кээде ал 1000 м бийиктикке чейин көтөрүлөт. Ным жетишсиз шарттарда өрчүп-өнүккөндүктөн чөлдөрдө өсүмдүктөрдүн басымдуу бөлүгүн ксерофиттер түзөт. Өсүмдүктөрүнүн флоралык курамы жарды жана 80ге жакын өсүмдүктөрдүн түрү кезигет. Негизинен шыбактуу чөлдөр басымдуулук кылып, жаз мезгилинде эфемер жана эфемероиддер жердин бетин тегиз каптап, өзгөчө ландшафттын тибин пайда кылат. Алардын вегетациясы аяктагандан кийин боз топурактуу чөлдөрдө шыбактар, бадал жана бадалчалар үстөмдүк кылат. Чөлдөрдүн өсүмдүктөрү адам баласынын чарбачылык таасиринен өзгөрүүгө учурап, алардын бир бөлүгү айдоо аянттарына айланса, ал эми калганы жазгы, күзгү жана кышкы жайыт катары пайдаланылат. Чөл

өсүмдүктүү тилкеден жогору жарым чөл таралган. Жарым чөлдө чөл өсүмдүктөрүнөн шыбактар, ал эми талаа өсүмдүктөрүнөн дүңгөлүү кылканактуулар кезигет. Андан жогору талаа өсүмдүктөрү, анын ичинен көп жылдык суукка жана кургакчылыкка чыдамдуу чөп өсүмдүктөрү басымдуулук кылат. Флоралык курамы чөл жана жарым чөлгө салыштырмалуу бай, 400гө жакын өсүмдүк түрү кездешет.

Кыргыз Ала-Тоосунун капталдарында деңиз деңгээлинен 700–1500 мге чейинки бийиктиктерде таралган. Бетеге, ак кылкандын түрлөрү таралган. Чөл менен чектешкен бийиктиктерде бетеге-шыбактуу, шыбак-ак кылкандуу, ал эми орто бийиктиктеги тоо капталдарынын жогорку чегинде бетеге, ак кылкан, чымдак тоо сулусу үстөмдүк кылат.

Абсолюттук бийик жогорулаган сайын акырындап талаа өсүмдүктөрү шалбаа өсүмдүктөрүнө өтөт. 1600–2400 м бийиктикке чейин бийик чөптүү шалбаалар бадалдуу жайыктарды ээлейт. Климаттык шарттардын ыңгайлуу болушу флорасынын түрдүк курамы бай. Негизинен шалбаа каз таманы, ак сокто, кылкансыз түбү бош, кымыздык, марал кулак, шалбаа түлкү куйругу, жер буурчак, балдыркан, көк чай чөп, кой жалбырагы, ичке жалбырактуу жылган, шимүүр, тоо тыйынчагы, ат кулак, ал эми дарыя жайылмаларындагы шалбааларда сүйсөн, ыраңы, кара кыяк, жылган басымдуулук кылат.

Орто бийик тоо капталдарында бийик чөптүү шалбаалар таралган бийиктиктерде жана андан жогору 3000 м. бийиктикке чейин токой өсүмдүктөрү таралган. Ийне жалбырактуу токойлордо Тянь-Шань карагайы, арчалар үстөмдүк кылат. Тоонун кургакчыл беттеринде жана адам баласынын таасири зор болгон аймактарда ири аянтты арчалуу токойлор, андан кийин карагайлуу токойлор ээлейт. Алардын арасында пирола, рамшия, тоо элик балдырканы, цицербита,

шалбаа буурчагы өсөт. Токойлор кыртышты, нымды сактоодо мааниси өтө зор.

2500–3000 м абсолюттук бийиктиктерде орто бийик чөптүү субальп шалбаасы таралып, негизинен тоо шимүүрү, чекилдек, кымыздык, түлкү куйрук, тогуз төбөл, каз таманы басымдуулук кылып, бадалдардан арча, төө куйрук, шилби да кездешет.

3000 м бийиктиктен жогору жапыз чөптүү альп шалбаасы таралган. Мында доңуз сырт, ыраң, көбүргөн, бийик тоо кой жалбырагы, тогуз төбөл, альп жылганы, жөргөмүш кымыздыгы, эдельвейс өсүмдүк катмарынын негизин түзөт.

Доңуз сырттуу шалбаалар Кыргыз Ала-Тоосунда да кезигет. Альп шалбааларынан жогору 3200–4200 м бийиктиктерде криофилдик жаздык сымал өсүмдүктөр өсүп, флоралык курамы жарды келип, ашууларга, мөңгү, аска жана эшилме жерлерге жакын таралып, жер жаздык, кекектер, соссюрея ж.б. жаздык сымал өсүмдүктөр өсөт. Криофилдик жаздык сымал өсүмдүктөрдөн жогору анча чоң эмес аянттарды тоо тундралары араалча-аралча түрүндө таралган. Эңилчектер, мамык чөптөр, криофит өсүмдүктөрү, ырандар ж.б. өсүмдүктөр өсөт.

Ландшафттардын калыптанышына жаныбар дүйнөсүнүн тийгизген таасири чоң. Жаныбарлардын ландшафттардын пайда болушуна тийгизген таасири бир нече негизги аспектилер аркылуу чагылдырылат, анткени жаныбарлар экосистеманын маанилүү бөлүгү болуп саналат жана айлана-чөйрөнүн физикалык да, биологиялык да түзүмүн олуттуу түрдө өзгөртө алат. Алар ландшафттардын компоненттеринин бири катары көптөгөн процесстерге катышат, алар өз кезегинде ландшафттардын өзгөрүшүнө жана өнүгүшүнө алып келет. Топурак пайда болуу процессине катышып, айрым жаныбарлар өсүмдүктөрдүн гүлдөрүн жана үрөндөрүн таратууда чоң ролду аткарат. Бул процесстин натыйжасында өсүмдүктөрдүн

түрлөрү таралып, жаңы жерлерде алардын өсүү мүмкүнчүлүгү пайда болот. Негизинен илбирс, түлкү, тоо эчки, карышкыр, элик, кекилик, чил, улар, көгүчкөн, курт-кумурскалар кеңири таралган.

Изилденип жаткан аймак Кыргыз Ала-Тоосунун эң бийик борбордук бөлүгүндө, борбор каалабыз Бишкек шаарына жакын жайгашкандыктан рекреациялык максатта кеңири пайдаланылат. Ала-Арча улуттук паркы, Ала-Арча-Аламидин курорт зонасы жайгашкан. 1976-жылга чейин капчыгай аркылуу Суусамыр жайлоосуна мал айдалчу жол өтүп, жергиликтүү калк аймакты жайыт катары пайдаланып, ал эми шаар калкы чар жайыт эс алгандыгына байланыштуу, айрыкча токой, бийик тоолуу шалбаа талаа, шалбаа ландшафттары терең өзгөрүүгө учурап, айрыкча жаныбарларлары, өсүмдүк катмары бир кыйла өзгөрүүгө учураган. 1976- жылы Ала-Арча капчыгайынын уникалдуу ландшафтын коргоо, калыбына келтирүү жана рекреациялык максатта пайдалануу үчүн улуттук парк уюштурулган. Токойду калыбына келтирүү үчүн карагай, арча, жазы жалбырактуу дарактардын көчөттөрү отургузулууда. Бирок, жылдан-жылга эс алуучулардын санын өсүшүнүн натыйжасында айрыкча рекреациялык зонанын ландшафттары терең өзгөрүүгө дуушар болуп, жабыркоодо. Ошол себептен сөзсүз түрдө эс алуучулардын санын жөнгө салуу зарыл.

Аламүдүн капчыгайынын баш жагынада жайгашкан шалбаалуу, шалба талаалуу альп жана субальп ландшафттары жайкы жайыт катары пайдаланылып, малдын санынын өсүшү, аларды туура эмес пайдалануунун натыйжасында пайдалуу өсүмдүктөр азайып, отоо чөптөрдүн саны көбөйүүдө. Капчыгайдан минералдуу суу булактары чыккандыктан Аламидин курорт

зонасы уюштурулган. Азыркы учурда көптөгөн эс алуучу жайлар уюштурулуп, аймактын геоэкологиялык абалы начарлоодо. Ала-Арча жана Аламидин дарыяларынын ландшафттарынын геоэкологиялык абалын жакшыртуу максатында жаратылыш шарттарынын өзгөчөлүгүн, адам баласынын таасирин жана ландшафттардын ал таасирге туруктуулугун, климаттын өзгөрүшүн эске алып комплекстүү иш-чараларды жүргүзүү зарыл. Ландшафты түзгөн ар бир когмпоненттин, жалпысынан ландшафттардын абалын жакшыртуу үчүн жабыркаган аймактарды рекультивациялоо зарыл. Ала-Арча менен Аламидин сууларынын аралыгында аябай эрозияга учураган аймактар бар. Топурактын андан ары жабыркашына жол бербөө үчүн коргоочу токой тилкелерин түзүү, ошондой эле террассалоо, энкейиштерди бекемдөө керек. Биологиялык күрөштүн ыкмаларына топуракты шамал жана суу эрозиясын алдын алуу үчүн жергиликтүү өсүмдүктөрдү калыбына келтирүү геоэкологияны жакшыртуунун маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Жайыт катары кеңири пайдаланган аймактарда өсүмдүктөрдүн жана топурактын бузулушуна жол бербөө үчүн туруктуу жайыттарды пайдалануу системаларын

иштеп чыгуу керек. Флора жана фаунаны сактоо үчүн браконьерликке жана токойлорду мыйзамсыз кыюуга каршы чараларды күчөтүү ландшафттардын геоэкологиялык абалын жакшыртууга салым кошот. Токойлордун аянтын калыбына келтирүү, которуштуруп айдоо жана кыртыштын жана суунун булганышын азайтуу үчүн химиялык жер семирткичтерди колдонууну минималдаштыруу иш-чаралардагы ландшафттарга оң таасирин тийгизет [2]. Аймакта жайгашкан дарыялардын жана көлдөрдүн абалын жакшыртуу үчүн сууну сарамжалдуу пайдалануу, жээктерин бекитүү, саркындылардан тазалоо системаларын куруу иш чараларын жүргүзүү зарыл. Ландшафттардын климаттын өзгөрүшүнө жана адамдын таасирине туруктуулугун жогорулатуу, анын геоэкологиялык абалын жакшыртуунун маанилүү кадамы болуп саналат. Бул биоартүрдүүлүктү сактоого жардам берген өсүмдүктөрдү калыбына келтирүү, ошондой эле жаныбарлардын миграциясы үчүн коридорлорду түзүү. Жерди пайдаланууну башкарууда аймакты жайыт, дыйканчылык, токой жана корголуучу, рекреациялык зоналарга бөлүп алуу дагы ландшафттарга болгон басымды азайтууга жардам берет.

Адабияттар:

1. Кадыркулов М.К. Кыргызстандын физикалык географиясы. -2012-С. 15-58
2. Токторова Р.А., Женишбекова М.Ж. Климат Бишкека и его экологическое состояние.// Вестник КНУ. - 2023. -С. 87-93

Рецензент: г.и.к., доцент Бокоева Э.Т.

Файзуллаев Н. Ш.

Ж. Баласагын атындагы ККУ

Файзуллаев Н. Ш.

КНУ им. Ж. Баласагына

Fayzullaev N. Sh.

KNU named after J. Balasagyn

**ЛЕЙЛЕК РАЙОНУНУН КАЛКЫ ЖАНА КАЛКТУУ КОНУШТАРЫНЫН
ЖАЙГАШУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

**ОСОБЕННОСТИ РАЗМЕЩЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ И НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ
ЛЕЙЛЕКСКОГО РАЙОНА**

**FEATURES OF THE POPULATION AND SETTLEMENTS
OF THE LEILEK DISTRICT**

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макалада Лейлек районунун калктуу конуштарынын калкы жана жайгашуу өзгөчөлүктөрү каралды. Мындан сырткары калк жайгашкан калктуу конуштардын өзгөчөлүктөрүн аныктап, аларга мүнөздөмө берилди. Калктын жайгашуусуна, калктуу конуштардын тибине жана өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүлдү.

Аннотация. В данной научной статье рассмотрены населения и особенности размещения населённых пунктов Лейлекского района. Кроме этого на основе исследований определены и характеризованы особенности населенных пунктов. Произведен анализ особенности размещения населения населенных пунктов и типы населенных пунктов региона.

Abstract: This article discusses the features of population distribution and settlements of the Leilek district. In addition, on the basis of research, the features of settlements have been identified and characterized. The analysis of the features of population distribution and types of settlements in the region is carried out.

Негизги сөздөр: Калк, отурукташуу, калктуу конуш, айыл-кыштак, жайгашуу, бийиктик алкактуулук, деңиз деңгээли.

Ключевые слова: Размещение, населения, поселения, сельское поселение, расселение. высотная поясность.

Keywords: Accommodation, population, settlements, archaeological excavations, expeditions, information, economy, rural settlement, accommodation.

Изилдөөнүн максаты. Алыскы четки статистикалык бөлүмүнөн алынган район катары анын калкынын географиясын маалыматтардын негизинде Лейлек жана отурукташуусунун өзгөчөлүктөрүн, районунун калкын, калкынын ошондой эле жалпысынан райондо отурукташуусун, алардын формасын жана демографиялык процесстер кандай жүрүп типтерин изилдөө.

Изилдөөнүн милдети. Райондогу калктуу конуштардын географиясына жатканын изилдөө актуалдуу көйгөлөрдүн бири.

Илимий адабияттардын жана мүнөздөмө берип, анын өзгөчөлүктөрүн статистикалык, райондун социалдык жана аныктоо, ошондой эле азыркы мезгилдеги

калктын отурукташуусунун изилздеп, аларга баа берүү илимий макаланын милдети болуп эсептелет.

Лейлек районунун географиялык абалы ыңгайлуу, салыштырмалуу түздүктүү рельеф, бул көп тармактуу экономиканын өсүшүнө таасир этет. Аймактагы калктын жайгашуусун изилдөөдө биринчи кезекте ал аймактын айыл чарбасына жана калктын жайгашуусуна негиздүү болгон рельефин эске алуу зарыл.

Лейлек району Кыргыз республикасынын Баткен областынын эң четки батыш бөлүгүндөгү административдик район. Лейлек району 1928-жылдын 10-октябрында Ош областынын курамында түзүлгөн, 1999-жылы Баткен областынын

курамына кирген. Райондун борбору Раззаков шаары, ал Бишкек шаарынан 1050км., областын борбору Баткен шаарынан 135км. Пролетарск (Тажикстан) темир жолстанциясынан 42км. Аралыкта жайгашкан. Райондун жалпы территориясы 4657 чарчы км. Район чыгышынан Баткен району менен, ал эми батыш, түштүк жана түндүк тарабынан Тажик Республикасы менен чектешет. Лейлек районунун аймагында Раззаков шаар башкармалыгы жана 9 айыл аймагы бар, алар өз ичине 51 калктуу конушту камтыйт. Райондун борбору Раззаков шаары. Калкынын саны 153678 киши, 1км² аянтка орточо 32-33 киши туура келет [3].

Таблица 1

Лейлек районунун администрациялык-аймактык бөлүнүшү

№	Айыл аймактардын аталышы	Калкынын саны
1	Раззаков шаар башкармалыгы	35 311
2	Кулунду айыл аймагы	25 077
3	Сумбул айыл аймагы	16 975
4	Жаңы-Жерайыл аймагы	15 885
5	Бешкент айыл аймагы	11 963
6	Тогуз-Булак айыл аймагы	11 439
7	Катыраң айыл аймагы	11 092
8	Лейлек айыл аймагы	8 519
9	Ак-Суу айыл аймагы	8 131
10	Кең-Талаа (Маргун) айыл аймагы	5 646
	Райондун калкынын жалпы саны:	153 678

Калктын отурукташуусунда жаратылыш шарттары жана табигый ресурстар негизги ролду ойнойт. Буларды жогоруда көрсөтүлгөн маалыматтар боюнча көрүүгө болот. Калктуу пункттарды жайгаштырууда, өнүктүрүүдө, архитектуралык структурасын пландоодо, ыңгайлуу шарттар менен камсыз болуп жайгашуусунда жана ошол калктуу пункттун өнөр жай тармагынын кандайдыр бир кесидинин багыты боюнча курулуусунда аймактын жаратылыш шарты жана табигый ресурстары эң керектүү негизги фактор болуп саналат [5].

Лейлек районунун калкынын бийиктик алкактуулук боюнча жайгашуусун

жана калктуу пункттарын изилдөөдө республиканын башка областтарынан жана райондорунан жаратылыш шарттарынын өзгөчөлүгү, айылчарбада адистешүүсү жана калктуу конуштардын жайгашуусу системалары боюнча айырмаланат.

Лейлек районунун калкы 3 бийиктик зоналарда жайгашкан. Деңиз деңгээлинен 1000 метрге ченинги жайгашкан Арка, Кулунду, Ак-Суу өрөөндөрүндө жайгашкан Кулунду, Ак-Арык, Раззаков, Интернационал, Булак-Башы, Кайрагач, Бешкент, Арка, Достук, Жаштык, Ак-Суу, Жеңиш, Алга жана башка айылдар. Бул өрөөндөрдө негизги калк топтолуп жердин көпчүлүгү иштетилет [3].

Таблица 2

Деңиз деңгээлинен 500-1000м чейинки бийиктикте жайгашкан айылдардын калкы

№	Айылдардын аталышы	Калкынын саны	№	Айылдардын аталышы	Калкынын саны
1.	Кулунду	10 033	10.	Андархам (К. Маркс)	2 670
2.	Интернациональное	4 038	11.	Максат	905
3.	Ак-Арык (Коммунизм)	4 564	12.	Бешкент	4 227
4.	Раззаков (Ленин)	4 012	13.	Ак-Суу	3 785
5.	Достук	4 167	14.	Кайрагач	2 771
6.	Арка	4 391	15.	Эскиоочу	1 709
7.	Борбордук	7 327	16.	Чоюнчу (Жеңиш)	1 864
8.	Булак-Башы	1 525	17.	Суу-Башы	650
9.	Жаркыштак (Алга)	1 528	18.	Жезкен	304
Калктын жалпы саны:					60470

Ошондой эле деңиз деңгээлинен 1000-1500м. бийиктиктеги тоо этектеринде сугат жерлеринин аздыгы жана кайрак жерлердин басымдуулугу менен мүнөздөлүп, отурукташуу планында аймакты айыл аймактар.

Таблица 3

Деңиз деңгээлинен 1000-1500м чейинки бийиктикте жайгашкан айылдардын калкы

№	Айылдардын аталышы	Калкынын саны	№	Айылдардын аталышы	Калкынын саны
1.	Раззаков шаары	23899	12.	Кара-Суу	1 608
2.	Ак-Таш (Андарак)	8 336	13.	Ак-Терек	1 678
3.	Катыраң	7 494	14.	Тогуз-Булак	1 271
4.	Чимген	3 243	15.	Уч-Булак (Чурбек)	1 071
5.	Мурас (Маргун)	3 378	16.	Чуянчи	1 321
6.	Тогуз-Булак	1 271	17.	Ак-Босого	947
7.	Айбике	3 066	18.	Суу-Башы	526
8.	Самат	2 695	19.	Лайлы (50лет СССР)	586
9.	Коргон	2 322	20.	Кереге-Таш (Даргаз)	247
10.	Сары-Дөбө (Коммуна)	1 818	21.	с.Жети-Таш (Дархум)	243
11.	Тайлан	1 666	Калктын жалпы саны:		68686

1500-1600 метр бийиктиктеги аралык тилке экстенсивдүү жана орундуу мүнөздөгү аймакты пайдалануунун чеги болуп эсептелет.

Кийинки бийиктик зона деңиз деңгээлинен 1500-2010 метр бийиктикте жайгашкан аймактар. Бул зооналарда айыл чарбага жарактуу жерлердин аянттары кыскарат жана калк отурукташкан аймактар эл жок бош жаткан аймактарга алмашат, башкача айтканда калк жашабаган аймактардын аянттары көбөйөт.

Таблица 3

Деңизденгээлинен 1500-2000м чейинки бийиктикте жайгашкан айылдардын калкы

№	Айылдардын аталышы	Калкынын саны	№	Айылдардын аталышы	Калкынын саны
1.	Көк-Таш	4 138	7.	Искра	2 683
2.	Кара-Булак	3 007	8.	Өзгөрүш	1 287
3.	Баул (Жаңы-Турмуш)	2 311	9.	Ай-Көл	1 318
4.	Миң-Жыгач	2 234	10.	Ак-Булак	1 002
5.	Алтын-Бешик (Голбо)	1 859	11.	Гордой (Чапаев)	543
6.	Лейлек	1 590	12.	К. Сабыров (Бөзөгүл)	512
Калктын жалпы саны:					22484

Деңиз деңгээлинен 2000 метрден бийик жайгашкан аймактарда калктуу пункттар кездешпейт. Ири айылдык калктуу пунктардын салыштырмалуу катышынын өсүмү табигый өсүштүн натыйжасында болду. Лейлек районунун айылдык калктуу пунктарын топографиялык изилдөөдө көп түрдүү отурукташуунун пландуу формаларын көрсөтөт. Лейлек районунун түздүктүү бөлүгүндө, Фергана өрөөнүнө караштуу аймактарда жана тоо аралык ойдундарда айылдык отурукташуу ири компактуу, пландоонун татаалдыгы менен айырмаланат. Бул жакта (С. А. Ковалев боюнча) ири-кварталдуу, (Кварталдуу жана жарым кварталдуу) татаал сызыктуу (көп катардуу, жана башка) жана топтолуу пландуу формалары кездешет. Тоо этегиндеги адырлуу аймакта иретсиз ~ топтошкон калктуу пунктардын формалары кездешет [5].

Ири дарыя өрөөндөрүнө көбүнчө сызыктуу көп катарлуу, дарыялардын кошулушунда кездешет. Ошондой эле бардык аймакта - жана көбүнчө ар түрдүү пландуу формадагы алктуу пунктар кездешет.

Лейлек райондунда көбүнчө кыргыз, өзбек, тажик улутундагы калк жашагандыктан айылдык калктуу пунктар басымдуулук кылат. Кыргыз айылдары жалпысынан 70 % тен ашуун калктуу конуштарды түзөт. Негизинен кыргыз, тажик кыштактары тоолуу, тоо этектеринде жайгашкан, өзбек, кыштактары тескеринче түздүктүү аймактарда Раззаков шаары, Ак-Суу айыл аймагынын, Бешкент айыл аймагынын дарыя боюндагы түздүктүү жерлерде отурукташкан. Айыл калкынын жыштыгын эсептөөдө негизги мааниде калктын санын иштетилүүчү жердин аянтына бөлүү болуп эсептелет [1].

Райондо негизинен айыл чарба функциясын аткарган айылдык отурукташкан аймактар басымдуулук кылат. Аймакта калкы жалаң мал чарбасы менен

кесиптенген калктуу конуштар анча көп эмес бөлүктү түзөт.

Негизинен багбанчылык жана жүзүмчүлүк айылдары мал чарбалыгы менен айкалышуусу Жаңы-Жер, Кулунду, Бешкент, Ак-Суу айыл аймактарында жайгашкан. Раззакова шаар башкармалыгы, Тогуз-Булак, Сумбула, айыл аймактарында тамекичилик - мал чарбачылыкка адистешкен айылдар басымдуулук кылат.

Багбанчылык жана жүзүмчүлүк, жашылча өстүрүү жана жашылча мал өстүрүүнүн айкалышы Жаңы-Жер, Кулунду, Бешкент айыл аймактарында жайгашкан. Жалпысынан бул типтеги айылдар көп кырдуу отурукташуусу менен айырмаланбайт [3].

Калктуу конуштарды типтештирүү С.А.Ковалевдун схемасы боюнча бардык калктуу конуштар 4 категорияга бөлүнүшү керек: 1)Шаарлар; 2)Шаар тибиндеги поселоктор (жумушчулардын жана курорттордун поселоктору, райондун айылдарындагы отурукташып өнүккөн функциядагы уюмдашкан жана экономикалык борборлор. 3)Айыл чарбасында отурукташуусу боюнча артыкчылыкка ээ болгон пункттар. 4)Айыл жергесинде аз калктуу пункттар. Биринчи эки категория шаар катарындагы отурукташууга кирет.

Беш категориянын ар бирөөнүн өзүнүн жайгашуусу жана өнүгүү закон ченемдүүлүгү бар ошондой эле биринчи үчөө "айыл жергесине" ылайыкташат да адамдын чарбачылык керектөөсүнө жараша "шаардын" территориясынан айырмаланып турат жана айырмаланган боюнча аталышта кала берет. Коомдук өндүрүштү территориялык уюштурууда андагы калк ар кандай иш аракетте болгондуктан айылдык пункттар ар түрдүү роль ойнойт. Бул айырмачылыктар биринчи кезекте фуункцияналдык типтештирүүдө эске алынат [5].

Калктын отурукташуусунун функционалдык тибин анализдеп карап көрсөк: биринчи типке айыл аймактар боюнча алганда Раззаков шаар башкармачылыгынан башка айыл аймактардын үлүшү чоң. Анткени Раззаков шаар башкармачылыгын райондун калкын бардык (жактан) тармактар боюнча тейлеген мекемелер орун алган. Бул жерде башка айыл аймактарга салыштырмалуу калк 3-4 эсеге жыш жайгашкан. Кыскача жыйынтыктаганда калктын отурукташуусунун функционалдык бөлүнүшүнүн бардык тибине кирет.

Калган айыл аймактарда калк негизинен айыл чарбасында эмгектенишет. Бул Лейлек районунда калктын функционалдык отурукташуусун же эмгектенишин айыл чарбасында жашоо тиричилиги боюнча мал менен жана дыйканчылык менен деп бөлүп кароого болот. Мисалы: Кулунду, Жаңы-Жер, Ак-Суу, Бешкент айыл аймактөрүндө жашаган калктуу пункттар дыйканчылык менен ал эми Катыраң, Лейлек, Сумбула айыл

аймактөрүндө калктын басымдуу бөлүгү малчылыкта эмгектенишет.

Салыштырмалуу маданий жана күнүмдүк тиричилик мүмкүнчүлүктөрдөн чектелген бир аз гана минималдык өлчөмдөгү тейлөө мекемелери бар 200-1000 кишилүү майда калктуу пункттар кездешет. Мындай пункттарга ошол жакын жердеги чоңураак калктуу конуштардын базасы катары кызмат кылган белгилүү чектелген чондуктогы бригадалар, фермалар кирет. Ушуга эле жакын бирок тейлөө кызматы боюнча чоңураак мүмкүнчүлүктөгү 300дөн 1000 кишиге чейин калкы бар майда калктуу пункттарга да бөлүнөт. Мындай калктуу пункттарга райондон Тогуз-Булак айыл аймагынан Гордой, К. Сабыров, Раззаков шаар башкармалыгына караштуу Ак-Булак, Ак-Босого айылын, Сумбула айыл аймагынан Суу-Башы айылын, Бешкент айыл аймагынан Лайлы айылын, Кен-Талаа (Маргун) айыл аймагынан Кереге-Таш (Даргаз) айылын кошууга болот [3].

Таблица 4

Майда калктуу пункттар (калктын саны 200-1000 кишиге чейин)

№	Калктуу конуштардын аталышы	Жашоочулардын саны
1.	Жети-Таш (Дархум)	954
2.	Ак-Босого (Мырза-Патча)	947
3.	Максат	905
4.	Ак-Булак	755
5.	Суу-Башы	650
6.	Лайлы	586
7.	Гордой (Чапаев)	543
8.	К. Сабыров (Бозогүл)	512
9.	Кереге-Таш	243
	Калктын жалпы саны:	6095

Күндөн-күнгө көлөмү чоңоюп, техникалык жактан да өсүп келечекте көбөйө турган 1000дөн-3000гө жакын эли бар тейлөө чөйрөсү өнүгүүдөгү орто айылдар бар. Буларга Раззаков шаар башкармалыгына караштуу Самат, Голбо, Тайлан айылдарын, Тогуз-Булак айыл аймагынан Тогуз-Булак, Миң-Жыгач, Айкөл айылдарын, Лейлек

айыл аймагынан Коргон, Кара-Суу, Ак-Терек, Лейлек айылдарын, Катыраң айыл аймагынан Баул, Өзгөрүш айылдарын, Кулунду айыл аймагынан Булак-Башы, Максат айылдарын, Сумбула айыл аймагынан Сары-Дөбө айылын, Ак-Суу айыл аймагынан Чоюнчу, Жаркыштак, Бешкент айыл аймагынан Андархам, Эскиоочу

айылдарын, Маргун айыл аймагынан Дархум айылын кошууга болот. Азыркы типтеги мындай сандагы калктуу пункттарга эсептелинген анча чоң эмес стандарттагы 50-70 орунга ылайык бала бакча, толук эмес

орто мектеп 150-500 орундуу, 200 орунду клуб жана библиотека, ФАП, 40 орунду ашкана турмуш тиричилик жактан тейлөө комбинаты баня, спорт аянтчасы ж.б. болушу керек [3].

Таблица 5

Орточо калктуу пункттар (калктын саны 1000-3000 кишиге чейин)

№	Калктуу конуштардын аталышы	Жашоочулардын саны	№	Калктуу конуштардын аталышы	Жашоочулардын саны
1.	Сумбула (Искра)	2 683	14.	Тайлан	1 666
4.	Андархам (К. Маркс)	2 670	15.	Кара-Суу	1 608
5.	Сумбула (Искра)	2 683	16.	Лейлек	1 590
6.	Кайрагач	2 771	17.	Жаркыштак (Алга)	1 528
7.	(Миң-Жыгач)	2 234	18.	Булак-Башы	1 525
8.	Коргон	2 322	19.	Чуянчи	1 321
9.	Баул (Жаңы-Турмуш)	2 311	20.	Ай-Көл	1 318
10.	Чоюнчу (Жениш)	1 864	21.	Тогуз-Булак	1 271
11.	Алтын-Бешик (Голбо)	1 859	22.	Өзгөрүш	1 287
12.	Сары-Дөбө (Коммуна)	1 818	23.	Чурбек	1 071
13.	Эскиоочу	1 709	24.	Тайлан	1 666
14.	Ак-Терек	1 678	25.	Ак-Булак	1 002
Калктын жалпы саны:					39555

Райондун пландоосу боюнча каралган борбордук тейлөө чөйрөсү менен бирдей болбосо да жогорку деңгээлдеги мектептери, ооруканалары ж.б. бар 3 миң кишиден 5миңге чейинки кээ бир айыл аймактарынын ири айылдык конуштары бар. Булардын

катарына Ак-Арык (Коммунизм), Арка, Бешкент, Достук, Көк-Таш, Раззаков (Ленин), Ак-Суу, Жаштык, Мурас (Маргун), Чимген, Айбике, Кара-Булак айылдарын кошууга болот [3].

Таблица 6

Ири калктуу пункттар (калктын саны 3000-5000 кишиге чейин)

№	Калктуу конуштардын аталышы	Калкынын саны	№	Калктуу конуштардын аталышы	Калкынын саны
1.	Акарык (Коммунизм)	4 564	7.	Ак-Суу	3 785
2.	Арка	4 391	8.	Жаштык	3 502
3.	Бешкент	4 227	9.	Мурас (Маргун)	3 378
4.	Достук	4 167	10.	Чимген	3 243
5.	Көк-Таш	4 138	11.	Айбике	3 066
6.	Раззаков (Ленин)	4 012	12.	Кара-Булак	3 007
Калктын жалпы саны:					45480

Калкы боюнча 5 миң кишиден ашкан деңгээли шаар жашоо тиричилик шарты же тагыраак айтканда маданий тиричилик тейлөөсү жакшы бардык шарты бар мектептер, медициналык мекемелер, атайы

адистештирилген соода түйүндөрү менен камсыз болгон ири айылдарга Кулунду, Андарак, Катыраң, Борбордук айылдары кирет [3].

Өтө ири калктуу пунктар (калктын саны 5000 кишиден жогору)

№	Калктуу конуштардын аталышы	Жашоочулардын саны
1.	Раззаков ш.	23899
2.	Кулунду	10 033
3.	Андарак	8 336
4.	Катыраң	7 494
5.	Боррбордук	7327
	Калктын жалпы саны:	57089

Лейлек районундагы калктуу пунктар негизинен Фергана өрөөнүнүн түштүгүндөгү түздүктүү Кулунду, Арка өрөөндөрүндө жана тоо арасындагы өрөөндөрдөн орун алган кыштактардын тибине кирет. Ал эми тоо сууларынын, капчыгайлардан чыга беришинде жайгашкан кыштактардын тибине Бешкент айыл аймагына караштуу Бешкент, Кайрагач, Эскиоочу айылдары, Катыраң айыл аймагынын Катыраң, Патаң айылдары, Лейлек айыл аймагынын Коргон айылы, Ак-Суу айыл аймагынын Кара-Камар, Ак-Суу, Алга, Жеңиш айылдарын кошууга болот [3].

Пландоо формасы боюнча калктуу пункттарды төмөндөгүдөй классификациялоо болот.

1. Сызыктуу (бир сызыктуу, эки сызыктуу, көп катарлуу, айлана түрүндө)
2. Топтошкон же баш аламан жайгашкан.
3. Эркин
4. Кварталдык.

Лейлек районунун калктуу пункттары жогорку классификация боюнча жайгашышын көпчүлүгүн биринчи типтеги эки сызыктуусуна кошууга болот. Анткени көпчүлүк калктуу конуштар Козу-Баглан

(төмөнкү агымы Кожо-Бакырган) суусунун жана Ак-Суу суусунун жээктеринде жайгашкан. Экинчи типке башка айылдардан обочолонгон Кулунду, Раззаков, Ак-Арык, Тогуз-Булак, Миң-Жыгач жана башка айылдарын киргизүүгө болот.

Үчүнчү типке өз алдынча жалгыз турган айылдар деп эсептелинген Кара-Булак, Көк-Таш, Ак-Босого (Маргун), Баул, Өзгөрүш жана башка айылдары кирет.

Төртүнчү типке райондун борбору болуп эсептелинген Раззаков шаары жана ага жанаша жайгашкан түндүк тарабындагы Чимген, Самат түштүк тарабындагы Тайлан, Ак-Булак айылдарын кошууга болот [5].

Жыйынтыктап айтканда Лейлек районунун калкын С.А. Ковалевдун айыл-кыштак калкынын отурукташуусунун формасына жана типтештирүүсүнө бөлүүгө аракеттер болду.

Лейлек районунда көбүрөөк таралган тип - тоо этегиндеги делювий шилендилеринде жайгашкан кыштактардын тиби, ал жерлерге сугат иштерин жүргүзүү ыңгайлуу экендигин иш жүзүндө далилдөөгө мүмкүн экендигине ишеним пайда болду.

Адабияттар

1. Гужин Г.С. Современные проблемы географии населения горных районов Средней Азии (на примере Киргизии и Таджикистана). Афтореф. Док.дисс. МГУ.М. 1969.
2. Гречко В.В. География населения (с основы демографии и география населения). Учебное пособие. Бишкек. Илим,1991.
3. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. I китеп: Калктын негизги социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрү. -Б.: 2023.
4. Ковалев С.А., Ковальская Н.Я. География населения. М., изд. МГУ, 1966.
5. Ковалев С.А. Сельское расселение. М., изд. МГУ, 1963.

Рецензент: г.и.к., доцент Солпиева Д.Т.

Хикматов Ф.¹, Донбаева Г.Ч.², Исакова А.Я.³, Хикматов Б.Ф.³, Эрлапасов Н.Б.³

Ўзбекистон Республикасынинг Ўзгача кырдааллар министрлигининг Жарандык коргонуу институту¹,

Ж.Баласагын атындагы КУУ²,

М.Улугбек атындагы Ўзбекистон Республикасынинг Улуттук университети³,

Хикматов Ф., Донбаева Г.Ч., Исакова А.Я., Хикматов Б.Ф., Эрлапасов Н.Б.

Институт гражданской защиты МЧС Республики Узбекистан¹,

КНУ им. Ж. Баласагына²,

Национальный университет Республики Узбекистан им.М.Улугбека³,

Hikmatov F., Donbaeva G., Isakova A., Hikmatov B., Erlapasov N.

Institute of Civil Protection of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Uzbekistan¹,

KNU named after J. Balasagyn²,

M. Ulugbek National University of the Republic of Uzbekistan³,

БАТЫШ ТЯНЬ-ШАНЬДЫН КИЧИ ДАРЫЯЛАРЫНДАГЫ СЕЛ АГЫМДАРЫНЫН МАКСИМАЛДЫК ЧЫГЫМДАРЫН ЭСЕПТӨӨ

РАСЧЕТ МАКСИМАЛЬНЫХ РАСХОДОВ СЕЛЕВЫХ ПАВОДКОВ МАЛЫХ РЕК ЗАПАДНОГО ТЯНЬ-ШАНЯ

CALCULATION OF MAXIMUM MUDFLOW DISCHARGES OF SMALL RIVERS IN THE WESTERN TIEN SHAN

Кыскача мүнөздөмө: Иш жамгыр генезисине байланыштуу сел ташкынынын максималдык чыгымдарын эсептөө маселелерине арналган. Көйгөй Чирчик-Ахангаран бассейниндеги (Батыш Тянь-Шань) кичи дарыяларынын мисалында изилденген. Эсептөөлөр өсүмдүктөрдүн нымдуулукту кармап калуусу жана инфильтрациянын натыйжасында жамгырдын жоготуу көлөмүн эске алуу менен жүргүзүлгөн. Сел ташкындарынын максималдык чыгымдарынын жыйынтыктары Ю.Б.Виноградовдун, Ю.М.Денисовдун жана А.Ф.Шахидовдун маалыматтары менен салыштырылып, алардын окшоштугу көрсөтүлгөн.

Аннотация: Работа посвящена вопросам расчета максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса. Проблема изучена на примере малых рек Чирчик-Ахангаранского бассейна (Западный Тянь-Шань). Расчеты произведены с учетом потерь дождя в виде перехвата влаги растительностью и инфильтрации. Произведено сопоставление результатов расчетов максимальных расходов селевых паводков с данными Ю.Б.Виноградова, Ю.М.Денисова и А.Ф.Шахидова и показана их сходимость.

Abstract: The work is devoted to the issues of calculating the maximum flow rates of mudflow floods of rain genesis. The problem is studied using the example of small rivers of the Chirchik-Akhangaran basin (Western Tien Shan). Calculations are made taking into account rain losses in the form of moisture interception by vegetation and infiltration. The results of calculations of maximum mudflow discharges were compared with the data of Yu.B. Vinogradov, Yu.M. Denisov and A.F. Shakhidov and their convergence was shown.

Негизги сөздөр: дарыя, дарыя бассейни, нөшөр жаан-чачын, жамгыр ташкыны, суунун максималдык чыгымы, эсептөө, натыйжаларды баалоо.

Ключевые слова: река, речной бассейн, ливневые осадки, дождевой паводок, максимальный расход воды, расчет, оценка результатов.

Keywords: river, river basin, heavy rainfall, rainfall, maximum water flow, calculation, evaluation of results.

Введение. В мире, в результате изменения климата, учащаются повторяемость опасных гидрометеорологических явлений, в том числе, интенсивное таяние снежного покрова, атмосферные осадки с большой интенсивностью и, формирующих после них селевые потоки, наводнения и другие. Среди них особо отличаются селевые паводки дождевого генезиса, которые приносят большой материальный и моральный ущерб человечеству. В связи с этим, исследование гидрометеорологических условий формирования селевых паводков в речных бассейнах горных стран имеет особую актуальность [8,9,10].

Положительное решение этих проблем предопределяет эффективность организации работы систем раннего оповещения об опасных гидрометеорологических явлениях, в частности, селевых паводках. Рассмотрение этих вопросов еще более важно на примере рек Чирчик-Ахангаранского бассейна, который отличается селеактивностью по сравнению с другими горными трансграничными речными бассейнами Кыргызстана и Узбекистана.

Определение величины максимальных расходов селевых паводков является наиболее важной задачей при проектировании, строительстве и эксплуатации гидротехнических сооружений. Недоучет величины максимальных расходов воды часто приводит к преждевременному выходу из строя сооружений, затоплению пойм и террас рек, а иногда - к человеческим жертвам. Наоборот, завышение их значения

приводит к повышению стоимости сооружений и снижению их экономической эффективности.

Целью исследования является усовершенствование методов расчета характеристик максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса, на примере малых горных рек Западного Тянь-Шаня, бассейны которых расположены на стыке границ республик Кыргызстана и Узбекистана.

В работе, в качестве основной исходной информации были использованы материалы стандартных сетевых наблюдений Агентства гидрометеорологической службы – Узгидромета при Министерстве экологии, охраны окружающей среды и изменения климата Республики Узбекистан. Они дополнены с данными Научно-исследовательского гидрометеорологического института (НИГМИ) и другими отраслевыми научно-исследовательскими институтами.

Основные результаты и их обсуждение. Вопросы, связанные с формированием максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса рассмотрены в фундаментальных трудах М.Н. Большакова, Ю.Б.Виноградова, Ю.М.Денисова, С.М.Флейшмана, М.А.Мамедова, А.Ф.Шахидова и других [1, 2, 4, 5, 12, 15]. Ниже, вкратце рассмотрим те вопросы, которые связаны с оценкой современного состояния методов расчета максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса.

Как отмечают В.Е.Чуб, Г.Н.Трофимов и А.С.Меркушкин, для 33,7% рек

Узбекистана сведений о максимальных расходах селевых потоков вообще отсутствуют. Из них 29,3% относится к бассейну Амударьи и 38,1% к малым рекам бассейна Сырдарьи. Для более 70% случаев зарегистрированных селей место (гидроствор) такой оценки максимумов определить невозможно [14, 16].

В аналогичных случаях величина максимальных расходов зарегистрированных селевых паводков определяется способом изучения их следов. На основании полевых материалов расчеты максимальных расходов производятся с применением гидравлических и геометрических способов. При этом максимальную скорость течения селевого потока ($q_{\max}$) можно рассчитать по формуле А.Шези:

$$q_{\max} = C\sqrt{R \cdot i} \quad (1)$$

где: C - коэффициент Шези; R - гидравлический радиус; i - уклон русла.

Расчет площади поперечного сечения, соответствующая максимальному расходу ($Q_{\max}$) выполняется с применением геометрических формул. При этом используются измеренные значения параметров поперечного сечения - ширины, глубины селевого потока.

Вопросы исследования закономерностей формирования дождевого стока на поверхности речного бассейна являются одним из важных проблем при расчете максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса. Исследователи данной проблемы выделяют следующие две основные группы факторов, определяющие формирование поверхностного дождевого стока: 1) факторы метеорологические; 2) факторы подстилающей поверхности.

К первым, т.е. метеорологическим факторам, относятся слой, интенсивность и продолжительность дождя. При рассмотрении факторов второй группы, прежде всего, нужно выделить

водопоглощающую способность почво-грунтов, т.е. инфильтрационную способность почв и грунтов. Из числа факторов подстилающей поверхности также важными являются факторы, обуславливающие скорости стекания воды по склонам и руслам рек, т.е. время добегания дождевой воды до замыкающего створа [3, 6, 7, 13, 17, 18].

При исследовании проблемы методов расчета дождевых паводков, вопросы оценки потерь стока на поверхности речного бассейна является главной задачей. Поэтому, практически все исследователи начинали свои работы с изучения этой проблемы. Здесь, как нам кажется достаточно сослаться на работы Ю.М.Денисова, Ю.Б.Виноградова, В.П.Мочалова, Г.Н.Трофимова и других [2, 5, 11, 14].

Для учета потерь дождя в виде перехвата влаги растительностью, можно рекомендовать результаты исследования Г.Н.Трофимова [19]. По его рекомендации, величину перехвата осадков растительностью можно суммарно учитывать в составе начальной потери дождя H_0 .

Как известно, время T_0 , необходимое для увлажнения почво-грунта до величины наименьшей влагоемкости (НВ) зависит от соотношения интенсивностей дождя i и инфильтрации f_0 . Зависимость между этими переменными Г.Н.Трофимовым [14] получена в следующем виде:

$$T_0 = 12,8 \cdot \left(\frac{i}{f_0} \right)^{-0,25} \quad (2)$$

Теперь, вкратце рассмотрим вопросы оценки начальной потери дождя (H_0), т.е. слоя дождя, расходуемый на первоначальное увлажнение поверхности речного бассейна. Значение H_0 определяется по выражению:

$$H_0 = \frac{HB - MG}{2} \quad (3)$$

где: НВ - наименьшая влагоемкость; МГ - максимальная гигроскопичность.

Общеизвестно, что интенсивность инфильтрации (f_i) зависит от интенсивности дождя (i). Зависимость между этими переменными получена Ю.Б.Виноградовым в следующем виде:

$$f_i = f_0 \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{i}{f_0}\right) \right]. \quad (4)$$

С учетом изложенных в литературе [2, 5, 6, 8, 14] положений, интенсивность стокообразования (q_i) определяется как разность интенсивности дождя (i) и интенсивности инфильтрации при данной интенсивности дождя (f_i , мм/мин):

$$q_i = i - f_i = i - f_0 \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{i}{f_0}\right) \right]. \quad (5)$$

Слой поверхностного стока (ΔH_q , мм) за определенный интервал времени, т.е. $t_q = t_i$, будет равен:

$$\Delta H_q = q_i \cdot t_i. \quad (6)$$

Здесь можно принять, что продолжительность времени стокообразования на склоне (T_q) меньше продолжительности времени выпадения дождя (T) на величину продолжительности времени начальной потери (T_0):

$$T_q = T - T_0. \quad (7)$$

Общий слой стока за паводок H_q вычисляется как сумма элементарных слоев стока (ΔH_q):

$$H_q = \sum \Delta H_q, \text{ мм}. \quad (8)$$

С учетом площади водосбора изучаемой реки (F) объем стока за паводок (W_q) вычисляется по выражению:

$$W_q = H_q \cdot F, \text{ мм}^3. \quad (9)$$

При известной величины объема стока за паводок средний за данный дождевой паводок расход воды будет равен:

$$\bar{Q} = \frac{W_q}{T_q}. \quad (10)$$

Зная величину объема воды за отдельный дождевой паводок (W_q) максимальный расход воды ($Q_{\max}$) можно определить следующими двумя способами:

1) исходя из треугольной аппроксимации формы гидрографа дождевого паводка (рис. 1):

$$Q_{\max} = \frac{2W_q}{T_q}; \quad (11)$$

2) по эмпирической зависимости Ю.М.Денисова:

$$Q_{\max} = a \cdot W_q^b, \quad (12)$$

где: a и b – параметры связи максимального расхода ($Q_{\max}$) и объема (W) паводка.

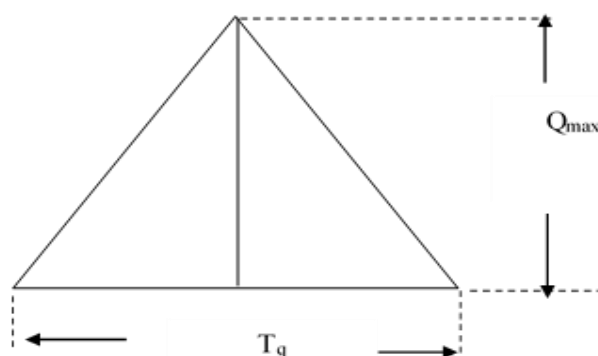

Рис. 1. Схема расчета максимального расхода дождевого паводка

К числу метеорологических факторов, как отмечено выше, относятся интенсивность, продолжительность и слой дождя. Дополнительно к этим, в качестве основных расчетных метеорологических параметров, Ю.Б.Виноградовым предложены слои дождя 0,1; 1,0 и 10 % обеспеченностью ($H_{0,1\%}$, $H_{1\%}$ и $H_{10\%}$), а также среднее число дней с дождями слоем более 1,0 мм ($\bar{m}_1$).

Нами, используя данные Ю.Б.Виноградова, были исследованы зависимости статистических характеристик дождей, т.е. предложенных этим же автором метеорологических параметров от высоты местностей (Z) для рек Чирчик-Ахангаранского бассейна. Получены аналитические выражения зависимостей,

которые имеет следующий общий вид:

$$y = a \cdot Z^2 + b \cdot Z + c, \quad (13)$$

где: y – соответствующая статистическая характеристика дождей, т.е. метеорологический параметр (m_1 , n_H , $H_{0,1\%}$,

$H_{1\%}$ и $H_{10\%}$); Z – высота метеорологического пункта, км; a , b , c – статистические показатели, значения которых представлены в таблице 1.

Таблица 1

**Параметры зависимостей статистических характеристик дождей
от высоты местности (Z)**

Характеристики дождей	Статистические показатели выражения (13)			
	a	b	c	R^2
I. Бассейн р. Чирчик				
$\overline{m_1}$	-16,7	33,6	33,2	0,62
n_H	-0,05	0,10	0,29	0,56
$H_{10\%}$ мм	-4,8	14,7	5,4	0,66
$H_{0,1\%}$ мм	-31,6	72,0	18,7	0,64
$H_{1\%}$ мм	-44,7	143	0,8	0,93
II. Междуречье Чирчика и Ахангарана				
$\overline{m_1}$	-82,0	277	-112	0,95
n_H	-0,11	0,27	0,18	0,63
$H_{10\%}$ мм	-7,9	28,2	-5,8	0,73
$H_{0,1\%}$ мм	-55,1	188	-71,8	0,92
$H_{1\%}$ мм	-82,0	277	-112	0,95
III. Бассейн р. Ахангаран				
$\overline{m_1}$	-16,1	41,8	22,3	0,49
n_H	-0,04	0,08	0,28	0,46
$H_{10\%}$ мм	-2,2	6,3	7,8	0,53
$H_{0,1\%}$ мм	-7,6	25,3	34,6	0,56
$H_{1\%}$ мм	-21,0	55,5	39,0	0,46

Примечание: m_1 – среднее в году число дождей слоем более 1 мм; n_H – параметр, условно названный Ю.Б.Виноградовым параметром асимметрии; $H_{0,1\%}$, $H_{1\%}$, $H_{10\%}$ – слои дождя 0,1, 1,0 и 10 % обеспеченностью.

Приведенная выше зависимость (13) позволяет определить входные параметры суточных сумм жидких осадков, т.е. дождей (m_1 , n_H , $H_{0,1\%}$, $H_{1\%}$, $H_{10\%}$) по заданной высоте местности (Z) или по средней взвешенной высоте бассейна реки ($H_{ср}$).

Основной параметр подстилающей поверхности водосборов (f_0) задавался для рек данного района путем подборки в соответствии с $Q_{\max}$ 1% обеспеченности, рассчитанном по фактически наблюдаемым данным. Морфометрические характеристики бассейнов (F , $H_{ср}$) определялись по картам масштаба 1:100000 или по данным справочников «Основные гидрологические

характеристики», «Гидрологическая изученность» и других.

Теперь переходим к рассмотрению некоторых методов расчета максимальных расходов дождевых паводков, предложенных Ю.Б.Виноградовым, В.М.Денисовым и Ю.М.Денисовым, А.Ф.Шахидовым. Для малых низкогорных рек и водотоков Средней Азии В.М.Денисовым предложено несколько модификаций формулы для расчета максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса. Формула, предложенная В.М.Денисовым, учитывающая морфометрические характеристики бассейна и речной сети

имеет следующий вид:

$$Q_{\max} = 0,267 \cdot \left[\frac{\alpha \cdot H \cdot F}{L} \right]^{1,5} \cdot \sqrt{\frac{J_L}{n}}, \quad (14)$$

где: α - коэффициент стока; H - суточный максимум осадков, мм; F - площадь водосбора, км²; L - длина основного русла, км; J_L - средний уклон русла; n - коэффициент шероховатости русла.

В формуле А.Ф.Шахидова, в отличие от предыдущего выражения, учитывается коэффициент потери стока (α):

$$Q_{\max} = 16,7 \cdot a_{\text{ч}} \cdot k_t \cdot F \cdot \alpha \cdot \varphi \cdot \delta_{\text{об}}, \quad (15)$$

где: F - площадь водосбора, км²; $a_{\text{ч}}$ - интенсивность ливня часовой продолжительности, мм/мин; α - коэффициент потерь стока, зависит от типа почвы; φ - коэффициент неполноты стока, зависит от площади водосбора; k_t -

переходной коэффициент для перехода от часовой интенсивности ливня к ее расчетной величине; $\delta_{\text{об}}$ - обобщенный региональный параметр.

Формула, предложенная А.Ф.Шахидовым и Б.Д.Салимовой для расчета максимальных расходов дождевых вод учитывает слой дождевых осадков:

$$Q_{\max} = \alpha \frac{\sqrt{J}}{n} (h_{\text{д}} \cdot \sqrt{F})^{1,5}, \quad (16)$$

где: α - параметр, учитывающий формы русла и водосбора; J - уклон реки; n - коэффициент шероховатости; $h_{\text{д}}$ - слой дождевых осадков.

Для расчета максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса нами определены основные морфометрические характеристики некоторых малых рек Чирчик-Ахангаранского бассейна (табл. 2).

Таблица 2

**Морфометрические характеристики малых рек
Чирчик-Ахангаранского бассейна**

№ п/п	Малые реки	Морфометрические показатели бассейна					f_0 , мм/мин
		L , км	i_p , ‰	i_b , ‰	F , км ²	$H_{\text{ср}}$, км	
1	Каранкульсай	5	130	350	15,6	1,38	0,40
2	Акташсай	6	145	480	19,3	1,67	0,40
3	Янгикургансай	6	220	530	14,3	2,20	0,50
4	Паркентсай-1	7	88	430	39,7	1,98	0,25
5	Паркентсай-2	23	88	430	145	1,90	0,25
6	Алтынбельсай	11	77	300	39,1	1,66	0,40
7	Заркентсай	6	190	440	18,6	2,00	0,40
8	Тоганбашисай	7	200	510	17,7	2,26	0,50
9	Наугарзансай	16	82	510	84,4	1,89	0,50
10	Шаугазсай	15	65	370	65,8	1,66	0,40
11	Алмалыксай	20	63	360	56,5	1,45	0,40

Примечание: f_0 – по данным Г.Н.Трофимова.

Расчеты дождевых максимумов для малых низкогорных рек Чирчик-Ахангаранского бассейна выполнены нами по формулам Ю.Б.Виноградова,

В.М.Денисова, А.Ф.Шахидова, Б.Д.Салимовой, т.е. по методическому указанию КМК-2.01.14-98 (табл. 3).

Таблица 3

**Максимальные расходы селевых паводков дождевого генезиса,
рассчитанные по разным формулам, м³/с**

№ п/п	Малые реки	Рассчитанные расходы паводков 1% обеспеченности, м ³ /с					$\bar{Q}_{\max}$
		1	2	3	4	5	
1	Каранкульсай	28,2	34,1	24,3	23,1	22,4	26,4
2	Акташсай	38,4	37,2	30,7	30,8	24,6	32,3
3	Янгикургансай	29,2	58,7	25,4	23,7	-*	34,2
4	Паркентсай-1	153	61,6	148	157	180	140
5	Паркентсай-2	314	118	293	276	356	271
6	Алтынбельсай	70,7	50,4	65,8	60,6	53,3	60,2
7	Заркентсай	46,3	32,8	53,6	66,9	75,4	55,0
8	Тоганбашисай	39,9	34,6	38,8	31,3	-	36,2
9	Наугарзансай	154	108	178	196	-	159
10	Шаугазсай	155	99,5	149	184	175	152
11	Алмалыксай	112	76,5	106	105	-	99,9

Примечание: - * - расчеты не выполнены из-за недостаточности данных наблюдений;
1 - по формуле Ю.Б.Виноградова, 2 - по КМК, 3 - по формуле А.Ф.Шахидова, 4 – по формуле В.М.Денисова, 5 - по авторам.

Как видно из таблицы 3, максимальные расходы селевых паводков, вычисленные по формулам Ю.Б.Виноградова, В.М.Денисова и А.Ф.Шахидова дают близкие значения. Отклонение, рассчитанных по этим формулам от средних значений составило 5-6%. Вычисления же по методу КМК-2.01.14-98 приводят в среднем к занижению максимальных расходов примерно на 15-20% по сравнению с средними значениями.

Сравнение средних максимумов, полученных по формулам показало, что вычисленные максимумы для 62,5% случаев меньше наблюдаемых на водомерных постах и в, соответственно, для 37,5% эти максимумы больше наблюдаемых. В среднем максимумы, рассчитанные по формулам меньше наблюдаемых всего на

8%, что говорит о достаточно хорошей сходимости расчетных и наблюдаемых значений максимальных расходов селевых паводков дождевого генезиса.

Выводы: Результаты расчетов максимальных расходов воды, вычисленные по формулам Ю.Б.Виноградова, В.М.Денисова и А.Ф.Шахидова показали близкие значения. Максимальные расходы селевых паводков дождевого генезиса, рассчитанные нами по формулам Ю.Б.Виноградова, В.М.Денисова и А.Ф.Шахидова, меньше наблюдаемых на водомерных постах, в среднем, всего на 8%. Это говорит о достаточно хорошей сходимости расчетных и наблюдаемых максимумов селевых паводков дождевого генезиса.

Список литературы

1. Большаков М.Н. Водные ресурсы рек Советского Тянь-Шаня и методы их расчета. - Фрунзе: Илим, 1974. - 306 с.
2. Виноградов Ю.Б. Вопросы гидрологии дождевых паводков на малых водосборах Средней Азии и Южного Казахстана // Тр. КазНИГМИ.- Алма-Ата, 1967. - Вып. 28. - 262 с.
3. Виноградов Ю.Б. Этюды о селевых потоках. - Л.: Гидрометеиздат, 1980. - 144 с.

4. Денисов В.М. О расчете максимальных расходов воды дождевых паводков // Тр.САНИИ. - Вып. 119 (200), 1986. - С.23-43.
5. Денисов Ю.М. О расчете максимальных расходов воды дождевых паводков // Тр. САНИГМИ. - Ташкент, 2006. - 264 с.
6. Исакова А.Я., Хикматов Б.Ф. Оценка изменений максимальных расходов и повторяемости селей в условиях потепления климата (на примере малых рек Чирчик-Ахангаранского бассейна) // Гидрометеорология и мониторинг окружающей среды. №1. – Ташкент, 2024. – С. 59-70.
7. Кочерга Ф.К. Селевые потоки и борьба с ними. Ташкент, 1968. - 400 с.
8. Мамедов М.А. Расчеты максимальных расходов воды горных рек. - Л.: Гидрометеиздат, 1989. - 184 с.
9. Машуков П.М. Летописи селевых явлений, их составление и предварительное обобщение // Материалы V Всесоз. совещ. по изучению селевых потоков. - Баку: Изд-во АН Азербайджан, 1962. - С.25-27.
10. Международное руководство по методам расчета основных гидрологических характеристик. - Л.: Гидрометеиздат, 1984. – 247 с.
11. Мочалов В.П. Схема расчета начальных потерь дождевого стока на водосборах селевых очагов. – В кн: Селевые потоки. Сб.3. - М.: Гидрометеиздат, 1978. - С. 116-123.
12. Мягков С.В. Геоинформационная система «Сели и прорывоопасные озера» // Экологический вестник. - Ташкент, 2010. - №6 (111). - С.15-16.
13. Салимова Б.Д. Метод расчета максимальных расходов дождевых вод с малых водосборов. - Ташкент: НИГМИ, 2011. - 96 с.
14. Трофимов Г.Н., Абдуллабекова Г.А., Мартемьянова Ю.В. К оценке вероятности формирования селей на водотоках Узбекистана // Материалы Международной научно-практической конференции. - Ташкент, 2006. - С. 325-327.
15. Флейшман С.М. Сели. - Л.: Гидрометеиздат, 1978. – 312 с.
16. Чуб В.Е., Трофимов Г.Н., Меркушкин А.С. Селевые потоки Узбекистана. - Ташкент: Изд-во НИГМИ, 2007. - 109 с.
17. Шахидов А.Ф., Салимова Б.Д., Денисов Ю.М. Руководство по расчету максимальных расходов дождевых вод. МКН 27-2007. Ведомственные нормы и правила. - Ташкент, 2008. - 60 с.
18. Яфязова Р.К. Природа селей Заилийского Алатау. Проблемы адаптации. - Алматы, 2007. – 158 с.
19. Isakova A.Y., Trofimov G.N. Estimation empiric supply of maximum flows of mud floods on small rivers in Uzbekistan // European science review. Vienna - № 3- 4, 2018. - P. 86-90.

Рецензент: д.г.н., доцент Тургунов Д.М.

Эргешов А.А., Садыралиева Н.И.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,

Талас мамлекеттик университети

Эргешов А.А., Садыралиева Н.И.

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева,

Таласский государственный университет

Ergeshov A.A., Sadyralieva N.I.

Kyrgyz State University named after. I. Arabaeva,

Talas State University

ТАЛАС ОБЛУСУНДАГЫ ТОПОНИМДЕРДИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

ФОРМИРОВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ТАЛССКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ

FORMATION OF TOPONYMS IN THE TALAS REGION AND ITS INFLUENCE ON THE SOCIO-ECONOMIC STATE

Кыскача мүнөздөмө: Талас облусунун топонимдери анын тарыхын, географиялык жана экономикалык өзгөчөлүктөрүн гана эмес, ошол жердеги жашаган элдин маданияты, дини жана руханий дүйнөсүн да чагылдырат. Мындан улам, топонимдердин калыптанышы аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир эткен жана этүүдө. Топонимдерди изилдөө Талас облусунун тарыхый жана маданий баалуулуктарын түшүнүүгө, ошондой эле анын коомдук турмушунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого өбөлгө түзөт. Өзгөчөлүктөрүн аныктоодо учурда көптөгөн топонимдер өзгөрүүгө дуушар болууда, буга ар кандай факторлор таасир этүүдө десек жаңылышпайбыз. Топонимдердин өзгөрүшүнө социалдык-экономикалык, саясий, тарыхый көз караштар, географиялык жайгашуу орду, абалы чоң таасир этип ошонун негизинде ат берүү же аталыш өзгөрүүгө дуушар болот.

Аннотация: Топонимы Таласской области отражают не только ее историю, географические и экономические особенности, но и культуру, религию и духовность проживающего там народа. Поэтому образование топонимов напрямую повлияло на социально-экономическое развитие региона и продолжает оказывать это влияние. Изучение топонимов помогает понять историко-культурные ценности Таласской области, а также определить особенности ее общественной жизни. Многие топонимы в настоящее время претерпевают изменения в определении своих признаков, и можно с уверенностью сказать, что на это влияют различные факторы. На смену топонимов большое влияние оказывают социально-экономические, политические, исторические точки зрения, географическое положение и ситуация, и на этой основе наименование или именованное может быть изменено.

Abstract: Toponyms of the Talas region reflect not only its history, geographical and economic features, but also the culture, religion and spirituality of the people living there. Therefore, the formation of toponyms directly influenced the socio-economic development of the region and continues to have this influence. The study of toponyms helps to understand the historical and cultural values of the Talas region, as well as to determine the features of its social life. Many toponyms are currently undergoing changes in the definition of their characteristics, and

it is safe to say that this is influenced by various factors. The change of toponyms is greatly influenced by socio-economic, political, historical points of view, geographical location and situation, and on this basis the name or naming can be changed.

Негизги сөздөр: Жер, Кыргызстан, топоним, социалдык, экономикалык, география, Талас.

Ключевые слова: Земля, Кыргызстан, топоним, социальная, экономическая, география, Талас.

Keywords: Land, Kyrgyzstan, toponym, social, economic, geography, Talas.

Киришүү. Талас облусу Кыргызстандын түндүк-батыш бөлүгүндө жайгашкан жана анын социалдык-экономикалык абалы бир катар факторлордон көз каранды. Бул аймактын экономикасынын негизги багыттары айыл чарба, мал чарба, чакан ишкердик жана туризм болуп саналат. Талас облусунда туризмдин потенциалы чоң, аймак кооз табигый жерлери жана бай маданий мурастары менен айырмаланат. Манас Ордосу жана Бакайыр сыяктуу тарыхый жайлар туристтерди өзүнө тартат. Жалпысынан алганда, Талас облусунун социалдык-экономикалык абалы кыйынчылыктарга туш болуп турат, бирок айыл чарба жана туризм тармагындагы потенциал аны өнүктүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Мына ушундай көрүнүштөр калтын социалдык-экономикалык абалынан кабар берип, ошол эле учурда топонимика илими менен болгон байланышын аныктоого жардам берет. Мисалы: тарыхый обочолонгон, өзгөчө аймак катарындагы мурунку Кара-Буура районунун аталышы дагы жөн жерден өзгөрүүгө дуушар болгон жок, негизги себептери бар. Райондун Айтматовдун аты менен белгилениши Талас облусундагы социалдык -экономикалык, анын ичинде туристик, рекреациялык көз караштарды өзүнө камтыйт, облустун өнүгүүсүнө түздөн түз байланыштуу десек туура болот. Байыртадан кыргыз эли көрөгөч улут болгон. “Атына заты жарашкан” деген сөз бекеринен айтылбаган. Анткени кандай географиялык аймак болбосун анын аталышына ошол жердин жайгашуу орду, климаттык шарты,

жаныбарлары, өсүмдүктөрү ж.б. өзгөчөлүктөрүнө жараша ат беришип, аталыштары келип чыккан.

Иштин максаты. Макалада Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы жана анын социалдык-экономикалык абалына тийгизген таасири жана топонимдердин келип чыгуусу, өнүгүү жолдорундагы экономикалык-социалдык көз караштары, географиялык маселелерин кароо. Аймактын географиялык абалы, калктын көчүп конуулары боюнча пайда болгон топонимдерди изилдөөгө алып, өнүгүү жолдору элдин экономикалык-социалдык абалын изилдөө. Бүгүнкү күндө топонимдердин пайда болушу жана өнүгүүсү көчмөн кыргыздардын тарыхына өзгөчө бурулуш алып келгендигин аныктоо.

Ишти изилдөө методдору. Топонимиканы изилдөө – географиялык аталыштардын келип чыгышын, тарыхый, маданий жана лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө болуп саналат. Топонимдердин келип чыгышын жана маанисин талдоо, аталыштардын түпкү сөзү, баштапкы мааниси каралат. Мисалы, "Талас" топониминин түпкү маанисин изилдөөдө тарыхый жана тилдик булактар изилденет. Топонимдердин тарыхый булактарда, жазма документтерде, карталарда жана архивдик маалыматтарда кандайча кездешерин изилдөө жана топонимдердин качан жана кандай шартта пайда болгондугу, убакыттын өтүшү менен кандай өзгөрүүлөргө учураганы каралат. Мисалы, тарыхый кол жазмалардагы же карталардагы аталыштардын азыркыга салыштырмалуу өзгөрүшүн аныктоого болот [8].

Талас облусу, Борбордук Азиянын эң байыркы жана эң кызыктуу тарыхый маданий аймактарынын бири. Географиялык жана саясий жактан салыштырмалуу обочолонуп турушу (башка факторлор менен катар) бул аймактын этностук тарыхынын, ошону менен эле катар андагы калктын материалдык жана рухий маданиятын, ага байланыштуу Жер-Суу аталыштарынын кандайдыр бир өлчөмдө өзүнчөлүгүн шарттаган, бирок ошенткен менен Орто Азиялык маданият менен жалпылыгы дагы сакталган [7].

Топонимика - Жер-Суу аттарынын келип чыгышын, алардын маанисин, азыркы учурдагы колдонулушун, аталуу тарыхын илимий негизде изилдейт [9].

Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы. Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы анын социалдык-экономикалык абалына байланыштуу. Топонимдер көбүнчө аймактагы тарыхый окуяларга, этникалык топторго жана географиялык өзгөчөлүктөргө байланган. Мисалы, "Талас" аталышы азыркы Талас дарыясы менен байланыштуу. Дарыя аталышы согуш, соода, көчмөн элдердин маршруттары сыяктуу социалдык-экономикалык аспектилерге байланыштуу. Географиялык өзгөчөлүктөрү - топонимдер жердин рельефи, суу ресурстары, жана климаттык шарттарга жараша аталышат. Мисалы, "Кара-Жыгач", "Ташкент", "Көк-Жар" сыяктуу аталыштар аймактын табигый шарттарын чагылдырат. Бул аймактагы кээ бир башка тилден келген топонимдери, тарыхый болгон маданий байланыштарды жана миграцияны көрсөтөт. Талас облусундагы топонимдер социалдык структурага жана жергиликтүү элдин жашоо шарттарына негизделген. Мисалы, "Асан" же "Кулатов" сыяктуу аталыштар жергиликтүү лидерлердин же тарыхый фигуралардын урматына коюлган. Экономикалык өнүгүү - Топонимдер соода жана айыл чарба тармактарына таасир этет. Жер аталыштары, мисалы, "Кара-Балта", "Жалал-Абад" ж.б.,

аймактагы экономикалык ишмердүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Дарыялар, көлдөр жана тоо кыркалары сууга жана жер ресурстарына байланыштуу, бул айыл чарба жана мал чарбачылыгы үчүн маанилүү. Топонимдер туризмди өнүктүрүүгө да чоң таасир этет. Талас облусунун тарыхый жана маданий жайлары, анын ичинде көчмөндөрдүн мурасы, туристтерди тартууда маанилүү роль ойнойт [5, 7].

Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы жана алардын социалдык-экономикалык абалына тийгизген таасири Кыргызстан тарыхы менен жергиликтүү өзгөчөлүктөргө байланыштуу. Топонимдер (жер аттары) облус аймагындагы элдин тарыхый-этнографиялык өзгөчөлүктөрүн, географиялык шарттарын, экономикалык өнүгүүсүн жана социалдык турмушун чагылдырат [1, 3].

1. Тарыхый жана этнографиялык таасир: Талас облусунун топонимдери көбүнчө кыргыз элинин жана ал аймактагы башка этностордун тарыхы менен тыгыз байланышта. Бул аймакта байыркы мезгилдерде түрк, сарт, уйгур жана башка элдер жашап, алардын маданияты жана тили топонимдердин калыптанышына таасир берген. Ошондой эле, Талас өрөөнүндө орто кылымдарда Көк-Теңирге ишенген элдер жашап, алардын ишенимдери да топонимдерге из калтырган.

2. Географиялык өзгөчөлүктөр жана ландшафттык элементтер: Талас облусунун рельефи жана табигый шарттары анын топонимдеринде чагылдырылган. Аймак тоо, өрөөн, суулар менен белгилүү. Мисалы, "Талас" аталышы Талас дарыясынан алынган деп эсептелет, бул дарыя болсо жергиликтүү элдин жашоо булагы катары кызмат кылган. Мындан тышкары, тоолордун жана капчыгайлардын аттары дагы топонимдердин негизин түзөт.

3. Социалдык-экономикалык таасир: Облустагы айрым топонимдер экономикалык ишмердүүлүктөргө да

байланыштуу, мисалы, мал чарбачылыгы, дыйканчылык жана соода. Бул аймакта мал чарбачылык жана дыйканчылык негизги жашоо тиричилигине айлангандыктан, топонимдерде да мал чарбачылыкка тиешелүү элементтер чагылдырылган. Ошондой эле, жибек жолу аркылуу келген соода маданияты жер аттарына өзүнүн таасирин тийгизген.

4. Маданий жана руханий таасирлер: Аймактагы айрым жер аттарынын калыптанышы руханий баалуулуктар жана маданий ишенимдер менен да байланыштуу. Мисалы, "Манас Ордо" сыяктуу аттар Манас эпосу менен байланыштуу жана бул маданий мурасты сактоодо чоң ролду ойнойт. Ошондой эле, касиеттүү делген жерлердин аттары, мисалы, "Кара-Буура" сыяктуу топонимдер, элдин руханий көз караштарын чагылдырат.

Талас облусундагы топонимдер кыргыз тарыхы, маданияты жана географиясы менен тыгыз байланышта. Бул аймакта топонимдердин келип чыгышына табигый шарттар, тарыхый окуялар жана кыргыз элинин каада-салттары таасир эткен. Төмөндө Талас облусунун айрым маанилүү топонимдери каралды:

1. Талас - Талас шаары жана дарыясы облус менен аталган. Бул аталыштын этимологиясы белгисиз болсо да, тарыхый булактарга караганда ал байыркы доорлордо да белгилүү болгон. Талас тарыхта кыргыздардын жана түрк элдеринин саясий борборлорунун бири катары таанымал. Топонимист, картограф Темиркул Эшенгуловдун айтымында, Талас – араб, фарси тилдеринде Тараз, түрк тилдеринде Талас, кытай жазмаларында Далоси, Талосе деп аталган. Таластын тарыхый аталышы Көтөлөк болгон. Маанисинде жайылып жаткан кең талаа, жайыт дегенди түшүндүрөт. Бул тууралуу Темиркул Эшенгулов "Жер тааны" рубрикасына маек куруп жатып билдирген. Анын айтымында, Көтөлөк аталышы "Манас" эпосунун Сагымбай Орозбаковдун вариантында

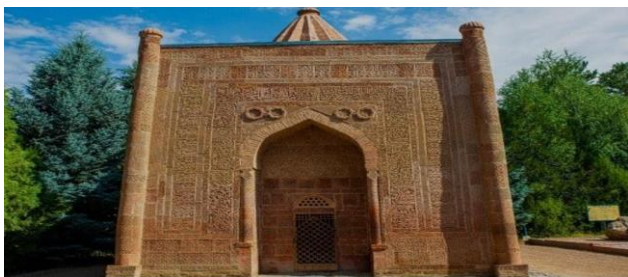
басылып чыккан эски китептеринде кездешет. "Манас" эпосунда салбурундан кайтып келе жатып өрөөндү көргөн Бакай атабыз "бул жер Талас болсун, жердегени Манас болсун" деп ат ыйгарганы айтылат. Эл арасында да Манас баатыр менен казактардын ортосунда талашка түшкөн жер болгон үчүн ушундай аталып калган деген сөз бар. Дагы бир божомолдор боюнча, бул өрөөндө тал аз өскөндүктөн ушундай ат келип чыккан делет. Анткени көчмөн кыргыз жашоосунда талдын орду чоң болгон. Андан боз үй жасалган. Бирок Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы "Манас" эпосунда жердин аты Көтөлөк деп берилет. Тилекке каршы, 1995-жылы басылып чыккан жаңы вариантында бул жок болуп чыкты", - деген Т.Эшенгулов. Топонимист Казакстандын Тараз шаарынын байыркы аты да Талас болгонун кошумчалаган [4, 7].

2. Манас - топоним. Кыргызстандын (Нарын облусунун, Жумгал району) аймагындагы кыштоо. 1913-ж. өткөн чарбалык каттоодо белгилүү болгон. Топоним Манас баатыр жүргөн жерлердин бири деп эсептелет.

Манас – топоним. Сокулук районунундагы Ат-Башы айыл кеңешине караштуу кыштак. Ат-Башы дыйканчылык өндүрүш заводунун аймагында, Бишкек - «Манас» аэропорту автомобилдик жолунун боюнда. Райондун борбору Сокулук кыштагынан 40 км түндүк-чыгыш тарапта. 1950-ж. негизделген, негизинен жашылча өстүрүү менен эмгектенишет. Орто мектеп, амбулатория, балдар бакчасы, маданият үйү, китепкана бар. Үй канаттуулар заводу, өрдөк фабрикасы иштейт.

Манас - топоним. Манас Ордо-Манас атындагы мемориалдык комплекс, бул жер Манас баатырдын күмбөзү жайгашкан деп эсептелет. Бул топоним "Манас" эпосу менен байланышкандыктан, кыргыздар үчүн чоң мааниге ээ жана Талас элинин экономикалык абалына тийгизген таасири чон. Манас топонимин уккан адам баатырдын

күмбөзүнө барууга кызыктар экендиги талашсыз

1-сүрөт. Манас ордо комплекси.

Манас, Манас-Ат – топоним. Талас Ала-Тоосунун эң бийик жеринин бири. Бийиктиги 4483,8 м. Талас тоо кыркаларынын күн батышында, Күркүрөө суу алабынын баш жагында жайгашкан. Казакстан менен Кыргызстанды бөлүп турган чек арадан 3125 м түндүктө. Өзгөчө бийиктиги, сөлөкөтү, алып турган орду менен Манас-Ата башка тоолордон бөлүнүп, айырмаланат. Манастын тоосунан бир кыйла майда суулар (Куруч-Көлдүн, Аташ-Чапкандын оң куймалары) куралат. Алардын ирилери – Кара-Шылдыр, Дандыр. Элдик уламыш боюнча Манас Талас Ала-Тоосунун жонуна чыгып, эл-журт тынчпы, келе жаткан душман – жоо барбы, жокпу деп ары жак, бери жакты карачу экен. Ошондон эл тоону ыйык көрүп, Манас-Атанын тоосу деп атап калган дейт.

Талас районунундагы Чоң-Алыш айыл кеңешине караштуу кыштак. «Манас» айыл аймагында, райондун борбору Талас шаарынан 25 км чыгыш тарапта.

3. Кара-Буура - Кара-Буура району Талас облусунун батыш бөлүгүндө жайгашкан. Чаткал менен Таласты байланыштырып туруучу ушул жол өтөт. Бул топоним ар кандай адабияттарда ар башка маанини берип келет. Топоним Манас эпосунда “Кара-Буура, Чаткалда, кайкалап кыргыз жатканда” (С.Каралаев) деп сүрөттөлөт. Андан тышкары дагы кайталангыс орду бар аймак катары мүнөздөлгөн, дагы бири фитотопоним, “Карабаткак чөптүү аймак” деген маанини

билдирет. Бул аймактын аталышы жергиликтүү флора менен байланышкан деп айтылат. Дагы бир варианты, “кара” деген сөз “чоң”, же кара түс дегенди түшүндүрсө, “Буура” сөзү мал чарбачылыгында, айрыкча кой, эчки, бугу сыяктуу жаныбарларда “буура” деген түшүнүк колдонулат жана төөнүн эркеги деп адабий китептерде сүрөттөлөт [2-7].

4. Беш-Таш - Бул аталыш “беш таш” деген сөздөн келип чыккан, ал аймактагы таштуу жерлерге байланыштуу. Беш-Таш мамлекеттик жаратылыш паркы ушул жерде жайгашкан. Талас өрөөнүндөгү «Беш-таш» капчыгайында «Беш-каракчы» тарыхый эстелиги бар. Элде ата-энесинин каргышына калып, ташка айланган беш каракчы тууралуу уламыш бар. Чынында таштар алыстан караса калпакчан беш кишидей көрүнөт.

2-сүрөт. Беш-каракчы

Бул жерлерден алтын казып, жол сала баштаганда жумушчулар бул таштарды алып салышкан. Бирок убакыттын өтүшү менен жергиликтүү малчылар кайрадан чогулуп, аларды баштапкы жерлерине коюшту. Талас обласундагы Беш-Таш жаратылыш паркындагы өзгөчөлүк ушул беш каракчы же болбосо беш ташы менен туристерди өзүнө тартып, табышмактуу топонимиканы чагылдырат.

5. Кара-Ой - “Кара-Ой” “кара үй” дегенди билдирет, бул аталыш аймактагы кара боз үйлөргө же кара жерлерге байланыштуу деп айтылып келет.

6. Өтмөк топоним - Өтмөк ашуусу Талас өрөөнүн Чүй өрөөнү менен байланыштырган өтө маанилүү ашуу болуп саналат. Аталыш "өткөн жер" же "жол" дегенди билдирет [2, 9].

3- сүрөт. Өтмөк ашуусу

7. Көк-Сай - Бул аймактын аталышы көк (жашыл) жана сай (өрөөн) деген эки сөздөн турат. Көк-Сай өрөөнү жашыл талаалары жана суу булактары менен белгилүү.

8. Кызыл-Адыр - Кызыл-Адыр аймагы "кызыл түстөгү адырлар" деген мааниге ээ, бул аймактын географиялык өзгөчөлүгүн чагылдырат.

9. Чат-Базар - "Чат" – эки суунун же жолдун кошулган жери, "базар" – базар дегенди билдирет. Бул аталыш айылдын

стратегиялык жайгашуусун көрсөтөт, анткени соода кербендеринин жолу ушул аймак аркылуу өткөн. Бул топонимдердин көпчүлүгү географиялык шарттар, тарыхый окуялар же маданий маанилүү ишмерлер менен байланышкан. Талас облусундагы топонимдерди изилдөө кыргыз тарыхын, маданиятын жана элдик фольклорду түшүнүүдө маанилүү роль ойнойт [2, 6].

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда макалада Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы жана анын социалдык-экономикалык абалына тийгизген таасири каралды. Талас облусунун айрым бир географиялык топонимдерине токтолуп, тарыхый Жер-суу аталыштарынын келип чыгуу себебине изилдөө жүргүзүлүп, Жер-суу аталыштарынын аталып калуу, себептерине токтолдук. Аймак жөнүндө жазылган чыгармалардагы, китептердеги маалыматтарга таянып, санжырачы ак сакалдардын берген маалыматтарынын негизинде жазылып, изилденилди. Талас облусундагы топонимдер тарыхый, географиялык жана социалдык-экономикалык аспектилер менен тыгыз байланышта экендиги тастыкталды.

Адабияттардын тизмеси:

1. Исаев Д. Жер-Суу аттарынын сыры. - Ф., "Мектеп". 1977-ж.
2. Источник: https://www.saveplanet.su/geo_term_6257.html © SavePlanet.su Сохраним Планету
3. Кыргызстандын географиясы. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004, 71–72б.
4. “Манас” энциклопедиясы / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы. 1995. 1-т. - 440 б.
5. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. г.Москва. 1974г.
6. Статистические данные г.Талас за 2021 год.
7. Таласская область: энциклопедия / Главный редактор. А. Карыпкулов., 1995 г. 60, 270 стр.
8. Теория и практика топонимических исследований, Московский филиал географического общества СССР. г.Москва. 1975г. 212 стр.
9. Суперанская А.В. Что такое топонимика. г.Москва. 2014г. 14-29 стр.

Рецензент: г.и.д., профессор Топчубаев А.Б.

Эркимбаева Г.Ш.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Эркимбаева Г.Ш.
КНУ им. Ж. Баласагына
Erkimbaeva G.Sh.
KNU named after J. Balasagyn

**АЗЫРКЫ ЭТАПТА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ АТМОСФЕРАЛЫК
АБАНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫН ИЗИЛДӨӨ**

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ АТМОСФЕРНОГО
ВОЗДУХА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

**RESEARCH OF THE ECOLOGICAL STATE OF ATMOSPHERIC AIR
OF THE KYRGYZ REPUBLIC AT THE PRESENT STAGE**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргызстандын учурдагы экологиялык абалы каралып, абанын PM2.5 бөлүкчөлөрү менен булганышынын деңгээлине өзгөчө басым жасалат. Атмосфералык абанын абалы, булгануу булактары жана зыяндуу заттардын эмиссиясынын статистикалык көрсөткүчтөрү жөнүндө маалыматтар берилет. Булгануунун калктын саламаттыгына жана өлкөнүн экосистемасына тийгизген таасири талданат. Ошондой эле экологиялык абалды жакшыртуу боюнча көрүлүп жаткан чаралар, анын ичинде мыйзамдык демилгелер, мониторинг жана көчмө экологиялык постторду киргизүү каралууда. Жыйынтыктап айтканда, булгануунун деңгээлин төмөндөтүү жана жарандардын жашоо сапатын жакшыртуу үчүн комплекстүү мамиленин зарылдыгы баса белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается актуальная экологическая ситуация в Кыргызстане, с особым акцентом на уровень загрязнения воздуха частицами PM2.5. Приводятся данные о состоянии атмосферного воздуха, источниках загрязнения и статистические показатели выбросов вредных веществ. Анализируется влияние загрязнения на здоровье населения и экосистему страны. Также рассматриваются принятые меры по улучшению экологической обстановки, включая законодательные инициативы, мониторинг и внедрение мобильных экологических постов. В заключение подчеркивается необходимость комплексного подхода для снижения уровня загрязнения и улучшения качества жизни граждан.

Abstract: The article examines the current environmental situation in Kyrgyzstan, with serious levels of air pollution by PM2.5 particles. Provides data on the state of the atmospheric air, sources of pollution and statistical indicators of emissions of harmful substances. The impact of pollution on public health and the country's ecosystem is analyzed. Also considered are the measures taken to improve the environmental situation, including legislative initiatives, monitoring and the introduction of mobile environmental posts. In conclusion, the need for an integrated approach to reduce pollution levels and improve the quality of life of citizens is emphasized.

Негизги сөздөр: экология, климаттын өзгөрүшү, булгануу, экологиялык көйгөйлөр.

Ключевые слова: экология, изменение климата, загрязнение окружающей среды, экологические проблемы.

Keywords: ecology, climate change, environmental pollution, environmental problems.

Экологические проблемы становятся все более актуальными для Кыргызстана. Великий писатель Чынгыз Айтматов предупреждал о возможных катастрофических последствиях пренебрежительного отношения к природе. "Природа для нас раб бесправный и безмолвный, но рано или поздно "сей раб восстанет", дело идет к тому, восстанет через смерть свою, и пойдем мы, разрушители природы, скитаться по умершей земле с вопросами до небес, но будет поздно...". Священный долг нынешнего поколения кыргызстанцев - прислушаться к обращению мудрого Аксакала и повернуться лицом к Матери-природе, чтобы не исполнилось его предупреждение своим современникам и потомкам.

Сегодня его слова звучат особенно тревожно, поскольку уровень загрязнения окружающей среды, особенно воздуха, достиг критической отметки.

Кыргызстан является важным экологическим регионом мира, где произрастает около 2% видов мировой флоры и обитает более 3% видов фауны. Однако ускоренная урбанизация, развитие промышленности и рост автотранспорта привели к серьезным экологическим проблемам. Основным фактором загрязнения воздуха в стране являются выбросы вредных веществ от автотранспорта, промышленных предприятий и частного сектора, активно использующего угольное топливо в отопительный сезон.

Анализ качества воздуха показывает, что среднегодовая концентрация частиц PM_{2.5} в Кыргызстане составляет 33,1 мкг/м³, что в 5-7 раз превышает рекомендуемые Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) нормы. В столице страны, Бишкеке, уровень загрязнения несколько снизился по сравнению с 2023 годом, но по-прежнему остается высоким.

Экологическая ситуация в Кыргызстане (2023)

Категория	Данные
Экологическая значимость	Кыргызстан входит в 200 приоритетных регионов Земли, содержит 2% мировой флоры и 3% мировой фауны.
Экологическая экспертиза	Проведено 1347 экспертиз (1179 положительных, 86 отрицательных, 40 на доработку).
Анализ качества окружающей среды	1149 проб, 8557 исследований (атмосфера, вода, почва, уголь).
Законодательные меры	Приняты законы об отходах, ограничении пластиковых пакетов (с 2027 года полный запрет).
Охрана биоресурсов	Разрешена заготовка 5 видов растений, выдано 6 разрешений на экспорт.
Контроль браконьерства	1157 убитых волков и шакалов, выплачено 1,728 млн сомов премий.
Нарушения	1313 выявленных нарушений, 679 протоколов, штрафов на 12,15 млн сомов.
Промышленная безопасность	Проведены 259 проверок, 34 дела переданы в правоохранительные органы.
Загрязнение воздуха	Кыргызстан не входит в 10 самых загрязнённых стран, но проблема качества воздуха остаётся актуальной.

Аналитики швейцарской компании IQAir опубликовали отчет о качестве воздуха в разных странах в 2023 году. Уровень загрязнения воздуха оценивали в 134 странах и 7 тысячах 812 городах⁵.

Согласно отчету, только в десяти странах и территориях мира уровень содержания в воздухе загрязняющих веществ - взвешенных частиц PM_{2.5} - соответствовал мировым стандартам безопасности для здоровья.

Страны с самым грязным воздухом - это Бангладеш, Пакистан и Индия. Там объем твердых частиц PM_{2.5} превышает норму ВОЗ более чем в десять раз. В пятерку антирейтинга вошел и Таджикистан.

Кыргызстан оказался на 18-м месте со среднегодовой концентрацией PM_{2.5} (мкг/м³) в 33,1. Это в 5-7 раз больше рекомендованных показателей ВОЗ. Интересно, что в 2024 году концентрация вредных веществ в целом по стране оказалась выше, чем в 2023-м, а в Бишкеке - ниже.

10		Democratic Republic of the Congo	40.8	15.5	--	--	32.1	--	95,894,118
11		Kuwait	39.9	55.8	29.7	34	38.3	56	4,250,114
12		Bahrain	39.2	66.6	49.8	39.7	46.8	59.8	1,463,265
13		Qatar	37.6	42.5	38.2	44.3	--	--	2,688,235
14		Indonesia	37.1	30.4	34.3	40.7	51.7	42	273,753,191
15		Rwanda	36.8	44	--	--	--	--	13,461,888
16		Zimbabwe	33.3	--	--	--	--	--	15,993,524
17		Ghana	33.2	30.2	25.9	26.9	30.3	--	32,833,031
18		Kyrgyzstan	33.1	31.1	50.8	43.5	33.2	--	6,691,800
19		China	32.5	30.6	32.6	34.7	39.1	41.2	1,412,360,000
20		Libya	30.4	--	--	--	--	--	6,735,277
21		Laos	29.6	27.6	21.5	22.4	23.1	--	7,275,556
22		Vietnam	29.6	27.2	24.7	28	34.1	32.9	97,468,029

Рис.1. Качество воздуха в разных странах за 2023 год⁶

А теперь, рассмотрим текущее состояние загрязнения воздуха

⁵ URL: <https://daryo.uz/ru/2023/12/15/biskek-vnov-v-trojke-liderov-po-zagrazneniu-vozduha> (дата обращения 10.04.2024).

⁶Загрязнение воздуха. По итогам 2023 года Кыргызстан в двадцатке лидеров рейтинга https://24.kg/obschestvo/289901_zagryaznenie_vozduha_poitogam_2023_goda_kyrgyzstan_vdvadtsatke_liderov_reyt_inga/ (дата обращения 10.03.2024).

Таблица 1. Выбросы загрязняющих атмосферу веществ, отходящих от стационарных источников, по территории Кыргызской Республики

	2020	2021	2022	2023	2024
Кыргызская Республика	56,7	50,3	50,6	54,5	58,4
Баткенская область	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2
Джалал-Абадская область	3,3	4,1	3,6	3,2	3,7
Иссык-Кульская область	2,3	1,8	1,6	2,0	1,5
Нарынская область	1,2	0,9	1,4	1,4	1,5
Ошская область	8,0	7,5	6,5	6,1	6,5
Таласская область	0,2	0,3	0,3	1,1	1,3
Чуйская область	15,5	11,7	11,5	13,6	15,1

Главным загрязнителем воздуха в Бишкеке является **PM2.5**.

Таблица 2. Значение самых загрязненных мест

	Значение индекса качества воздуха AQI	Уровень загрязнения
0-50	хорошо	Качество воздуха считается удовлетворительным, загрязнение воздуха незначительное в пределах нормы
51-100	удовлетворительно	Качество воздуха приемлемое, однако, некоторые загрязнители могут быть опасными для людей, особо чувствительных к загрязнению воздуха
101-150	нездоровый для чувствительных групп	Может оказывать эффект на особо чувствительную группу лиц. На среднего представителя не оказывает видимого воздействия
151-200	нездоровый	Каждый может испытывать последствия для здоровья, особо чувствительные люди могут испытывать более серьезные последствия
201-300	очень нездоровый	Опасно для здоровья. Это, вероятно, отразится на всем населении
300+	опасный	Опасно для здоровья. Каждый человек может испытывать более серьезные последствия для здоровья

PM2.5 – это твердые частицы размером менее 2,5 микрон. Их диаметр в 30 раз меньше, чем диаметр человеческого волоса. К ним относится смесь частиц пыли, золы, сажи, а также сульфатов и нитратов, находящихся во взвешенном состоянии в

воздухе. Именно эти вещества вызывают помутнение воздуха, типичное для центров крупнейших мегаполисов.

В рейтинге городов по качеству воздуха и загрязнению атмосферы Бишкек стоит на **36 месте** в мире.

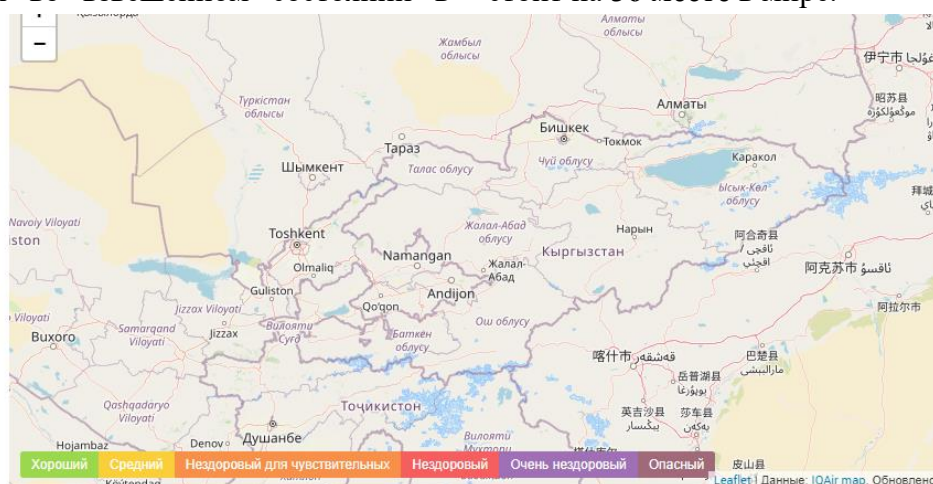

Рис. 2.Рейтинг по качеству воздуха и загрязнению атмосферы в Кыргызской Республике⁷

⁷ Источник: составлен автором

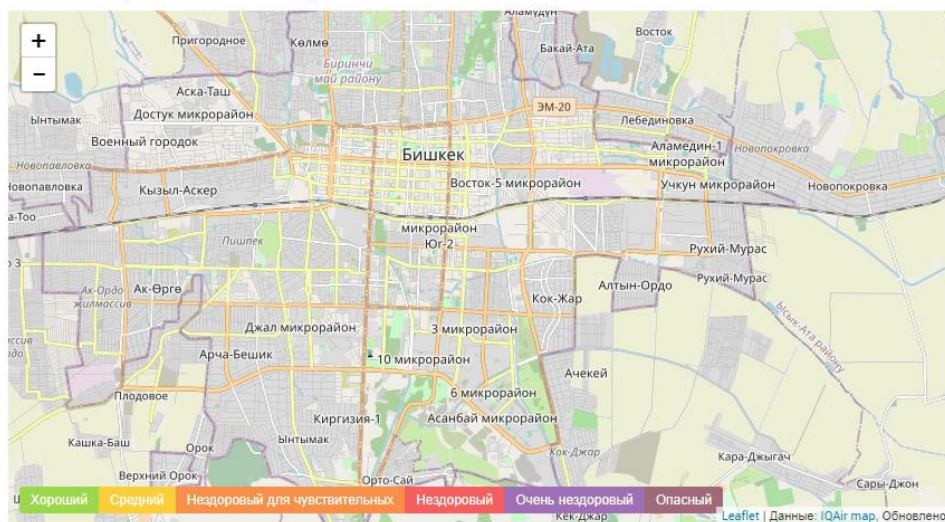

Рис. 3.Рейтинг по качеству воздуха и загрязнению атмосферы в городе Бишкек⁸

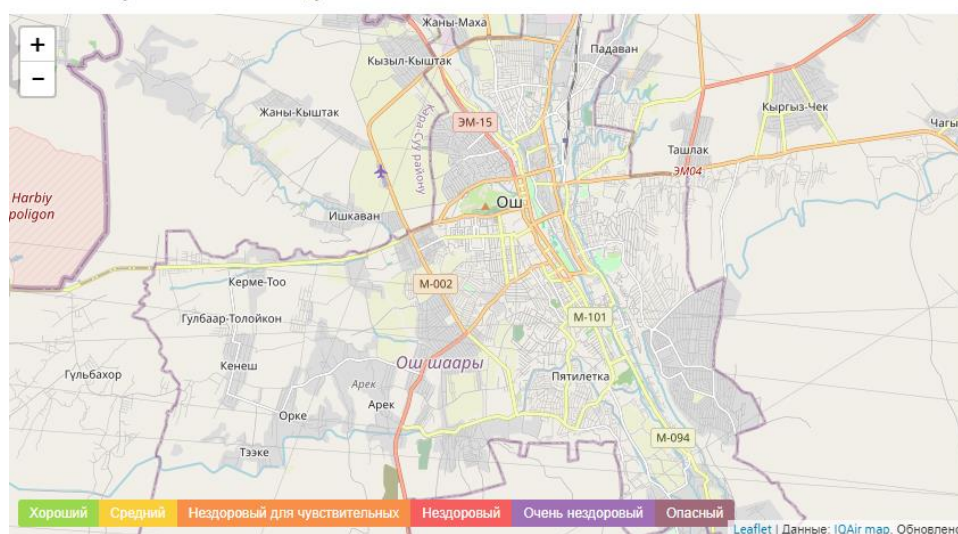

Рис. 4.Рейтинг по качеству воздуха и загрязнению атмосферы в городе Ош⁹

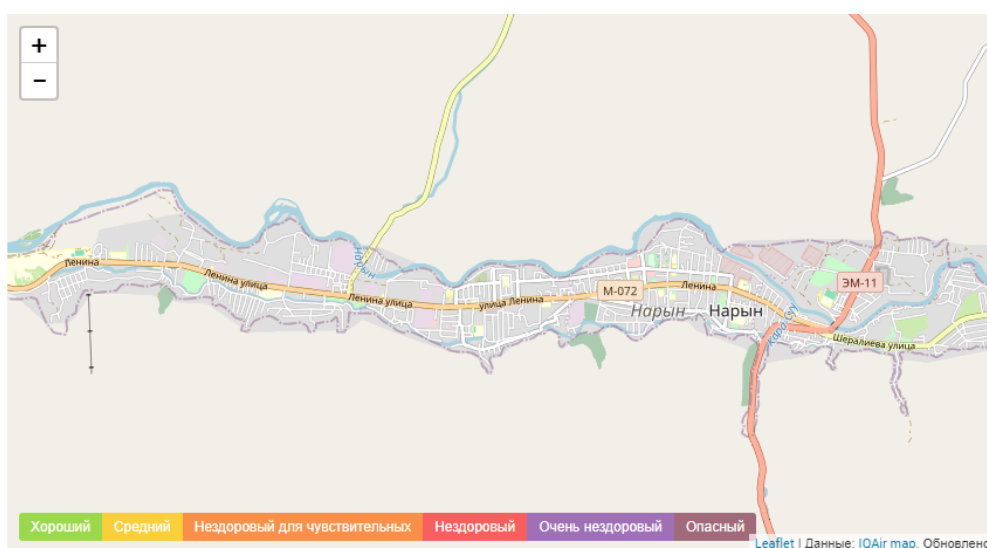

Рис. 5.Рейтинг по качеству воздуха и загрязнению атмосферы в городе Нарын¹⁰

⁸ Источник: составлен автором

⁹ Источник: составлен автором

¹⁰ Источник: составлен автором

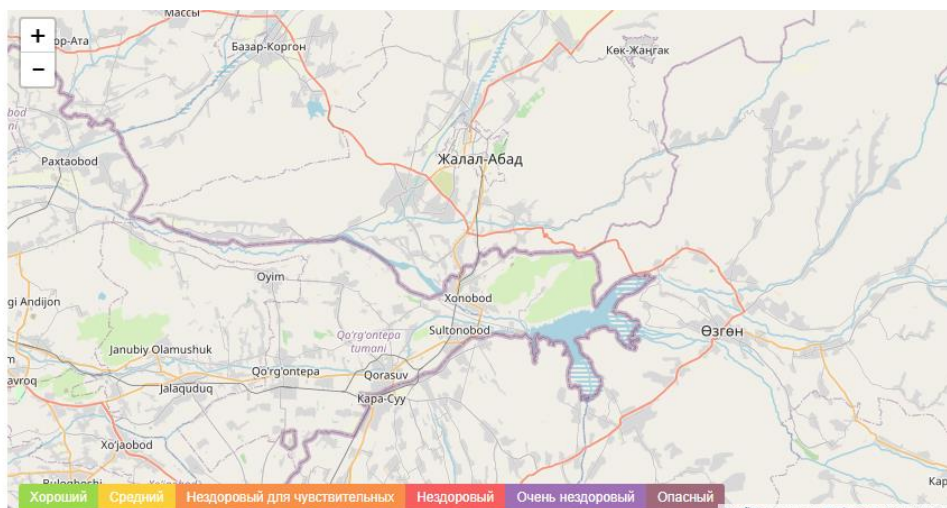

Рис. 6. Рейтинг по качеству воздуха и загрязнению атмосферы в городе Жалал-Абад¹¹

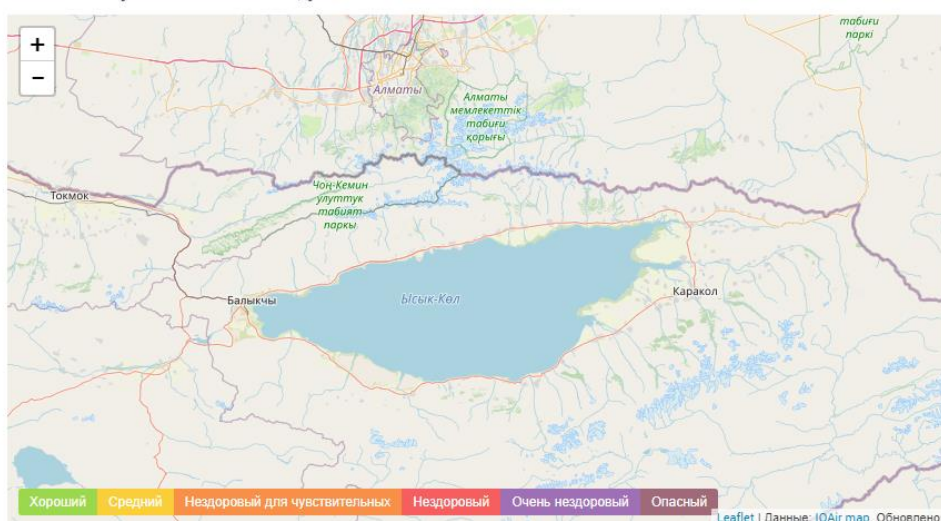

Рис. 7. Рейтинг по качеству воздуха и загрязнению атмосферы в городе Иссык-куль¹²

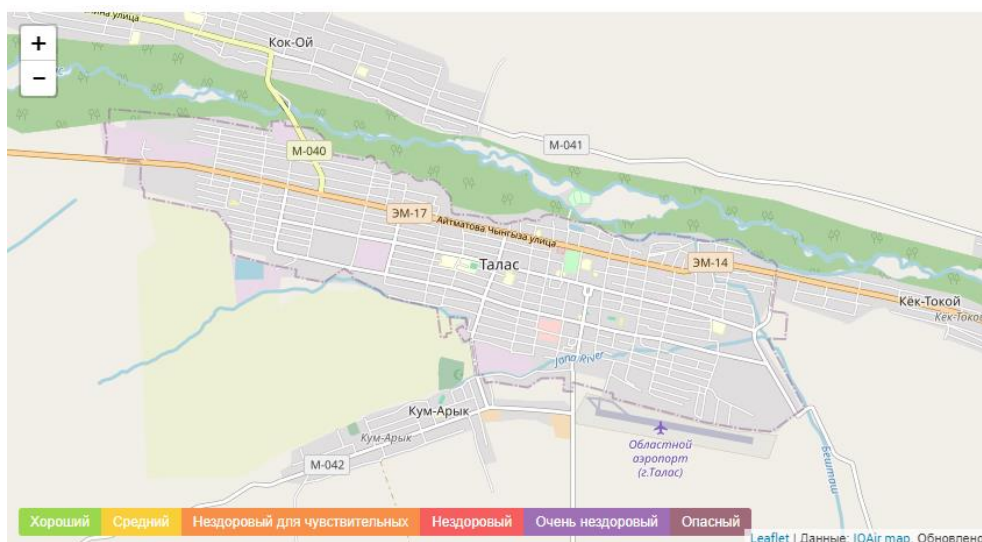

Рис. 8. Рейтинг по качеству воздуха и загрязнению атмосферы в городе Талас¹³

¹¹ Источник: составлен автором

¹² Источник: составлен автором

¹³ Источник: составлен автором

Уровень загрязнения воздуха PM_{2,5} в кыргызских городах значительно превышает безопасные пределы, рекомендованные ВОЗ, что представляет серьезную угрозу для здоровья населения. Для решения этой проблемы необходимо комплексное подход, включающий усиление мониторинга, снижение выбросов, озеленение и образование населения. Внедрение этих мер поможет улучшить качество воздуха и обеспечить более здоровую среду для жителей городов.

Список литературы:

- 1.Закон Кыргызской Республики «Об отходах производства и потребления» №181 от 15.08.2023 года
- 2.Закон Кыргызской Республики «Об ограничении оборота пакетов из полимерной пленки и пластиковых изделий в особо охраняемых природных и биосферных территориях Кыргызской Республики» №177 от 09.08.2023 года.
- 3.Закон КР «О внесении изменений в Кодекс Кыргызской Республики о правонарушениях», в частности об установлении правонарушений по запрету использования и реализации пакетов из полимерной пленки №178 от 09.08.2023 года
- 4.Константин Ларионов <https://center.kg/article/306>
- 5.URL: <https://mnr.gov.kg/ru/posts/news/v-minprirody-podvedeny-itogi-9-mesyacev-2023-goda>(дата обращения 10.04.2024).

Рецензент: к.п.н., профессор Тимербек уулу Иличбек

СПИСОК АВТОРОВ

1. Аалиева Ш.К. канд. философ. наук, доцент Кувейтского университета.
2. Абакиров А.А. PhD докторант направления педагогика КНУ им. Ж. Баласагына.
3. Абдрахманова Г.У. преподаватель кафедры географии, экологии и туризма факультета физической и экономической географии КНУ им. Ж. Баласагына
4. Абдылдаева Г.О. преподаватель юридического Института КНУ им. Ж. Баласагына.
5. Абыкеев М.М. преподаватель Юридического колледжа КНУ им. Ж. Баласагына.
6. Ажиматов О.А. канд. психологич. наук, доцент Ошского государственного университета.
7. Айткулов К.М. студент ВШЭ КНУ им. Ж. Баласагына.
8. Айыбекова А.А. магистрант кафедры физической и экономической географии факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Жусупа Баласагына.
9. Акпаралиев Дж. А. канд. педагогич. наук, доцент факультета русской и славянской филологии КНУ им. Ж. Баласагына
10. Аккулов А.У. кандидат географич. наук, доцент Ошского государственного университета.
11. Акылбекова Н.И. д-р экономич. наук, профессор, руководитель ОП «Менеджмент» КНУ имени Ж. Баласагына.
12. Алманбет кызы Ж. магистрант кафедры туризма, рекреационной географии и экологии КНУ им. Ж. Баласагына.
13. Аманкулов Р.М. магистрант кафедры туризма, рекреационной географии и экологии КНУ им. Ж. Баласагына.
14. Анкашов Ы.Б. старший преподаватель кафедры физической и экономической географии КНУ им. Ж. Баласагына.
15. Апсаматова Э.Дж. канд. философ. наук, доцент кафедры философии, теории и истории культуры КНУ им. Ж. Баласагына.
16. Асипова Н.А. д-р педагогич. наук, профессор КНУ им. Ж. Баласагына.
17. Ашурмахматов С.И. докторант кафедры экологии и безопасности жизнедеятельности Самаркандского государственного университета имени Шарафа Рашидова. Самарканд, Узбекистан.
18. Бабашов А.К. канд. философ. наук, старший научный сотрудник Института философии НАН КР им. акад. А.А. Алтмышбаева.
19. Байбосунова Г.У. старший преподаватель кафедры философии, теории и истории культуры ИСГН КНУ им. Ж. Баласагына.
20. Баймырзаев Б.А. доцент КНУ им. Ж. Баласагына.
21. Бегиев О.А. старший преподаватель Юридического колледжа КНУ им. Ж. Баласагына.
22. Бекешова А.А. магистрантка кафедры математического анализа КНУ им. Ж. Баласагына.
23. Ван Цикунь преподаватель Северо-Западного педагогического университета, г. Ланьчжоу, КНР.
24. Гань Тин – докторант Института литературы Северо-Западного педагогического университета.
25. Джантаева Г.А. канд. биологич. наук, доцент Института переподготовки и повышения квалификации кадров КНУ им. Ж. Баласагына.

26. Джумабаева М.М. магистрант ВШЭ КНУ им. Ж. Баласагына
27. Донбаева Г.Ч. канд. географич. наук, доцент кафедры физической и экономической географии КНУ им. Ж. Баласагына.
28. Дюшебеков А.Т. магистрант Института компьютерных технологий и искусственного интеллекта КНУ им. Ж. Баласагына.
29. Ержанова Ш.Дж. ст. преподаватель ВШЭ КНУ им. Ж.Баласагына.
30. Жакыпова Г.Ж. магистрант кафедры зоологии, физиологии человека и животных КНУ им. Ж. Баласагына.
31. Жапарова З.А. канд. физико-математич. наук, доцент кафедры математического анализа КНУ им. Ж. Баласагына.
32. Жолдубай кызы Н. старший преподаватель факультета государственного и муниципального управления КНУ им. Ж. Баласагына.
33. Жоошбекова З. канд. педагогич. наук, старший преподаватель Ошского государственного университета.
34. Жусубалиев А.Р. кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и социальной работы, директор ИСГН КНУ имени Жусупа Баласагына.
35. Загинаев В.В. научный сотрудник Института исследований горных сообществ Университета Центральной Азии.
36. Ибраев Т.У. преподаватель гуманитарно-естественнонаучного факультета КНУ им. Ж. Баласагына г. Каракол.
37. Имангазиева О.У. канд. экономич. нау, доцент КНУ имени Ж. Баласагына.
38. Имаралиева Т.С. преподаватель кафедры налогов и налогообложения Института экономики и финансов КНУ им. Ж. Баласагына.
39. Исакова А.Я. старший преподаватель Национального университета Республики Узбекистан им. М. Улугбека.
40. Искаков И.И. профессор, доктор экономич. наук образовательной программы государственное и муниципальное управление КНУ им. Ж. Баласагына.
41. Исакова Э.И. старший преподаватель образовательной программы государственное и муниципальное управление КНУ имени Ж. Баласагына
42. Кадыралиева Б.К. преподаватель факультета географии, экологии и туризма КНУ имени Ж. Баласагына.
43. Кадышев С. канд.ф.-м. наук, доцент кафедры электроники и наноэлектроники КНУ им. Ж.Баласагына
44. Казканова Ч.Т. преподаватель каф. МНО Международного Кыргызско-Узбекского университета им. Б. Сыдыкова.
45. Канатбекова А.К. преподаватель Юридического колледжа КНУ им. Ж. Баласагына
46. Калыбекова А.К. магистрант кафедры физической и экономической географии факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.
47. Каныбекова Б.К. преподаватель кафедры физической и экономической географии факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.
48. Каримова Г. докторантка Узбекистанского университета журналистики и массовых коммуникаций.
49. Козубаева А.О. канд. философ. наук, доцент кафедры религиоведения КНУ им. Ж. Баласагына.
50. Козубаева В.Т. ведущий специалист менеджер-курса факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.

51. Комилова Н.К. профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан.
52. Кудайбердиева Д.М. старший преподаватель кафедры психологии КНУ им. Ж. Баласагына.
53. Кулматов Т.Н. кандидат географических наук, доцент кафедры физической и экономической географии КНУ им. Ж. Баласагына.
54. Кулубаева А. М. старший преподаватель Азиатского медицинского института им. С. Тентишева.
55. Малтабаров Б.А. кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедрой социологии и социальной работы, ИСГН КНУ имени Жусупа Баласагына.
56. Матиев Б.Т. старший преподаватель кафедры социологии и социальной работы, ИСГН КНУ имени Жусупа Баласагына.
57. Маматасан Ж. магистрант кафедры регионоведения и кыргызсковедения КНУ им. Ж. Баласагына.
58. Мамбетова Э.А. докторант Шэньсийского педагогического университета КНР, г. Сиань.
59. Махмудов Б.Х. д.ф.г.н, (PhD), преподаватель Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан.
60. Мещерякова Е.Ю. старший преподаватель кафедры психологии КНУ им. Ж. Баласагына.
61. Молдалиев О.А. канд.полит. наук, профессор факультета международных отношений и востоковедения КНУ имени Ж.Баласагына.
62. Момуналиев Р.К. инженер 1-категории Кыргызского научно-исследовательского института ирригации.
63. Мукарапова А.К. канд. филол.н., доцент кафедры лингвистики Института иностранных языков КНУ им. Ж. Баласагына.
64. Мураталиева В.Т. канд. физ.-математич. наук, доцент Института компьютерных технологий и искусственного интеллекта КНУ им. Ж. Баласагына.
65. Мырзанаева М.К. старший преподаватель факультета международных отношений и востоковедения КНУ им. Ж. Баласагына.
66. Назаралиев С.А. технический директор ОсОО «Элсист».
67. Назаркулова Г.А. PhD докторант Дипломатической академии МИДКР им.К.Дикамбаева.
68. Ниязов Т.З. кандидат географических наук факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.
69. Нусупова С. Ч. старший преподаватель Института экономики и управления КГУ имени И. Арабаева.
70. Нусупов Ч.Т. д-р философ. наук, профессор кафедры философии, теории и истории культуры ИСГН КНУ им. Ж. Баласагына.
71. Омурова Ж.О. д-р историч. наук, профессор, заведующая кафедрой регионоведения и кыргызсковедения КНУ им.Ж. Баласагына.
72. Осмоналиева Ч.Ч. старший преподаватель кафедры физической и экономической географии факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.
73. Рыбьянова Е.Г. старший преподаватель кафедры психологии КНУ им. Ж. Баласагына.
74. Рысбаева А.К. канд. экономич. наук, доцент ВШЭ КНУ им. Ж. Баласагына.

75. Садыралиева Н.И. преподаватель Таласского государственного университета.
76. Сакыбаева Ж.Д. старший преподаватель Института журналистики и коммуникаций КНУ имени Ж. Баласагына.
77. Самаков Р.С. кандидат географических наук кафедры физической и экономической географии КНУ им. Ж. Баласагына.
78. Саякбаева А.А. д-р экономич. наук, профессор, заведующая кафедрой "Управление финансами" Института экономики и финансов КНУ им. Ж. Баласагына.
79. Солтонбеков Ж.Ж. старший преподаватель кафедры информационных технологий и программирования, факультета информационных и инновационных технологий КНУ им. Ж. Баласагына.
80. Султанова Р.Д. диспетчер Учебного управления КНУ им. Ж. Баласагына.
81. Сун Хао магистрант факультета русской и славянской филологии КНУ им. Ж. Баласагына.
82. Супатаев Т.А. доцент кафедры туризма, рекреационной географии и экологии факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.
83. Сусан Х.И. докторант PhD Института журналистики и коммуникаций Шэньсийского педагогического университета.
84. Тайтелиева Н.С. преподаватель Юридического колледжа КНУ им. Ж. Баласагына.
85. Ткачева С.А. канд. пед.н., доцент ИГУ им. К. Тыныстанова.
86. Токтогазиева А.С. преподаватель Юридического колледжа КНУ им. Ж. Баласагына.
87. Токторова Р.А. канд. географич. наук, доцент, декан факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.
88. Толысбаева М.Б. доктор философии PhD, Старший преподаватель кафедры «Бизнес и управление» Учреждения образования «Alikhan bokeihan university», Казахстан.
89. Тургуналиева А.Т. канд. филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.
90. Тургунова В.Ж. преподаватель кафедры физической географии, географии Кыргызстана и КСЕ Ошского государственного университета.
91. Умаров М. кандидат философских наук, профессор Государственного института искусств и культуры Узбекистана,
92. Усубалиева А.А. канд. социологич. н., доцент кафедры социологии и социальной работы ИСГН КНУ им. Ж. Баласагына.
93. Файзуллаев Н.Ш. старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий КНУ им. Ж. Баласагына.
94. Халилов А. профессор Института журналистики и коммуникаций КНУ им. Ж. Баласагына.
95. Хикматов Б.Ф. доктор философии, доцент Института гражданской защиты МЧС Республики Узбекистан.
96. Хикматов Ф. доктор географических наук, профессор, Национальный университет Республики Узбекистан им.М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан.
97. Чоробек у. Т. магистрант кафедры математического анализа КНУ имени Ж. Баласагына.
98. Шаршеева Б.К. канд.б.н., доцент кафедры зоологии, физиологии человека и животных факультета биологии КНУ им. Ж. Баласагына.
99. Шербаева З.Э. канд. географич. наук, доцент, заведующая кафедрой физической географии, географии Кыргызстана и КСЕ Ошского государственного университета.
100. Шингбиева К.Б. преподаватель Юридического колледжа КНУ им. Ж. Баласагына.

101. Ыстамкулов Б. магистрант МГУ им. Ломоносова.
102. Эргешов А.А. доктор географических наук, профессор, Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева.
103. Эркимбаева Г.Ш. старший преподаватель кафедры туризма, рекреационной географии и экологии, факультета географии, экологии и туризма КНУ им. Ж. Баласагына.
104. Эрлапасов Н.Б. PhD, и.о. доцента, Национальный университет Республики Узбекистан им.М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан.
105. Юртчичек А. магистрант Института журналистики и коммуникаций КНУ им. Ж. Баласагына.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ПЕДАГОГИКА	4
Абакиров А.А. ¹ , Асипова Н.А. ¹ , Ткачева С.А., ²	4
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА КӨП МАДАНИЯТТУУ ЖАНА СТУДЕНТТЕРГЕ БАГЫТТАЛГАН БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ИШКЕ АШЫРУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК- ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨӨРҮҮ	4
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО И ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ	4
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEMS OF IMPLEMENTING MULTICULTURAL AND PERSONALITY-ORIENTED EDUCATION IN HIGHER EDUCATION.....	4
Асипова Н.А.....	9
КЫРГЫЗСТАНДА ИЛИМИЙ ПЕДАГОГИКАНЫН ТҮПТӨЛҮШҮ ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮКТҮҮ ӨКҮЛДӨРҮ	9
ОСНОВАНИЕ НАУЧНОЙ ПЕДАГОГИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ЕЕ ВИДНЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ	9
THE FOUNDATION OF SCIENTIFIC PEDAGOGY IN KYRGYZSTAN AND ITS PROMINENT REPRESENTATIVES	9
ПСИХОЛОГИЯ	16
Абдылдаева Г. О., Ыстамкулов Б.....	16
ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАРАКАТ МЕНЕН ИШТӨӨДӨ ОЮНДАРДЫН АКТУАЛДУУЛУГУ	16
АКТУАЛЬНОСТЬ ИГР В РАБОТЕ С ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАВМОЙ.....	16
THE RELEVANCE OF GAMES IN DEALING WITH PSYCHOLOGICAL TRAUMA.....	16
Ажиматов О. А. ¹ , Жоошбекова З. ¹ , Казканова Ч.Т. ²	21
ООЗ ЭКИ ЭЛДИК ЧЫГАРМА – ПСИХОЛОГИЯЛЫК БИЛИМДЕРДИН ӨНҮГҮҮСҮНҮН БУЛАГЫ.....	21
УСТНОЕ ТВОРЧЕСТВО КАК ИСТОЧНИК РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ	21
FOLKLORE - AS A SOURCE OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE	21
Кудайбердиева Д.М., Мещерякова Е.Ю., Рыбьянова Е.Г.	26
КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН ИНСАНДЫГЫН КАЛЫПТАНДЫРУУГА СОВЕТТИК ЖАНА АЗЫРКЫ МУЛЬТФИЛЬМДЕРДИН ТААСИРИН ИЗИЛДӨӨ.....	26
ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ СОВЕТСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ МУЛЬТФИЛЬМОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	26
STUDYING THE INFLUENCE OF SOVIET AND MODERN CARTOONS ON THE FORMATION OF PERSONALITY IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE	26
Ван Цикунь	30
"ИНТЕГРАЛДЫК МЕДИА + ЖИ" СИНЕРГЕТИКАЛЫК ИШТЕТҮҮ ЖОЛУН ИЗИЛДӨӨ КОЛЛЕДЖИНИН ОКУУЧУЛАРДЫН ПСИХИКАЛЫК САЛАМАТТЫГЫ	30
ИЗУЧЕНИЕ ПУТИ «ИНТЕГРИРОВАННЫХ МЕДИА + ИИ», СИНЕРГЕТИЧЕСКИ СПОСОБСТВУЮЩЕГО ПСИХИЧЕСКОМУ ЗДОРОВЬЮ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА	30

EXPLORING THE PATH OF "INTEGRATED MEDIA + AI" SYNERGISTICALLY ENABLING COLLEGE STUDENTS' MENTAL HEALTH	30
ФИЛОЛОГИЯ	37
Акпаралиев Дж.А., ¹ Сун Хао	37
КӨРКӨМ ТЕКСТТЕРДИН НЕГИЗИНДЕ ОРУС ТИЛИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ	37
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ	37
METHODOLOGICAL TECHNIQUES FOR TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE BASED ON LITERARY TEXTS.....	37
Баймырзаев Б.А.	43
ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЖЫЙНОО, ЖАРЫЯЛОО ИШТЕРИ: ТАБЫШМАКТАР, ӨЛӨНДӨР, КУУДУЛДУК ЖАНА КУЙКУМ СӨЗДӨР, ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАР ЖЕ ТАРЫХЫЙ СӨЗДӨР, МАКАЛ-ЛАКАПТАР, УЧКУЛ ЖЕ ТААМАЙ СӨЗДӨР. (Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ КАФЕДРАСЫНДА ЖЫЙНАЛГАН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДЫН НЕГИЗИНДЕ. 1950-2010-ЖЖ.)	43
СБОР, ПУБЛИКАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА: ЗАГАДКИ, ЮМОРИСТИЧЕСКИЕ И ЮМОРИСТИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ, ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ ИЛИ ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ, ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ. (НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ, СОБРАННЫХ НА КАФЕДРЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КНУ ИМ.Ж.БАЛАСАГЫНА. 1950-2010 ГГ.)	43
COLLECTION, PUBLICATION OF WORKS OF ORAL FOLK ART: RIDDLES, RIDDLES, HUMOROUS AND HUMOROUS SAYINGS, HISTORICAL EVENTS OR HISTORICAL SAYINGS, PROVERBS, SAYINGS. (J.BASED ON FOLKLORE MATERIALS COLLECTED AT THE DEPARTMENT OF KYRGYZ LITERATURE OF KNU.BALASAGYNA. 1950-2010)	43
Гань Тин.....	52
«ЛЯО ЧЖАЙДЫН УКМУШТУУ ОКУЯЛАРЫНДАГЫ» ТҮЛКҮ ОБРАЗЫНЫН МАДАНИЯТТЫК МААНИСИ ЖӨНҮНДӨ.....	52
КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗА ЛИСЫ В “ЛЯО ЧЖАЙ ЧЖИ И”	52
ON THE CULTURAL IMPLICATIONS OF THE FOX IMAGES IN THE STRANGE STORIES FROM A CHINESE STUDIO.....	52
Кулубаева А. М.	58
АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУНУН ЗАМАНБАП МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ.....	58
СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	58
MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES TO TEACHING ENGLISH.....	58
Мамбетова Э.А.	62
КЫТАЙ МАДАНИЯТЫНЫН КЫРГЫЗСТАНДА ЖАЙЫЛЫШЫ: КЫТАЙ АШКАНАСЫНЫН МИСАЛЫНДА.....	62
РАСПРОСТРАНЕНИЕ КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ: НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОЙ КУХНИ	62
THE DISSEMINATION OF CHINESE CULTURE IN KYRGYZSTAN: A CASE STUDY OF CHINESE CUISINE	62
中华文化在吉尔吉斯斯坦的传播——以中国美食为例	62
Мукарапова А. К., Тургуналиева А. Т.....	68

"ӨСҮМДҮК АТАЛЫШТАРЫ МЕНЕН ТҮЗҮЛГӨН ИДИОМАЛАРДЫ КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНЕ КОТОРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР"	68
TRANSLATION CHALLENGES OF PLANT-BASED IDIOMS IN THE KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES	68
ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА РАСТИТЕЛЬНЫХ ИДИОМ В КЫРГЫЗСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ	68
Мырзанаева М. К.	74
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА АДСТИК ТЕКСТТЕРДИ ОКУТУУНУН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ КОЛДОНУУ	74
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ	74
USING SPECIALIZED TEXTS AS A TEACHING TOOL IN HIGHER EDUCATION	74
Сақыбаева Ж.Д.	79
Ч. АЙТМАТОВДУН ИНТЕРВЬЮЛАРЫНДАГЫ ОЙ ТОЛГООЛОРДУН АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ АКТУАЛДУУЛУГУ	79
АКТУАЛЬНОСТЬ ВЫСКАЗЫВАНИЙ Ч.АЙТМАТОВА В ИНТЕРВЬЮ С СМИ	79
THE RELEVANCE OF STATEMENTS BY C. AITMATOV IN AN INTERVIEW WITH THE MEDIA	79
Сусан Харбибулахи Ихия уулу	87
ДУНГАН ТИЛДҮҮ ММКЛАРДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ	87
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ДУНГАНоязычных СМИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ	87
PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE DUNGAN-LANGUAGE MEDIA AND WAYS TO SOLVE THEM	87
Халилов А.¹, Алп Юртчичек	95
РЕЖИССЁР БОЛОТ ШАМШИЕВДИН КИНОЛОРОНДА АЯЛДАРДЫ ОБРАЗЫ	95
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЖЕНШИН В ФИЛЬМАХ РЕЖИССЁРА БОЛОТА ШАМШИЕВА	95
DIRECTOR REPRESENTATION OF WOMEN IN BOLOT SHAMSHIYEV'S FILMS	95
ФИЛОСОФИЯ И СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ	102
Апсаматова Э. Дж.	102
УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮ ИЗИЛДӨӨГӨ БОЛГОН МАМИЛЕНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ: ТАЛДОО ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	102
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДХОДОВ К ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: ОБЗОР И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ	102
THEORETICAL FOUNDATIONS OF APPROACHES TO THE STUDY OF NATIONAL IDENTITY: REVIEW AND RESEARCH PROSPECTS	102
Бабашов А. К., Аалиева Ш. К.	110
ЛИДЕРЛИКТИН КАЛЫПТАНЫШЫНА ИДЕОЛОГИЯНЫН ЖАНА АДЕП-АХЛАКТТУУЛУКТУН ТААСИРИ	110
ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕОЛОГИИ: РОЛЬ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ И ХАРИЗМАТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА	110
FORMATION OF IDEOLOGY: THE ROLE OF THE VALUES SYSTEM AND CHARISMATIC LEADER	110
Каримова Г.	116

XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА АЯЛДАРДЫН МАСЕЛЕСИН БАСМА СӨЗДӨ ЧАГЫЛДЫРУУ (1900-1914-ЖЫЛДАРДАГЫ «ТУРКСТАНДЫК ЭНЕ ГЕЗИТИНИН» БАСЫЛМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)	116
ОСВЕЩЕНИЕ ЖЕНСКОГО ВОПРОСА В ПРЕССЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ИЗДАНИЙ «ТУРКЕСТАНСКОЙ ТУЗЕМНОЙ ГАЗЕТЫ» ЗА 1900–1914 ГОДЫ)	116
COVERAGE OF WOMEN'S ISSUES IN THE PRESS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (BASED ON THE EXAMPLE OF PUBLICATIONS OF THE “TURKESTAN NATIVE NEWSPAPER” FOR 1900-1914)	116
Молдалиев О. А.	123
“ИСЛАМ МАМЛЕКЕТИНИН” ИДЕОЛОГИЯСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ ЖАНА НАТЫЙЖАЛАРЫ	123
ОСНОВЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ИДЕОЛОГИИ “ИСЛАМСКОГО ГОСУДАРСТВА”	123
THE FOUNDATIONS AND CONSEQUENCES OF THE IDEOLOGY OF THE “ISLAMIC STATE”	123
Нусупов Ч. Т. ¹ , Нусупова С. Ч. ² , Байбосунова Г. У. ¹	135
УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНҮН ШАРТЫНДА	135
НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	135
NATIONAL IDEOLOGY IN THE CONTEXT OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ REPUBLIC	135
Умаров М.	143
САМАРКАНДЫК ЖАДИДТЕРДИН АРАКЕТИ	143
ДЕЙСТВИЕ САМАРКАНДСКИХ ДЖАДИДОВ	143
THE ACTION OF THE SAMARKAND JADIDS	143
Усубалиева А.А., Жусубалиев А.Р., Матиев Б.Т., Малтабаров Б.А.	148
ҮЙ-БҮЛӨНҮН СҮЙЛӨШҮҮСҮНДӨ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН ОРДУ	148
МЕСТО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В РЕЧЕВОМ ОБЩЕНИИ СЕМЬИ	148
THE PLACE OF THE STATE LANGUAGE IN FAMILY SPEECH COMMUNICATION	148
ИСТОРИЯ	157
Кадышев С.	157
УНИВЕРСИТЕТТИН 1956-ЖЫЛДАГЫ ФИЗИКА АДИСТИГИ БОЮНЧА БҮТҮРҮҮЧҮЛӨРҮНҮН ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИ ЖӨНҮНДӨ	157
О ДОСТИЖЕНИЯХ ВЫПУСКНИКОВ УНИВЕРСИТЕТА 1956 ГОДА НАПРАВЛЕНИЯ ФИЗИКА	157
ABOUT THE ACHIEVEMENTS OF THE UNIVERSITY GRADUATES OF 1956 DIVISIONS OF PHYSICS	157
Козубаева А.О.	166
ИСЛАМ ДИНИ ЖАНА КЫРГЫЗДЫН УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ	166
ИСЛАМ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КЫРГЫЗОВ В XXI ВЕКЕ	166
ISLAM AND KYRGYZ NATIONAL IDENTITY IN THE XXI CENTURY	166
Омурова Ж.О., Маматасан Жоро	171
ХЭЙЛУНЦЗЯН КЫРГЫЗДАРЫН ИЗИЛДӨНҮН МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ АБАЛЫ	171

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КЫРГЫЗОВ ХЭЙЛУНЦЗЯНА И ИХ СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ.....	171
PROBLEMS OF RESEARCH OF THE KYRGYZ PEOPLE OF HEILONGJIANG AND THEIR CURRENT STATE	171
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.....	176
Абыкеев М.М., Шингибаева К.Б.	176
СИСТЕМАЛЫК КОРРУПЦИЯ: КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНУГУУСУНӨ ТИЙГИЗГЕН СЕБЕПТЕРИН ЖАНА КЕСЕПЕТТЕРИН ТАЛДОО	176
СИСТЕМНАЯ КОРРУПЦИЯ: АНАЛИЗ ПРИЧИН И ПОСЛЕДСТВИЙ ДЛЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСТАНА	176
SYSTEMIC CORRUPTION: ANALYSIS OF CAUSES AND CONSEQUENCES FOR ECONOMIC DEVELOPMENT OF KYRGYZSTAN	176
Бегиев О.А., Токтогазиева А.С. Ж. Баласагын атындагы КУУ Бегиев О.А., Токтогазиева А.С... 180	180
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК МЫЙЗАМЫНА ЫЛАЙЫК МААНИЛҮҮЛҮГҮ АЗ ЖОСУН ЧЕНЕМИНИН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ.....	180
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ НОРМЫ О МАЛОЗНАЧИТЕЛЬНОСТИ ДЕЯНИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	180
THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE NORM ON THE INSIGNIFICANCE OF AN ACT IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC	180
Ибраев Т.У.	184
ЫСЫК-КӨЛ ОБЛУСУНДАГЫ КЫЛЫМШТУУЛУКТУН АБАЛЫН ЖАНА ӨНУГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫН СТАТИСТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨ	184
СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ И ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В ИССЫК-КУЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ	184
STATISTICAL STUDY OF THE STATE AND TRENDS OF CRIME DEVELOPMENT IN THE ISSYK-KUL REGION.....	184
Тайтелиева Н.С., Канатбекова А.К.	192
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИКТИН СТРАТЕГИЯЛЫК ӨНУКТУРУУНУН КЕЛЕЧЕГИ	192
ПЕРСПЕКТИВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	192
PROSPECTS FOR STRATEGIC DEVELOPMENT INTELLECTUAL PROPERTY IN THE KYRGYZ REPUBLIC.....	192
ЭКОНОМИКА	196
Аккулов А.У., Шербаева З.Э., Тургунова В.Ж.....	196
КЛИМАТТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН ТОО ЭКОСИСТЕМАЛАРЫН САКТОО ЖАНА КОРГОО БОЮНЧА ИШТЕРДИН ЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК МАҢЫЗЫ ЖӨНҮНДӨ (АК-БУУРА ДАРЫЯСЫНЫН АЛАБЫНДАГЫ ПОТЕНЦИАЛДЫК МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРДҮН МИСАЛЫНДА)	196
ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЗНАЧИМОСТИ СОХРАНЕНИЯ И ЗАЩИТЫ ГОРНЫХ ЭКОСИСТЕМ КЫРГЫЗСТАНА В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА (НА ПРИМЕРЕ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ БАССЕЙНА РЕКИ АК-БУУРА).....	196
ON THE ECOLOGICAL AND SOCIO-ECONOMIC SIGNIFICANCE OF THE CONSERVATION AND PROTECTION OF MOUNTAIN ECOSYSTEMS IN KYRGYZSTAN IN	

THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE (USING THE EXAMPLE OF THE POTENTIAL OF THE AK-BUURA RIVER BASIN).....	196
Акылбекова Н.И., Назаркулова Г. А.	203
ЭМГЕК МИГРАЦИЯСЫНЫН ЭКОНОМИКАГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИН БААЛОО МЕТОДОЛОГИЯСЫ	203
МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ НА ЭКОНОМИКУ ..	203
METHODOLOGY FOR ASSESSING THE IMPACT OF LABOR MIGRATION ON THE ECONOMY.....	203
Искаков И. И., Имангазиева О. У.	210
ФИНАНСЫ КӨЗӨМӨЛ ЖАНА АУДИТ ЖҮРГҮЗҮҮ - БЮДЖЕТТИК КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН ЭФФЕКТИВТҮҮЛҮГҮН КАМСЫЗ КЫЛУУ КУРАЛЫ КАТАРЫ ..	210
ФИНАНСОВЫЙ КОНТРОЛЬ И АУДИТ – КАК ИНСТРУМЕНТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЮДЖЕТНЫХ СРЕДСТВ	210
FINANCIAL CONTROL AND AUDIT AS A TOOL FOR ENSURING THE EFFICIENCY OF USE OF BUDGETARY FUNDS.....	210
Искаков И.И., Искакова Э.И.	215
КЫРГЫЗСТАНДА КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКАНЫ МАМЛЕКЕТТИК ТЕСКӨӨНҮН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ	215
НЕОБХОДИМОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	215
THE NEED FOR STATE REGULATION OF THE SHADOW ECONOMY KYRGYZSTAN ...	215
Кадыралиева Б. К., Алманбет кызы Жаңыл	219
НАРЫН ОБЛУСУНУН ТУРИСТИК – РЕКРЕАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ	219
ТУРИСТИЧЕСКО-РЕКРЕАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ	219
TOURIST AND RECREATIONAL ACTIVITIES OF NARYN REGION	219
Ниязов Т.З.	224
ТҮРДҮҮ БИЙИКТИК АЛКАГЫНДАГЫ АДМИНИСТРАТИВДИК ТЕРРИТОРИЯЛЫК РЕФОРМАЛАРДЫ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ГЕОГРАФИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ (КЫРГЫЗСТАНДЫН ҮЛГҮСҮНДӨ)	224
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИЗУЧЕНИЯ И РЕФОРМИРОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ ВАРИАНТАХ ВЫСОТНОЙ ПОЯСНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА).....	224
THE GEOGRAPHICAL UNDERPINNINGS OF STUDYING AND REFORMING ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISIONS ACROSS DIFFERENT ALTITUDINAL ZONES, WITH A FOCUS ON KYRGYZSTAN.....	224
Осмоналиева Ч.Ч.	229
МИГРАЦИЯНЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КЕСЕПЕТТЕРИ.....	229
ПРИЧИНЫ МИГРАЦИЙ И ИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ...	229
CAUSES OF MIGRATIONS AND THEIR SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES.....	229
Рысбаева А. К., ¹ Назаралиев С. А. ² , Айткулов К. М. ¹	234
ИНЖЕНЕРДИК КЫЗМАТТАРДЫН ДҮЙНӨЛҮК ЖАНА АТА МЕКЕНДИК РЫНОГУ: ӨНҮГҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ ЖАНА ЧЕКТӨӨЛӨРҮ.....	234
МИРОВОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ РЫНОК ИНЖИНИРИНГОВЫХ УСЛУГ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ОГРАНИЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ	234

GLOBAL AND DOMESTIC ENGINEERING SERVICES MARKET: PROSPECTS AND LIMITATIONS OF DEVELOPMENT	234
Рысбаева А.К.¹, Ержанова Ш.Д., Джумабаева М.М.	241
КЫРГЫЗСТАНДА КИРЕШЕ САЛЫГЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ	241
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПОДОХОДНОГО НАЛОГА В КЫРГЫЗСТАНЕ	241
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INCOME TAX IN KYRGYZSTAN	241
Саякбаева А.А., Имаралиева Т.С.	248
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК КАРЫЗЫНЫН АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ ЖАНА ФИНАНСЫЛЫК КООПСУЗДУК	248
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ	248
SOME ASPECTS OF THE NATIONAL DEBT OF THE KYRGYZ REPUBLIC AND FINANCIAL SECURITY	248
Толысбаева М.Б., Жолдубай кызы Н.	255
АЗЫК-ТҮЛҮК ПРОДУКЦИЯЛАРЫНА БААЛАРДЫ ТҮЗҮҮГӨ ИННОВАЦИЯЛЫК МАМИЛЕ	255
ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ ЦЕН НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ТОВАРЫ	255
INNOVATIVE APPROACH TO FOOD PRICE SETTING	255
ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ	262
Абдрахманова Г.У.	262
ЛЕЙЛЕК РАЙОНУНУН ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЗОНАСЫНЫН ТОПУРАКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН АЗЫРКЫ КЕЗДЕГИ АБАЛЫ	262
ПОЧВЫ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ ЗОНЫ ЛЕЙЛЕКСКОГО РАЙОНА И ИХ СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ	262
SOILS OF THE AGRICULTURAL ZONE OF THE LEILEK DISTRICT AND THEIR CURRENT STATE	262
Анкашов Ы.Б.	266
КИЧИ НАРЫН ДАРЫЯСЫНЫН АЛАБЫНЫН ЛАНДШАФТТЫК СТРУКТУРАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	266
ОСОБЕННОСТИ ЛАНДШАФТНОЙ СТРУКТУРЫ БАСЕЙНА РЕКИ МАЛЫЙ НАРЫН	266
PECULIARITIES OF THE LANDSCAPE STRUCTURE OF THE RIVER BASIN SMALL NARYN	266
Ашурмахматов С.И., Комилова Н.К., Махмудов Б.Х.	271
ЫЗЫ-ЧУУНУН ЗЫЯНДУУ ТААСИРИ ЖАНА АНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ	271
ВРЕДНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ШУМА И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ	271
HARMFUL EFFECTS OF NOISE AND ITS SOCIO-ECOLOGICAL PROBLEMS	271
Джантаева Г.А., Жакыпова Г.Ж., Шаршеева Б.К.	280
КЫРГЫЗСТАНДА БОЙГО ЖЕТКЕН КАЛКЫНЫН ЗААРА БӨЛҮП ЧЫГАРУУ СИСТЕМАСЫНЫН ФУНКЦИЯСЫНЫН БУЗУЛУШУНДА ЗААРАНЫН КЛИНИКАЛЫК ЖАНА БИОХИМИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮНҮН САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗИ	280

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КЛИНИКО-БИОХИМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ МОЧИ У ВЗРОСЛОГО НАСЕЛЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА ПРИ НАРУШЕНИИ ФУНКЦИЙ МОЧЕВЫДЕЛИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ	280
COMPARATIVE ANALYSIS OF CLINICAL AND BIOCHEMICAL PARAMETERS OF URINE IN THE ADULT POPULATION OF KYRGYZSTAN WITH DYSFUNCTION OF THE URINARY SYSTEM.....	280
Жапарова З.А., Бекешова А. А., Чоробек у. Т.....	285
МОНОТОНДУУ ЧЕКТЕЛГЕН КОЭФФИЦИЕНТТҮҮ ЭКИНЧИ ТАРТИПТЕГИ СЫЗЫКТҮҮ БИР ТЕКТҮҮ ВОЛЬТЕРРА ТИБИНДЕГИ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕРДИН ЧЫГАРЫЛЫШЫНЫН СПЕЦИФИКАЛЫК ЭМЕС АСИМПТОТИКАЛЫК ТУРУМДУУЛУГУ	285
НЕСПЕЦИФИЧЕСКАЯ АСИМПТОТИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ РЕШЕНИЙ ЛИНЕЙНОГО ОДНОРОДНОГО ВОЛЬТЕРРОВА ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ВТОРОГО ПОРЯДКА С МОНОТОННЫМИ ОГРАНИЧЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ.....	285
NON-SPECIFIC ASYMPTOTIC STABILITY OF SOLUTIONS OF A LINEAR HOMOGENEOUS VOLTERRA INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATION OF THE SECOND ORDER WITH MONOTONE BOUNDED COEFFICIENTS	285
Козубаева В.Т., Аманкулов Р.М., Супатаев Т.А.....	290
БЕШ-АРАЛ КОРУГУНУН БИОАРТУРДУУЛУГУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	290
ОСОБЕННОСТИ БИОРАЗНООБРАЗИЯ БЕШ-АРАЛЬСКОГО ЗАПОВЕДНИКА	290
FEATURES OF THE BIODIVERSITY OF THE BESH-ARAL RESERVE	290
Кулматов Т. Н.	296
ТЯНЬ-ШАНЬ ТООЛУУ ӨЛКӨСҮНҮН БАТЫШ БӨЛҮГҮН ФИЗИКАЛЫК-ГЕОГРАФИЯЛЫК РАЙОНДОШТУРУУНУН КЭЭ БИР ТАЛАШТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ	296
НЕКОТОРЫЕ ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЙОНИРОВАНИЯ ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ТЯНЬ-ШАНЬСКОЙ ГОРНОЙ СТРАНЫ.....	296
SOME DEBATABLE ISSUES OF PHYSICAL-GEOGRAPHICAL ZONING OF THE WESTERN PART OF THE TIEN SHAN MOUNTAIN COUNTRY	296
Кулматов Т. Н., Самаков Р.С.....	300
КЫРГЫЗСТАНДЫН ӨНДҮРГҮЧ КҮЧТӨРҮН РАЦИОНАЛДУУ ЖАЙГАШТЫРУУ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ	300
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЦИОНАЛЬНОГО РАЗМЕЩЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛЬ КЫРГЫЗСТАНА.....	300
SOME PROBLEMS OF RATIONAL PLACEMENT AND DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF KYRGYZSTAN	300
Момуналиев Р.К.¹, Донбаева Г.Ч.², Загинаев В.В.³	305
ЧАТКАЛ ДАРЫЯСЫНЫН ГИДРОЛОГИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭНЕГОСЕКТОРУН ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ МААНИСИ	305
ГИДРОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ Р. ЧАТКАЛ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ ЭНЕРОСЕКТОРА КЫРГЫЗСТАНА.....	305
HYDROLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE CHATKAL RIVER AND THE SIGNIFICANT IN THE DEVELOPMENT OF THE ENERGY SECTOR OF KYRGYZSTAN	305
Мураталиева В.Т.¹, Дюшебеков А.Т.	317
РУТНОН ТИЛИНДЕ ВЕБ-САЙТ ҮЧҮН БЭКЭНДДИ ИШТЕП ЧЫГУУ ЖАНА ИШКЕ АШЫРУУ	317

ПРОЕКТИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ БЭКЭНДА ДЛЯ ВЕБ-САЙТА НА PYTHON.....	317
DESIGN AND IMPLEMENTATION OF A BACKEND FOR A WEBSITE IN PYTHON	317
Солтонбеков Ж.Ж., Султанова Р.Д.....	322
САНАРИПТЕШТИРҮҮ УЧУРДУН ТАЛАБЫ	322
ЦИФРОВИЗАЦИЯ – ТРЕБОВАНИЯ СОВРЕМЕННОСТИ.....	322
DIGITALIZATION IS THE NEED OF THE HOUR	322
Токторова Р.А., Айыбекова А.А., Каныбекова Б.К.....	326
ЫСЫК-КӨЛ БИОСФЕРАЛЫК РЕЗЕРВАТЫНЫН ЛАНДШАФТТАРЫНЫН ТАРАЛУУ МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДҮҮЛҮКТӨРҮ	326
ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЛАНДШАФТОВ ИССЫК-КУЛЬСКОГО БИОСФЕРНОГО РЕЗЕРВАТА	326
PATTERNS OF DISTRIBUTION OF LANDSCAPES OF THE ISSYK-KUL BIOSPHERE RESERVE	326
Токторова Р.А., Калыбекова А.К., Каныбекова Б.К.	334
АЛА-АРЧА ЖАНА АЛАМИДИН ДАРЫЯЛАРЫНЫН АЛАБТАРЫНЫН ЛАНДШАФТТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА АЛАРДЫН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ.....	334
ОСОБЕННОСТИ ЛАНДШАФТОВ БАССЕЙНОВ РЕК АЛА-АРЧА И АЛАМИДИН И ИХ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ.....	334
FEATURES OF THE LANDSCAPES OF THE ALA-ARCHA AND ALAMIDIN RIVER BASINS AND THEIR GEOECOLOGICAL CONDITION.....	334
Файзуллаев Н. Ш.....	341
ЛЕЙЛЕК РАЙОНУНУН КАЛКЫ ЖАНА КАЛКТУУ КОНУШТАРЫНЫН ЖАЙГАШУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	341
ОСОБЕННОСТИ РАЗМЕЩЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ И НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ ЛЕЙЛЕКСКОГО РАЙОНА.....	341
FEATURES OF THE POPULATION AND SETTLEMENTS OF THE LEILEK DISTRICT ...	341
Хикматов Ф. ¹ , Донбаева Г.Ч. ² , Исакова А.Я. ³ , Хикматов Б.Ф. ³ , Эрлапасов Н.Б. ³	348
БАТЫШ ТЯНЬ-ШАНЬДЫН КИЧИ ДАРЫЯЛАРЫНДАГЫ СЕЛ АГЫМДАРЫНЫН МАКСИМАЛДЫК ЧЫГЫМДАРЫН ЭСЕПТӨӨ	348
РАСЧЕТ МАКСИМАЛЬНЫХ РАСХОДОВ СЕЛЕВЫХ ПАВОДКОВ МАЛЫХ РЕК ЗАПАДНОГО ТЯНЬ-ШАНЯ	348
CALCULATION OF MAXIMUM MUDFLOW DISCHARGES OF SMALL RIVERS IN THE WESTERN TIEN SHAN	348
Эргешов А.А., Садыралиева Н.И.	356
ТАЛАС ОБЛУСУНДАГЫ ТОПОНИМДЕРДИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	356
ФОРМИРОВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ТАЛССКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ	356
FORMATION OF TOPONYMS IN THE TALAS REGION AND ITS INFLUENCE ON THE SOCIO-ECONOMIC STATE	356
Эркимбаева Г.Ш.....	362
АЗЫРКЫ ЭТАПТА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ АТМОСФЕРАЛЫК АБАНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫН ИЗИЛДӨӨ	362

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	362
RESEARCH OF THE ECOLOGICAL STATE OF ATMOSPHERIC AIR OF THE KYRGYZ REPUBLIC AT THE PRESENT STAGE	362
СПИСОК АВТОРОВ.....	369